

Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Монографія

За редакцією академіка *В. Я. Тація*, академіка *А. П. Гетьмана*,
професора *О. Г. Данильяна*

Друге видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2013

УДК 340.12(477)
ББК 67.0
П68

*За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2011–2013 рр.
Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 10 від 25 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

О. О. Бандура, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Київського національного університету Міністерства внутрішніх справ України;

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор кафедри конституційного права України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Колектив авторів:

А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; *Л. М. Герасіна*, доктор соціологічних наук, професор; *О. Г. Данильян*, доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань*, доктор філософських наук, професор; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, кандидат політичних наук, доцент; *Г. П. Клімова*, доктор філософських наук, професор; *І. І. Коваленко*, кандидат філософських наук, доцент; *В. О. Лозовой*, доктор філософських наук, професор; *С. І. Максимов*, доктор юридичних наук, професор; *Є. М. Мануйлов*, доктор філософії, професор; *Ю. В. Мелякова*, кандидат філософських наук; *О. В. Петришин*, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; *В. Я. Тацій*, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор; *С. В. Шефель*, доктор філософських наук, професор

Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, П68 Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2013. – 440 с.
ISBN 978-966-458-526-9

Монографію присвячено дослідженню фундаментальних засад правового виховання, визначенню методологічних підходів і понятійних конструктів, з'ясуванню правового виховання як базового чинника державотворчого процесу в Україні. Особливістю видання є те, що його автори розглядають правове виховання у політологічному, державознавчому, філософсько-правовому та соціологічному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів, працівників органів державного управління та органів місцевого самоврядування.

УДК 340.12(477)

ББК 67.0

© Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильян О. Г. та ін., 2010

© Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильян О. Г. та ін., переробка й доповнення, 2013

© Видавництво «Право», 2013

ISBN 978-966-458-526-9

Зміст

Передмова (Тацій В. Я.)	5
-------------------------------	---

Розділ 1

Світоглядні та методологічні основи рефлексії правового виховання

1.1. Методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання (Максимов С. І., Коваленко І. І.)	10
1.2. Правове виховання як соціокультурний феномен (Шефель С. В., Коваленко І. І.)	33
1.3. Соціалізація як головний чинник правового виховання (Дзьобань О. П.)	52
1.4. Аксиологічні засади правового виховання в контексті співвідношення права й моралі (Дзьобань О. П.)	72
1.5. Девіантна поведінка як об'єкт правовиховного впливу (Герасіна Л. М.)	91

Розділ 2

Концептуальні аспекти організації правового виховання

2.1. Принципові засади правового виховання як системного процесу (Дзьобань О. П.)	119
2.2. Структура правовиховного процесу на тлі особливостей його предметної сфери (Герасіна Л. М., Лозовой В. О.)	138
2.3. Основи організації та управління правовим вихованням (Данильян О. Г.)	159
2.4. Соціальний контроль за правовим вихованням у сучасних умовах (Данильян О. Г., Мануйлов Є. М.)	179

Розділ 3

Практичні моделі правового виховання: світовий та вітчизняний досвід

3.1. Особливості американської моделі правового виховання (Клімова Г. П.)	195
3.2. Досвід правового виховання в Японії (Калиновський Ю. Ю., Лозовой В. О.)	217
3.3. Правове виховання в Китаї (Мелякова Ю. В.)	235

3.4. Правове виховання в арабських країнах (<i>Мелякова Ю. В.</i>).....	247
3.5. Організація правового виховання у СРСР: переваги та недоліки (<i>Калиновський Ю. Ю.</i>)	261
3.6. Історичні традиції правового виховання в Україні (<i>Клімова Г. П.</i>)	279

Розділ 4

Правове виховання та права культура

як чинники розвитку української державності

4.1. Діалектика взаємодії правового виховання, правосвідомості та правової культури (<i>Калиновський Ю. Ю.</i>).....	299
4.2. Правове виховання і державотворчий процес: взаємообумовленість та взаємовплив (<i>Данильян О. Г., Петришин О. В.</i>)	315
4.3. Роль правового виховання у становленні та розвитку правового суспільства в Україні (<i>Калиновський Ю. Ю.</i>).....	332
4.4. Місце і роль правового виховання в процесі формування національної правової культури (<i>Максимов С. І., Требін М. П.</i>).....	349
4.5. Основні напрями оптимізації правового виховання в сучасній Україні (<i>Гетьман А. П., Данильян О. Г.</i>).....	377
Післямова (<i>Тацій В. Я.</i>)	398
Список літератури	405

Передмова

В умовах національно-культурного відродження України, створення правової держави і демократичного суспільства, інтеграції в європейське і світове співтовариство набуває великого значення проблема правового виховання.

Становлення України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави потребує формування соціально активної особистості з високим рівнем правової свідомості та правової культури, що є позитивним результатом її правової соціалізації. Стан розвитку суспільства значною мірою залежить від рівня цілеспрямованого процесу формування правосвідомості та правової культури його членів, тобто від процесу правового виховання. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах обумовлюють зміни правового мислення і правової поведінки членів суспільства та потребують адекватного реагування правовиховними засобами.

Оскільки нині в Україні відбувається активний процес виходу особистості за межі авторитарного підпорядкування її державою, то й правові уявлення громадян набувають іншого якісного наповнення. Поряд із розширенням правових орієнтирів — ідей демократизму та гуманізму, справедливості та свободи людини, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави і особистості, верховенства права, гарантування державою виконання правових приписів — відбувається переосмислення правових уявлень громадян про права і обов'язки, про законність і правочинність. Розуміння особистістю закону як імперативу доповнюється усвідомленням того, що право і закон — це регулятори суспільних відносин, що закони не тільки визначають, як діяти під загрозою санкцій і заборон, а й надають повноваження і гарантії. Така позиція особистості актуалізується через правові уявлення, які віддзеркалюють стан суспільства, його проблеми, су-

перечності, тенденції. Вони є важливими як реальність, котра впливає на поведінку індивідів у соціальному житті. Іншими словами, правові уявлення допомагають індивіду зрозуміти чинні в суспільстві правила і норми, одержати необхідні знання, з'ясувати достовірність своїх очікувань і чужих обіцянок.

На сьогодні слід критично переглянути досвід минулих років і вже на якісно новому рівні активізувати правовиховну роботу, не зводячи при цьому сутність правового виховання тільки до вивчення Конституції, безпредметної просвітницької пропаганди загальних істин, які нікого й ні до чого не зобов'язують. Мета і завдання правового виховання в сучасних умовах повинні бути переосмислені та набути принципово іншого характеру, навіть саме формулювання правовиховного процесу як виду державної діяльності підлягає переоцінюванню. Особливу увагу в реформуванні системи правового виховання треба приділяти молодіжній політиці, оскільки молодь — це та суспільна сила, яка за визначенням є оновлюючою генерацією соціуму.

В умовах політичної, економічної, соціальної кризи, оновлення правопорядку особистості вкрай важко адаптуватися до нових реалій, визначитися у боротьбі інтересів, що спонукає до зміни її системи цінностей і норм поведінки. Зниження рівня життя, контрастний розподіл матеріальних благ, криза влади, порушення соціального та правового порядку, нормального функціонування суспільства спричиняють деградацію правосвідомості та правової культури особистості і потребують пошуку нових підходів, агентів та інститутів її правової соціалізації. Комплексне дослідження з використанням якомога ширшого спектра методологічних підходів щодо основних механізмів правової соціалізації особистості, чинників, що сприятимуть визнанню особистістю права як основного регулятора суспільних відносин, дозволить визначити шляхи та напрями вдосконалення правової системи, а отже, забезпечити становлення оновленого демократичного українського суспільства.

Стан дослідження правової царини сучасної України свідчить про необхідність адекватного конституційним вимогам її розбудови як правової, соціальної, демократичної держави науково-теоретичного вивчення сфери правового виховання з метою обґрунтування і відтворення її як цілісної системи інститутів, форм і засобів його здійснення. Об'єктивно існує нагальна потреба у пошуку оптимальних шляхів організації правовиховного процесу в сучасних умовах, що вимагає чіткого визначення його мети, функцій та механізму реалізації.

Дослідження правового виховання як складника загального виховного процесу не є новим напрямом досліджень у вітчизняній гуманітарній науці. Однак його проблеми стають особливо актуальними в період переходу від адміністративно-командної системи управління до побудови правової держави та громадянського суспільства. Тому наукове осмислення правовиховних явищ має здійснюватися крізь призму закономірностей, притаманних соціалізації особистості в цілому з урахуванням здобутків у сферах правознавства, філософії, педагогіки, соціології, соціальної психології, які вже тривалий час вивчають цей феномен.

Правове виховання як складний соціально-педагогічний процес, провідними елементами якого є права соціалізація, права культура та правосвідомість, посідає особливе місце у системі громадянського виховання. На відміну від інших його аспектів воно має на меті формування правового світогляду. За методами реалізації поставленої мети воно також має суттєву специфіку, яка вимагає самостійного розгляду.

У монографії здійснено спробу відійти від усталених педагогічних або юридичних підходів до визначення сутності і змісту феномену правового виховання. У цьому дослідженні правове виховання розглядається як складний соціокультурний феномен, невіддільний від таких комплексних феноменів, як права культура, права свідомість, права соціалізація тощо.

Фабула даної монографії базується на тому, що аналіз стану правового виховання в сучасній Україні неможливий без з'ясування світоглядних та теоретичних передумов його розвитку. Особливу увагу в книзі приділено виокремленню проблем соціокультурного зрізу правовиховного процесу, дослідженню методологічних підходів до розуміння його сутності і змісту.

Крім того, у монографії зроблено спробу довести, що важливою умовою розв'язання проблеми оптимального розвитку правовиховних процесів в українському суспільстві є становлення інститутів громадянського суспільства, які справляють безпосередній і надзвичайно істотний вплив на процеси правового виховання. І хоча громадянське суспільство є певною пізнавальною абстракцією, далекою від дійсності його ідеальною потенцією, сама його ідея в контексті досліджуваної в цьому виданні проблеми полягає в оптимальному поєднанні таких його характеристик, як відкритість, плюралістичність, пластичність,

високий ступінь організованості, можливість вертикальної і горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків та ін.

Автори монографії здійснили спробу представити правове виховання в системному вимірі, особливо виділяючи при цьому теоретичні та управлінські аспекти даного процесу. Зокрема, обґрунтовується, що основу практичних заходів у зазначеному контексті має становити діалектична єдність державної та суспільної діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення правовиховної діяльності. У результаті таких заходів механізм функціонування системи правового виховання має бути спрямований на максимальне узгодження потреб та інтересів особистості, держави і суспільства, кореляцію мотивованої діяльності в напрямі формування високого рівня правосвідомості й правової культури.

Певне місце в монографії виділено порівняльному аналізу різних практичних моделей правового виховання. Доведено, що оскільки Україна знаходиться на перетині основних векторів міжцивілізаційної взаємодії, то й передовий досвід західноєвропейської та американської моделей розвитку правової культури може бути врахований у практиці розбудови вітчизняної системи правового виховання. Крім того, відображено аспекти рефлексії історичних традицій правового виховання в Україні та досвіду цієї діяльності за радянських часів.

Окреме місце в дослідженні посідає комплексний міждисциплінарний аналіз діалектики взаємозв'язку правового виховання із правосвідомістю і правовою культурою як базовими чинниками державотворчого процесу в сучасній Україні. Така методологічна база надала авторам підстави для виділення ключових завдань і напрямів щодо оптимізації правовиховної роботи в сучасних умовах, серед яких найбільш значущими є: обґрунтування державної правової політики, а на її основі — розроблення концепції правового виховання населення; створення багатоступеневої системи правової освіти; зміцнення моральної єдності суспільства; популяризація правових знань і підвищення їх доступності тощо.

Окреслені питання вимагають всебічного розгляду, що є можливим тільки при використанні евристичного потенціалу низки суспільних наук, тому автори монографії й запропонували для розв'язання даної проблеми метод міждисциплінарного аналізу, що припускає комплексне

дослідження із залученням теоретичного доробку правознавства, соціальної філософії, філософії права, педагогіки, психології, соціології та інших галузей знань.

Зрозуміло, що монографія не вичерпує всіх аспектів проблеми правового виховання, однак автори сподіваються, що сама постановка цієї проблеми дозволить розширити та поглибити міждисциплінарний дискурс у цьому соціокультурному напрямі і залучити до нього фахівців із філософії, педагогіки, юриспруденції, психології, соціології та інших галузей знань.

В. Я. Тацій, доктор юридичних наук,
професор, академік Національної академії правових наук України

Розділ 1

Світоглядні та методологічні основи рефлексії правового виховання

1.1. Методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання

Реалізація проголошеної в Конституції України мети формування демократичної, соціальної, правової держави залежить від багатьох передумов, серед яких — наявність високого рівня правової свідомості і правової культури¹. Саме на підвищення якісного стану цих чинників правової держави спрямований процес правового виховання, особлива актуальність вивчення якого в сучасних умовах визначає появу публікацій, автори яких намагаються розкрити його сутність та зміст². Водночас слід констатувати, що значного поліпшення стану ні з розумінням сутності та значення правового виховання, ні з практичним застосуванням наукових досліджень у цій сфері доки ще не відбулося. Відомо, що значущість та результативність будь-яких досліджень залежать від методологічної основи, на яку вони спираються. Проте в публікаціях як радянського, так і пострадянського періодів недостатньо уваги приділяється

¹ Максимов, С. І. Принципи правової держави та їх реалізація в інституційному та духовному вимірах державотворення в Україні [Текст] / С. І. Максимов // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — С. 284.

² Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному українському суспільстві [Текст] / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. — Х. : Право, 2007. — С. 66–68; Коваленко, Н. Ю. Форми правового виховання студентів [Текст] / Н. Ю. Коваленко // Держава і право. — К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. — Вип. 28. — С. 56–63. — (Юрид. і політ. науки); Ковальський, В. Мета правового виховання [Текст] / В. Ковальський // Юрид. вісн. України. — 2005. — № 14. — С. 3; Кутиркін, А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України [Текст] / А. Кутиркін // Право України. — 2008. — № 3. — С. 122–125; Ладиченко, В. Правове виховання суспільства [Текст] / В. Ладиченко // Юрид. вісн. України. — 2007. — № 22. — С. 12; Орлова, О. О. Механізм правового виховання [Текст] / О. О. Орлова // Вісн. Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ. — Луганськ : ЛДУВС, 2005. — Вип. 4. — С. 57–65; Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. Й. Штангрет. — Львів : ЛДУВС, 2007. — 20 с. та ін.

методологічним аспектам правового виховання. Самі поняття «методологія» й «методологічний» в контексті досліджень з правового виховання використовуються зрідка і не набули належного фундаментально-концептуального визначення¹.

Зважаючи на такі обставини, спробуємо за допомогою аналізу наукових доробок наших попередників і сучасників визначити основні методологічні підходи щодо дослідження сутності та змісту правового виховання, завдяки яким здійснюється наукове обґрунтування феномену правового виховання як комплексної теоретичної (що включає філософсько-правові, загальноюридичні, педагогічні та інші аспекти) та соціально-практичної проблеми.

Слід зазначити, що уявлення про сенс правового виховання залежить як від розуміння процесу виховання, так і від розуміння самого права, які, в свою чергу, спираються на відповідні методологічні засади.

Перш за все звернемося до тези про те, що сутність правового виховання (правовиховання) значною мірою залежить від розуміння самого права (*праворозуміння*). На підставі цього критерію, тобто від домінуючого праворозуміння можна простежити такі періоди у дослідженні проблеми правового виховання².

1. Початок поглибленого вивчення проблем правового виховання: кінець 40-х та 50-ті рр. ХХ ст. У цей період вульгарно-соціологічне тлумачення права як зведеної в закон волі пануючого класу починає розмиватися, а зміцнення соціалістичного ладу пов'язується не тільки з революційним примусом, а й з правосвідомістю, яка формується державними органами й громадськими організаціями під керівництвом Комуністичної партії. У наукових роботах П. С. Елькінда, В. Г. Сокурєнка, О. А. Лукашевої, В. А. Сирцева³ та інших учених досліджува-

¹ Див.: Чефранов, В. А. Методологические проблемы правового воспитания [Текст] / В. А. Чефранов. – Харьков : ХЮИ, 1974. – 36 с.; Татаринцева, Е. В. Правовое воспитание: методология и методика [Текст] / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.; Орлова, О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» [Текст] / О. О. Орлова // *Наук. вісн. Дніпропетровськ. держ. ун-ту внутр. справ.* – Дніпропетровськ, 2007. – № 2. – С. 8–16.

² Початок досліджень ми свідомо обмежуємо радянськими часами, оскільки саме в цей період виникає термін «правове виховання».

³ Елькінд, П. С. Воспитательная роль советского права [Текст] / П. С. Елькінд // *Вестн. Ленингр. ун-та.* – 1949. – № 11. – С. 4–9; Сокурєнка, В. Г. Социалистическое правосознание и его взаимоотношение с правом в советском обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Г. Сокурєнка. – М., 1953. – 15 с.; Лукашева, Е. А. Правосознание и укрепление законности в СССР [Текст] / Е. А. Лукашева. – М. : Госюриздат, 1957. – 106 с.; Сирцев, В. А. Социалистическое правосознание в СССР [Текст] / В. А. Сирцев. – М. : Госюриздат, 1958. – 130 с.

лися деякі сторони процесу правового виховання населення. Проте правове виховання ще не розглядалося як окремий вид виховання, а його тлумаченню була притаманна заполітизованість. Такий підхід приводив до надмірного формалізму, обмежував розвиток наукових поглядів та досліджень.

2. Активізація напрацювань з цієї проблеми: 60–80-ті рр. XX ст. У цей час досліджено різні форми і методи правовиховання, здійснено спробу сформулювати поняття «правове виховання», з'ясувати його мету і завдання (наукові доробки Ф. Ф. Третьякова, О. А. Лукашевої, В. В. Тищенко, Т. І. Демченко та ін.).

У зв'язку з нормативістсько-бюрократичною інтерпретацією права, яка зводила його до сукупності нормативних актів, крізь призму реалізації ідеологічної функції держави опрацьовується концепція правовиховання і соціально-правової діяльності держави, спрямованої на відтворення законослухняної поведінки населення, яка має переважно примусово-обмежуючий характер. Так, Ф. Ф. Третьяков зазначав, що правове виховання — це складний, безперервний і різноманітний процес, спрямований на вирішення багатьох завдань, головними з яких є: формування і розвиток правосвідомості як складової частини наукового світогляду особи; трудове виховання має; розвиток патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму; прищеплення людям звичок і навичок, що сприяють подоланню пережитків капіталізму в їх свідомості і поведінці; зміцнення соціалістичної законності і правопорядку в країні¹. Схожі погляди щодо питань правового виховання містяться в працях В. В. Тищенко, Т. І. Демченко² та ін.

Досягненням цього етапу можна вважати визначення категорії «правове виховання» з акцентом на тому, що його мета полягає у формуванні високого рівня соціалістичної правосвідомості, глибокої поваги до права, почуття відповідальності за беззаперечне виконання правових приписів, а саме правовиховання є необхідною умовою підвищення правової активності, правової культури суспільства, подальшого зміцнення законності і правопорядку (О. А. Лукашева³).

¹ Третьяков, Ф. Ф. Воспитательная роль советского права [Текст] / Ф. Ф. Третьяков. — Л. : Знание РСФСР, 1966. — С. 6.

² Тищенко, В. В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитии социалистическом обществе [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Тищенко. — М., 1982. — 24 с.; Демченко, Т. И. Основные вопросы правового воспитания в социалистическом обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. И. Демченко. — М., 1979. — 18 с.

³ Лукашева, Е. А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура [Текст] / Е. А. Лукашева // Сов. государство и право. — 1976. — № 1. — С. 129.

3. Поява деяких реалістичних праць, спрямованих на критику догматичного стилю виховання та просвітницько-пропагандистського механізму впливу на людей (В. К. Забігайло¹, М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович² та ін.). Критично-реалістичний підхід до правового виховання (середина 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст.) був пов'язаний як з розвитком широкого підходу до праворозуміння, так і з процесами демократизації суспільства.

4. Кардинальні зміни у дослідженні проблем правового виховання розпочинаються з 90-х рр. ХХ ст. Вони були зумовлені розвитком незалежної державності колишніх радянських республік і конституційним закріпленням процесу формування у них правової державності (перш за все в Україні та Росії). На цьому етапі питання правовиховання набуває вагомого значення, що пов'язано з тим, що у більшості громадян рівень правової свідомості і правової культури не відповідав вимогам тих завдань, що поставили перед суспільством.

Засновані на розрізненні права і закону лібертарне і природно-правове розуміння права, які поширилися у цей період, вимагають багатогранного, комплексного підходу до тлумачення теоретико-методологічних і практичних аспектів правового виховання, в якому на перше місце виходить прищеплення поваги як широких мас населення, так і посадовців до прав людини. Саме на таку зміну в ціннісно-світоглядному аспекті методології правознавства звертав увагу академік НАН України В. Я. Тацій: «Сьогодні вкрай необхідно зорієнтувати молодь на поглиблене розуміння значення права як найбільш універсального, легітимного засобу регулювання взаємин між людьми, особою та державою, заснованого на визнанні людини найвищою соціальною цінністю, взаємній відповідальності людини та держави. Саме такий методологічний підхід сприятиме формуванню у студентської молоді оновленого юридичного світогляду, що спирається на міцний фундамент морально-правових якостей, здатних стати на заваді асоціальної поведінці, здійсненню правопорушень»³.

¹ Забігайло, В. К. Современная идеологическая борьба и право [Текст] / В. К. Забігайло. – Киев : Знание УССР, 1984. – 48 с. – (Сер. XI «Правовое воспитание». – № 5).

² Правовое воспитание молодежи [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамитный, П. М. Рабинович и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1985. – 319 с.; Перестройка и правовое воспитание советских граждан [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамитный, Е. В. Бурлай и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1989. – 304 с.

³ Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави [Текст] / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.-сем. керівників вищ. навч. закл. та вчених-дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах. – Харків, 7 лист. 2003 р. : у 2 ч. / М-во освіти і науки України, Нар. укр. акад. та ін. ; [редкол.: В. І. Астахова (відп. ред.) та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2003. – Ч. 1. – С. 30.

У сучасний період категорія «правове виховання» все частіше вживається як у правовій, педагогічній, філософській, соціологічній літературі, так і в повсякденному житті, зокрема у спілкуванні між людьми, особливо з метою подолання правового нігілізму. На усвідомлення важливості цього процесу вказує прийняття державою нормативних документів, які регламентують правовиховну роботу, зокрема, «Програми правової освіти населення», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 р., в якій окреслено основні напрями правової освіти і форми її реалізації¹. Програму розроблено з урахуванням досвіду правовиховної роботи минулих років для подальшого розвитку в країні правової освіти та виховання у громадян поважного ставлення до закону і прав людини. З метою вироблення принципово нового підходу до цих проблем Міністерство юстиції України розробило та запропонувало для втілення в життя Концепцію правової просвіти громадян на 1999–2005 роки². Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. затверджено Національну програму правової освіти населення. Водночас слід зазначити, що лише шляхом прийняття і намагання реалізувати подібні програми проблему вдосконалення правового виховання не розв'язати, оскільки всієї багатоманітності цього процесу передбачити в нормативних документах неможливо.

Завдяки аналізу визначень правового виховання, які були запропоновані у наукових дослідженнях останніх років, можна виділити такі підходи до розуміння поняття «правове виховання». По-перше, і такою є позиція переважної більшості дослідників, — це підхід, в якому сутність правового виховання виражається через категорію діяльності. Причому як у занадто розгорнутій формі, де почасти втрачається сенс самого правового виховання, так і в прозорій стислій формі. Прикладом першої є таке визначення: «Правове виховання — це цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань і організацій з формування певної системи правових знань, вмінь і навичок, правового мислення, правових почуттів — почуття законності, почуття поваги до права і закону, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються та охороня-

¹ Програма правової освіти населення України [Текст] : постанова Каб. Міністрів України № 366 від 29 трав. 1995 р. // ЗП України. — 1995. — № 8. — С. 13–23.

² Годованець, В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розробки Концепції [Текст] / В. Годованець, В. Кампо, В. Тертичний // Право України. — 1999. — № 1. — С. 27–28.

ються правом і законодавством»¹. Прикладом другої є таке: «Правове виховання — це цілеспрямована систематична діяльність з формування правової свідомості, правової культури і правової поведінки»². По-друге, дається широке тлумачення цього поняття через термін «вплив»: «Правове виховання — це визначений і систематичний вплив на свідомість, психологію виховуваних (індивідів і суспільних груп) усього способу суспільного життя та ідеологічних чинників з метою формування у них на основі правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування відповідно до рівня і вимог сучасного правового розвитку суспільства»³. По-третє, свідоме визначення такої методологічної позиції, як діалектичний підхід до правового виховання. Згідно з цим підходом правове виховання розуміється як всеосяжний суспільний процес, котрий охоплює як формування людей під впливом ідеологічних чинників і об'єктивних умов життя, так і цілеспрямовану дію суспільства на свідомість людей⁴. Як оцінює авторка визначення цього підходу: «Діалектичний підхід до правового виховання допомагає побачити правове життя нашого суспільства як безперервний процес різнопланової дії на особистість, суб'єкта права, що створює в його духовному світі особливу картину правового життя»⁵.

У наукових джерелах поширеною є точка зору, згідно з якою виховання — це єдиний взаємопов'язаний і взаємодоповнюючий процес, тому він тісно пов'язаний насамперед з моральним вихованням, а також з ідейно-політичним, трудовим, екологічним, естетичним та професійним⁶.

На необхідність розрізнити поняття «сутність» і «зміст» правового виховання звертає увагу відомий дослідник цього феномену П. П. Баранов. Він вважає, що поняттям «сутність правового виховання» охоплюється процес формування стійких правових ідей і принципів у право-

¹ Котюк, В. О. Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / В. О. Котюк. — К. : Атіка, 2005. — С. 97.

² Дьячкова, О. М. Правовое воспитание и права человека [Текст] / О. М. Дьячкова // Философский словарь по правам человека. Правовая культура и правовое сознание в России сегодня / отв. ред. Н. В. Бряник. — Екатеринбург : Изд-во АМБ, 2006. — С. 429.

³ Рябко, И. Ф. Основы правовой педагогики [Текст] / И. Ф. Рябко. — Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973. — С. 35.

⁴ Татаринцева, Е. В. Правовое воспитание: методология и методика [Текст] / Е. В. Татаринцева. — М. : Высш. шк., 1990. — С. 5.

⁵ Там само. — С. 172.

⁶ Легуша, С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Легуша. — К. : ІДП НАН України, 2002. — С. 27–31.

свідомості тих, хто виховується, а поняттям «зміст правового виховання» — процес цілеспрямованої і систематичної дії на індивідуальну і групову правосвідомість громадян усього інструментального комплексу правових засобів, якими володіє суспільство¹. З цього положення можна зробити висновок, що сутність правового виховання виражає його мета (у даному контексті — формування стійких правових ідей і принципів у правосвідомості), а зміст — комплекс правових заходів для реалізації цієї мети.

Для більш глибокого аналізу поняття правового виховання методологічне значення має з'ясування цілей (головних напрямів) цього процесу. Розкриття і аналіз мети правового виховання дозволить визначити шляхи досягнення необхідного результату, а також його зміст, оптимальну організацію, ефективні форми та методи.

В юридичній літературі висловлюються різні точки зору з питання цілей правового виховання. Наприклад, пропонується їх певна система. По-перше, правове виховання визначається як організований ідейно-виховний процес, покликаний формувати певний обсяг правових знань, правові переконання, виховувати почуття поваги до норм права та переконаність у необхідності їх виконання. По-друге, це формування такого рівня правової культури, на якому прищеплюються навички і вміння правомірної поведінки, виробляється звичка дотримуватися правових норм та виконувати їх. По-третє, метою правового виховання вважається вплив правових інститутів на свідомість індивідів та соціальних груп, який перетворює політико-правові ідеї та вимоги права на особисті переконання громадян. По-четверте, метою цієї діяльності виступає формування соціально активної особистості в правовій сфері². Отже, сутність правового виховання розуміється тут як організований ідейно-виховний процес, спрямований на: а) формування правосвідомості (знань, переконань, почуттів та ін.); б) формування певного рівня правової культури; в) здійснення впливу правових інститутів на свідомість, що дає змогу перетворювати правові знання і вимоги права на особисті переконання громадян (правова інтеріоризація); г) формування соціально активної особистості.

¹ Баранов, П. П. Правовое сознание и правовое воспитание [Текст] / П. П. Баранов // Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород : Изд-во НВШ МВД России, 1993. – С. 486.

² Почтарь, Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: Вопросы методологии и методики [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. М. Почтарь. – М., 2000. – С. 32–33.

Інший підхід до формулювання мети правового виховання виходить з його розуміння перш за все як діяльності, а тому мета такої діяльності має об'єктивно-суб'єктивний характер. Мету правовому вихованню задає об'єктивна потреба оптимізації правової сфери життя суспільства. В сучасній Україні такою метою є передусім подолання масового правового нігілізму та інших видів антиправової культури, що перешкоджають формуванню реальної правової держави та громадянського суспільства в Україні. Суб'єктивність мети правового виховання виражається в тому, що об'єктивна сторона мети усвідомлюється та здійснюється людиною. Суб'єктивні помилки у визначенні мети правового виховання, обранні засобів, форм та методів її досягнення можуть призвести до його неефективності та марних витрат матеріальних і духовних ресурсів. Проте тут об'єктивна потреба оптимізації правової сфери суб'єктивно інтерпретується як необхідність подолання правового нігілізму (під яким розуміється широкий спектр проявів саме антиправової культури).

В юридичній літературі переважає точка зору, згідно з якою основна спрямованість правового виховання полягає у розвитку та підвищенні рівня правової свідомості громадян, що виявляється в їх правомірній поведінці і соціально-правовій активності. По суті тут наводиться типове розуміння мети правового виховання, з чим у цілому не можна не погодитися, але в такому розумінні зникають індивідуальні особливості формування правосвідомості як виду виховної роботи. Проте важко погодитися з іншими визначеннями, які виходять за межі традиційного розуміння, а саме з тим, що правове виховання має за мету формування всіх якостей особистості, її ідейності та переконаності, подальше зміцнення правової основи держави та суспільного життя¹, підсилення регулятивної дії права² і навіть успішний розвиток економіки³.

Подібне визначення мети має скоріше загальносоціальний характер. Її вирішення залежить від успіху всієї ідейно-виховної роботи, діяльності зі зміцнення правопорядку в країні тощо. У сучасний же період правове виховання має більш конкретну спрямованість і покликане

¹ Самощенко, І. С. Актуальные проблемы совершенствования правового воспитания [Текст] / И. С. Самощенко // Сов. юстиция. – 1984. – № 23. – С. 11.

² Бойков, А. Д. Некоторые вопросы правового воспитания [Текст] / А. Д. Бойков // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974. – С. 74.

³ Вербицкий, Н. Т. Теоретические вопросы правового воспитания школьников [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Н. Т. Вербицкий. – М., 1987. – С. 41.

вирішувати складні завдання, пов'язані з формуванням високої громадянськості особистості, поважливого ставлення до законів та правил спільного життя, високого рівня соціально-правової активності, яка виявляється в участі громадян в управлінні суспільством, вирішенні нагальних питань, непримиримості до будь-яких спроб порушення соціальної справедливості і законності¹.

Отже, цілі правового виховання, як і будь-якої виховної діяльності, детерміновані суспільними потребами та інтересами, а також основними напрямками діяльності держави. У визначення мети правового виховання входять: усвідомлення об'єктивної можливості даної правовиховної діяльності, тобто реальність здійснення її в сучасних умовах; чітке уявлення про можливі об'єктивні результати такої діяльності, досягнення певного рівня правової свідомості, правової культури та соціально-правової активності суб'єктів правовідносин.

Сучасний рівень державної діяльності, актуальні правові проблеми підвищують значущість правової активності суб'єктів відносин. Це один з найважливіших напрямів процесу правового виховання. Підсилення правової активності громадян необхідне у даний період при вирішенні багатьох важливих державних та суспільних питань: участі у підготовці і проведенні виборів депутатського корпусу, всенародному обговоренні законопроектів, вирішенні питань місцевого значення, створенні громадських організацій, проведенні референдумів тощо. Розв'язання сучасних проблем потребує юридично грамотних учасників відносин, які не тільки поважають та виконують вимоги права, а й наділені необхідними навичками і вміннями реалізовувати основні демократичні принципи, право на суспільний протест, тобто мають культуру правового демократизму, а в цілому — високий рівень правової та громадянської культури.

Підтримка такого напрямку правового виховання дає можливість визначити етапність в цілях-напрямах виховного процесу. Тут можна виділити початковий етап правового виховання: виховання почуття поваги до права та переконаності в його виконанні, а також прищеплення навичок і вмінь правомірної поведінки та його завершальний етап, пов'язаний з формуванням елементів правової активності.

Усі перелічені компоненти є складовими більш широкої мети правового виховання — правової культури, теоретичне дослідження котрої як мети правового виховання ускладнюється тим, що в теорії правової

¹ Почтарь, Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: Вопросы методологии и методики. – С. 32.

культури в цілому існує чимало дискусійних, нерозроблених та нерозв'язаних проблем. Наприклад, досі ще не визначено належною мірою сутність правової культури, не вироблено поняття, яке охоплювало б усі явища і процеси правового життя суспільства та водночас не призводило б до ототожнення правової культури з правовою надбудовою.

Відомо також, що профілактика правопорушень не входить у повному обсязі в мету і завдання правового виховання, тобто має для нього опосередкований характер. Однак ці два самостійні, але взаємопов'язані процеси закономірно певною частиною свого змісту перехрещуються. Причому самий процес правового виховання пов'язаний не з конкретикою в даній галузі, а з загальним аспектом, тобто зі створенням такої атмосфери, яка передбачає неприйнятність порушень правових вимог.

Проблемним в юридичній літературі залишається питання про спрямованість правового виховання на досягнення правомірної поведінки, тобто розглядуваний процес прямо чи опосередковано пов'язаний з правомірною поведінкою. Логіка методологічного дослідження цих проблемних питань така. У сучасних умовах правове виховання покликане передусім забезпечити свідому засаду правової активності і соціально-цінної правової поведінки громадян. Це передусім передбачає досягнення високого рівня правової свідомості в суспільстві, адже правова свідомість визначає поведінку людей, висуваючи певні вимоги до такої поведінки. Правове виховання потребує вирішення таких важливих питань, як створення його теоретичних, ідейно-світоглядних, психологічних засад, адже даний процес здійснюється через діалектичну єдність освіти, навчання та виховання. Причому зараз процес одержання правових знань не може бути обмежений лише пізнанням сутності і принципів права, понять основних правових інститутів. Сучасний розвиток суспільства і держави зумовлює необхідність в одержанні конкретних знань у галузі правотворчості, законодавчої техніки, правозастосування та правореалізації в цілому, що підтримує розвиток оцінного ставлення до права, розуміння функціонування всієї правової системи та тих недоліків і прорахунків, що є наявними в ній¹.

¹ Ковальський, В. Мета правового виховання [Текст] / В. Ковальський // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 14. – С. 3; Воронова, І. В. Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства [Текст] / І. В. Воронова. – Х., 2006; Воднік, В. Д. Проблеми правового виховання і формування правосвідомості [Текст] / В. Д. Воднік // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 72–74.

Правове виховання, формуючи певний рівень правової свідомості, передбачає реалізацію його в поведінці особистості. При цьому правове виховання спрямоване на формування насамперед свідомої, мотиваційної сторони та основи правомірної поведінки, адже утворений рівень правової свідомості особистості визначає й її правомірну поведінку. Тобто правовиховний процес виступає начебто регулятивною основою поведінки особистості, сприяє через свідомість особистості досягненню необхідної реалізації правових норм у суспільстві.

У науковій літературі дискусійною вважається думка, згідно з якою правове виховання спрямоване виключно на досягнення правомірної поведінки, посилення регулятивної дії права; правомірна поведінка — це кінцевий, завершальний етап та результат правовиховної діяльності; мета правового виховання — підвищення ефективності впливу права на практичну діяльність і поведінку особистості в конкретній життєвій ситуації.

Однак правове виховання як ідейно-теоретичний процес не здатне розв'язувати проблему зміцнення правопорядку іншими засобами, ніж як ідейно-виховними, теоретичними, психологічними. Воно не володіє прийомами примушування, заохочення тощо для забезпечення додержання правових норм усіма учасниками правовідносин. У зв'язку з цим слід погодитися з позицією, згідно з якою досягнення правомірної поведінки являє собою насамперед загальносоціальну мету, що може бути досягнута лише в процесі здійснення цілого комплексу соціальних заходів, у тому числі правовиховних¹. Важливим тут уявляється нерозривний зв'язок суб'єкта та об'єкта правового виховання.

Засвоєння особистістю правових норм відбувається двома шляхами: а) предметно-раціональним усвідомленням; б) інтеріоризацією. У першому випадку право сприймається як необхідне та доцільне, корисне для суспільства. У другому відбувається перетворення зовнішніх щодо особистості вимог права в її власну життєву позицію, правову настанову, звичку діяти відповідно до заданої правової моделі.

У зв'язку з цим розрізняють такі цілі правового виховання: а) ближча мета — формування системи правових знань; б) проміжна мета — формування правової переконаності; в) кінцева мета — формування мотивів та звичок правомірної поведінки². У такому контексті результат правовиховного процесу складатимуть порядок, організа-

¹ Почтарь, Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: Вопросы методологии и методики. — С. 35.

² Лескова, И. В. Социокультурная идентичность и правовое воспитание личности [Текст] / И. В. Лескова // Государство и право. — 2007. — № 4. — С. 98.

ність, зміцнення законності тощо. Проте однією з найважливіших цілей правового виховання є насамперед засвоєння правових цінностей, що уможлиблює досягнення перелічених цілей.

Розмаїття наведених тлумачень цілей правового виховання можна об'єднати в такий висновок: метою правового виховання є формування правової культури, а досягнення такої мети визначається різноманіттям завдань, найскладнішими з яких є формування правової свідомості та соціально-правової активності.

Мета виховання визначає лише його ідеальний результат, для досягнення якого необхідно вибудовування змісту виховання як можливого в дійсності. Відбір змісту базується на системі принципів, яка має концептуальний характер. Саме принципи є наріжним камінням будь-якої теорії виховання. Система принципів теорії виховання реалізує концептуальну функцію виховання, отже, визначає підходи до відбору змісту, форм та технологій.

Правовому вихованню притаманні власні причинно-наслідкові залежності — між впливом та його результатами. Найважливіший з них: виховує не тільки конкретна особа, а й повсякденне життя, і важливо, аби їх впливи були узгоджені. Така причинно-наслідкова залежність та інші значущі чинники, що втілюють квінтесенцію наявного досвіду правового виховання, виявляються в спеціальних принципах, на основі яких рекомендується будувати практику правового виховання.

Не поглиблюючись у їх змістовний аналіз, підкреслимо, що цілі правового виховання можуть бути досягнуті при додержанні у правовиховній роботі таких основних принципів: наочності, цілеспрямованості, систематичності, системності, комплексності, послідовності і диференційованості (урахування вікових особливостей та індивідуальних особливостей).

Однак аналіз літератури з проблеми правового виховання свідчить, що їй в цілому притаманні емпіризм і відсутність концептуальності. Саме ж розуміння сутності правового виховання майже не пов'язується із сутністю права. Визначення правового виховання, а також певні дискусії щодо розуміння його сутності і змісту точаться без методологічної рефлексії, яка дозволяла б включити ту чи іншу концепцію в межі певного методологічного підходу, а також дати більш вагому аргументацію і побачити можливі наслідки позиції, що пропонується.

Необхідність методологічного озброєння процесу правового виховання зумовлює більш глибоке звернення до основних методологічних підходів до розуміння права.

Можна виділити чотири методологічні підходи до розуміння права, чи основні способи осмислення правової реальності, кожний з яких акцентує на одному з її аспектів: 1) правовий *позитивізм* — на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий *об'єктивізм* — на соціальній зумовленості права, його укоріненості в житті; 3) правовий *суб'єктивізм*, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4) *правова інтерсуб'єктивність*, або некласичні концепції природного права, — на тій смисловій стороні права, яка виявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого¹. Водночас концепції позитивізму-об'єктивізму, з одного боку, і концепції суб'єктивізму-інтерсуб'єктивності — з другого акцентують на різних сторонах права: перші — на його фактичності, другі — на його ідеальності. Згідно з останнім поділом всі концепції праворозуміння можна звести до двох основних груп: авторитарно-легістські і ліберально-юридичні, або позитивістські та непозитивістські.

Згідно з авторитарно-легістським підходом під правом мається на увазі продукт держави: право — наказ офіційної влади. Тут право зводиться до офіційно-владного встановлення, до формальних джерел позитивного права, тобто до закону — до того, що офіційно наділене в даний час і в даному місці владно-примусовою силою. Право походить від держави, його принципом є владна сила, забезпеченість владним примусом.

Для ліберально-юридичного типу праворозуміння характерне розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом розуміється дещо об'єктивне, незалежне від волі, розсуду або свавілля державної влади².

Перший підхід до права асоціюється з порядком, а в практиці управління і нагляду панує принцип «все, що не дозволено, заборонено»; другий — зі свободою, а його принципом є «все, що не заборонено, дозволено».

Легістсько-авторитарне розуміння права було домінуючим за радянських часів. Відповідно й система правового виховання орієнтувалася на образ права як державного встановлення. Потрібно було лише

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — С. 34.

² Нерсесянц, В. С. Право [Текст] / В. С. Нерсесянц // Новая философская энциклопедия : в 4 т. — М. : Мысль, 2001. — Т. 3. — С. 305–306.

знати вимоги закону та їх виконувати. Тому сутність правового виховання зводилася до цілеспрямованої діяльності державних інститутів щодо впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки. Воно було спрямоване на зміцнення соціалістичної держави, а його ідеалом був всебічний та гармонійний розвиток особистості.

Для протилежного підходу характерно розуміння права як багатогранного процесу, в якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, як забезпечення реалізації рівної свободи кожного.

Типовим прикладом впливу розуміння сутності права на розуміння сутності правового виховання є положення однієї з праць радянського періоду П. П. Баранова: «Специфіка процесу правового виховання, насамперед, залежить від об'єктивних особливостей і якостей самого радянського права та його норм. Властивості права (класово-вольовий і нормативний характер, формальна визначеність, примусовість тощо) накладають відбиток на процес виховання, що розглядається, роблять його специфічно «правовим», тому що об'єктивне право є не тільки вихідною базою цього процесу, а й основним матеріалом, джерелом для нього. За допомогою процесу правового виховання і через нього в правосвідомість радянських громадян вносяться ідеї, що мають державно-владний характер»¹. Саме позитивістське розуміння права як владно-встановлених норм визначає і сутність правового виховання як внесення у правосвідомість громадян державно-владних ідей.

Так само й природно-правове розуміння права зумовлює гуманістичний підхід до правового виховання. За визначенням відомого представника сучасної версії юснатуралізму Е. Ю. Соловйова, «право — це система встановлених або санкціонованих загальнообов'язкових норм, що забезпечують сумісне громадянсько-політичне існування людей на засадах особистої свободи і при мінімумі карального насильства»². Тому сутністю правового виховання за цією концепцією слід вважати виховання особистості. Таке виховання означає перш за все виховання самостійності, або автономії, як вирішальної риси особистості. На арені соціального життя автономія виявляє себе як ініціативність, відповідальність, заповзятливість, здатність суворо контролювати свою

¹ Баранов, П. П. Проблемы теории правосознания и правового воспитания [Текст] / П. П. Баранов. — Ростов н/Д : РЮИ МВД России, 2005. — С. 100–101.

² Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопр. философии. — 1989. — № 8. — С. 67.

поведінку і підкоряти її єдиній життєвій стратегії¹. Тому проблема правового нігілізму в найбільш широкому сенсі — це проблема соціальної дефіцитності особистості. В умовах формування правової держави виникає потреба в автономному суб'єкті.

Інший аспект методологічних досліджень правового виховання полягає в розумінні сутності самого виховання з точки зору різних методологічних підходів. Тут правове виховання виступає як *правово-виховання*.

У сучасній етико-педагогічній літературі, що розглядає проблеми виховання, домінують в основному два полярні підходи: а) авторитарне, акцентовано патерналістське розуміння виховання як дії ззовні; б) гуманістичний підхід, що розглядає виховання з точки зору тих процесів, які здійснюються усередині свідомості особистості². У першій моделі виховання розуміється насамперед як система суворих вимог до поведінки, що спирається на вищий авторитет, як достатньо жорстка регуляція поведінки; в ній головна увага приділяється техніці виховання, тому, як найбільш повно впливати на того, хто виховується. У цій парадигмі виховання об'єкт виховного процесу — особистість — уніфікується, збіднюється, усереднюється. Особистість підганяється під готові моделі і стандарти. Результатом є людина, що являє собою роботизованого індивіда, конформіста, орієнтованого на соціальне схвалення, престиж, він рабськи копіює прийняті в суспільстві норми і правила поведінки та етикету. У гуманістичній моделі головною ланкою виховного процесу стає сам вихованець, що робить потрібним урахування індивідуально-особистісних здібностей, неповторних особливостей особистості, а завдання процесу виховання — розвинути все краще, що закладено в індивіді від Природи, забезпечити її розквіт, всебічний і гармонійний розвиток. Гуманістична модель виховання орієнтована в першу чергу на вивчення і збагачення внутрішнього світу вихованця, враховує його індивідуальні особливості і спирається на його самостійні духовні зусилля.

Останній підхід вимагає творчості як від того, хто виховує, так і від того, кого виховують. Саме до такого підходу застосовні слова Е. Ю. Соловйова про те, що секрету виховання особистісно розвинутих людей ніхто не знає. Науці відомі лише деякі передумови їх виховання

¹ Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопр. философии. — 1989. — № 8. — С. 67.

² Коновалова, Л. В. Воспитание [Текст] / Л. В. Коновалова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. — М. : Мысль, 2000. — Т. 1. — С. 443.

і збереження. Людина зі свідомо-вольовими якостями формується вимогливістю, але особливого роду. Ініціативна, стійка, відповідальна людина формується тоді, коли їй авансується повага до її власної гідності. Саме передумання вимозі щедрого гуманістичного кредиту і стимулює розвиток такої якості, як воля. Для правового виховання особистості найважливішою вимогою є додержання правила випереджаючої поваги, або в більш широкому сенсі — випереджаючої довіри. «Елементарна і найважливіша передумова масового особистісного розвитку полягає в тому, що суспільство гарантує своїм членам можливість автономної поведінки. Законодавче визнання за кожною людиною її моральної й інтелектуальної незалежності, здатності самостійно вирішувати, що для неї безумовно значуще, цінне і вигідне, є першоначалом права»¹.

Різновидом першого типу є позитивістський підхід до виховання в цілому і правового виховання зокрема. Він ґрунтується на натуралістичних засадах: згідно з поглядами його засновника О. Конта людина — це представник роду, їй притаманний соціальний інстинкт. Саме на цей інстинкт, вважає філософ, належить спиратися у вихованні, яке має не тільки цілеспрямовані, а й спонтанні форми (сімейне виховання, завдяки якому дитина привчається до життя в соціальному організмі, яким є суспільство). Головне призначення людини — служіння суспільному благу. Основними орієнтирами виховання є «порядок» (спосіб соціального буття) і прогрес (мета соціального життя)².

У основоположників позитивізму багато спільного з настановами представників Нового часу — це перш за все прагнення перетворити суспільне життя засобами виховання. Але людина та суспільство мисляться вже не за аналогією з механічними будовами, а як природні організми, котрим притаманні інстинкти, потяги, які раніше не бралися до уваги.

Іншим варіантом авторитарного типу виховання є марксизм. У методологічному плані він орієнтується на принцип діяльності. На відміну від представників класичної філософії у К. Маркса головною якістю людини вважалася не розумність, а предметно-чуттєва перетворююча практична діяльність людини як суб'єкта. Людина постає як предметна, соціально діяльна істота. Соціальність — основа її різноманітної жит-

¹ Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопр. философии. — 1989. — № 8. — С. 68.

² Філософія виховання [Текст] / кер. авт. кол. М. Култаєва. — Х. : ХДПУ, 2001. — Ч. 1. — С. 83.

тедіяльності. В основі філософії виховання знаходилася діалектико-матеріалістична методологія, за якою радянськими філософами була розроблена теорія комуністичного виховання. Наголошувалося, що всі напрями виховання мають ідеологічний зміст, оскільки вони є засобом ідеологічної підготовки людини до виконання нею соціальних функцій, озброюють її цілями та переконаннями для діяльності у різних сферах суспільного життя. Метою комуністичного виховання вважалося формування всебічно розвиненої особистості. Основними напрямками формування нової людини визначалися ідейно-політичне, трудове та моральне виховання. Комплексний підхід розглядався як умова діалектичної єдності виховання та самовиховання особистості. Наприклад, у моральному вихованні самовиховання було покликане перетворити норми моралі на звички, які б закріпили певні переконання людини. Насправді ж це була утопічна струнка програма формування людини тоталітарного типу, в якій риси неповторної індивідуальності відміталися на периферію людського буття¹. Через вказані особливості в західних виданнях зустрічалися такі оцінки системи правового виховання в Радянському Союзі: «дисциплінуючий тренінг», «формування конформістів», «правове лімітування поведінки», «ідеологічний контроль над свідомістю» тощо². При цьому слід зазначити, що правове виховання як поняття, що давно увійшло в науковий ужиток в СРСР і одержало визнання в радянській (і зберігає своє значення в пострадянській) літературі, не використовується на Заході (не використовувалося навіть в «радянознавчій» літературі). Певною мірою його аналогами є поняття «становлення правового почуття», «формування правових уявлень», «правова соціалізація особистості», «розвиток громадянської свідомості»³. Такий термінологічний незбіг потребує осмислення, виявлення того, наскільки існуюча система правового виховання відповідає умовам формування правової державності, з одного боку, і в якому напрямі вона має трансформуватися — з другого.

Водночас слід визнати, що ці два підходи існують як певні ідеальні типи, а в «чистому вигляді» сфера їх застосування є обмеженою. Тому, на наш погляд, заслуговує на підтримку думка вчених, які вважають, що авторитарний підхід як зовнішнє примушування і гуманіс-

¹ Філософія виховання [Текст] / кер. авт. кол. М. Култаєва. – Х. : ХДПУ, 2001. – Ч. 1. – С. 85–87.

² Перестройка и правовое воспитание советских граждан [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытний, Е. В. Бурлай и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1989. – С. 274.

³ Там само. – С. 273–274.

тичний підхід як вільне розгортання внутрішніх можливостей індивіда можуть бути синтезовані в єдиній концепції стадіального розвитку особистості¹. За цією концепцією, виховання проходить через низку якісних стадій: воно починається із зовнішньої дії на дитину і орієнтовано на формування автономної особистості, здатної до кооперації і співпраці з іншими.

Саме в цьому напрямі розвивав свою концепцію філософії виховання, яка органічно включала правове виховання, відомий російський філософ і юрист С. І. Гессен, за визначенням польського дослідника історії політичної думки Анжея Валицького, останній представник дореволюційної російської ліберальної філософії права². За С. І. Гессеном, метою освіти є формування високоморальної, вільної і відповідальної особистості. Завданням освіти є, на його думку, залучення людини до культурних цінностей науки, моральності та права. Він звертає увагу на те, що відбувається процес омертвіння самої культури, перетворення її з творчої продуктивної діяльності на діяльність репродуктивну. Освіта, якій ставляться завдання просвіти, нав'язує вихованцям «висушену їжу, позбавлену живих соків культури». Засвоєнню такого роду духовної їжі виявляється підпорядкованим і шкільне, і суспільне виховання. У результаті формується та штучна, скута людина, яка і була об'єктом критики Руссо і Толстого. Саме тому «ідеал вільного виховання, — підкреслює С. І. Гессен, — у своїй критичній частині є таким, що ніколи не в'яне, ним оновлювалася і вічно оновлюватиметься педагогічна думка»³.

Головними поняттями в роботі С. І. Гессена є культура, освіта, а також свобода, дисципліна і особистість. Примушування і свобода є не протилежними, як вважали Руссо і Толстой, а взаємно пронизуючими одне одного началами. А виховання не може бути непримусовим, оскільки примушування є факт життя, створений не людьми, а природою людини, що народжується скутою. Пронизати примушування свободою як його істотною метою — ось справжнє завдання виховання. Свобода повинна пронизувати і тим самим поступово скасовувати кожен акт примушування.

За С. І. Гессеном, існують три ступені освіти: аномія, гетерономія та автономія. Ступінь аномії асоціюється з дитинством, природним станом

¹ Коновалова, Л. В. Воспитание [Текст] / Л. В. Коновалова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 443.

² Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.

³ Там само. – С. 62.

людини, її грою. Ми народжуємося в аномії. Перехід з дитсадка до школи — це є ніби перехід від природного стану буття людини до соціального, тобто до права — на ступінь гетерономії. Завдання школи зводиться до виховання правового відчуття і суспільної свідомості в людині. Освіта в школі повинна бути організована так, щоб в ній ясно просвічувала майбутня мета сформувати особистість з притаманним їй вільним самовизначенням. Це пояснюється тим, що існує тісний зв'язок між школою і правом: якщо де-небудь освіта стає проблемою права, то саме в школі. Виводячи єдину школу з права особистості на освіту, ми визначили головне її завдання як надання кожному відповідної його даруванню освіти. Тобто С. І. Гессен вважав, що в школі повинно здійснюватися не просто правове виховання як один із видів виховання взагалі, а сама організація шкільного життя має бути не чим іншим, як вихованням до права, або правовим вихованням. Він вважав, що шкільна влада як носій зовнішнього закону має бути організована таким чином, щоб виховувати потяг до свободи¹. Це означає додержання принципу: «хоча правила поведінки і приписуються учню ззовні (шкільною владою), вони повинні бути такими, *ніби* учень сам їх собі поставив»².

Вищим ступенем моральної освіти є автономія. Примусити людину бути моральною, як її можна примусити виконати веління права, звичаю або суспільної моралі, не можна. Тільки добровільно підкоряючись обов'язку, людина може виконати веління моральності. Моральність виникає у своїй самостійності тоді, коли особистість перестає бути простим членом роду і звільняється від влади звичаю, що стихійно охоплює його. Університетська автономна освіта повинна бути заснована на самоосвіті. Університет неможливо закінчити одержанням диплома тому, що виховання, як і навчання фаху, є безперервним і триває упродовж усього життя людини.

Головною формою позашкільної освіти є «подорож». Вона має величезне значення для формування особистості. Потрібно залучитися до чужого, аби знайти своє власне «Я». Кожна людина проходить виокремлені С. І. Гессеном стадії аномії, гетерономії та автономії, яким, по суті, і відповідають три ступені освіти: дошкільна, шкільна та позашкільна.

Слід підкреслити дві особливості теперішньої ситуації з методологічним забезпеченням процесу правового виховання в Україні. Модернізація праворозуміння здійснюється більш швидкими темпами, ніж модернізація правової системи в цілому, включаючи процеси пра-

¹ Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – С. 156.

² Там само.

вового виховання. Складність перехідного періоду в тому й полягає, що зміни у світоглядно-ціннісних орієнтирах, якими є перехід від ідеалу і практики соціалістичної держави з притаманним їй принципом «панування людей» (rule of men) до ідеалу і практики правової держави з притаманним їй принципом «панування законів (права)» (rule of law), а також офіційна зміна методології праворозуміння (від легістського позитивізму до юснатуралізму та інтегральних концепцій), автоматично не дають змін у теорії та практиці виховання взагалі і правового виховання зокрема. Цей процес має певну соціальну інерцію. Тому в сучасних умовах ми вимушені певною мірою намагатися вирішувати нові завдання старими засобами. Проте це, на наш погляд, все ж таки краще, ніж зовсім не приділяти уваги таким процесам. Тому завдання, яке стоїть перед теорією і практикою правового виховання в їх філософському осмисленні, полягає в тому, щоб, використовуючи вже напрацьований методологічний та методичний арсенал правового виховання, намагатися трансформувати його у напрямі потреб сьогодення, запозичуючи як західний досвід, так і досвід дореволюційної філософії та філософії права.

Найбільш прийнятний шлях — розвиток концепцій виховання, які знаходяться в межах постсучасного проекту «модерн» (Ю. Габермас та ін.). Цей напрям спочатку мав неомарксистський характер, але поступово трансформувався у варіант ліберально-демократичного вчення. Він орієнтується на емансипаторську педагогіку. Емансипація постає як мета, через яку під гаслом «Зрілість, автономія дії та визволення від догматизму» емансипаторська педагогіка виступає як теорія педагогічного оновлення суспільства і мислення. Прихильники цього напрямку в семантиці визволення наголошують на «комунікативній емансипації» (емансипації у суспільстві). Емансипаторська педагогіка шукає нові шляхи для здійснення таких філософсько-педагогічних орієнтирів, як самореалізація і самовизначення вільного індивіда, чому мають служити соціальні трансформації, гуманізація суспільства шляхом розгортання комунікативної раціональності¹.

У цьому контексті саме інтегральна концепція правової реальності, що орієнтується на інтерсуб'єктивне праворозуміння і комунікативну модель правовиховання як трансформацію гуманістичного і стадіального підходів, може бути тією основою, котра дозволить докорінним чином перетворити систему правового виховання в Україні. При цьому вона не вимагає відкинути вже існуючі концепції правового виховання

¹ Філософія виховання / кер. авт. кол. М. Култаєва. – С. 87–88.

як діяльності, як діалектичного процесу і як впливу, а включає їх як певний аспект більш широкого підходу. Концепція правової реальності передбачає, що головним її елементом виступає правовий суб'єкт, або правова особистість. Тому головною метою правового виховання слід вважати формування правового суб'єкта через механізми формування і вдосконалення правосвідомості, а також відтворення такого суб'єкта і всієї правової реальності як системи комунікації з іншими суб'єктами, тобто через механізми правової культури.

Про інтерпретацію сутності правового виховання як формування автономної особистості ми вже згадували при аналізі концепції права Е. Ю. Соловйова. Додамо, що головною метою правового виховання ще один видатний філософ права Б. О. Кістяківський вважав формування і реалізацію ідеалу правової особистості. «Споконвіку у нас було визнано, що увесь суспільний розвиток залежить від того, яке становище посідає особистість... Але саме тут ми констатуємо величезну прогалину, тому що наша суспільна свідомість ніколи не висувала ідеалу *правової* особистості. Обидві сторони цього ідеалу — особистості, дисциплінованої правом та стійким правопорядком, і особистості, яка наділена усіма правами і вільно користується ними, чужі свідомості нашої інтелігенції»¹.

Якщо формування правової особистості слід вважати сутністю і метою правового виховання, то інші елементи правової реальності — формування правосвідомості, правильне ставлення до правових цінностей, а також прав і обов'язків людини — треба вважати змістом правового виховання. Зміст правового виховання як процес формування правосвідомості та правової культури включає такі структурні компоненти: а) інформаційний (інформування про право, одержання знання змісту юридичних принципів і норм); б) оцінний (формування ставлення до права, яке спирається на уявлення про його значущість); в) регулятивний (виховання настанови на правомірну поведінку); г) легітимізаційний (виховання почуття необхідності норм); ґ) організаційний (організація діяльності суб'єктів правового виховання в межах державних і громадських інститутів).

Якщо в авторитарно-патерналістській системі правове виховання розглядалось лише як один з елементів комуністичного виховання, спрямованого на відтворення певних форм життя, то тепер правове виховання набуває свій одвічний сенс як загальної особливості люд-

¹ Кістяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Текст] / Б. А. Кістяковский // Вехи. Из глубины. — М. : Правда, 1991. — С. 128.

ського життя, що полягає у відтворенні правової культури і самого правового життя. Це багатогранна комунікативна система, спрямована на відтворення функціонування самого права через відтворення суб'єкта права — правової особистості. Тому чимало наших недоліків у функціонуванні правової системи пов'язані якраз з недостатньою відлагодженістю самого механізму відтворення всієї правової реальності через систему спілкування.

У межах запропонованого інтерсуб'єктивного підходу до правового виховання останнє виявляється як складне багатоаспектне явище. Так, воно може розглядатися в широкому та вузькому розуміннях цього слова. У широкому значенні правове виховання особистості — це багатобічний процес впливу на її правосвідомість і правову культуру, який включає вплив суспільного устрою життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та соціального навчання. При цьому такий вплив може не усвідомлюватись однією чи двома сторонами (суб'єктом та об'єктом) правовиховного процесу. Тут йдеться, скоріше, не про правове виховання, а про правову соціалізацію. У вузькому розумінні правове виховання — це спеціальний, організований і цілеспрямований вплив на правосвідомість особи, підвищення рівня правової культури людини, групи людей, суспільства в цілому.

Правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням (освітою): виховання не може здійснюватися без навчання, а навчання певною мірою чинить і виховний ефект. Розрізнення тут можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання — на раціональну (тобто має місце інформаційно-ознайомлююча дія на людину). Ціннісний, емоційно-вольовий вплив, у свою чергу, дуже сильно обмежений реальною правовою практикою. Оскільки неможливо виховати повагу в людини до тих цінностей, які відсутні в суспільній свідомості та діяльності людей, але проголошуються на словах, у порожніх деклараціях і демагогічних заявах як політичними лідерами перед населенням, так і простими вихователями і вчителями перед дітьми та юнацтвом.

У сучасній вітчизняній літературі не завжди розрізняються «вузьке» і «широке» значення поняття «правове виховання», що приводить до надмірного розширення його сфери. Про правове виховання у «вузькому» значенні в демократичному суспільстві можна говорити лише стосовно дітей і молоді, оскільки виховувати дорослу людину припустимо лише в патерналістських системах, де до неї ставляться як до

нерозумної дитини, про інтереси якої краще за все відомо її керівнику або володарю. В таких суспільствах відсутня повага до гідності та прав особистості, вважається припустимим здійснювати тиск на її вільний вибір і обмежувати в підсумку свободу людини. Водночас автономна особистість, відтворюючи елементи правової культури, виступає як елемент самовиховання.

Цінності та ідеали «виростають» спонтанно, формуються самим життям, усіма оточуючими обставинами, і роль суб'єктивного чинника, в даному разі цілеспрямованої діяльності з трансляції ідеалів і зразків правової культури, тут хоча і важлива, але не є керівною, а тим більше єдиною необхідною і достатньою. І на роль вихователя годиться далеко не кожний. У суспільному масштабі таким вихователем може стати видатна людина (наприклад, рівня А. Д. Сахарова), яка розкриє людям очі на істинний стан справ у сфері захисту прав людини, у справі протистояння державному свавіллю.

Тому у справі підвищення правової культури суспільства основний акцент має бути зроблено на правовому вихованні у формі перш за все правового навчання (для дорослих) та інформування населення про існуючі юридичні приписи та їх наслідки. Дуже важливо знайомити громадян зі зразками та ідеалами, правовим досвідом і традиціями тих країн, де рівень правової захищеності особистості, а тому й рівень правової культури вищий, ніж в Україні. Особливо важливо навчати цьому майбутніх юристів-професіоналів, щоб основну мету своєї діяльності вони бачили у захисті прав та свобод людини від свавілля суспільства і держави, тобто у захисті слабкого від сильного, що є одним з центральних постулатів загальнолюдської моралі і культури в цілому¹.

Звичайно, перелічені в цьому підрозділі проблеми становлять лише невеличку частину від їх загальної сукупності. Проте вони не тільки демонструють складність проблеми, а й указують шляхи її розв'язання. Всі мають зрозуміти, що поширення правового виховання не тільки піде на користь руху держави до європейських цінностей, а й приведе до поширення правосвідомості громадян, підніме її на якісно новий рівень. Кожен усвідомить повагу до прав і свобод іншої людини, а також до їх захисту з боку держави. Правове виховання має бути визначене ключовим у розвитку демократичної, соціальної, правової Української держави, а розроблення теоретико-методологічних основ правового виховання є необхідною умовою цього процесу.

¹ Див.: Семитко, А. П. Правовое воспитание [Текст] / А. П. Семитко // Философский словарь по правам человека / отв. ред. Н. В. Бряник. – Екатеринбург : Изд-во АМБ, 2006. – С. 433–435.

1.2. Правове виховання як соціокультурний феномен

Визначення природи правового виховання є надзвичайно важливим елементом наукового осмислення проблеми необхідності формування системи правового виховання в сучасній Україні, який ще не протлумачено на шпальтах дослідницьких видань. Ані у філософських, ані у правознавчих дослідженнях, ані в цілому в працях соціально-гуманітарного спрямування, що побачили світ з часу здобуття Україною незалежності, ми не знаходимо акцентування на цьому аспекті зазначеної проблеми. Утім, наявність правового виховання як складника нашого радянського минулого, з одного боку, та виклики задекларованої в Конституції України вимоги щодо розбудови правової державності у нашій країні — з другого зумовлюють потребу в тому, щоб замислитися як про саму необхідність правового виховання, так і про природу цього феномену.

Пошук відповіді на перше питання має фундаментальний характер, обумовлюючи наступні кроки на шляху вивчення феномену правового виховання та обґрунтування необхідності і можливості формування та застосування його в сучасній Україні. У цьому сенсі не обійтися без екскурсу в царину складних процесів переходу нашого суспільства з попереднього до нового виміру його буття¹. Це вимагає від нас, поперше, розуміння логіки процесу державотворення, запропонованої політичною владою нашої країни з точки зору визнання її транзитивного статусу², а по-друге, співвіднесення специфіки державотворення з розумінням шляхів досягнення бажаного рівня правової культури населення³.

¹ Див., напр.: Головаха, С. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні [Текст] / С. І. Головаха. — К. : ІС НАН України, 1997; Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання [Текст] : монографія / О. Г. Данильян. — Х. : Основа, 1998; Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз [Текст] : монографія / за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2004.

² Див., напр.: Державотворча традиція України: політико-культурний вимір [Текст] / В. І. Чигринов, І. О. Поліщук. — Х. : ХІБМ, 2006; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз [Текст]. — К. : Політ. думка, 1996.

³ Див., напр.: Конституційно-правові засади становлення української державності [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х. : Право, 2003; Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] : монография / Ю. Н. Тодыка. — Х. : Райдер, 2001. — 160 с.

Остання обставина передбачає усвідомлення нових реалій буття українського соціуму. Зокрема, йдеться не тільки про його суттєві політичні чи економічні ознаки, а й про етноментальні особливості. Вони полягають у необхідності врахування певної відмінності історично сформованих соціокультурних традицій у різних регіонах України, а тим самим й різного ставлення їх мешканців до феноменів права і правопорядку.

Оскільки ці феномени традиційно вважаються культурними ознаками соціуму будь-якого історичного типу, то й процес їх ідентифікаційного усвідомлення за своєю онтологічною природою є соціокультурним явищем, яке за радянської доби формалізувалося за допомогою особливого терміна — «правове виховання»¹. У західній науковій традиції застосування такого поняття відсутнє через відсутність подібного типу розвитку правосвідомості громадян. Натомість сама природа соціалістичного соціуму спричиняла появу в межах певного типу управління соціальними процесами відповідного складника виховної системи, яким і було правове виховання.

Враховуючи, що у попередньому підрозділі цієї монографії були ретельно розглянуті методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання, у межах нашої проблематики ми намагатимемося зупинитися лише на дослідженні соціокультурного контексту базових засад формування і відтворення системи правового виховання.

Актуальність дослідження феномену правового виховання у такому контексті зумовлюється необхідністю і можливістю через звернення до його евристичного та методологічного потенціалів одержати вичерпне знання щодо шляхів утвердження в сучасному українському суспільстві демократичної правової культури і досягнення такого рівня правосвідомості громадян України, який би відповідав конституційно визначеним вимогам їх участі у розбудові в нашій країні соціальної і правової державності.

¹ Див., напр.: Гречин, А. С. Правовое воспитание трудящихся в процессе деятельности местных Советов [Текст] / А. С. Гречин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971; Маркова, Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища шк., 1979; Оксамытний, В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности [Текст] / В. В. Оксамытний. – Киев : Наук. думка, 1979; Павлов, А. С. Правовое воспитание [Текст] / А. С. Павлов. – М. : Сов. Россия, 1972; Правовое сознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе [Текст]. – М. : Мысль, 1975; Рябко, И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе [Текст] / И. Ф. Рябко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973.

Підкреслюючи певні досягнення у дослідженні проблеми правового виховання на сучасному етапі розвитку України, слід зазначити, що вони переважно пов'язані з розглядом його педагогічного¹, антропологічного та ціннісного аспектів², тоді як власне соціокультурний контекст правового виховання вивчено ще недостатньо³.

Розгляд правового виховання саме у цьому контексті з необхідністю передбачає врахування специфіки функціонування соціокультурної реальності⁴, а також з'ясування елементів та чинників, що детермінують процеси формування та соціально-історичного відтворення правового виховання⁵. У зв'язку з цим актуальним науковим завданням стає вивчення процесу формування системи правового виховання як засобу трансляції правочультурних цінностей та ідеалів. Слід також означити специфіку та окреслити шляхи реконструкції соціокультурних засад правового виховання в сучасному українському соціумі.

Визначення феномену правового виховання у такому контексті передбачає розуміння українського соціуму та його інститутів переду-

¹ Загрева, В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. Я. Загрева ; АПН України; Ін-т проблем виховання. – К., 2002; Криштак, І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. В. Криштак ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008.

² Див., напр.: Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. Й. Штангрет ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2007.

³ Див., напр.: Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку [Текст] : матеріали міжнар. конф. (м. Харків, 12 жовт. 2007 р.) / НДІ держ. буд. та місц. самовряд. АПРН України ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого [редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. – Х. : Право, 2007; Скуратівський, А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / А. В. Скуратівський ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004.

⁴ Зокрема, див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] / А. Ф. Колодій. – Л. : Червона Калина, 2002; Штанько, В. І. Соціокультурні трансформації в процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні [Текст] : монографія / В. І. Штанько, Л. А. Тіхонова, В. М. Леонтєва та ін. ; Харк. нац. ун-т радіоелектроніки. – Х. : ХНУРЕ, 2009.

⁵ Див., зокрема: Дудченко, В. В. Традиції правового плюралізму: західна та східна інтерпретація [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дудченко ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2007; Попадинець, Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Г. О. Попадинець ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007.

сім як соціокультурної системи, що втілює процеси трансформації, які набувають статусу соціокультурної трансформації і потребують відповідного методологічного забезпечення. У практиці аналізу процесів соціокультурної трансформації застосовувалися перш за все формаційний та цивілізаційний підходи. Зокрема, формаційний підхід виходить з когнітивної моделі зведення індивідуального до соціального, адже тільки у такий спосіб можна зрозуміти історичний тип окремого суспільства і відповідну йому правову реальність. Проте навіть за всієї значущості такого підходу він не дозволяє з повною адекватністю дати відповідь на питання щодо визначення шляхів конструювання сучасної моделі системи правового виховання в Україні.

Визнаючи вади цього підходу, М. Вебер, Т. Парсонс та П. Сорокін з метою їх подолання обґрунтували необхідність застосування у цьому зв'язку так званого цивілізаційного підходу. Його специфіка полягала у відстоюванні ідеї зведення соціального до індивідуального та розуміння сутності соціалізації людини крізь призму її становлення як творчої індивідуальності. Прибічники такого підходу наполягали на необхідності дослідження людської спільноти через урахування змін, що закономірно відбувалися у внутрішньому світі людини, зокрема у царині її правосвідомості¹. Та, на жаль, можливості такого підходу до вивчення феномену правового виховання значною мірою ігнорувалися за радянських часів, очевидно виходячи передусім з ідеологічних міркувань. Лише останнім часом справа рушила з місця: з'явилися декілька ґрунтовних досліджень цієї проблематики².

Також слід особливо зазначити, що дослідникам проблеми правового виховання в Україні за радянської та пострадянської доби притаманне ігнорування такої складової аналізу соціокультурного контексту правовиховного процесу, як етнологічний підхід, ґрунтовно розроблений, зокрема, Л. М. Гумільовим³. Використання його можливостей,

¹ Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М. : Политиздат, 1990; Парсонс, Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; науч. ред. пер. М. С. Ковалева. – М. : Аспект-Пресс, 1998; Сорокин, П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. А. Сорокин. – М. : Астрель, 2006.

² Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008; Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.]. – Х. : Право, 2009.

³ Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев // Собрание сочинений / сост. и ред. проекта Р. В. Грищенков. – СПб. : СЗКЭО «Кристалл» ; М. : ОНИКС, 2003. – С. 193–576.

у тому числі прийомів антропологічної компаративістики, є важливими з огляду на акцентування уваги дослідника до феномену етноментальної традиції, зокрема правової, як соціокультурного чинника.

Отже, умовою повноцінного вивчення правового виховання як соціокультурного феномену є принаймні органічне поєднання всього того кращого, що містять у собі як у пізнавальному інструментарії зазначені підходи. Це означає, що окреслені підходи не повинні абсолютизуватися або взаємно виключати один одного. Тому дослідження проблеми формування системи правового виховання у сучасному українському соціумі доцільніше здійснювати з урахуванням евристичних можливостей названих підходів, а саме суспільство треба розглядати як єдність культури і соціальності, що утворюються діяльністю суб'єкта права.

Дослідження феномену правового виховання на засадах синтетичного, власне онтологічно-ціннісного підходу дає змогу кваліфікувати його як соціокультурне явище, що інтегрує три основоположні виміри людського буття: тип співвідношення людини і суспільства, характер культури і тип соціальності. Вони виявляються у соціокультурному сенсі основоположними, такими, що не зводяться один до одного й не виводяться один з одного, але при цьому вони є взаємопов'язаними і такими, що впливають один на одного.

Виходячи з цього, доведення сутнісної природи правового виховання як соціокультурного явища з необхідністю передбачає з'ясування характеру відносин і взаємозв'язку правової культури та суспільства через: розуміння його соціокультурних засад як сфери між культурою, зокрема правовою, і соціальністю, інтерпретацією цих засад крізь призму репрезентації суспільства у вигляді соціокультурної системи, яка виникає та змінюється внаслідок активної взаємодії суб'єктів правової системи, та, нарешті, розуміння соціокультурного як сфери, що визначається правозумовлюючим характером єдності всіх елементів соціуму як цілісного способу буття і відтворення соціальності через детермінуючо-координуючий вплив феномену права як системоутворюючого чинника.

Саме комплексний підхід до визначення природи феномену правового виховання як соціокультурного явища дозволяє зрозуміти сутність права як універсально стійкої антропологічно означеної якості людського буття, що зумовлює його історичну динаміку, своєрідність форм та змісту соціальності та культури етносів. Цей підхід конкретизується у вигляді декількох принципів, сукупність яких дає змогу зрозуміти будь-яке суспільство як певну правовокультурну систему.

Основоположним серед них можна вважати принцип, що визначає статус людини як правокультурної істоти. Дійсно, людина підтверджує цей статус, діючи як творчий правосуб'єкт. У цьому сенсі діяльнісна природа людини визначально виявляється через її правокультурний аспект. Суб'єкт права постає принципово відмінною істотою буття саме через взаємодію з собі подібними, яка завжди вимагає від нього свідомого волевиявлення, що є найсуттєвішою ознакою фундаментально родового соціокультурного явища людського буття.

Наступний принцип — взаємопроникнення культури і соціальності крізь консолідуєчу правову площину їх існування. Цей принцип стверджує наявність феноменів правової культури і правопорядку у вигляді їх співвідношення як змісту і форми для будь-якої людської спільноти та виявляє їх постійний взаємозв'язок і взаємовплив на тлі незведеності одного до іншого й невиводимості одного з іншого.

Інший принцип — антропосоцієтальної відповідності, що означає сумісність особистісно-поведінкових характеристик людини як члена даного суспільства та соцієтальних характеристик цього суспільства (як єдності культури і соцієтальності), має виняткове значення щодо специфікації підходів до організації правовиховання в етнічно розмаїтому середовищі. Так, у традиціоналістських соціумах характеристики людини мають відповідати усталеним соцієтальним структурам, які обмежують простір для ініціативи суб'єктів права, що порушують традиції; у ліберальному ж суспільстві пріоритет віддається цінностям свободи і відповідальності людей, які намагаються змінити усталені структури, аби вони відповідали зростаючим потребам і здатностям індивідів та їхніх колективів, а також відкривали простір цілераціональним інноваціям.

Застосування принципу соціокультурного балансу дозволяє визначити шляхи досягнення оптимального використання потенціалу різних компонентів правової системи соціуму, що перебувають у стані соціокультурної трансформації як умови розбудови громадянського суспільства. Іншими словами, у цьому разі саме шляхом правовиховного впливу на суспільство через адекватну вимогам часу систему правокультурних цінностей можуть бути забезпечені задоволення суперечливих потреб та інтересів громадян, умотивована правова активність у царині їх участі в державотворчому процесі.

Нарешті, урахування принципу симетрії і взаємозворотності соцієтальних процесів, який означає, що кожному процесу, що відбиває динаміку суспільства як цілісної системи і має певну спрямованість,

відповідає протилежно спрямований (симетричний) процес, дає змогу при розробленні нашої проблематики надати її вірне вирішення.

Тільки спираючись на зазначені принципи, можна уявити наше суспільство як самодостатню соціокультурну систему, здатну відтворити правовиховну підсистему в принципово новому форматі державотворчого процесу, підпорядкованому докорінним правокультурним імперативам верховенства права і рівноправ'я суб'єктів права тощо.

У цьому сенсі слід зауважити, що новітні реалії нашого соціуму дозволяють стверджуватися у думці про те, що його генезу більшість представників сучасного вітчизняного політикуму усвідомлює як переважно лібералізаційну соціокультурну трансформацію, модус якої відповідає певному антропосоцієтальному типу (як правило, поняття «лібералізація» культивується у правосвідомості суспільства, правокультурна орієнтація громадян якого пов'язана з визнанням пріоритетності цінності свободи).

Екстраполюючи таке уявлення на площину розроблення державної стратегії розбудови сучасної системи правового виховання в Україні на тлі її онтологічного аналізу, слід послідовно рахуватися з тим фактом, що будь-який модус лібералізації складається з цілісного поєднання обумовлюючих та доповнюючих один одного процесів (за принципами «негативної» та «позитивної» поляризації соціокультурних суб'єктів, визначеними П. О. Сорокіним¹), серед яких можна виділити диференціацію основних соцієтально-функціональних структур. До них належить культура, зокрема й правова, як духовно-інтегруюча структура соціуму. Змістовно вона репрезентує, з одного боку, процес виникнення і включення у систему, що трансформується, таких компонентів, які забезпечують її інтеграцію, наприклад, утвердження норм і цінностей громадянського суспільства, гармонійне сполучення принципів правоцільності і легітимації, а з другого — процес зростання компонентів, що дезінтегрують систему за іншими засадами, як, наприклад, відчуження людини від умов праці та життя, суперечливий вплив глобалізації, екофобні тенденції техногенізації цивілізації тощо.

З огляду на зазначене розуміння природи сучасного етапу соціокультурної трансформації нашого соціуму вона постає як складний, багатоаспектний контекст процесу утворення в Україні такої правовиховної системи, що має статус необхідної інтегруючо-консолідуючої умови (засобу) розбудови громадянського суспільства і правової дер-

¹ Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / П. А. Сорокин ; пер. с англ. Т. С. Васильева. – М. : Наука, 1997. – С. 198–242.

жавності, яка повинна містити методики, спрямовані на здолання виявів правової антикультури та деформацій правосвідомості тощо.

Зокрема, це дає можливість змістити акцент у розумінні природи і відтворенні основоположних засад нової моделі системи правового виховання в сучасній Україні з онтологічного аспекту цього процесу на аксіологічний. Тим самим правове виховання виявляє себе як ціле-спрямований процес формування правової культури суспільства, який передбачає перетворюючий характер змін у царині правосвідомості носіїв правових цінностей.

Виходячи із зазначеного, правове виховання можна вважати одним із найважливіших феноменів правової культури та духовного життя суспільства. Залежно від історичного періоду і типу правової системи змінюються цілі, форми та методи виховання, проте незмінно предметом виховання завжди розглядається людина, яка відчуває правовиховний вплив.

Традиційно виділяють такі аспекти поняття «правове виховання»: соціальний (соціокультурний) розвиток людини; процес, що інтегрує всі правовиховні впливи (як теоретична модель); конкретна діяльність суб'єктів правового виховання.

Загальновизнаним є розуміння правового виховання як процесу передавання накопиченого правового досвіду за допомогою культурно-духовного механізму, що означає наявність між загальною культурою, правовою культурою та правовим вихованням складного багатобічного зв'язку. Правове виховання, будучи елементом соціокультурного процесу, набуває властивостей правової культури і стає важливим ідеологічним засобом (що було притаманне передусім радянській педагогічній традиції). Сучасні ж фахівці намагаються повернути правові цінності у контекст самої культури, тим більше, що у пострадянському соціокультурному середовищі дедалі більш наявними стають вияви правової антикультури¹.

Розглядаючи правове виховання в соціокультурному контексті, можна виділити такі його етапи: осягнення правової культури, засвоєння правових цінностей, інтеріоризація (уведення в особистісну структуру) правової культури. Осягнення — це накопичення системи знань про правові феномени, що допомагають зрозуміти призначення, функції, зміст та сутність правової культури. Засвоєння правових цінностей передбачає оволодіння правокультурними навичками і вміннями, необ-

¹ Бондарев, А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества [Текст] / А. С. Бондарев. – Перм : Ред.-изд. отд. Перм. ун-та, 2006.

хідними для рецепції даної правової культури. Інтеріоризація правокультурних цінностей означає уведення їх в особистісну структуру, а також створення ієрархії правових цінностей для власного життя суб'єктів права.

Отже, у соціокультурному аспекті правове виховання розглядається як спеціально організований процес соціо- та правокультурної ідентифікації людини через прийняття нею правових норм та обмежень, що регулюють правову поведінку в межах певної правової культури. Основними ж характеристиками людини з високим рівнем правової культури є свобода, гуманність, відповідальність та адаптивність особистості.

Соціокультурний контекст розгляду правового виховання передбачає вивчення залежності даного феномену від наявних найрізноманітніших суспільних чинників та тенденцій. Правовиховний вплив, таким чином, визначає свої пріоритети в соціальному контексті і натомість значною мірою детермінує суспільне життя. Тим самим фіксується подвійного роду залежність: як соціокультурний феномен правове виховання виникло у відповідь на певну людську потребу та існує, справляючи вельми помітний вплив на розвиток багатьох сфер суспільного життя. Правове виховання розглядається як соціокультурний феномен ще й тому, що, з одного боку, межі його сучасного розуміння, як уже зазначалося, розширюються до кордонів культури, а з другого — воно претендує на роль стійкого засобу трансляції правової культури і культури взагалі в її значеннєвому розумінні.

Як соціокультурний феномен правове виховання спирається на усталені суспільно-культурні традиції, прийняті цінності та норми. Пізнавально-правова діяльність завжди вплетена у буття культури. Звідси стає зрозумілою власне культурно-регулююча функція правового виховання.

Правове виховання не може також розвиватися поза освоєнням знань про право, які стали вже суспільним надбанням і зберігаються в соціально-правовій пам'яті. Культурна сутність правового виховання спричиняє його етичне та ціннісне наповнення. Відтак відкриваються нові можливості «етосу» правового виховання: проблема інтелектуальної, соціальної та моральної відповідальності, особистісні аспекти прийняття рішень тощо.

Отже, правове виховання виступає як чинник правової регуляції суспільно-правових процесів. Воно впливає на потреби суспільства, стає необхідною умовою функціонування і розвитку правової культури. Будь-яка інновація в правовій системі потребує сформованого під-

грунтя для її сприйняття, що забезпечується наявними й чітко окресленими стратегіями правового виховання.

Як соціокультурний феномен правове виховання містить різноякісні відносини, у тому числі економічні, соціально-психологічні, ідеологічні, соціально-організаційні. Відповідаючи на економічні потреби суспільства, правове виховання виступає могутнім чинником самореалізації громадян у різних сегментах правової сфери. Відповідаючи на ідеологічні потреби соціуму, воно виявляється інструментом політики. Таким чином, система правового виховання необхідно сполучена з ключовими ідеологічними пріоритетами суспільства, а також надає їм ціннісної та іншої аргументації, забезпечуючи збереження існуючого ідеологічного курсу.

Складність вивчення правового виховання як соціокультурного феномену пояснюється й тим, що воно має певну автономію і не розчинюється повністю в контексті соціальних відносин. Правове виховання — це діяльність переважно комунікативна (колективна), яка обов'язково враховує правовиховні «матриці» минулих періодів, а також передбачає дискурсивну взаємодію багатьох суб'єктів правового виховання, що дозволяє говорити про його інтерсуб'єктивний характер. Аби показати відмінність комунікативності від соціальності, слід розрізнити поняття мікроконтексту та макроконтракту правового виховання. Перше означає залежність правового виховання від характеристик самої правової культури в умовах тієї чи іншої епохи, друге каже про залежності, утворені більш широким соціокультурним середовищем, де розвивається правова культура як така, що і є виразом її соціального виміру.

Слід указати і на «внутрішні» та «зовнішні» аспекти соціальності природи правового виховання. Залежність від соціально-економічних, ідеологічних та духовних умов функціонування певного типу суспільства і держави, яка обумовлює зміст правового виховання, а також засоби його забезпечення, віддзеркалює «зовнішній» бік соціальності його природи. Вплив внутрішніх ментальних настанов, правових норм та цінностей, як вони розуміються суб'єктами права, що забарвлюють особливості правосвідомості в конкретний проміжок часу, складають уявлення про «внутрішній» бік соціальності правовиховного процесу.

Розглядаючи питання щодо соціокультурної природи правового виховання, треба також звернутися до аналізу понять «соціокультурне» та «соціокультурне середовище». Уявлення про соціокультурне засновані на ідеї симбіозу культурної та соціальної сфер. Ця ідея обумовлена, по-перше, розумінням культури як системи таких, що історично

розвиваються, надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, що виступають умовою відтворення та зміни соціального життя в усіх його головних виявах; по-друге — характером зв'язку культури і суспільства, що специфікуються як відносини цілого та його якості (соціум — це форма реалізації культури, а культура — якість соціуму). З огляду на це соціокультурне середовище розуміється як створені людиною умови існування, що передбачають соціальні і культурні (економічні, правові, освітні, професійні, національно-етнічні) інститути та установи, норми та цінності, ідеали та зразки, смисли та значення, які залучені в реальне життя особистості і визначають мотиви та способи поведінки, принципи духовної, соціальної, культурної регуляції і саморегуляції. Okремо слід зазначити, що на ці умови на-шаровуються специфіка етноментальної традиції, особливості конкретно-історичної епохи і державного устрою. У змісті даного ви-значення фіксуються також основні елементи і чинники повсякденно-го буття, вплив на які здатен забезпечувати ту чи іншу дію соціальної та культурної динаміки.

На тлі зазначеного рельєфніше вимальовується значення запропо-нованого нами онтологічно-ціннісного підходу при з'ясуванні природи правового виховання та обґрунтуванні його необхідності. Воно пов'язане з можливостями, що виявляються при взаємному накладанні соціально-го і культурного в їхньому системному вигляді: по-перше, висвітлюють-ся гетерогенність суспільства і культури, а також той факт, що правова культура і правове виховання як соціокультурні сегменти реальності мають свого колективного суб'єкта-носія; по-друге, такий підхід дає змогу перевести ракурс досліджень на макрорівень культури і суспіль-ства, тобто порушувати питання про правокультурну повсякденність; по-третє, використання цього підходу дозволяє пояснити розвиток сис-теми правового виховання за допомогою ціннісних чинників правової культури (правових норм, правових традицій тощо).

Значущість цих висновків обумовлена можливістю побудови різних методик правового виховання, заснованих на органічному поєднанні, взаємопроникненні та переплетінні повсякденного розуміння правової культури і високих правових ідеалів та цінностей. Характерною рисою таких моделей є укоріненість їх в різного роду соціальних практиках, типі правової поведінки, що задається правовою культурою. Загально-культурний аспект правового виховання відображує специфічно люд-ський характер діяльності особистості, пов'язаний з формуванням її суб'єктності, що спирається на саморефлексію й обумовлене способом

смыслепокладання¹. Соціальна компонента репрезентує можливість вияву правової культури, яка актуалізується в процесі виробництва, інтеріоризації, трансляції та втілення правових цінностей у бутті людини і суспільства.

Специфічно людська природа соціокультурного визначає як обумовленість зв'язку особистісного і соціокультурного рівнів феномену правового виховання, так і залежність формування правової культури від закладених людиною механізмів і засад в саму соціокультурну реальність. Правове виховання у такому контексті виявляється як цілісна сфера, зміст якої збагачується внаслідок взаємного переходу і трансформацій, що здійснюються особистісним та соціокультурним аспектами правового виховання відносно один одного. Це дозволяє використовувати поняття колової референції стосовно характеристики рівнів правового виховання. Неможливість відмежування процесу формування правової культури особистості від соціокультурних процесів і чинників, а також беззасадність останніх поза розглядом якостей і властивостей особистості визначають необхідність з'ясування соціокультурних засад правового виховання, що зумовлюють конституювання та соціально-історичне відтворення людини як правової особистості.

Логіка нашого дослідження передбачає не тільки визначення соціокультурного статусу правового виховання, а й з'ясування способів реконструювання його соціокультурних засад, а також розгляд їх ролі в процесі формування і реалізації правовиховних заходів. Відтворення соціокультурних засад правового виховання стає можливим саме у разі наявності низки передумов та стабільного функціонування механізму трансляції правокультурних цінностей.

Під соціокультурними засадами правового виховання власне розуміються базові правокультурні явища та характеристики, залучені до структури і змісту суспільства та культури як складних системних утворень. Механізмом відтворення засад системи правового виховання виступають процеси правокультурної та соціокультурної спадковості, що забезпечують трансляцію зазначених засад.

Правокультурна спадковість забезпечує життєздатність і можливості перманентного відтворення правових смислів за допомогою процесів соціального успадкування, які здійснюються завдяки правокультурній пам'яті, що накопичує, зберігає та передає правозначущу інформацію.

¹ Див., напр.: Бургарт, Т. І. Витоки й метаморфози правосуб'єктності в контексті екоософського аналізу [Текст] / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил: Соц. філософія, психологія / ХУПС. – Х., 2007. – Вип. 2 (28). – С. 149–154.

Спираючись на таке положення, а також урахувуючи взаємозв'язок і взаємообумовленість особистісного та соціокультурного аспектів феномену правового виховання, соціокультурну реальність можна репрезентувати як сферу пошуку чинників, що детермінують конституювання правового виховання. Ця сфера розуміється як стабільна стрижнева основа суспільства, що зберігає протягом тривалого часу сукупний правовий досвід та обсяг інформації та передає його наступним поколінням.

Виходячи з цього, можна зрозуміти соціокультурні засади правового виховання як умови (засоби) відтворення і трансляції правокультурного потенціалу людства на тлі конкретно-історичного існування певного соціуму. В такому контексті правове виховання розуміється як соціокультурний феномен, тобто складне утворення, що виступає результатом творчої, розумової діяльності людини як репрезентанта певного етносу і суспільства, що втілюється передусім у системі правових смислів, ідеалів, цінностей, сталих нормах та зразках правової поведінки, а також як один із чинників, що формують особистість.

Розуміння змісту соціокультурних засад правового виховання може бути уточнене шляхом включення до нього стійких форм, що складають підвалини та специфічність соціуму, константними елементами, які визначають зміст і спрямованість правового виховання. Відповідно до зазначених ознак можна виділити феномени, що виступають чинниками формування і відтворення правового виховання як соціокультурного явища, передусім правову традицію, яка відтворюється у системі правових цінностей та забезпечує правову самоідентичність суб'єктів права у правовому менталітеті.

У цьому контексті визначення змісту соціокультурних засад правового виховання не обійтися без урахування сутності поняття правової цінності, котра поєднує як основні компоненти правову значущість, правовий смисл та правове переживання. Їм притаманна бінарна дихотомія, що виявляється у чуттєвому та інтелектуальному, свідомому та несвідомому, раціональному та інтуїтивному планах буття. Процес зіставлення змістовних аспектів правового виховання і правових цінностей фіксує їх глибинний взаємозв'язок, обумовлений фактом вкоріненості правової культури в засадах усіх зазначених елементів. Можна також стверджувати, що несвідомі емоційно-чуттєві та свідомі соціально-моральні засади правових цінностей створюють передумови природного внесення й органічного залучення таких засад у процес правового виховання, обумовлюючи тим самим їхню присутність у складі правової культури, яка містить емоційно-психологічні, морально-аксіологічні та смислотворчі правові компоненти.

Виступаючи універсальною формою фіксації, закріплення та збереження елементів правокультурного досвіду, а також будучи універсальним механізмом його передачі, що забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах, правові традиції інтегрують важливі характеристики соціокультурних засад правового виховання. Передусім це спадковість, яка спрямована на відтворення і здійснюється через трансляцію певного обсягу правокультурної інформації. Це сприяє реалізації головної мети соціально-історичного реконструювання правового виховання — його постійній присутності у бутті суспільства як одного з системоутворюючих чинників.

Система правових цінностей як ідеальний об'єкт правокультурної спадщини залучається в зміст традиції, що виступає основою ідентичності як соціокультурної засади правового виховання. Ідентичність обумовлює спадковість у розвитку явищ і процесів, оскільки виступає, по-перше, як механізм віднесення суб'єкта до об'єкта; по-друге, як сукупність основоположних стійких рис, що складають своєрідність правової системи соціуму та його духовної сфери; по-третє, як показник відповідності автентичності відтворювального в процесі трансляції змісту.

У ролі інтегруючого елемента, який пов'язує правові цінності, традиції та ідентичність, виступає правовий менталітет, що виявляється як стійка сукупність настанов і схильностей індивіда та соціальної групи до певного способу сприйняття права, а по суті як частина соціально значущої інформації, що містить зразки мислення, ідеали та цінності, правокультурні традиції і архетипи, форми і засоби вираження інтелектуальних та афективних реакцій.

Взаємозв'язок досліджуваних чинників не дозволяє абсолютно точно розмежувати сфери впливу їх між собою, проте дає можливість означити спосіб конституювання правового виховання як соціокультурного феномену. Відтак сумісне взаємообумовлене функціонування соціокультурних засад правового виховання утворює силове поле, а утворене в межах його простору напруження є джерелом формування системи правового виховання. Соціально-історичне відтворення цього феномену уможлиблюється завдяки перманентній трансляції та реконструкції системи правових цінностей, традицій, ідентичності та менталітету.

У цьому зв'язку постає проблема репрезентативності чинників формування і соціально-історичного відтворення правової культури в змісті та структурі процесу правового виховання. Тут слід звернути увагу на значущість процесуально-функціональної сторони виховання

у формуванні правової культури. Виховання як процес містить власності людської со-буттєвості, реалізуючи одну зі своїх функцій — сполучення поколінь у загальносуспільному просторі, якому притаманні со-буттєвість кожного з його учасників та вибудовування загальної со-буттєвості.

Слід також підкреслити значущість трансляційно-комунікативної сторони процесу правового виховання. Розглядаючи специфіку процесу трансляції, що здійснюється в тому числі й за допомогою правової мови¹ як соціокомунікативної системи, необхідно звернути увагу на поняття соціокоду. Соціокод являє собою структуру, що сполучає кодування інформації в мові та спілкуванні, а також формах соціальної взаємодії, однією з яких є правова взаємодія. Правовий соціокод є також орієнтиром для суб'єктів правового спілкування², визначає вихідні для розуміння позиції, сполучає знакові реалії мови та структуру правовідносин, які відтворюють відповідну мовну модель трансляції досвіду. На підтримку цієї позиції маємо навести слушну, як на нас, думку З. Маха: «Символічні структури мають репутацію консервативних чинників... Тим не менш, коли усередині структури відбуваються зміни, група, що обґрунтовує та здійснює їх, використовує саме символічні, аби виправдати уведення нових норм та цінностей, трансформацію балансу влади і легітимувати новий соціальний порядок»³.

До речі, символічна складова не просто є одним із сутнісних компонентів соціальних трансформацій, у чому ми цілком згодні з С. Н. Ейзенштадтом, а й виступає їх головним стимулом та їх умовою⁴. Це спричинено тим, що символ можна визначити як узагальнене уявлення про кого-небудь/що-небудь, котре засноване на інтелектуальному і вітальному досвіді індивіда чи спільноти і містить спосіб вираження, результат вираження та образ переживання. Символ свідомості, психіки є водночас і символом культурних форм — він постійно здійснює ротацію в соціальний дискурс і навпаки. Іншими словами, певне сприйняття світу виробляє відповідні культурні формоутворення, а останні

¹ Зархина, С. Э. Язык права как предмет философско-логического анализа (исторический аспект) [Текст] : монографія / С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2008.

² Див., напр.: Гетьман, І. В. Концепція правового спілкування: зміст, витоки, перспективи [Текст] : монографія / І. В. Гетьман ; АПрН України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Х. : Право, 2007.

³ Mach, Z. Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology [Text] / Z. Mach. – Albany : State University of New York Press, 1993. – P. 50.

⁴ Eisenstadt, S. N. Symbolic Structures and Social Dynamics. With Special Reference to Studies of Modernization [Text] / S. N. Eisenstadt, I. Rossi (ed.) Structural Sociology. – N. Y. : Columbia University Press, 1982. – P. 170.

згодом виробляють адекватне сприйняття світу. Аналогічний підхід зустрічається, зокрема, в працях Б. Кістяківського, де, з одного боку, право виступає найбільш значним виразником культури, а з другого — сама культура розглядається як найважливіший спосіб реального буття права¹.

Подібний контекст може бути розширений через включення до нього з урахуванням положень неінституціоналізму і структурних феноменів, тобто пролонгованих правовиховних практик, що спрямовані на задоволення певних соціальних потреб і реалізуються на основі як формальних, так і неформальних норм і правил — соціальних інститутів.

Отже, правові символи є своєрідним елементом, що пов'язує усю сферу культури з правовою культурою. Вони також виступають одним із найважливіших засобів внутрішньодержавного і міждержавного спілкування, універсальною формою порозуміння між людьми — громадянами різних держав. Правова символізація є також ефективним дидактичним засобом у процесі правового виховання громадян.

Визначений у такий спосіб зміст процесу культурно-історичної еволюції правового виховання втілюється передусім в особистісно-іменній та професійно-іменній формах наслідування. Поряд з ними існують також універсально-понятійна форма і відповідний їй тип інституту правової освіти, насамперед навчальні заклади, які сприяють системній трансляції правокультурних цінностей у соціумі, що дає змогу зрозуміти можливості екстраполяції соціокультурних засад системи правового виховання у контекст структури процесу правової просвіти та освіти. При цьому слід підкреслити, що соціально-історичне відтворення етноментальної складової правової культури на тлі цього процесу може здійснитися лише тоді, коли функціонування системи правових цінностей, традицій, правової ідентичності та правового менталітету набуває характеру усталеного державою режиму його правового забезпечення².

¹ Кістяківський, Б. О. Вибране [Текст] / Б. О. Кістяківський ; ред. В. Ф. Жмир, упоряд. Л. П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996 (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»; Українські мислителі).

² Білий, О. Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 року) [Текст] / О. Білий // Політ. думка. – 2000. – № 4. – С. 31–40; Бурдьє, П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля [Текст] / П. Бурдьє // Поэтика и политика. Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – М. : Ин-т эксперим. социологии; СПб. : Алетейя, 1999.

Акцентуючи увагу на понятті правової ідентичності, вважаємо, що воно характеризує найважливіший аспект правосвідомості, посідаючи провідне місце у структурі правокультурних цінностей. Ґрунтуючись на здобутках сучасних етноправових досліджень, підтримуємо думку про те, що усвідомлення людиною своєї причетності до спільноти громадян тієї чи іншої держави є важливим механізмом функціонування політико-правової структури, фундаментом політичного та правового життя і свідомості суспільства¹. З таким розумінням цього аспекту проблеми збігається і думка В. Тишкова про те, що загальна громадянська ідентичність, яка досягається через поняття нації, не менш важлива для держави, ніж конституція, загальні правові норми та кордони, адже «цей загальний дискурс про націю надає важливої додаткової легітимності державній владі через створення образу того, що влада являє собою деяку цілісність і здійснює управління від імені й за згодою такої цілісності»². Крім того, політико-правова ідентифікація — це також усвідомлення та співвіднесення людиною її декларованого правового статусу з реально досягнутим статусом, статусом інших осіб як у своїй державі, так і в зарубіжних країнах. Причому найбільш суперечливо така ідентифікація відбувається при національному самовизначенні представників різних етносів у складі поліетнічної держави. За таких умов, як слушно зазначає В. Капицын, необхідна така правова політика, що відтворює стани легальної, легітимної національно-державної ідентифікації³.

Виконання правовою освітою виховної функції з формування правових цінностей, традицій, менталітету та типу соціальної самоідентичності дозволяє «пробудити» правову свідомість громадян. Вбудовані у структуру правової освіти соціокультурні засади правової культури і правового виховання перетинаються, взаємодіють та знаходять відгук у ціннісних, ідентифікаційних та ментальних структурах особистості. Органічно вплетені у правовиховний процес засади правової культури не просто відтворюються, а щоразу реконструюються знову для кожного покоління громадян. Таким чином, залежно від наявних

¹ Савоскул, С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы [Текст] / С. С. Савоскул ; РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — М. : Наука, 2001. — С. 52.

² Тишков, В. А. Забыть о нации [Текст] / В. А. Тишков // Этнограф. обозрение. — 1998. — № 5. — С. 16.

³ Капицын, В. М. Национальная идентификация и политико-правовые стратегии государства [Текст] / В. М. Капицын // Национальный вопрос и государственное строительство. — М., 2001. — С. 78, 83–84.

об'єктивних інституційних умов кожне наступне покоління того чи іншого соціуму має можливість засвоювати механізм формування правової культури як соціокультурного феномену та продукувати умови і передумови її соціально-історичного відтворення.

Виходячи з наведеного, слід зазначити, що конституювання правового виховання на етапі соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбувається в умовах руйнації духовних утворень як на макрорівні (суспільство у цілому), так і мікрорівні (у масштабі повсякденності). Отже, правовиховна робота має проводитися і на загальносоціальному рівні, і на рівні міжгрупових та особистих відносин, водночас досягаючи правову культуру в її ідеально-системному та репродуктивно-повсякденному вимірах.

Як соціальний атрактор правовиховного процесу, що консолідує навколо себе усі його елементи, і посередник, що інтегрує ідеально-теоретичний та буденно-практичний рівні функціонування правової реальності, бачимо професійних правознавців. Це особливий прошарок соціуму, який доленосно перебрав на себе відповідальність не тільки за конструювання правової системи як інституційного ядра правової державності та громадянського суспільства, а й за забезпечення досягнення головної мети цього процесу — формування адекватної вимогам часу правової культури. Ця відповідальність правознавців є докорінною засадничою умовою соціокультурної трансформації нашого суспільства, оскільки вони як серцевина своєї внутрішньої моралі мають переконаність у необхідності в межах професійної діяльності сприяти адаптації та внесенню правових ідеалів і цінностей у практику повсякденності з впровадженням їх в масову правосвідомість.

З огляду на аналіз наявного досвіду подібного соціального конструювання можна дійти висновку про те, що переведення сумісного взаємозумовленого функціонування соціокультурних засад правового виховання у звичний повсякденний режим, а також їхня інституціоналізація сприяють встановленню налагодженої дії процесів їхньої трансляції та реконструкції. Постійне відтворення означених механізмів на рівні повсякденності дає змогу закріпити й укоренити у бутті бажаний правопорядок, що забезпечує функціонування соціуму в необхідному (релевантному для більшості суб'єктів права) режимі, який детермінується цілями сучасного українського суспільства і вибудовується за принципами пріоритету прав людини та верховенства права.

Зазначене дозволяє зрозуміти, що модернізацію і реформування сучасного українського соціуму треба здійснювати на певних засадах,

однією з яких можна вважати правове виховання, здатне ініціювати трансформацію в усіх сферах буття людини і суспільства. Для побудови сучасної моделі правового виховання, заснованої на сполученні духовно-правових ідеалів і цінностей з практикою повсякденності, безпосереднє значення має усвідомлення специфіки соціокультурних засад правового виховання в етноментально розшарованому українському суспільстві. Це передбачає необхідність урахування можливості подолання розриву між суцільним та належним за допомогою укорінення правових цінностей у різних соціально-правових практиках, що репрезентовані різними регіонами України, етноментальна культура населення у яких історично складалася за відмінних соціокультурних умов. Можливою площиною сполучення цих відмінних полюсів правокультурної етноментальності виступає варіативність позиціонування правового ідеалу як мотиву діяльності, принципу соціальної організації, орієнтира правової свідомості на тлі активації як консолідуючого чинника конституційно визначеної мети розбудови України як правової, демократичної і соціальної держави.

Таким чином, формування сучасної системи правового виховання стимулює розвиток сучасних досліджень, де правове виховання як специфічний соціальний інститут розглядається як таке, що активно залучене у життєдіяльність суспільства і має власну розгалужену структуру, між елементами якої складаються певні зв'язки та відносини, що складає інтерес гуманітарних досліджень. Правове виховання живиться соками всієї культури і водночас справляє на неї потужний вплив, що уможливорює у свою чергу сутнісне визначення його як соціокультурного феномену.

Це передбачає розгляд правового виховання як засобу трансляції правокультурних цінностей і правокультурного досвіду. Воно є визначальним чинником відносно інших елементів правової культури, а також виражає детермінуючий характер зв'язку соціокультурних та правокультурних феноменів.

Формування системи правового виховання та його соціально-історичне відтворення здійснюються за допомогою вибудовування і трансляції його соціокультурних засад, що забезпечують дію механізму спадковості. Базовими правокультурними передумовами фундації феномену правового виховання виступають правові традиції, які акумулюють систему правових цінностей, а також явища правової самоідентифікації та правового менталітету. Змістовно-функціональні характеристики таких передумов дають змогу охопити всі модуси буття

правової культури і створити умови для формування і відтворення системи правового виховання як соціокультурного феномену.

Важливим засобом трансляції соціокультурних засад правової культури є права освіта, що передає фрагменти правокультурного досвіду в процесі взаємодії його носіїв — громадян. Реалізація трансляційно-комунікативної функції правової освіти забезпечує конституювання загальної со-буттєвості і спадковості, а також впливає на механізм формування та відтворення системи правового виховання завдяки залученню у процес освіти її соціокультурних засад, сумісне функціонування яких і підтримує дію цього механізму.

Правове виховання як соціокультурний феномен може розглядатися як один із системоутворюючих принципів буття людини і суспільства, що дозволяє подолати існуючу дискретність між реальною ситуацією та бажаною моделлю правової системи, придатної для життя. Актуалізація даного принципу уможливорюється завдяки укоріненню в повсякденності правових ідеалів та цінностей, що забезпечуються механізмами соціального конструювання правової реальності. Таке конструювання здійснюється за допомогою інституціоналізації соціокультурних засад правового виховання і механізму переведення їх функціонування у режим звичних повсякденних операцій.

1.3. Соціалізація як головний чинник правового виховання

Правове виховання здійснюється протягом усього процесу соціалізації особистості, яка у сучасній вітчизняній науковій парадигмі зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин та результат її розвитку як універсального суб'єкта діяльності. На жаль, таке поняття не повністю відображує всі ступені процесу соціалізації особистості, зокрема й правовиховні чинники, що виявляються у правовій соціалізації.

Процес становлення людини як істоти суспільної, включення її в соціально-правові зв'язки та інтеграція в різні типи соціальних спільнот власне і є її соціалізацією. В цьому процесі формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, вміння людини, її культура (зокрема права) і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюється перетворення природних людських сил і потенцій суспільством, їх окультурення. Разом з тим з позиції сучасного визначення

особистості саме поняття «правова соціалізація особистості» може здатися досить суперечливим (не досить коректним), оскільки особистість як така вже зумовлює наявність певного рівня правової культури, певного рівня правосвідомості¹, тобто деякого рівня соціалізованості, а процес соціалізації розглядається як такий, що формує особистість².

Таким чином, поняттям «соціалізація» (в широкому розумінні) може позначатися або процес вторинної соціалізації (ресоціалізації) індивіда, або воно ототожнюється з поняттям «формування особистості»³. У такому разі соціалізаційний процес обумовлюється певними часовими, віковими межами. У підходах, що склалися раніше, це й було зафіксоване через обмеження періоду соціалізації дитинством (концепція психоаналізу) або юністю (західні соціально-психологічні школи). У контексті ж власне правової соціалізації найбільш прийнятною є так звана динамічна концепція особистості, яка зумовлює розгляд її соціального розвитку, набуття передусім певного рівня правосвідомості і правової культури як перманентно притаманного протягом усієї життєдіяльності індивіда.

Сучасна філософія тлумачить особистість як субстанцію, що визначає людський індивід як суб'єкта відносин і свідомої самостійної активної діяльності, а також як стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або соціальної спільноти. Проблема особистості у філософії права — це перш за все питання про те, яке місце посідає людина у правовому континуумі, соціумі, ким вона практично є, і яке її ставлення до себе і до соціуму з погляду усталених констант правової культури. Відправною точкою філософсько-правових досліджень особистості є соціальна і правова системи, до яких включено особистість, і ті соціальні

¹ Варданянц, Г. К. Социологическая теория права [Текст] : монографія / Г. К. Варданянц. – М. : Акад. Проект, 2007; Калиновський, Ю. Ю. Роль і місце правосвідомості у інтерсуб'єктивістській інтерпретації соціального простору [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гілея (наук. вісн.) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 197–204; Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права [Текст] : монографія / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007.

² Дзьобань, О. П. До проблеми формування правосвідомості та правової культури в процесі соціалізації особистості [Текст] / О. П. Дзьобань // Наук. доп. міжвуз. наук.-практ. конф. «Правова культура та правосвідомість українського суспільства: стан і напрями вдосконалення», Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 28 жовт. 2009 р. – Х. : НЮАУ, 2009. – С. 22–24.

³ Кривоконь, А. Г. Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) [Текст] : монографія / А. Г. Кривоконь. – Харьков : Факт, 2005. – 240 с.

функції і ролі, які вона виконує у тому чи іншому суспільному формуванні. Отже, особистість є діалектичною єдністю загального (як представник суспільства), особливого (як представник певних соціальних спільнот або певних правових систем) та одиничного (індивідуального). Загальне й особливе є вираженням соціально-типового (зокрема конкретно-правового) у структурі особистості, одиничне — індивідуально-особистісного.

При аналізі рефлексивних основ розуміння і здійснення правового виховання в процесі правової соціалізації, серед надзвичайно великої кількості теорій і концепцій на особливу увагу заслуговують такі теоретичні положення і наукові гіпотези:

- визначення дуалістичної сутності людської природи як єдності її біологічного і соціального компонентів (М. Рьюїз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн та ін.);

- концепція соціальної і діяльнісної сутності людини, її визначення комплексом суспільних відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс);

- психоаналітична концепція тримірності структури особистості, пов'язана зі структурою психіки (З. Фрейд, П. Бергер, Т. Парсонс, Г. Тард);

- характеристика соціалізації як процесу передавання соціально-культурного досвіду від покоління до покоління, забезпечення соціальної рівноваги, необхідної умови відтворення суспільного життя (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Спенсер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Н. Смелзер);

- виділення певних соціально-правових інститутів як основних елементів соціалізації, що забезпечують «стилізацію», трансляцію та контроль форм людської поведінки, їх характеристика: сім'ї (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіки (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання і освіти (П. Бергер, Т. Лукман), професійного середовища (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) тощо;

- концепція поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій». Її критеріями виступають: а) осмислена орієнтованість на чекання, б) цілераціональність, в) суб'єктивно цілеспрямована смислова орієнтація індивідів (М. Вебер); виділення основних форм поведінки, притаманних людині: дозволені, потрібні, рекомендовані (П. Сорокін);

- визначення суперечливості характеру функціонування соціалізаційного процесу як форми і способу соціального розвитку індивіда, регулювання і примушення, обмеження особистісного розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм) на підставі положень про необхідну взаємозумовленість змісту, засобів, форм, методів соціалізаційного впливу та рівня психофізіологічного розвитку особистості.

Аналіз концепцій, теорій соціалізації дає можливість зазначити, що концептуальні положення, підходи, ідеї зарубіжних дослідників зробили певний вагомий внесок у розроблення і дослідження проблеми визначення місця та ролі правового виховання у процесі правової соціалізації. Однак дефіцит уваги до сфери правової соціалізації особи з боку представників філософсько-правового знання, відсутність праць з узагальнення та інтеграції наявних доробок щодо вивчення процесу соціального розвитку особистості виступають перешкодою на шляху формування цілісної системи правового виховання.

Відомо, що у науковій літературі як основоположне стверджується уявлення про сутність людини як біопсихосоціальної єдності. За своїм значенням уявлення про сутність людини має право певною мірою претендувати на парадигмальність. Методологічна цінність такого уявлення полягає не стільки у включенні психічного компонента як суттєвого, скільки у визначенні субстанціональної інтегральної єдності, рівнозначності всіх елементів. Виходячи з цього, спроби виявлення субординаційних відносин, їх співвідлеглості виявляються безпідставними. Стає можливим і необхідним розгляд взаємозумовленості, взаємопроникнення, виділення кардинальних зв'язків між суттєвими структурними компонентами людини. У зв'язку з цим вважається за доцільне послатися на точку зору К.-Ф. Весселя, який відзначає, що «орієнтація на вивчення проблеми “людина-універсум” у його індивідуальному існуванні включає два суттєвих аспекти: один спрямовано на розгляд структур, тобто взаємозв'язків елементів і сторін, які складають індивідуум; інший — пов'язаний з розвитком індивідуума у часі і охоплює загальний час його існування. Ця комплексна орієнтація включає два нерозривно пов'язані аспекти, тобто “біопсихосоціальна єдність — людина” розуміється як динамічний процес»¹. Вихідними методологічними моментами у пізнанні місця і ролі правового виховання в контексті правової соціалізації людини мають стати «перехід до понять комплексності і темпоральності та пов'язане з ними твердження про те, що комплексні стани можуть бути зрозумілими лише у межах відповідних їм інтервалів часу»².

Особливе значення в дослідженні впливу правового виховання на процес соціалізації має суб'єкт-об'єктна визначеність її процесуальної сторони. На наш погляд, людина як суспільний діяч є одним із чинни-

¹ Вессель, К.-Ф. Человек как биопсихосоциальное единство [Текст] / К.-Ф. Вессель // Философия и человек. — М. : Ин-т философии РАН, 1993. — Ч. III. — С. 256.

² Там само.

ків, що продукує умови й обставини як власного, так і суспільного життя. Її дії органічно вплетено в механізм функціонування різноманітних соціально-правових систем. Особистість виступає одночасно і об'єктом, і суб'єктом соціально-правової взаємодії, що має діалектичний характер.

На підставі аналізу різних підходів до визначення і розгляду правової соціалізації можна зробити висновок про те, що правова соціалізація особистості — це процес не односпрямованого впливу суспільства (соціально-правової системи) на індивіда, а взаємодія їх як двох структурних елементів людської природи. Її філософсько-правовий аналіз можливий у декількох напрямках.

По-перше, це трансляція соціально-правового досвіду від суспільства до індивіда, що виражається у сукупності знань про культурні та правові норми й цінності, типи правової поведінки як соціально переважних у межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, таких, що суперечать соціальним нормам. Вона включає не тільки усвідомлені, цілеспрямовані впливи, що контролюються (формування правосвідомості в широкому розумінні), а й стихійні, спонтанні процеси, що мають безпосередній, прямий і опосередкований, непрямий вплив на розвиток особистості. Тут індивід виступає об'єктом впливу і правове виховання є більш активним відносно правосвідомості конкретної особистості.

По-друге, суб'єктивування, тобто рефлексування культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом (інтеріоризація). На такому рівні індивід є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюються співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, його своєрідна фільтрація. В результаті цього деяка частина набутого знання у структурі правосвідомості, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості і поведінки. Останнє може бути відхиленим в категоричній формі або залишеним без уваги.

По-третьє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, активності, що виявляється, соціального стану кожний індивід несе на собі певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на оточуючих людей, різні соціальні групи, до складу яких входять людина, суспільство в цілому.

По-четверте, вважаючи володіння як суспільством, так і особистістю певною цілісністю і активністю, певними правовими потребами,

а також прагненням до збереження відносної самостійності та юридичної незалежності, їх взаємодію можна охарактеризувати як суперечливу з позиції суб'єкт-об'єктних зв'язків. У практичній життєдіяльності ці зв'язки є певною єдністю і реалізуються в достатньо складному сплетінні, взаємодоповненні та взаємообумовленості у процесі соціалізації.

Виділені концептуальні положення загальної теорії соціалізації виступають теоретико-методологічною основою визначення місця, ролі, сутності та змісту впливу правового виховання на процес соціалізації особистості.

Згідно з культурологічною концепцією правову соціалізацію слід розглядати як процес засвоєння індивідом правової культури. При цьому правова культура виступає і передумовою, і кінцевою метою, результатом соціалізації, являючи собою механізм трансляції правової культури від покоління до покоління за допомогою правового виховання. Кожний конкретно-історичний тип суспільства віддає пріоритет певним особистісним якостям, склад яких і визначає в результаті як методи правової соціалізації взагалі, так і форми правового виховання зокрема. В умовах розбудови інформаційного суспільства актуальний склад і особливості особистісних якостей суттєво змінюються¹. Змістовно правова соціалізація визначається як процес засвоєння правових знань і правових навичок, необхідних людині, аби стати членом конкретного суспільства, адекватно діяти й взаємодіяти зі своїм соціокультурним оточенням у межах певного правового поля, формувати свій спосіб правового життя². Процес соціалізації триває протягом усього індивідуального життєвого циклу. По суті соціалізація отожднюється з інкультурацією — процесом, у межах якого індивід засвоює традиційні способи правового мислення і правових дій, характерні для правової культури і того усталеного (традиційного) способу правового виховання, до яких він належить.

¹ Данил'ян, В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : монографія / В. О. Данил'ян. — Х. : Право, 2008; Дзьобань, О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2010.

² Дзьобань, О. П. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2007. — Вип. 1 (27). — С. 26–32; Він же. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження [Текст] / О. П. Дзьобань // С. Рахманінов: на зламі століть : зб. матеріалів Міжнар. симпозиуму. — Х. : СПДФО Носань В. А., 2007. — С. 200–207.

У психологічних напрямках правової науки та соціальної психології правова соціалізація практично ототожнюється з соціально-правовою адаптацією в її широкому розумінні. Соціальна адаптація виступає як інтегративний показник стану людини, що віддзеркалює її можливості виконувати певні біосоціальні функції: адекватне сприйняття оточуючої дійсності і власного організму; адекватна система відносин і стосунків з оточенням; спроможність до праці, навчання, дозвілля; здатність до самообслуговування і взаємообслуговування в сім'ї та колективі; адаптивність поведінки згідно з рольовими очікуваннями інших. У даному контексті саме правове виховання забезпечує адекватність сприйняття навколишнього середовища, передусім соціокультурного, і в сукупності зі сформованим рівнем правової культури — адекватність правовідносин та поведінки відповідно до статусно-рольового контексту.

Заслужують на певну увагу й педагогічні концепції, що, як правило, визначають правову соціалізацію поряд із індивідуалізацією як елементи правового виховання, його механізми, котрі визначають зміст і методи відповідно колективістського та індивідуалістського виховання. При цьому правова соціалізація забезпечує входження людини у спільноти, колективи і життя в них, усупільнення її діяльності, засобів праці, способу життя і думок, в результаті чого вона формується як представник класів, інших соціальних груп і соціальних прошарків, як носій певного різновиду правової культури та певного рівня правосвідомості.

Отже, основним чинником правової соціалізації особистості виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина, що виявляється через:

по-перше, сукупність ролей і статусів, що їх суспільство пропонує людині;

по-друге, сукупність соціальних, політико-правових інститутів, громадських організацій, соціальних спільнот, у межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів;

по-третьє, елементи соціально-правового середовища, що визначають правову соціалізацію особистості, тобто сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навичок, умінь, якостей, яких людина набуває, аби згідно з потребами суспільства відігравати відповідні ролі і підтримувати набутий статус;

по-четверте, соціальне середовище, яке охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій право-

вого виховання, відтворення і передавання культурно-правових зв'язків, цінностей, норм.

На формування ціннісних правових настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні події, соціальні явища.

Спілкування з людьми, повсякденна соціальна діяльність і є тим середовищем, де існує людина. У процесі історичної практики індивід виявляє соціальну сутність, формує свої соціальні якості, засвоює, виробляє ціннісні орієнтації. Трудова діяльність — основна сфера становлення людини як особистості. Особливо у творчій її царині власне й відбуваються формування соціальних якостей, засвоєння позитивних навичок, передусім правових. Праця становить основу соціального буття людини, тому що саме в ній людина здебільшого виражає себе як суспільний індивід.

На формування особистості впливають характер праці, її предметний зміст, форми колективної організації, суспільна значущість результатів, розширення меж правового регулювання, притаманний їй технологічний процес, можливості для вияву самостійності, ініціативи. Такі умови властиві переважно всім індивідам, що є часткою соціальної спільноти.

Кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру, зміст якої різний на різних етапах її розвитку¹. Наскільки більш розвинена особистість, настільки більшою мірою виявляються її соціальні властивості. Діяльність і спілкування, які тією чи іншою мірою детерміновані соціокультурним середовищем, правосвідомістю та правовим вихованням, надають особистості неповторних результатів соціалізації, зумовлюють необхідність розвитку спроможності самооцінювання. Однак ступінь соціалізації і якість самооцінювання людей далеко не однакові. Вони залежать і від генних властивостей, і від умов розвитку людини (зокрема культурних), і від самосвідомості, і від рівня правової освіченості. Самосвідомість і самооцінювання у сукупності утворюють головний стрижень особистості, навколо якого формуються риси харак-

¹ Дзьобань, О. П. До проблеми оптимізації процесів соціалізації особистості [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. В. Власенко // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія – X. : ХВУ, 2000. – Вип. VIII. – С. 117–121; Він же. Особистість у сучасних умовах трансформації українського суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – X. : ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 97–102; Соціалізація особистості в умовах військової служби [Текст] : навч. посіб. / О. П. Дзьобань, П. В. Квіткін, В. М. Мартинюк, С. С. Семенов. – Полтава : Вид-во ПВІЗ, 2007. – 188 с.

теру, мотиви та інтереси, переконання та ціннісні орієнтації, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість, правова культура. Саме на них і повинна орієнтуватися система правового виховання.

Правове та культурне середовище, впливаючи (зокрема через систему правового виховання) на особистість, виробляє певні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, колективного співіснування та індивідуальних вчинків, а також для ефективного керування діяльністю окремих членів суспільства.

Проте соціум не задовольняється створенням стереотипів. Крім того, він прагне, щоб кожний його член ці стереотипи відтворював і особисто здійснював у своїй життєдіяльності та вчинках. Прагнення соціуму, аби вказані стереотипи суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, а й відтворені у реальній дійсності конкретних індивідів, обумовлене тенденціями самопідтримання і самозбереження¹. Таке самопідтримання не може здійснюватися без свого реального функціонування, а таке функціонування забезпечується завдяки постійному відтворенню конкретними особами у своїх учинках тих правових образів і алгоритмів, які зафіксовані у тих чи інших стереотипах і передаються, крім інших каналів, через систему правового виховання.

Зазначене відтворення правових образів та алгоритмів з боку індивіда — або здійснений факт, або ж об'єкт прагнення, тоді як з боку соціуму такий тип індивідуального відтворення подається як правова вимога, а у деяких випадках навіть як спонукання. В усякому разі колектив (соціум) справляє різноманітний соціальний вплив на особистість з метою визначення нею лінії своєї правової поведінки за тим зразком, який зафіксовано у системі вказаних стереотипів за допомогою правових норм. Слід зазначити, що в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства, його трансформації тільки формується єдина система нормативного регулювання відносин, яка у майбутньому має всебічно відобразити інтереси усіх соціальних прошарків, соціальних груп та осіб. Такий стан справ істотно ускладнює процес соціалізації особистості, спонукає до пошуку як адекватних напрямів та шляхів такого процесу, так і форм та методів правового виховання.

¹ Дзьобань, О. П. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ [Текст] / О. П. Дзьобань, С. О. Руденко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Post office». – 2007. – № 776. – С. 133–145; Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008.

Суттєвою особливістю правових норм є їх безособовий характер, зверненість до усіх членів суспільства, зокрема і як членів різних колективів та інших соціальних груп. Тому норма, що визначає загальну лінію поведінки, не може передбачити усіх варіантів конкретних життєвих ситуацій, які можуть вимагати від людини тих чи інших дій та вчинків. Але всякий раз, приймаючи рішення повести себе певним чином, людина повинна співвіднести свій намір із загальними нормативними вимогами, проаналізувати його (рішення) соціальні наслідки. Правова норма виступає тут у різних іпостасях: як ідеальна модель дії, що планується, як мотив рішення, що приймається, як оціночний критерій припустимості вчинку (дій) з точки зору суспільних інтересів. Інакше кажучи, правова норма слугує відправною точкою для кваліфікації вчинку, під яким розуміють дії людини, що розглядаються в їх співвідношенні з правовими нормами, існуючими у суспільстві.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованих в її правосвідомості систем правових цінностей. Тому вже набуті завдяки системі правового виховання соціальні якості виступають своєрідним фільтром, який пропускає імпульси соціального середовища. Звичайно, сама індивідуальність особистості, її потенціальні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, її потреби та інтереси, спрямованість її соціальної активності (емоційно-психологічний аспект правосвідомості) є важливішими чинниками її правової соціалізації.

Отже, правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні, зокрема правові, знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному і повноправному члену суспільства¹.

Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння нею юридичної мови соціальної спільноти; відповідних способів, методів мислення, притаманних правовій культурі; форм раціональності і почуттів, сприйнятих особистістю правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми правового життя, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ правової культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд, конкретний рівень сформованості правосвідомості. Засвоюючи за допомогою правового

¹ Лозовой, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці [Текст] : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – С. 91–109.

виховання правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому не існує соціалізація без індивідуалізації у праві. Процес поєднання чинників, що характеризують умови соціального середовища (правового поля), з чинниками особистими, становить механізм правової соціалізації, до складу якого органічно входить система правового виховання.

Набір правових знань, умінь та навичок, про які йшлося вище, передусім залежить від суб'єктивного стану індивіда, правової настанови і соціального середовища: оточення, сім'ї, системи освіти, політичних і правових інститутів, засобів масової інформації тощо. Вплив усіх цих чинників і визначає особливості правової соціалізації.

Вважається доцільним урахувати передусім чотири аспекти соціалізації як головного чинника правового виховання.

Перший аспект — це безпосереднє сприйняття індивідом правового життя, інформацію про яке він черпає в оцінках батьків, їх ставленні до права і закону.

Другий аспект — це так звана персоналізація права, в ході якої ті чи інші суб'єкти, що належать, наприклад, до владних структур, стають для людини зразками контакту з правовим середовищем і правовою системою.

Третій аспект — ідеалізація цих правових образів, тобто утворення їх на основі стійкого емоційного ставлення до правових феноменів.

Четвертий аспект — інституціоналізація набутих властивостей, яка свідчить про становлення у індивіда визначеності в юридичному баченні навколишнього світу і його (індивіда) переході до самостійної орієнтації в оточуючому правовому просторі.

Подібне аспектне оцінювання соціалізації як головного чинника правового виховання дає змогу виділити два її види.

Початкова правова соціалізація характеризується раннім сприйняттям людиною правових категорій і цінностей, які поступово формують у неї вибірково-індивідуальне ставлення до феноменів правового життя. В цілому ж особливості правової соціалізації в людини полягають у тому, що їй доводиться адаптуватися до правової системи, соціальних норм, формувати власну правову культуру, хоча по суті й не розуміючи їх сенсу і призначення. Тому для усунення у майбутньому аномальних, антисоціальних форм поведінки необхідно додержуватися певної послідовності у застосуванні механізмів передавання дитині соціально-правового досвіду і норм. Зокрема, для збереження природного характеру включення індивіда у правову дійсність йому важливо засвоюва-

ти ті соціальні форми, в яких правова інформація поєднується з авторитетом батьків, учителів, позитивним прикладом старших і в жодному разі не містить будь-яких жорстких ідеологізованих зразків і понять. Тільки на такому підґрунті свідомість молодшої людини, що розвивається, може підкріплюватися імперативними судженнями та оцінками, а у майбутньому — й аксіологічними нормами і уявленнями, які згодом трансформуються у певні правові цінності, ідеали та принципи.

Заключна соціалізація як вид характеризує діяльність людини, коли вона вже засвоїла основні прийоми і способи перероблення інформації та здійснення своїх соціально-правових ролей, є здатною протистояти груповому тиску і готовою до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінювання норм і традицій.

Таким чином, головну роль тут відіграє інституціоналізація ціннісно-правових сприйнять і опосередкування їх у правосвідомості людини, яка характеризує вплив самої людини на відбір і засвоєння знань, норм, прийомів взаємостосунків з навколишнім соціально-правовим середовищем. Унаслідок цього вторинна соціалізація виражає безперервну самокорекцію людиною своїх ціннісно-правових уявлень, переважних способів правової поведінки і формування певного рівня правової культури.

У контексті дослідження взаємозв'язків формування правової культури і правосвідомості в процесі соціалізації є сенс понятійно розмежувати категорії «розвиток», «формування», «становлення», «виховання» у правовому середовищі.

Розвиток особистості у праві — це нескінченний процес удосконалення всіх її сторін та якостей на підставі і під впливом змін суспільного буття і правосвідомості, діяльності соціальних груп, спільнот, прошарків, правових інститутів та суспільства у цілому при активній творчій реалізації феноменів правосвідомості і екстеріоризації елементів правової культури конкретної людини. Під розвитком у контексті правової соціалізації особистості слід розуміти процес якісних, суттєвих змін. Ця категорія найрельєфніше відображує сутність правової соціалізації як явища, перманентно притаманного всій життєдіяльності людини, на відміну від понять «формування», «становлення», «виховання», які фіксують певний етап даного процесу.

Формування особистості у праві виступає як частина, етап її розвитку (за такими чинниками, як біологічний, соціальний, активна трудова діяльність), обмежений рамками певного конкретно-історичного соціального типу, тобто воно передбачає створення і закріплення сукупнос-

ті тих рис і якостей особистості, які є моральними та передусім правовими орієнтирами даного суспільства на даному етапі його розвитку.

Правове виховання особистості — невід’ємна складова її формування, яка полягає у створенні конкретних форм правосвідомості і поведінки, зумовлених інтересами та метою суспільства і його складових. В умовах розбудови незалежної України виховання — це єдність соціалізації та індивідуалізації, цілеспрямоване передавання, засвоєння і творче використання молоддю досвіду попередніх поколінь, продовження культурно-правових традицій народу, створення правової людини сучасної епохи, уведення її у сферу правових цінностей. Головна мета правового виховання — набуття молодим поколінням позитивного правового досвіду, успадкування духовно-правових надбань свого народу, досягнення високої культури правових відносин.

Отже, розвиток, формування та виховання особистості у праві співвідносяться між собою як загальне, особливе та одиничне, діалектично взаємопов’язані і взаємозалежні у межах поняття «правова соціалізація» і перебувають у постійному русі. Розвиток здійснюється через виховання, формування як окремих, так і усїєї сукупності якостей певного соціального типу. У свою чергу формування людських правових якостей, тих чи інших форм правосвідомості і правової поведінки особистості є не що інше, як її розвиток. Формування, становлення, функціонування та розвиток особистості соціально визначені, тобто зумовлені впливом низки об’єктивних та суб’єктивних чинників.

Під соціальною визначеністю слід розуміти розкриття суспільної обумовленості формування та розвитку особистості, її правосвідомості. Відзначена обумовленість розвитку особистості зовнішніми соціальними умовами є переважно об’єктом їх стихійного або цілеспрямованого впливу. Разом з тим права поведінка та діяльність особистості визначені й низкою внутрішніх, ідеальних за своєю природою суб’єктивних моментів, що опосередковують вплив об’єктивних чинників і спонукають особистість до активних дій, відповідних реакцій на вплив соціального середовища, певних соціальних сил, тобто особистість поєднує у собі водночас і якість об’єкта впливу соціальних чинників, і якість суб’єкта соціальної активності, що формується на основі засвоєння шляхом реалізації правових впливів правової культури суспільства, соціальної спільноти, колективу.

Вирішувати питання про ефективність правового виховання як засобу правової соціалізації та цілеспрямованої державної діяльності неможливо без всебічного аналізу першопричин стрімко зростаючої

криміналізації суспільства і зростання девіацій у молодіжному середовищі, особливо останнім часом¹.

Слід зазначити, що сучасна українська молодь вступає в життя у складних соціально-економічних умовах. Проблеми формування демократичної, правової держави висувають на чільне місце завдання становлення особистості молодої людини як суб'єкта свідомої діяльності.

Серед молоді сьогодні особливо відчувається соціальне розшарування, кожен другий студент, наприклад, не впевнений, що буде затребуваним у своїй країні. Молодь не може прогнозувати власне життя. Разом з тим саме сьогодні настав час захищати свої права, диктувати суспільству власні умови і самим створювати молодіжну політику та оцінювати діяльність держави стосовно молоді.

Отже, аби визначити специфіку й особливості правовиховного процесу в сучасному українському суспільстві, необхідно розкрити особливості соціально-правового середовища і показати механізм його впливу на поведінку людини². Найкраще це можна зробити, як вважають сучасні дослідники, на прикладі аналізу девіантної поведінки у молодіжному середовищі, для того щоб одержати можливість запропонувати конкретні дійові заходи стосовно вдосконалювання правовиховного впливу для досягнення реальних результатів у сучасних умовах³.

Соціальне середовище являє собою навколишні для людини суспільні, матеріальні, духовні та інші умови її існування, формування і діяльності⁴. У широкому сенсі соціальне середовище (макросередовище) охоплює всю соціально-економічну систему — суспільні відносини та інститути, суспільну свідомість, культуру даного суспільства тощо; у вузькому сенсі — соціальне середовище (мікросередовище) включає соціальне оточення людини — сім'ю, навчальний, трудовий колектив, групу тощо. Правове середовище є складовою макросередовища, однак у першу чергу — це чинник, що опосередковує соціальне середовище на мікрорівні.

Особливості правового середовища (на відміну від філософського розуміння середовища як зовнішніх стосовно цілісної системи пред-

¹ Дєєва, Н. М. Потенціал соціалізації і його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи [Текст] / Н. М. Дєєва. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2006.

² Кавалеров, А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі [Текст] / А. І. Кавалеров, В. О. Довгополюк, А. А. Кавалеров. – О. : Астропринт, 2005.

³ Комплексний аналіз девіантної поведінки як об'єкта правового виховання наводиться у наступному підрозділі.

⁴ Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій [Текст] / зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф., 25 жовт. 2007 р. – К. : Київ. ун-т, 2007.

метів і явищ, з якими система тією чи іншою мірою взаємодіє, змінюючи їх і змінюючись при цьому сама) зумовлюються насамперед природою самого права та характеризуються специфічними, соціально-правовими інститутами, а також різноманітними виявами права — об'єктивованими й необ'єктивованими.

Правове середовище характеризується специфічними зв'язками і відносинами, що склалися між суб'єктами. В їх основі — правомірне поведінка, здійснювана в рамках правових приписів. Особливості правового середовища виявляються на рівні особистісної ролі суб'єкта. У ній індивід представлений правовими якостями, що характеризують його як суб'єкта права з усіма особливостями, що випливають з цього. Специфічність правового середовища виявляється через притаманні йому особливі цінності і способи стимулювання саморегуляції, наявність і дію засобів державно-правового контролю за проведенням взаємодіючих у правовому середовищі соціальних суб'єктів, передусім за допомогою системи правового виховання. У сфері правового регулювання спеціальні види соціальної активності суб'єктів завжди набувають юридичного характеру.

Отже, правове середовище як середовище, де безпосередньо здійснюється правова соціалізація (у тому числі за допомогою правовиховних заходів), являє собою оточення суб'єкта, його безпосередній, найближчий життєвий простір, що визначає його буття у сфері дії права, виявляється у сукупності правових зв'язків і відносин, що складаються в суспільстві внаслідок реалізованої суб'єктами соціальної активності у сфері правового регулювання. Таким чином, правове середовище є сполучним елементом макро- і мікросередовища в соціоструктурі суспільства, основною характеристикою цієї системи, інваріантним аспектом усталеної в суспільстві системи правового виховання.

У змістовному аспекті правового середовища можна виділити чотири групи елементів, що охоплюють у своїй єдності всю різноманітність явищ і процесів правової дійсності і є одночасно чинниками правовиховної роботи (системи правового виховання). Першу групу становлять інституціональні компоненти правового середовища: вони містять саме право, правові норми, загальні, галузеві та спеціальні правові статуси, суб'єктивні права, свободи й юридичні обов'язки¹. До

¹ Дзьобань, О. П. Свобода і право: філософські аспекти осмислення [Текст] / О. П. Дзьобань // Наука и технологи: шаг в будущее : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., 27.02.09–05.03.09 г. – Прага : Publishing House «Education and Science», 2009. – С. 61–63.

другої групи входять функціональні компоненти змістовного боку соціального середовища, які реалізуються у системі правових зв'язків і правових цінностей, юридичній практиці, законності і правопорядку, а також у стані правової активності громадян та в існуючій у суспільстві правовій сфері. Третю групу становить особистісний компонент правового середовища — суб'єкти правової системи, їх поведінка. Нарешті, четверту групу компонентів правового середовища характеризують умови, оточення при особливій системі зв'язків, взаємодія людей і соціальних груп на основі норм права. Вони представляються цілісною системою правових зв'язків і відносин, що утворюють конституюючий компонент правового середовища.

З аналізу сучасної криміногенної ситуації в нашій країні можна зробити висновок про наявність різного роду психолого-правових утворень, які деструктивно впливають на соціоструктуру взагалі і негативно позначаються на усій системі правового виховання та результатах її функціонування: антигромадські настанови, асоціальні погляди, нігілістичні тенденції у праві, а також пряма протиправна поведінка індивідів та їхніх об'єднань. Ці явища, будучи внутрішніми виявами соціосередовища, мають певну чинність, що впливає на правовиховну діяльність (зрозуміло, за певних умов) і спричиняє певного роду наслідки. У результаті правову соціалізацію можна розкласти на позитивні і протиправні елементи; кожний з них має самостійне значення і специфіку, особливі способи впливу на особистість і різні механізми впливу на її правосвідомість.

З другого боку, виникає нагальна потреба перетворити існуючу систему державно-правових інститутів у таку, яка б відіграла дійсно позитивну роль у врегулюванні відносин у суспільстві, а отже, несла у собі тільки позитивний заряд, а це і є умовою створення правового середовища на інституціональному та функціональному рівнях¹. Відтак, справляючи регулятивно-позитивний соціалізуючий вплив на суб'єкта через систему правового виховання, правове середовище має змушувати його протистояти мікросередовищу (якщо у ньому домінують негативні тенденції) вже через усвідомлення суб'єктом позитивної ролі держави, права та інших соціальних інститутів. Таким

¹ Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз [Текст] : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 147–182; Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – С. 131–179, 266–290.

чином, сутність механізму правового виховання як засобу правової соціалізації полягає в тому, що, переломлюючись на індивідуальному рівні, правове середовище вступає в протиборство з негативно зарядженим мікросередовищем, оскільки право не є явищем, що справляє деструктивний вплив на людину і колективи, а навпаки, спрямовує весь людський потенціал у позитивне русло. Отже, система правового виховання є тією засадою, за допомогою якої можна переломити негативний вплив мікросередовища на суб'єкта.

Однак процес правового виховання буде приречений на невдачу, якщо в ньому не здійснюватиметься необхідна злагоджена взаємодія всіх соціальних інститутів суспільства. Це є неодмінною умовою для життєдіяльності будь-якого суспільства, якщо воно прагне зберегти себе й розвиватися далі. Саме тут уявляється важливим уникнути зростаючих девіації та криміналізації взаємодії державних суб'єктів правовиховного процесу (шкіл, ВНЗ, правоохоронних органів), громадських організацій та сім'ї. Саме правове виховання може забезпечити позитивний вплив на перебіг правової соціалізації особистості, особливо такої, яка ще не утвердилася в суспільстві і не опосередковувалася у ньому, тобто на неповнолітніх членів суспільства.

Таким чином, на нашу думку, правове середовище можна розглядати як різновид соціального середовища, що становить систему суспільних відносин, яка склалася на основі соціальної активності громадян у сфері права, детермінує особливості способу життя особистості або соціальних груп та визначає їхню систему цінностей. Це об'єктивна реальність, обумовлена сукупністю правових відносин і зв'язків, що утворюють безпосереднє оточення суб'єкта й обумовлюють його правову соціалізацію.

Вочевидь, особливість правової соціалізації особистості зумовлена цільовим змістом даного процесу, що виражається у залученні людини до правових норм, цінностей правової культури, нарешті, до свідомої соціально-правової активної діяльності, яка є універсальним способом удосконалення соціального середовища (особливо того, в якому перебуває підростаюче покоління) й одночасно формування особистості.

Разом з тим, аналізуючи процес правової соціалізації, завжди слід ураховувати, що він прямо залежить від національно-історичних умов розвитку кожної держави: як і яким чином у ньому діють економіко-соціальні, демографічні, політико-правові інститути, тобто яким чином організуються суспільні відносини, що спричиняють процес соціалізації. І з цієї точки зору досить важливим уявляється характер ідеоло-

гічних і духовних переваг суспільства. Саме від цього залежатимуть процес правової соціалізації суспільства, його інтенсивність і характер, особливо відносно молодого покоління: в яких історичних умовах воно живе, в умовах стрімких трансформацій або ж в умовах давно усталених економічних, політичних та соціально-правових традицій¹. Соціалізація взагалі і правова соціалізація зокрема припускають певну спадкоємність, що передбачає більш-менш усталену процедуру засвоєння суб'єктом правових цінностей, правових норм і традицій. У перебігу історичного розвитку суб'єкти, що формуються під впливом раніше сформованих настанов, можуть збагачувати свій правовий досвід, кардинально змінювати раніше усталені стереотипи правової поведінки. Це залежить від багатьох умов (як уже зазначалося, від економічних причин, під впливом соціального середовища тощо). Однак раніше сформовані і засвоєні правові настанови становитимуть першооснову, яка стає стрижнем поведінки індивіда і в яку надалі включається усілякий новий досвід.

Осмыслити процес правової соціалізації неможливо без аналізу його трьох складових. Перша — це передумови, що становлять сутність будь-якої життєдіяльності людей — конкретно-історичні і соціально-правові обставини життя суспільства; друга — їхня діяльність, за допомогою якої вони змінюють соціальне середовище; третя — правове виховання, за допомогою якого формуються соціально-правові орієнтири поведінки. Конгломерат цих складових за своєю сутністю є системотворчим принципом, на основі якого стає можливим аналізувати сутність, структуру та механізм процесу правової соціалізації людини.

Наша увага в даному контексті концентрується саме на останній складовій правової соціалізації. Поза вихованням не може бути й реального процесу соціалізації, оскільки саме категорія «виховання» дає змогу найбільш предметно, цілеспрямовано та глибоко проаналізувати різноманітні соціальні явища, в тому числі процес формування та соціалізації особистості.

Отже, правове виховання є істотною й невід'ємною частиною процесу правової соціалізації індивіда, особливо на початкових етапах

¹ Понченко, Л. М. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в контексті освітніх інтеграцій [Текст] / Л. М. Понченко // Гілея (наук. вісн.) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 176–182; Дзьобань, О. П. Вплив традицій на правову культуру громадян незалежної України [Текст] / О. П. Дзьобань // Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності : матеріали засідань за круглим столом (м. Харків, 31.08.2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, В. О. Лозового. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 13–18.

вступу його в активне життя суспільства. Загальновідомо, що мета правового виховання — формування системи знань, переконань, мотивів та звичок соціально активної поведінки в межах правового поля. Одержані знання допомагають індивіду формувати ціннісні орієнтації, соціально-правові настанови. Крім цього, вони відіграють важливу роль у впорядкуванні свідомої діяльності людей, виступають стрижневою основою правосвідомості і внаслідок цього впливають на формування ставлення людини до різних суспільних і правових явищ, визначають її поведінку. Від рівня правового виховання залежать і рівень правової культури особистості, швидкість перетворення соціальної і правової норм в реальність, утілення нормативних вимог у звичку, соціально-активну поведінку. Однак засвоєння системи соціально-правових цінностей і перетворення їх у внутрішню потребу індивіда неможливі без його власних зусиль. Тут потрібне внутрішнє бажання індивіда сприймати ті самі цінності, які культивуються у суспільстві.

Правове виховання сьогодні — єдиний реально дієвий засіб, за допомогою якого уможливлується процес впливу на індивідуальному і груповому рівнях — на соціальне середовище, що визначає правові потреби й орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи й визначаючи тим самим процеси правової соціалізації, особливо в молодіжному середовищі. Це уявляється особливо важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості і темпи зростання молодіжних девіацій, що останнім часом набувають загрозливих розмірів.

Якщо суспільство вчасно не відреагує на девіаційні процеси, що поширюються, шляхом організації цілеспрямованого впливу на молодіжне середовище, його соціоструктурі загрожуватиме всевражаюча криміналізація, здатна проникати практично в усі сфери життєдіяльності. Єдино дієвими заходами в такій ситуації будуть удосконалення форм правовиховного впливу відносно всіх груп і прошарків суспільства, активізація й оптимізація правовиховного процесу, в сучасних умовах спрямованого на прискорення правової соціалізації.

Соціалізація як головний чинник правового виховання відображує своєрідність історичного шляху, пройденого державою, окремих періодів розвитку суспільства, специфіку соціальних взаємовідносин, основні тенденції розвитку, характеристику цінностей та ідеалів, зумовлених рівнем правової культури, яка у свою чергу є викликаною потребами соціального і правового порядку.

Структура та динаміка правової соціалізації зумовлюється структурою та динамікою суспільного розвитку у взаємозв'язку і взаємо-

впливі з особистісними властивостями¹. Належний ступінь розвитку правової культури на всіх її рівнях передбачає формування правосвідомості, розроблення і застосування законів, систему ціннісно-правових орієнтацій, соціалізацію й адаптацію особистості. При цьому процеси правової соціалізації як органічної частини усього соціалізаційного процесу в цілому на сьогодні стають однією з головних умов розвитку й удосконалення творчих потенціалів сучасного українського суспільства і є одним із найважливіших етапів у духовному оновленні українців, який виражається в активній життєвій позиції людей.

Соціалізація є не просто головним чинником правового виховання, а й одним із найсуттєвіших чинників стабілізації суспільного розвитку. При створенні нової моделі державного і суспільного розвитку її роль виявляється й на рівні перетворень, у процесі створення нових соціальних технологій, які мають органічно інтегруватися у соціокультурний простір. При цьому на кожному новому етапі спіралі суспільного розвитку модель соціалізації як головного чинника правового виховання, набуваючи нових якостей, сприяє підйому правової освіченості, правової культури, громадянської активності та відповідальності тощо, тобто по суті сприяє суспільному прогресу.

Якісні перетворення в процесі соціалізації полягають у конкретизації суспільної (зокрема правової) практики. Це виявляється у тих способах, якими людство за допомогою своєї предметної діяльності визначає форми свого існування, тобто соціалізація є опосередкованим інструментом культури, яка у свою чергу постає як певний тип людської діяльності, вираз індивідуальних засад, спроектованих у культурний простір. Ще раз наголосимо, що з точки зору внутрішнього змісту соціалізація включає соціально-психологічний, ціннісно-орієнтаційний та психофізичний потенціали людини. Однак разом з тим обов'язковою умовою функціонування людини як суб'єкта державно-правових відносин, як суб'єкта діяльності є свідомість, воля, інтелект тощо. Усі ці елементи соціалізації в сукупності утворюють найважливіші умови самореалізації особистості (тобто реалізації її особистісного потенціалу) і як наслідок, включення її у загальні інтеграційні процеси, в результаті яких і виникає єдиний універсальний феномен правової культури.

¹ Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика [Текст] : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

1.4. Аксіологічні засади правового виховання в контексті співвідношення права й моралі

Кардинальне реформування усіх складових соціальної системи України, зокрема правової сфери, припускає, перш за все, необхідність позитивних змін правової культури і правової свідомості населення. Проблема правової зрілості людей завжди була найважливішим аспектом правової роботи суспільства й держави, проте в епоху змін вона набуває особливого значення. Річ у тому, що сьгоднішнє покоління є свідком кардинальної зміни цінностей і орієнтирів правового життя. Відбувається злам і заперечення ціннісних ієрархій цілих поколінь. У цих умовах уявляється необхідним по-новому поглянути на процес, що закладає ціннісні установки й орієнтири у правовій свідомості громадян.

Уявляється обґрунтованою думка про те, що правове виховання виступає головним чинником, який забезпечує успіх перетворень у правовій сфері нашого суспільства. У деяких випадках правове виховання, що має ціннісний сенс і наповнення, тягнеться глибше й далі правової свідомості, впливаючи на загальну культуру людей, виступаючи стрижнем формування особистості. Це обумовлено тісною взаємодією правових і етичних цінностей у процесі виховання взагалі й правового виховання зокрема.

Модернізаційні процеси, які безпосередньо стосуються української державності, перехід нашого суспільства до нових соціально-економічних відносин супроводжуються кризовими явищами в багатьох сферах життя людей, стрімким зростанням злочинності, а разом з цим — збільшенням «правової складової» їх повсякденності. У цій ситуації від усіх державних органів потребується активна й постійна робота стосовно правового виховання громадян, реального забезпечення їх прав і свобод.

Будь-яка взаємодія людини з правом залишає слід в її свідомості, сприяючи формуванню її правової культури. Тому такими важливими є теоретико-методологічні основи ціннісної складової правового виховання.

Існування довготривалих ціннісних орієнтацій у праві стає можливим завдяки солідарній взаємодії права з мораллю, звичаями і звичаями приватно-сімейного або публічного життя. Право і справедливість, право і свобода завжди тісно взаємообумовлювались практично в усіх системах права.

В обговоренні взаємозв'язку й співвідносності права й моралі уявляється важливою традиція, що сягає творчості І. Канта в класичній німецькій філософії та В. Соловйова у російській філософії права, яка утверджує ідею моральної доповнюваності правових вимог. Більшість сучасних дослідників не заперечують того, що право історично завжди знаходилося під впливом моралі і частково втілювало у собі її вимоги¹. Правові й моральні цінності найчастіше полягають у відносинах взаємодопоміжки й взаємодоповнюваності.

Правове виховання здійснюється значно пізніше, аніж «закладка» етичного фундаменту особистості, і багато в чому визначається його якістю. Саме тому інтеріоризація правових цінностей перш за все залежить від ієрархії етичних цінностей особистості.

Уявлення про право як про універсальну систему справедливих встановлень, що створюють умови для здійснення вільної волі, зближує його з мораллю, оскільки і право, і мораль є соціальними регуляторами. Поняття справедливості і свободи як основні цінності моралі пояснюють і природу права². Правове й моральне нормування соціального життя має загальні ціннісні підстави, які обґрунтовують безумовну значущість людської особистості. Проте ці ціннісні підстави мають різні змістовні оцінки. Право будується на цінностях формальної рівності, справедливості, що полягає в еквівалентності одержаного й наданого, свободи як умови здійснення правових відносин. Для моралі ж особливо важливими є цінності добра, справедливості (не завжди еквівалентної, а частіше жалісливої й милосердної), свободи як обов'язкової умови для можливості здійснення морального вибору. Таким чином, саме у процесі правового виховання етичні цінності одержують «правове звучання», тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються стосовно правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру.

¹ Див., напр.: Євхутіч, І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства [Текст] / І. М. Євхутіч // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289–295; Лукьянова, Н. Г. Право и мораль как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека [Текст] : монографія / Н. Г. Лукьянова. – Пенза : РИИ-КМВ, 2006. – 178 с.; Оболонский, А. В. Мораль и право в политике и управлении [Текст] / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.

² Див., напр.: Дядюк, А. Природа права [Електронний ресурс] / А. Дядюк. – Режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/c4-2009-04-12-12-01-18/2009-11-23-09-28-15.html>; Овчиннікова, А. П. Цінності культури та цивілізація [Текст] : вибр. пр. / А. П. Овчиннікова. – О. : Юрид. літ., 2010. – 288 с.; Темченко, В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції [Текст] : монографія / В. І. Темченко. – К. : К.І.С., 2012. – 435 с.

Якнайповніше солідарність ціннісних підстав моралі і права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Те саме виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, які таким сумісним регулюванням підкреслюють особливу значущість цінностей, що захищаються. До них належать цінності життя, свободи, власності. У цих випадках моральні і правові норми виступають як взаємодоповнюючі цінності.

Правильність указанного положення підтверджується історико-правовими дослідженнями. Правомірність і моральність поведінки людини в епоху Античності оцінювалися однією загальною мірою — «діке» — правом — справедливістю. Цінність права ототожнювалася з його величезним етичним значенням, що виявляється в необхідності «хороших» законів, «справедливих» правителів, «правильних форм правління». Багато давньогрецьких мудреців прямо говорили про законопокірність як про високу чесноту. Можна сказати, що нероздільність і взаємообумовленість правового й етичного уявлялися у той час цінністю, що характеризується визначеннями: «хороше», «належне», «справедливе». Залежність моралі і права, що склалася, носить не причинно-наслідковий характер, який припускав би виведення цінностей права з цінностей моралі, а швидше логічний характер, коли одне поняття є необхідною складовою іншого.

Можна поставити питання про виникнення нової форми свідомості — морально-правової, або як її ще називають — правосвідомою формою моралі, або мораллю, забарвленою в тони правосвідомості¹. Значущість такої взаємодії полягає в тому, що юридичні норми повинні спиратися на етичні цінності правди, істини. Якщо ж цього немає, то цінність самих юридичних норм катастрофічно падає, і з такими нормами перестають рахуватися, їх не виконують. Значення цього зв'язку зростає особливо в кризові моменти розвитку суспільства. У цих умовах правосвідомість настільки тісно переплітається з нормами моралі, що фактично виражає саме їх, а не норми права (які до того ж відсутні).

Характер взаємозв'язку моралі і права визначає взаємодію моралі й правового виховання. Право і мораль, діючи в одному напрямі, створюють передумови залучення суб'єкта до правових і моральних цінностей.

¹ Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – С. 82.

Етично-правове виховання є важливим чинником, що впливає на освоєння правових цінностей. Виникає нагальна потреба спрямувати основну увагу на правову совість, силу переконання, завдяки якій індивід утримується від скоєння злочинів¹. Про єдність правового й етичного виховання зазначав ще Л. Петражицький, вказуючи, що батьки й вихователі «повинні взагалі звертати серйозну увагу на розвиток у дітей сильної й живої правової психології, їм слід піклуватися про навіювання дітям не тільки моральності, але й права»². Найважливішим завданням при цьому є виховання не тільки усвідомлення обов'язків, але і прав, що супроводжується готовністю відстоювати їх за будь-яких обставин.

Етично-правове виховання має починатися в дошкільному віці, коли правові цінності витісняються у підсвідомість. Особлива роль у цьому процесі належить сім'ї. Подальший розвиток відбувається в дошкільних установах, школах і вузах.

Етичне й правове виховання мають пересічні поля дій. Етичне виховання охоплює всі сфери людського спілкування, тоді як правове регулює далеко не всі взаємини між людьми. Етичне виховання має всеосяжний, всепроникаючий характер, стоїть до певної міри над правовим вихованням. Норми моралі, як уже наголошувалося, орієнтують на ідеальну модель поведінки, вимагають не тільки дотримуватися вимог права, але й перетворювати їх на особисті переконання.

Тільки в своїй єдності етичне і правове виховання можуть забезпечити трансформацію етичних і правових цінностей у сферу реальних відносин суб'єктів. Критерієм дієвості етично-правового виховання служать реальні вчинки і дії людей у правовій сфері. Свідомість і діяльність людей взаємообумовлені, тому саме від виховання належного рівня правосвідомості, інтелектуального й емоційного розвитку залежить правова поведінка особистості.

Можна зробити висновок, що право «виховує регулюючи», а мораль «регулює виховуючи». Переплітаючись і накладаючись один на одно-

¹ Див., напр.: Вівчар, П. Морально-правове виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній [Текст] : монографія / П. Вівчар, С. Дем'янчук, П. Лосик. – Т. : Підручники і посібники, 2010. – 199 с.; Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії [Текст] : Х ювілейна наук.-практ. конф. / редкол.: Л. І. Буряк та ін. ; упоряд.: Л. І. Буряк, Т. В. Привалко. – К. : Нац. акад. упр., 2011. – 334 с.

² Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : [б. и.], 1910. – Т. 2. – С. 148–149.

го, вони створюють феномен етично-правового виховання. Функція такого виховання полягає в формуванні поведінки, що передбачає активне й свідоме виконання норм моралі і права. Загальною метою етично-правового виховання виступає формування в особистості етичної й правової культури, які складаються зі свідомого відношення особистості до своїх прав і обов'язків, поваги до закону, готовності дотримуватися його розпоряджень, боротися з порушеннями законності й правопорядку.

Сенс етично-правового виховання полягає у формуванні духовного, ціннісного ядра правової й етичної свідомості, затвердженні цінності свободи, справедливості, рівності, гуманізму. У процесі такого виховання повинна представлятися аксіологічна картина правової дійсності, що зображає нормативний зріз права, дозволяє швидко й успішно проходити правову соціалізацію, активно, ініціативно освоювати правовий простір.

Більшість сучасних право-аксіологічних досліджень представляють етично-правові цінності як соціально обумовлені потреби, розглядають їх як детермінацію соціально-історичними, економічними причинами. Наприклад, у працях П. Давидова, Ю. Кравцова, О. Оболонського, В. Темченка та інших досліджуються духовно-ціннісні взаємозв'язки моралі і права¹. Дійсна відмінність права і моралі може бути знайдена у разі виходу за межі конкретних норм, емпіричних законів до загальних начал культури, що сягають своїм корінням глибин особового метафізичного вибору людей. Цінності в праві й моралі — це передусім явища духовної реальності, що припускають метафізичні й трансцендентальні аспекти. Багато фундаментальних концепцій теорії права (проблема прав і свобод особи, злочину й провини, покарання і прав злочинця) пов'язані з розумінням моральної й правової регуляції поведінки людини. Тому в первинних, ранніх формах виховання відбувається засвоєння цінностей без визначення їх вигляду, так закладається основа правового виховання. Етичні цінності надалі «притягають»

¹ Див., напр.: Давидов, П. Г. Морально-правовий конформізм як соціально-філософський феномен [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / П. Г. Давидов. – Донецьк, 2007. – 206 с.; Кравцов, Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини [Текст] : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2012. – 254 с.; Оболонский, А. В. Мораль и право в политике и управлении [Текст] / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.; Темченко, В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції [Текст] : монографія / В. І. Темченко. – К. : К.І.С., 2012. – 435 с.

цінності правові, приймають їх в ієрархію на належне їм місце. Якщо надалі така ієрархія знайде підтвердження і схвалення в повсякденному житті, риси правокультурної особистості одержать закріплення, а процес подальшого правового виховання буде ефективним.

Мораль і право — ціннісні форми свідомості, які окрім іншого характеризуються ціннісною єдністю. В основі своїй вони мають прояв вільної волі індивіда і звернені до його відповідальності за свої вчинки¹.

Таким чином, проблема взаємовідношення права і моралі — це проблема взаємодії ціннісних ієрархій. Етичні цінності є більш універсальними, вони пов'язані зі світоглядними основами, через це вони виступають цінностями вищого порядку. Тому право спирається на глибші й більш значимі для людини етичні уявлення. Існує думка, згідно з якою право початково є етичним. Однак, на нашу думку, це справедливо лише в рамках концепції розрізнення права і закону і в результаті веде до ототожнення права й моралі.

Ціннісна єдність виявляється в тому, що і право, і мораль є універсальними, загальними формами вираження і втілення свободи, справедливості, рівності, гуманізму у поведінці людей. Проте відмінність у змісті свободи, справедливості, рівності як етичних і правових цінностей обумовлена специфічністю кожної з універсальних форм і полягає в тому, що мораль містить аксіологічний максимум-абсолют, право — необхідний і достатній мінімум. Мораль, таким чином, виступає ціннісним критерієм права. Такі право і мораль розрізняються способами освоєння цінностей.

Цінність припускає достатньо глибоке її переживання, адже може бути поверхневе визнання цінностей, або повне занурення в них. Разом з тим сутності права більш притаманний інтелектуальний момент, ніж сутності моралі, що повинно враховуватися в організації правового виховання.

У розвиненіших формах правове й етичне виховання диференційовані, останнє носить емоційний і часто неявний характер. Правове виховання містить у собі як ціннісний, так і інформаційний компонен-

¹ Див., напр.: Дзьобань, О. П. Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський // *Практ. філософія*. – 2010. – № 2 (36). – С. 160–166; *Общественное сознание и его формы [Текст] / В. И. Толстых, Н. Б. Биккенин, Л. С. Мамут и др.*; под общ. ред. В. И. Толстых. – М.: Политиздат, 1986. – 366 с.; *Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы [Текст]: сб. науч. тр. / редкол.: Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др.* – М.: ИНИОН, 2008. – 140 с.

ти, при цьому останній, у порівнянні з етичним вихованням, переважає за обсягом, але не поступається в значущості. Наприклад, згідно з рекомендаціями Національної комісії стандартів і цілей у кримінальному судочинстві США від 1983 р. навчання в поліцейських академіях повинне включати різні предмети у такому співвідношенні: 60 % — поліцейські дисципліни (поліцейські уміння, патрульні процедури, адміністрування і т. д.); 22 % — людські цінності і проблеми (правові цінності, колізії моралі і права, права людини); 18 % — юридичні дисципліни (право, судочинство та ін.)¹.

Природне право Нового часу розрізняло нормативний і аксіологічний підходи до права, вважаючи перший проявом інструментальних функцій права, а другий — вираженням абсолютної цінності права. У контексті свого ціннісного змісту право зіставляється з мораллю в статусі різних, але взаємодоповнюючих ціннісних систем. Право починає розглядатися як феномен, що набуває свого вищого сенсу і значення у сукупності з етичними категоріями, а не просто як конкретизація моральних обов'язків².

Одним із ключових завдань правового виховання є переконання особистості у тому, що лише право з його началами формальної рівності може служити основою справедливого порядку в суспільстві. Роль моралі в її взаємодії з правом полягає у визначенні меж втручання державної влади, розмежування внутрішньої царини людської індивідуальності, байдужої для закону, і зовнішньої царини як сфери його дії, для якої необхідне правове регулювання. Ранньобуржуазні концепції природного права включили у поняття права ціннісно-етичний аспект. Він або містився у правовій системі, або виносився за її межі. Малося на увазі досягнення відповідності між індивідуальним ціннісним вибором людини, що здійснюється під впливом моральної установки, і необхідністю слідувати правовій нормі. Дія права співвідносилася з сенсом загальнолюдських цінностей, індивідуальних прав, розумним порядком речей.

¹ Див., напр.: Американская академия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=464&idart=46421>; Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров [Текст] / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджикиев и др. – Ташкент : Акад. МВД Республики Узбекистан, 2010. – 454 с.

² История государства и права зарубежных стран [Текст] / Л. Н. Маймескулов, В. В. Россихин, Д. А. Тихоненков. – Изд. 4-е, доп. и перед. – Харьков : ФИНН, 2010. – 928 с.; Кучма, В. В. Государство и право Нового времени [Текст] / В. В. Кучма. – Волгоград : Либрис, 2002. – 354 с.

Мораль внутрішньо взаємно перетинається з правовим регулюванням: так, злочин засуджує не тільки закон, але й суспільна думка, на яку спирається мораль, а правові норми реалізуються органами влади.

Людам властиво оцінювати навколишні соціальні відносини, вчинки крізь призму регулюючих їх поведінку моральних норм, що склалися. Як справедливо стверджує російський дослідник Р. Кравцов, «правова творчість не завжди встигає за цією поступальною ходою життя, нерідко відстає від нього, і, таким чином, виникають колізії між підвищеним етичним рівнем суспільства і його відсталим правом. Ці колізії дають поштовх змінам у сфері права і сприяють зведенню його до рівня етичних переконань суспільства»¹.

Виходячи з цього, тільки формування правової держави реально надає праву те високе значення, яке витікає з етично життєвої суті суспільства, соціальної справедливості, дозволяє позбавитися системи заборон, яка багато в чому визначає характер взаємин між особистістю й суспільством, розчиняє індивіда в суспільстві, що народжує дух самозречення і самопожертвування, позаяк правова держава зацікавлена в організації правового виховання своїх громадян. Це пояснюється необхідністю розвитку соціуму, організації взаємодії держави з громадянським суспільством, досягнення громадянами усвідомлення власної правової цінності.

Тема співвідношення права й моралі особливо актуальна для вітчизняної національної традиції права. В Україні завжди шукали правду, яка не вимірювалася корисністю й умоглядністю. Правда не є юридичною регламентацією поведінки; правда — це прагнення до справедливості, до істинності людських відносин, до добра й досконалості.

Як вважали класики морально-правової філософії й сучасні вітчизняні дослідники, поняттям, яке визначає простір співвідношення права і моралі, є онтологізоване абсолютне Добро². Добро розуміється

¹ Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – С. 87.

² Краснов, А. М. Проблема абсолютного добра в этике В. С. Соловьева и Н. О. Лосского [Текст] : монография / А. М. Краснов. – Курск : Курский ин-т соц. образования, 2010. – 183 с.; Лосский, Н. О. Условия абсолютного добра [Текст] / Н. О. Лосский ; [вступ. ст. А. И. Титаренко]. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.; Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова. – Д., 2007. – 18 с.; Сало, І. В. Добро і зло [Текст] / І. В. Сало. – Суми : Університ. книга, 2010. – 238 с.

двоєко: з одного боку — абсолютне Добро як суть загального буття, з другого — Добро є втіленням сушого. Виникає питання, чи є Добро джерелом права саме по собі і чи повинне воно безпосередньо втілюватися в правових нормах. Тут виникає певна суперечність у питаннях про відношення моральності, добра, правди і права, яка не може не позначитися й на змістовній частині правового виховання.

Чи може людина брехати з людинолюбства? Чи слід збрехати вбивці, переслідуючому свою жертву, якщо він запитав про її місцезнаходження? І. Фіхте й І. Кант стверджують абсолютність і безумовність вимоги-цінності «не бреші». В. Соловйов вважає, що виконання цієї вимоги веде до посібництва у вбивстві. Заповідь «не бреші» має не формальний (пізнавальний), а суто етичний сенс, що має на увазі заборону злої волі. Відводячи очі негіднику, ми не брешемо, а творимо дійсну правду¹.

Проте цю суперечність легко можна вирішити, застосувавши ціннісний підхід, а саме збудувавши цінності права і моралі в певну ієрархію, в якій цінність людського життя, безумовно, вище цінності правди.

У контексті проблем нашого дослідження виникає необхідність відшукування такої ціннісної категорії правового виховання, яка могла б слугувати інтегруючою категорією, поєднуючою цінності права й моралі. Для цього звернемося до античних класиків і авторитетних мислителів ХХ ст.

Традиційно саме справедливість уявляється тією цінністю, де мораль і право найтісніше взаємодіють і виражають свій сенс. У Платона справедливість трактується гранично широко: «це умиротвореність душі самої в собі і впорядкованість частин душі по відношенню одна до одної і в цілому; це розподільна здатність, що наділяє кожному своє за гідністю; це здатність, завдяки якій той, хто нею володіє, переважно обирає те, що здається йому справедливим; це здатність підкорятися в житті закону; це рівність у спільному житті; це здатність покорятися правильним законам»².

Аристотель піддає критиці платонівські погляди на справедливість і виділяє два види справедливості: розподільчу й зрівнюочу. Розпо-

¹ Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Электронный ресурс] / В. С. Соловьев. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/01005436185>.

² Платон. Диалоги [Текст] / Платон ; [пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Тонштейн ; сост., ред. и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; авт. примеч. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1986. – С. 428.

дільча справедливості розуміється як розподіл загальних благ за гідністю, пропорційно внеску того або іншого члена суспільства. Наділення благами (владою, почестями, грошима) визначається правом, що служить критерієм справедливості для встановлення рівності різних за гідністю людей. Зрівнююча справедливість виходить з арифметичної рівності у сфері відшкодування збитку, покарання, в обміні різними послугами і продуктами праці. Договір, угода є результатом цієї справедливої операції між людьми. Подібного роду відношення регулюються законом, що гарантує права сторін¹.

Справедливість може виражатися в законах, що забезпечують належну міру рівності вільних громадян, чесність у відносинах один з одним, відповідальність за свої дії. Саме правовому аспекту справедливості приділяли найбільшу увагу римські юристи. «Римляни, — писав К. Маркс, — власне вперше розробили право приватної власності, абстрактне право, приватне право, право абстрактної особи»².

Б. Чичерін виступив з критикою визначення права як мінімуму моралі В. Соловійова, наполягав на розмежуванні права й моралі, вважаючи, що різниця між мораллю і правом є не кількісною, а якісною. Відмінність між правом і мораллю визначалася ним як якісна різниця між законом правди (тобто юридичною справедливістю) і законом любові. Закон правди вимагає віддавати кожному своє, тоді як закон любові наказує людині жертвувати собою в ім'я ближнього. Право визначає зовнішні відносини між людьми, а мораль — внутрішні. Обидві ці царини заповнюють одна одну. Етичний закон має обмежувальне значення — він звужує сферу користування правом. У той же час Б. Чичерін вважає, що джерело права, як і моралі, лежить у свободі. Але це свобода зовнішня, яка полягає в незалежності особистості від чужої волі в зовнішніх діях. Виникає потреба взаємного обмеження свободи. Право розуміється як сумісне існування свободи під загальним законом. Свобода представляє тут безумовну цінність, а закон є тільки засобом для здійснення цього начала. Закон тут нічого не наказує, а тільки дозволяє, а етичні начала не мають тут сили і навіть аморальна дія може бути правомірною.

Б. Чичерін виступає проти змішування права й моралі, вважаючи їх самостійними началами, хоча як юридичний, так і етичний закон мають

¹ Аристотель. Політика. [Текст] / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова]. – М. : АСТ, 2010. – 393 с.

² Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 347.

загальне джерело — визнання людської особистості. «Право — не є тільки нижчий ступінь моралі, як стверджують моралізуючі юристи й філософи, а самостійне начало, що має своє власне коріння (*цінності* — *О. Д.*) в духовній природі людини. Це коріння лежить у потребі людського співжиття»¹. Мораль служить іноді доповненням праву, і там, де норм юридичного закону виявляється недостатньо, «мораль може вимагати здійснення дій за внутрішнім спонуканням, наприклад, при виконанні зобов'язань, що не мають юридичної сили»².

Справедливість, таким чином, виступає найважливішою категорією правового виховання, в рамках якої відбувається поєднання цінностей права і моралі.

Будь-яке спілкування між людьми можна представити як обмін цінностями. Є закономірності обміну, які рівною мірою характеризують обмін як матеріальними, так і духовними цінностями. Тому незламним є людське прагнення до суворої відповідності злочинів і покарань, успіхів і визнання.

Право і справедливість як цінності завжди взаємообумовлювались практично у всіх системах права — від старовини до сучасних національних систем. Справедливість — це примирення ворогуючих сторін, забезпечення рівності в судовому розгляді, презумпція невинуватості, змагальність і гласність судового процесу тощо.

Справедливість стає цінністю в такому явищі, як фундаментальний пласт народних звичаїв, вікових культурних традицій, універсальних абстрактних правил поведінки, що передаються від покоління до покоління. Їх можна зіставити з виділенням Г. Гегелем у людській діяльності суспільно-об'єктивних утворень сукупної культури людства. Вони, як показав Г. Гегель, є незалежними від окремих індивідів. Більше того, вони визначають своєю організацією і нормами (правилами поведінки) волю, свідомість цих індивідів і у політичній сфері, і у сфері правовій, релігійній, етичній і навіть науковій. У них, здебільшого неявно, є наявним юридичний, правовий досвід народу. Дії, вчинки, що спираються на незакріплені, не оформлені юридично, але фактично виконувані норми, можна назвати спонтанними ціннісно-правовими діями, вчинками, або діями, що включають ціннісно-правовий аспект. Такі дії виражають, несуть у собі і сукупні знання, і цінності народу (суспільства), і цінності самого суб'єкта.

¹ Чичерин, Б. Н. *Философия права* [Текст] / [Соч.] Б. Чичерина. — М. : Типо-лит. И. Н. Кушнерев и К^о, 1900. — С. 89.

² Там само. — С. 91.

Особливо значущим є виконання добровільно взятих на себе договірних зобов'язань, відмова від посягань на приватну власність тощо. У зв'язку з цим утворюються культурні традиції, цінності кристалізуються до своєрідних «кодексів поведінки». Тут вони виконують функції координації різних прагнень людей, тим більше в умовах загальної мети. Правове виховання обов'язково повинно враховувати правові звичаї і традиції. Тут виникає неповторний комплекс правових цінностей і знань, що підлягають «передачі» в процесі виховної взаємодії. Опора на «народні» цінності дає можливість ефективного правовиховного впливу, формування правової культури особистості.

Так, аналізу принципу справедливості сьогодні стала приділятися пильніша увага. Багато дослідників вважають, що справедливість є не просто одним із принципів права, а певною загальною цінністю, що виражається у всій системі кримінально-правових принципів і визначає міру співвідношення між ними¹.

Соціальна цінність принципу справедливості в праві полягає в тому, що він здійснює позитивний вплив на правотворчу діяльність законодавця, зокрема при криміналізації й декриміналізації суспільно небезпечних діянь.

Віра в справедливий світ не раз підводила людей. Відомо, що в роки фашизму багато німців заперечували факти масових вбивств, вірили у те, що люди, яких посилали в табори смерті, цього заслуговують. Подібну тенденцію відзначають американські дослідники при вивченні ставлення представників середнього класу до бездомних, емігрантів, безробітних: їх страждання перебільшені, вони самі у всьому винні. Навіть у найбільш випадкових за своєю природою негараздах часто звинувачуються жертви.

Природно, необачно стверджувати, що віра в справедливий світ — ілюзія. Головне в іншому — подібна віра у більшості некритично мислячих людей призводить до визнання справедливості будь-якого закону й покарання, фактично до виправдання будь-якого прояву сили і влади.

¹ Див., напр.: Князев, А. П. Справедливость как фактор устойчивого развития: социально-философский анализ [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. П. Князев. – Тверь, 2012. – 23 с.; Максимов, С. Право і справедливість у глобальному суспільстві: XXII Всесвітній конгрес з філософії права і соціальної філософії [Текст] / С. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 278–288; Черных, С. Н. Право и справедливость: единство и противоречие в социальном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / С. Н. Черных. – Воронеж, 2011. – 26 с.

Відомо, що віра в справедливість є сильнішою у дітей, аніж у підлітків і дорослих. Експериментальні дослідження показують, що віра в справедливий світ зазвичай супроводжується довірою до держави і не супроводжується власною соціальною і правовою активністю. Це приводить до важливого висновку, що така етично-правова цінність, як справедливість, може безпосередньо ефективно використовуватися в правовому вихованні дітей, а для підлітків і дорослих правильніше використовувати правові цінності нижчого рангу (похідні від справедливості).

Проблема співвідношення моралі і права виводить на методологічні підстави громадянського суспільства, держави і права. «Елементарною частинкою» права є не соціальні очікування, а ідентифіковані соціальні домагання. Ідентифікація означає свідоме віднесення себе до якої-небудь групи, ототожнення особистістю своїх цінностей з цінностями даної групи. У процесі цієї ідентифікації відбувається формування інтеграційної системи індивідуальних цінностей, а співвіднесені з нею ідентифіковані намагання набувають якості, статусу правонамагань. Ці механізми дозволяють більш узагальнено підходити до визначення змісту правового виховання. Урахування правової інформованості й конфігурації цінностей особистості є, звичайно, бажаним, але не завжди можливим, а визначення таких показників на рівні групи — цілком доступна операція.

Формальною підставою права є фіксація його зовнішніх сторін, властивостей, реальною підставою — культурно-нормативна система даного суспільства, а повна підстава виявляється у взаємодії права і позитивного законодавства на принципах невід'ємних прав людини як суб'єкта громадянського суспільства, що розкриває базову цінність правових начал суспільного життя¹.

Т. Парсонс заявляє, що фактична ефективність правових систем, які володіють властивою їм справедливістю, багато в чому залежить від одержуваної ними моральної підтримки². Поява правових норм

¹ Пухова, Т. Б. Эстетические основания права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Б. Пухова. – Владимир, 2008. – 26 с.; Фибих, Е. В. Способы воспроизводства общественной жизни гомогенного и гетерогенного типов общества [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Е. В. Фибих. – Красноярск, 2012. – 25 с.; Ценностные доминанты в общественной жизни и культуре повседневности российского общества [Текст] / А. А. Радугин и др. – Воронеж : Воронеж. гос. архит.-строит. ун-т, 2012. – 230 с.

² Американская социология: перспективы, проблемы, методы [Текст] / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский ; ред. и вступ. ст. Г. В. Осипов. – М. : Прогресс, 1972. – 367 с.

привела до підвищення рівня стабільності й безперервності культури, оскільки вони строго визначають правила поведінки і конкретизують цінності. Важлива роль у цьому процесі передачі норм і цінностей належить правовому вихованню.

Велике виховне значення має «моральна угода», яка «за зразками ціннісних орієнтирів» передбачає ухвалення певних стандартів і правових норм. У контексті цього конвенційність правових цінностей і норм дозволяє сформулювати такий принцип правового виховання — найбільш ефективним воно стає в групах, приблизно рівних за статусом людей.

Співвідношення питомої ваги правових і моральних норм, що виражають ціннісні орієнтації і втілюються в них, залежить від рівня розвитку суспільства. На думку Т. Парсонса, у високоорганізованих суспільствах основна частина нормативно-ціннісної системи має правовий статус. «Проте правова система ніколи не вичерпує собою всього нормативного регулювання, так що важливе значення завжди мають багато інших неправових санкцій... Норми, що мають правовий статус, санкціонуються не тільки правовими, але й іншими способами, а неправові норми інший раз примусово втілюються в життя»¹.

Внутрішня й зовнішня багатшаровість структури правових і моральних вимог знаходять відображення в ціннісних принципах і орієнтаціях людей, в культурній і світоглядній самоідентифікації учасників соціального спілкування. Право і мораль є мірлами індивідуальної й групової поведінки в конфліктних ситуаціях, масштабом і засобом підтримки певного ладу відносин. Право і мораль — це нормативно-ціннісні системи, що мають схожі регулюючі й аксіологічні функції. При цьому в кожному з цих феноменів переважає одна з функцій. Спільність ціннісних пріоритетів моралі і права існує лише на верхньому рівні ціннісної ієрархії. На нижчих рівнях можна побачити розбіжність у внутрішніх ціннісних ієрархіях права і моралі.

Виходячи з цього, необхідно підкреслити, що при організації й здійсненні правовиховної діяльності слід мати на увазі, що право на відміну від моралі є переважно зовнішнім регулюванням, а також саморегулюванням і тому зовнішнє розкріпачення повинно бути доповнено внутрішнім звільненням від духовного рабства, групового самовдоволення і нетерпимості, коли заради тимчасових політичних цілей і благ приносяться в жертву моральні і духовні цінності.

¹ Американская социология: перспективы, проблемы, методы [Текст] / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский ; ред. и вступ. ст. Г. В. Осипов. — М. : Прогресс, 1972. — 367 с.

В. Нерсесянц вважав право і мораль принципово різними соціальними явищами. Мораль є способом автономної самореалізації особою відношення до себе і до світу, своєї поведінки. Закон (позитивне право) повинен бути правовим, але не моральним. Моралізація ж закону є шкідливою. У своїй лібертарній концепції права В. Нерсесянц жорстко розводив етичні й правові цінності за ознакою формальної визначеності, заснованої на розрізненні права і закону. «Право тим самим у своєму аксіологічному вимірі виступає не просто як неформалізований (формально-фактичний) носій моральних (або змішаних морально-правових) цінностей, що є характерним для природно-правового підходу, а як строго визначена форма саме правової належності й ціннісних форм»¹.

Юридичне начало містить у собі насильство в неявному вигляді, як загрозу, забезпечену державним примушенням. Відомо, що сфера підсвідомості людини чинить опір всякому зовнішньому імперативу, усвідомленому й опосередкованому волею. Визнання й реалізація прав людини, формування громадянського суспільства, створення приватного права ґрунтуються не на загрозі застосування санкцій, а на вільному виборі людей, на їх бажанні вирішити свої проблеми, залучитися до загальнолюдських цінностей. Тому механізм неявного опору зовнішнім правовим встановленням повинен враховуватися при розробці концепції правового виховання, що базується на загальних світоглядних етично-правових цінностях.

Із зазначеним корелюється ще один психологічний аспект правового виховання, який полягає у тому, що особистість, сумлінно спрямовуючись до поставленої мети (визначеної імперативно або сформованої у свідомості в результаті правовиховного впливу), досягти її не завжди може, отже виявляється нижчою (тим нижчою, чим сильнішим є опір обставин) за те, до чого вона прагне. Тому, щоб досягти наміченого, особистість повинна ставити вищі цілі. Для досягнення можливого треба прагнути до ідеального й неможливого, і допомогти усвідомити це стосовно правової реальності має система правового виховання.

Природне право — це «місце зустрічі» права й моралі, де ціннісні регулятори знаходяться в узгодженні з вимогами справедливості, свободи, рівності. Природне право — мінімум, необхідна міра моралі. Тому можна стверджувати, що теорії природного права є тією частиною змісту правового виховання, в якій гармонійно поєднуються правові й етичні цінності.

¹ Нерсесянц, В. С. Філософія права [Текст] : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. — М. : ИНФРА-М : Норма, 1997. — С. 59.

Метою правового виховання виступає усвідомлення цінності свободи для себе у правовому просторі. «Самостійну реалізацію цінностей правильно називати життєвим самоствердженням, а не егоїзмом. Без такого самоствердження не може бути права»¹.

В етичних вимогах втілюються свобода, розуміння й переживання її абсолютної цінності як умови буття і мети для інших, інколи у вигляді пожертвування власними інтересами. Право — більшою мірою цінність і благо для себе. Атрибутивне домагання — «кожна людина має право на життя» (ст. 3 Загальної Декларації прав людини, прийнятої 10 грудня 1948 р.)²; не вбий — в етичному сенсі вища абсолютна цінність, направлена більшою мірою на служіння іншим. Зміст же правового виховання є більш утилітарним і прагматичним у порівнянні зі змістом етичного виховання.

Разом з тим вищі цінності права й моралі мають схожі ознаки. Цінність, що втілюється і в моралі, і в праві, — це свобода. Загальні для моралі і права цінності — справедливість, рівність. Ці цінності у процесі правового виховання спочатку освоюються й усвідомлюються як етичні, а потім сприймаються правом. Проте надалі вони набувають самостійних рис. Спільність на рівні вищих духовних цінностей змінювалася своєрідністю, самостійністю у міру втілення на нижчих рівнях норм, принципів, відносин.

Слід враховувати те, що мораль має два рівні свого існування, один — регулятивний, а інший — рівень духовного явища ідеалів. На регулятивному рівні право і мораль співіснують як суверенні, рівновеликі явища. Призначення моралі тут — оцінка подій в категоріях «погано-добре», «добро-зло» тощо. Духовна ж суть моралі полягає у формулюванні вищих категорій світу, а також надання максимального духовного статусу тим або іншим явищам зовнішнього світу. Право в цьому сенсі затверджується мораллю, її вищими ідеалами й цінностями. При цьому мораль «не замінює право, не стає вищим і більш значущим, аніж право, критерієм при оцінці поведінки людей, а діючи як духовний чинник, прославляє об'єктивне право, додає йому не тільки регулятивної, але й найвищої духовної значущості»³.

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – С. 149.

² Всеобщая Декларация прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>.

³ Алексеев, С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле: Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1998. – С. 287.

Категоричний імператив І. Канта відноситься не тільки до етичної сфери, але й до іншої площини буття людського духу — до правосвідомості. Категоричний імператив вимагає права — регулятора поведінки людей, набору унікальних і сильних властивостей¹. Без права, що відрізняється наявністю сильних властивостей, категоричному імперативу у царині зовнішніх відносин не обійтися. Без права не можна досягти положення, коли б відношення, що складаються відповідно до категоричного імперативу, мали нормативно загальний характер — оптимальний результат у соціальному житті, що досягається за допомогою права. Ми маємо тут справу з інструментальними цінностями, цінностями-засобами. Вони не співпадають один з одним за змістом, але правові цінності потребують своєрідної моральної «підтримки» відповідно до цінностей моральних. Мораль при цьому застосовується як підстава для критики й оцінки норм права.

У суспільній та індивідуальній свідомості утвердилося уявлення про пріоритет моралі над правом. Моральні цінності й норми вшанувалися як вищі й більш значущі, аніж встановлення закону й судові рішення. Право розглядається в такому сенсі як «мінімум моралі».

Є й інша точка зору: цінності права й моралі займають самостійне й рівновелике положення у складі соціальних механізмів, що опосередковують суспільні відносини, проте правові начала відіграють у низці випадків передову роль, нерідко більше відповідаючи вимогам суспільного прогресу.

Незважаючи на те, яка з означених точок зору буде вибрана як головна, у переважній більшості випадків правове виховання в сучасних суспільствах повинне орієнтуватися на головну ліберальну цінність, вказуючу на суть концепції свободи людини. Така цінність сформульована ще І. Кантом: «Ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче (наскільки він уявляє собі благополуччя інших людей), кожен має право шукати свого щастя на тому шляху, який йому самому уявляється хорошим, якщо тільки він цим не завдає збитку свободі інших, прагне до подібної мети — свободи, сумісної за деяким можливим загальним законом зі свободою кожного іншого»².

¹ Алексеев, С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле: Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1998. – С. 149.

² Кант, И. Сочинения [Текст] : на нем. и рус. яз. / И. Кант ; подгот. Н. Мотрошилова, Б. Тушлинг. – М. : Камі, 1994. – Т. 1 : Трактаты и статьи (1784–1796). – [Б. м.] : [б. и.], 1994. – С. 285.

Для багатьох розвинених країн ліберальні правові цінності, такі як правові ідеї і правові критерії поведінки, що відносяться до приватної власності, прав і свобод людини, парламентської демократії, незалежного правосуддя, перетворилися на очевидні положення, що знаходять собі місце в програмах правового виховання.

Сьогодні гостро стоїть проблема формування правової системи і норм права на основі етичного потенціалу суспільства. Це вимагає глибокої і всебічної розробки, комплексного аналізу демократичних начал, послідовної етико-гуманної спрямованості законодавства. Необхідне прийняття таких законів, які б припускали ліквідацію відомчих актів, що порушують права людини. У контексті цього найважливішим результатом правового виховання має стати розширення участі громадян у політиці й управлінні, усвідомлення ними, що їх особиста позиція впливає на вироблення рішення, а це формує відповідне відношення до діючого права, до новостворюваних норм. У рамках правового виховання необхідно надати значення взаємозв'язку об'єктивного й суб'єктивного в праві, впливу етичних відносин у суспільстві, етичної свідомості суб'єктів на формування норм права, а також проблемі морально-правового вибору лінії поведінки особистості.

Важливо, щоб етичні норми і принципи виступали як провідний критерій права, основного мірила змісту закону і всієї правореалізуючої практики. Ця вимога цілком закономірна, оскільки зміст правової норми витікає, перш за все, з моральних засад суспільства, історії народу, його традицій, етичних принципів його життя.

У процесі здійснення правового виховання, обговорення проблем права і моралі достатньо плідні можливості має природно-правова концепція, що визнає неспівпадання права й закону. Це проблеми віддзеркалення нормами права моральних установок суспільства, етико-аксіологічних підстав права, впливу права на мораль, співвідношення правових і етичних цінностей. Природно-правова концепція враховує не тільки нормативні, але й нерозривно пов'язані з ними ненормативні прояви досліджуваних феноменів.

Мораль з цих позицій розуміється як різновид заснованих на соціальних цінностях регулятивів, форма соціального контролю, що має специфічний зміст, способи і методи здійснення вимог суспільної дисципліни.

Право історично виникає з метою доповнення моралі, воно підсилює моральну регуляцію суспільства формально-визначеними і наперед відомими санкціями.

У сучасному суспільстві відбувається не просто доповнення, але й взаємопідтримка права й моралі, що має відобразитися і в правовому вихованні. Прикладом може служити оцінка поведінки, що порушує норми права і моралі (красти не тільки протиправно, але й аморально). У цьому випадку моральне засудження (санкції моральної норми) доповнюється правовими санкціями, що забезпечують визначеність і невідворотність покарання за провину. Але й суспільна мораль коригує правову кваліфікацію правопорушень з урахуванням виправдувальних причин для його здійснення, моральних якостей особистості і т. п.

Право створює нормативно-організовану сферу діяльності для здійснення моральних прагнень людини, а мораль орієнтує суспільство на шанобливе ставлення до правових цінностей. І право, і мораль забезпечують стабільне функціонування суспільної системи, вступають у взаємодію для забезпечення і захисту базових цінностей сучасного суспільства. Мораль і право «не мають специфічних наочно або просторово відособлених сфер суспільних відносин, а діють в єдиному полі соціальних зв'язків»¹, а тому урахування як правових, так і моральних цінностей у процесі правового виховання є закономірним і необхідним.

Інструментально-технічний погляд на право як на примусово-регулятивний механізм і засіб для здійснення соціального управління не дає можливості виявити нормативну цінність, місце і роль права у соціонормативній системі. Суб'єктивно-вольове оперування соціальними нормами в процесі правового виховання (ставка на силові норми, ігнорування реальної соціальної цінності, об'єктивних меж і специфіки різних видів норм, підміни регуляторів тощо) неминуче призводить до їх деградації й атрофії, до девальвації виражених у них цінностей і регулятивних можливостей.

У зв'язку з цим правознавець з Німеччини Т. Юлен справедливо вважає, що мораль все більше входить у законодавчі норми й процеси. Це знаменує новий процес у сфері взаємодії права, моралі й економіки, що виражається «у включенні норм справедливості в наші аналізи законодавчих ухвал та інститутів»². Ефективність як головний критерій

¹ Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – С. 102.

² Ulen, Th. S. The Future of Law and Economics [Text] / Th. S. Ulen // Science Communication. – 1998. – Vol. 20. – № 1. – P. 50.

економіки не повинна затьмарювати проблем справедливості, яка закріплюється правом. Для цього необхідно виховати усвідомлення того, що розділення ефективності економічної діяльності й розподільних відносин, регульованих правом (податки, соціальні виплати та ін.) і створення обміну між цими сферами на основі етичних цінностей для сучасного суспільства є необхідним.

Таким чином, резюмуючи викладене вище, відзначимо, що з давніх часів ідеалом чесноти й вихованості було поєднання моральності й правокультурності. Правове виховання припускає складну взаємодію і взаємозалежність правових і етичних цінностей. З одного боку, етичне виховання передує правовому, а з другого — етичні цінності підтримують і обґрунтовують правові. Етичні цінності володіють авторитетом народних звичаїв і традицій і тим самим позитивно впливають на результат правового виховання.

Максимальне етичне значення має теорія природного права в її багатоманітних інтерпретаціях, значною моральною цінністю володіють природні права і свободи людей. Цінність справедливості виступає центральною для розуміння взаємодії права і моралі у виховному процесі. Проте справедливість може безпосередньо ефективно використовуватися у правовому вихованні дітей, а для підлітків і дорослих логічніше використовувати правові цінності нижчого рангу (похідні від справедливості). Це явище пояснюється механізмом неявного опору зовнішнім встановленням, що базуються на загальних світоглядних етично-правових цінностях.

1.5. Девіантна поведінка як об'єкт правовиховного впливу

Загальною аксіомою суспільного розвитку, навіть за складних кризових умов, визнається, що сприятливе соціальне середовище має гарантувати права і свободи особистості, якісну освіту, здоров'я і добробут населення та стимулювати правослухняну поведінку людей. Сучасні наукові дослідження доводять, що запобігання соціальним відхиленням, скорочення виявів девіантної поведінки, формування здорового способу життя молоді і зрілого покоління забезпечує лише успішна консолідація зусиль громадськості і держави, багатогранне співробітництво відповідних суспільних інсти-

тутів на ґрунті власних правовиховних практик і продуктивного досвіду інших країн¹.

В українському суспільстві зростає практичний інтерес до права і правових інститутів, зміцнюється ставлення до правосуддя як до механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів у сучасному світі, зрештою, право набуває конкретних рис і значення для кожного. Проте, з другого боку, нині соціокультурна ситуація в Україні така, що ці процеси не підкріплено сталою правовою традицією, в масовій свідомості правослухняність і правоповага ще не стали безумовною цінністю. З оновленням національного законодавства і накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим стає розрив між новими демократичними правовими практиками і низьким рівнем правосвідомості населення. Цей тривожний чинник визначає проблему необхідності правовиховання молоді, подолання її правового інфантилізму, формування правової свідомості громадян як один із пріоритетних напрямів державної правової політики.

Державна лінія послідовного впровадження гуманістичних засад до правового регулювання, політичних процесів, соціоекономічних стратегій вимагає розширення масштабів і спектра соціально-демографічних програм; реального забезпечення соціальних служб для дітей і молоді, багатодітних сімей, малозабезпечених, пенсіонерів; переорієнтації діяльності системи охорони здоров'я з метою посилення профілактики ризикових захворювань, розвитку і фінансування різних проектів реабілітаційного та адаптаційного спрямування². Водночас нагально постає питання щодо посилення просвітницьких правовиховних заходів з метою подолання правового інфантилізму, нігілізму та юридичного неуцтва, які неминуче ведуть до поширення девіантної, протиправної поведінки.

¹ Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій [Текст] : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держкомстат України, 2006; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку [Текст] / за ред. В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. прогнозування : Фенікс, 2003; Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» [Текст] / авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004.

² Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми та перспективи [Текст] : щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.). – К. : Укр. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003; Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні [Текст] / за ред. В. М. Гейця. – Х. : Форте, 2003.

Проблеми девіацій як відхилень від загальноприйнятих соціальних норм у контексті нашого дослідження постають актуальними, передусім як об'єкт правовиховного впливу. Процес здійснення людиною тих чи інших учинків або дій демонструє усю гаму якостей особистості та рівень засвоєння нею системи цінностей, що визначають певні способи і моделі поведінки¹, а також показує, що будь-які поведінкові акції є здебільшого результатом усвідомленого вибору між численністю вчинків, які може здійснити особистість в одній і тій самій конкретній ситуації.

Об'єктивно вважається, що зміст і методики навчально-виховного процесу в школі, вищих навчальних закладах, які притаманні сучасній українській освіті, спрямовані на збереження фізичного і духовного здоров'я учнівської молоді. Але за нинішніх соціально-економічних, культурних та екологічних умов модернізації суспільства вони слабко забезпечують ефективне поліпшення справ зі стану правосвідомості учнівської молоді і, на жаль, не створюють можливостей кардинальної протидії зростанню поведінкових відхилень серед учнів і студентів. Результати конкретно-соціологічних досліджень показують², що нинішній спосіб життя частини українського юнацтва негативно, навіть руйнівно, впливає на стан його здоров'я — як під час навчання, так і у перспективі подальшого дорослого життя. Така ситуація в цілому обмежує оптимізм оцінок щодо ефективності навчально-виховного процесу в закладах української освіти.

Крім того, створюється очевидна загроза якості формування молодого покоління, адже фізично, психічно і духовно воно постає слабко підготовленим до вирішення завдань соціально-економічного розвитку Української держави. В той же час за умов глобальної світової конкуренції і становлення так званого «суспільства інтелекту» якість продуктивних сил країни передусім має визначатися володінням індивідами як найбільшим потенціалом життєвих і професійних знань та вмінь і, крім того, спроможністю доцільно застосовувати їх відповідно до соціальних очікувань за наявності доброго стану здоров'я, довголіття та інтелектуальної свідомості.

¹ Дьюї, Д. Моральні принципи в освіті [Текст] / Д. Дьюї ; пер. з англ. М. Олійник ; Центр гуманіт. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. — Львів : Літопис : Освіта, 2001. — С. 3–7.

² Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. — К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007.

На окрему увагу заслуговують інформаційно-просвітницькі заходи мас-медіа, спрямовані на усвідомлення суспільством наслідків погіршення здоров'я юнацтва, усунення бар'єрів щодо формування здорового способу життя молоді та створення позитивного середовища правової соціалізації. Вагома роль у цьому питанні належить вітчизняним засобам масової інформації, спеціалізованим рекламним агентствам, іншим маркетинговим кампаніям, які формують громадську думку. Зокрема, необхідно заборонити (чи обмежити) рекламу алкогольних напоїв і тютюнових виробів у засобах масової інформації; поліпшити якість і збільшити обсяг соціальної реклами, що формує здорові стереотипи буття; активно залучати саму молодь до ухвалення рішень щодо норм публічної поведінки і стимулювати її участь у програмах, спрямованих на зміцнення фізичного та духовного здоров'я, посилення правової освіченості і респектабельності українського студентства.

Отже, девіантність постає одним із негативних способів життєдіяльності та поведінки особистості (чи групи) — це *відхилення від загально визнаних соціальних норм*. Зокрема, за Я. Гілінським, — це невизнання громадської етики, права, ігнорування легітимних традицій, релігійних приписів; головним чином це вияви різноманітних моральних пороків, нехтування здоровим способом буття людини, агресивна і злочинна поведінка тощо¹.

Девіантна (від пізньолат. *deviatio* — відхилення) поведінка, тобто та, що відхиляється від прийнятих у соціумі норм², у спеціальній літературі тлумачиться здебільшого в двох значеннях. По-перше, як вчинок або діяльність людини (малої групи), що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стереотипам, зразкам). Як індивідуальний поведінковий акт девіантна поведінка вивчається переважно психологією, педагогікою та психіатрією. По-друге, девіантна поведінка інтерпретується як соціальне явище, що виникло історично та виражається у відносно поширених, іноді масових формах людської діяльності, які не відповідають легалізованим нормам або визнаним суспільним стереотипам. У цьому значенні девіантна поведінка постає предметом досліджень соціології, політології, соціальної філософії, юридичних дисциплін (зокрема кримінології), а також соціальної роботи.

¹ Гилинский, Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. И. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 4–9.

² Социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. А. Н. Данилова. – Минск : Бел Эн, 2003. – С. 79–80.

Ступінь поширення соціальних відхилень, численність девіантних груп та осіб визначають передусім об'єктивні чинники — рівень розвитку суспільства і держави, економіки, політики, права і культури, стан суспільної моралі, соціального захисту громадян, наявність (чи відсутність) нормальних умов для їх життєдіяльності, стабільність або ж аномія конкретного суспільства. Відомо, що антисоціальний феномен девіантності, який прирівнюють до «морального зла», особливо підсилюється в епохи соціальних потрясінь (революції, війни, кризи, суспільні колапси), стихійних лих і техногенних катастроф. Так, більшість посттоталітарних суспільств, які близько 20 років перебувають в умовах системної кризи і з різною мірою гостроти пережили соціальну аномію, наочно демонструють справедливість цієї тези.

За різних історичних умов соціальні відхилення (у відомих поведінкових формах) виявляються неоднаково, але існують і деякі загальні закономірності процесу їх розвитку. Спільні риси соціальних відхилень полягають в їх суспільно-історичному походженні та причинах існування, а також у наслідках для суспільства. Якщо розглядати не індивідуальну дію, а сукупність учинків, які відхиляються від соціальних норм, то можна виокремити низку характерних для них особливостей:

1) однакова спрямованість відхилень, що спостерігаються серед певних соціо-демографічних груп населення за більш-менш однакових умов;

2) близькість або збіг причин, через які виникають та виявляються ззовні окремі види девіацій;

3) певна повторюваність та стійкість зазначених явищ у часовому і територіальному вимірах.

Девіантний шлях, як правило, обирають люди, які не вважають загальноприйняті соціальні норми природними і справедливими, не визнають сталих суспільних цінностей, не мають легальної можливості для самореалізації (професійної, статусної тощо) за умов сформованої суспільної ієрархії, чия індивідуальність пригнічується, а фруструюча енергія блокується. Відповідно *соціальний механізм* продукування соціальних відхилень може бути подано таким чином.

Початкова ланка — коли відбувається зміна ціннісних орієнтацій в окремих групах населення, що зумовлено, як правило, змінами об'єктивних соціально-економічних умов їх існування.

Етап знецінення колишніх ідеалів — коли посилюється поширення соціальних відхилень, що викликає, з одного боку, зростання міжособистісних конфліктів, а з другого — веде до порушення соціальних норм, які регулюють відповідні стосунки.

Якщо цей процес не підпорядкувати соціальному контролю з відповідною суспільною реакцією, він неминуче поглиблюється, а саме: дія соціальних норм гальмується; виникає «тіньова нормотворчість»; настають дисфункції деяких соціальних інститутів; їх функціонування заміщується неформальними зв'язками.

Відбуваються суттєві чи незворотні деформації у системі суспільних відносин: зростають соціальні суперечності, які у свою чергу активно продукують поведінку з відхиленнями різних форм; погіршуються у цілому структура та динаміка асоціальних явищ.

Припинення чи обмеження цих негативних процесів можливе на різних стадіях, але потребує системної, цілеспрямованої і різноформатної соціальної діяльності, насамперед, правовиховної, регулятивної, а також освітянської, культурологічної, управлінської тощо.

Слід зауважити, що в основі соціально-ціннісного механізму перетворень девіацій на норму (або навпаки) містяться певні соціально-історичні коливання, зміни еволюційного чи революційного характеру. Так, деякі поведінкові відхилення в окремій країні (чи регіоні) за нових історичних умов можуть стати прийнятною суспільством нормою, як моральною, так навіть правовою (наприклад, за умов революційного зламу суспільно-політичного ладу, при кардинальних змінах соціально-економічної ситуації тощо). Наведемо деякі приклади. У США з 1919 р., як відомо, було заборонено споживання алкоголю, але під час «великої депресії» 1933 р. за економічною доцільністю було відкрито всі бари. У Радянському Союзі у 1933 р. за часів сталінізму було заборонено аборт та у 1955 р. на початку політичної «відлиги» їх знов легалізували. Далі — у більшості сучасних держав світу встановлено моногамні шлюби, що контролюється їх соціоправовими інститутами, проте у деяких країнах, де культивуються архаїчні шлюбні традиції, мають місце полігамія і навіть кровозмішення (заборонене, наприклад, європейським законодавством), у чому не вбачають соціогенетичної шкоди.

Серед основних соціально-правових чинників, які сьогодні визначально впливають на формування в юнацтва і більш дорослих людей правослухняної (або ж, навпаки, неправомірної) поведінки, слід зазначити такі (на рівні кореляції відповідей респондентів соціологічних опитувань):

– *сім'ю*, вплив якої залежить від типології батьківської родини (повна, реструктурована, неповна), рівня авторитарності та правової культури безпосередньо самих батьків;

– *матеріальний стан родини і рівень взаєморозуміння* (довіри) між підлітками та батьками;

- чинник належності молодій людині до *чоловічої* чи *жіночої статі*;
- *громадську активність* молоді (діяльність у різних організаціях);
- *освітянське оточення*, вплив якого залежить від ставлення учнів до навчального закладу, наявності у ньому поважних правових традицій, оцінювання ними авторитету педагогів, взаємин із однокласниками;
- *змістовність дозвілля* за наявністю вільного часу, яке має ціннісно відповідати громадській етиці та вимогам закону;
- *референтну групу* друзів, вплив якої залежить від наявності осіб із позитивним стилем взаємодії чи, навпаки, з ризикованою моделлю поведінки.

Наукова класифікація типів девіантної поведінки пов'язана з певними етнокультурними труднощами, оскільки деякі дії такого роду — чи то пристрасть до спиртних напоїв, чи то вживання в їжу свинини або аборт — можна вважати як девіацією, так і нормою залежно від національних, релігійних традицій — стереотипів, на ґрунті яких здійснюється оцінювання. Тому, на наш погляд, соціальні відхилення (девіації) слід типологізувати на підставі різних критеріїв, зокрема, можна запропонувати такі соціолого-правові показники:

- залежно від *типу порушених соціальних норм*: девіації у праві, моралі (аморальні вчинки), етикеті, релігії, діловому спілкуванні тощо;
 - за *цільовою спрямованістю і мотивацією* — корисливі, егоїстичні чи альтруїстичні; агресивні чи вимушені, спровоковані та ін.;
 - за *об'єктивною стороною* є відхилення, що здійснюються шляхом діяльності (чи бездіяльності) та тягнуть за собою конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпечність їх виникнення (делікт, правопорушення, бюрократизм, проституція та ін.);
 - за *об'єктом* девіантна поведінка, по-перше, може бути віднесена до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянута під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів держави, особи, соціальної групи чи суспільства у цілому); по-третє, можна виявити конкретні цінності чи інтереси як об'єкти правопорушень або аморальних учинків (життя, здоров'я особистості, майно, громадські чи державні інтереси);
 - за *типом порушених правових норм* негативні відхилення поділяють на злочини (кримінальні делікти) та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові, екологічні тощо);
 - за *суб'єктом девіантної поведінки* (індивід, група, організація).
- Крім того, у межах зазначених груп слід розрізняти відхилення, вчинені дітьми, підлітками, людьми зрілого чи літнього віку;

– за суб'єктивною спрямованістю поведінки: а) відхилення, орієнтовані на зовнішнє середовище, — екстравертивні, що є спланованими, цільовими, іноді афективними (свари, змови, вандалізм, злочини); б) поведінка, орієнтована на самого себе, — інтравертивна (пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія). Обидві вступають у конфлікт із соціальними нормами та засобами соціального контролю.

Залежно від прийняття (або заперечення) людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення Р. Мертон у роботі «Соціальна структура та аномія» (1966) запропонував оригінальну типологію девіацій як поведінкових реакцій на соціальні трансформації, що включає: *конформізм, ритуалізм, ретретизм, інновацію і бунт*; вони особливо підкреслюють амбівалентний характер девіантної поведінки відносно прогресивних ривків чи деформацій суспільного розвитку.

Аналізуючи взаємозв'язок правового виховання і соціальних відхилень, необхідно схарактеризувати зміст основних форм і виявів девіантної поведінки (особи чи групи), що має місце у сучасному соціумі. Вивченню цього питання приділяють особливу увагу дослідники з різних галузей суспільних наук, у тому числі правознавства¹. Слід зазначити, що кожен різновид і форма поведінки з відхиленнями, маючи власний специфічний зміст (перетворюючий чи руйнівний), певним чином пов'язані з іншими і перетинаються з ними.

При цьому деякі форми девіантної поведінки можна оцінювати й у позитивному плані, коли, незважаючи на відхилення від стандартів, вони сприяють прогресивному розвитку суспільства. Прикладом цього, зокрема, слугують вияви соціальної творчості, *креативність* у різних сферах дії (мистецька, наукова, технічна тощо), яка часто є наслідком неусвідомлених дій, осяяння (інсайту), що важко пояснюється і не корелює з суспільними стереотипами.

¹ Девиантные процессы в обществе: социологический аспект изучения [Текст] / ред. А. Н. Шилова. – М., 1995; Социальные отклонения [Текст] / В. Н. Кудрявцев и др. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1989; Смелзер, Н. Социология [Текст] : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М., 1994; Гишинский, Я. И. Девиантность, преступность, социальный контроль [Текст] : избр. ст. / Я. И. Гишинский. – СПб., 2004; Гишинский, Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения [Текст] : учеб. пособие / Я. Гишинский, В. Афанасьев. – СПб., 1993; Дмитриев, А. В. Конфликтология [Текст] / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2000. – С. 175–185; Шереги, Ф. Социология девиации: прикладные исследования [Текст] / Ф. Шереги. – М., 2004; Кудрявцев, В. Н. Право и поведение [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978; Кудрявцев, В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : НОРМА, 2009.

Отже, форми і види девіантної поведінки досить різноманітні; і серед них найбільш небезпечні і руйнівні ті, що завдають шкоду людині й усьому суспільству: насильство, злочини та інші правопорушення, наркоманія, токсикоманія, пияцтво, алкоголізм, проституція, девіації на ґрунті сексуальних захворювань, самогубства, а також соціальний паразитизм, бюрократизм, відхилення у сфері моралі тощо. Саме вони мають бути об'єктом постійного соціального контролю і правовиховного впливу.

Насильство у широкому сенсі означає застосування суб'єктами різних форм силового впливу чи примусу (аж до збройного) відносно інших соціальних суб'єктів (класів, соціальних груп, індивідів) з метою здобуття чи збереження соціально-економічного, політичного панування, завоювання прерогатив або привілеїв, досягнення інших егоїстичних цілей. У той же час насильство вважають однією з найбільш brutальних форм девіантної поведінки осіб і визначають як тип дій, за якого інші суб'єкти піддаються фізичному або психологічному тиску, або прямій фізичній шкоді.

У традиції соціальних наук до проблем насильства зверталися теологи Середньовіччя — Аврелій Августин, Фома Аквінський; мислителі Відродження і доби Просвітництва — Н. Макіавеллі, Т. Гоббс; теоретики революційного насильства — М. Бакунін, К. Маркс, В. Ленін, Л. Троцький; теоретики фашизму виправдовували застосування насильства расовими чинниками, а сталінізм — «загостренням» класової боротьби; у той же час західні соціологи ХХ ст. (М. Вебер, В. Парето, Г. Моска, П. Сорокін¹, М. Фуко²) вивчали функцію насильства у здійсненні завдань держави. Таким чином, у другій половині ХХ ст. склалася самостійна наукова дисципліна *валеїнсологія*, що вивчає проблеми насильства в окремих напрямках: соціальному, політичному, юридичному, психологічному, міжнародному тощо.

Родова сутність поняття «насильство» інтерпретується нині у парадигмі правознавства, соціології, політології, психології, конфліктології, етики та ін., і в кожній робиться акцент на специфічних формах вияву і наслідків насильницьких дій. У соціальній філософії та соціології насильницькими вважають дії суб'єктів, що обмежують інтереси громадян (матеріальні, економічні, політичні, моральні, релігійні, екологічні). Психологи тлумачать насильство як безпідставну, імпуль-

¹ Сорокин, П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. А. Сорокин. — М. : Астрель, 2006.

² Фуко, М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления, интервью [Текст] : пер. с фр. / М. Фуко. — М. : Праксис, 2005. — Ч. 2.

сивну, ірраціональну та негативну агресію. Політологія інтерпретує насильство в головному як державницькі дії (що спираються на право і обмежені правом) — так зване «легітимне насильство», або як дії, спрямовані на утвердження політичного домінування певних соціальних верств, класів, еліт за рахунок обмеження прав і потреб інших соціальних угруповань.

У більшості галузей юридичної науки під насильством розуміють лише такі дії суб'єктів, через які інші особи піддаються фізичному тиску (погроза розправи) чи тілесній шкоді (поранення і смерть); на міжособистісному рівні — це хуліганство, бандитизм, вбивство та ін. Подібні дії та санкції відповідальності за них кваліфікуються нормами кримінально-правового закону. Соціологія права зазвичай оперує поняттям насильства в аспекті негативних форм девіантної поведінки, що спричиняють суспільну шкоду і становлять небезпечність для індивідів, отже — безперечно потребують застосування активних правовиховних і правокорегуючих дій.

Різновиди насильства досить різноманітні та мають специфічні вияви. Так, *соціальне* насильство найчастіше ідентифікується з соціальним протиборством, класовою боротьбою, рабством і гнобленням; *економічне* — пов'язане з відчуженням від власності та прибутків, експлуатацією чи експропріацією; поняття *політичного* насильства використовують при характеристиці дій влади чи її інститутів, що посягають на природні права особистості або законні права і свободи громадян за допомогою примусу, понадконтролю і різних обмежень, наприклад, обмеження виборчих прав громадян.

Крім того, в девіантній поведінці окремих осіб чи маргінальних соціальних груп здебільшого виявляються такі види насильства¹:

– *моральне* — вияви зневажання людьми, приниження їх гідності і достоїнства, неетична поведінка;

– *психологічне* насильство — знущання, психологічний тиск аж до руйнування особистості; його визначають як тривалий або постійний психічний вплив агресивного суб'єкта на жертву, що призводить до психологічних зривів, формування у жертви патологічних станів;

– *матеріальне* — вандалізм, умисне пошкодження або руйнування цінностей матеріальної і духовної культури, у тому числі знущання над історичними і релігійними цінностями або традиціями;

¹ Герасина, Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации [Текст] / Л. Н. Герасина // Проблемы борьбы с насильнической злощиной в Украине. – Х. : НЮАУ : АПРНУ, 2001.

- *емоційне* — тісно зв'язано з психічним насильством, яке примушує до невмотивованих щиросердних переживань;
- *естетичне* — пропаганда через кіномистецтво, театр, телебачення і пресу насильницьких зразків та стереотипів дій;
- *фізичне* — умисне заподіяння фізичних ушкоджень жертві (виявляється погрозами та спричиненням прямої фізичної шкоди);
- *сексуальне* — зухвалий, спотворений різновид психофізичного насильства; його інтерпретують як примушення жертви до сексуальних дій (без її згоди) з метою одержання фізіологічного задоволення чи вигоди з боку гвалтівника.

Розрізняючи форми насильницької поведінки, передусім слід виділити *агресію*, яка несе велику суспільну і особистісну загрозу. Вона постає такою формою поведінки з відхиленнями (свідомої чи несвідомої), мета якої полягає в заподіянні збитку, шкоди іншій особі, групі людей, прагненні знищити, принизити чи примусити кого-небудь до небажаних дій. Фахівці зазвичай розрізняють два основні види агресії: *реактивну*, що виявляється у формі гніву, ненависті, ворожості (експресивна, імпульсивна та афективна агресія), та *інструментальну*, тобто цілеспрямовану, свідому і заздалегідь сплановану. Готовність же суб'єкта до подібної агресивної поведінки визначають як агресивність.

Як свідчать дані українських соціологічних досліджень стосовно виявлення фактів *психічного* і *фізичного насильства* серед молоді:

- залежно від віку і типу навчального закладу близько 40–60 % респондентів не менш одного разу на два місяці потерпали від образ або ображали інших учнів/студентів свого закладу;
- чисельність опитаних, для яких звично брати участь в ображанні інших декілька разів на тиждень, стрибкоподібно зростала після 6-го класу (з 5 % серед 11–12-річних до 10 % серед 15–16-річних), і серед них суттєво переважали юнаки (з віком статева різниця ставала більшою); з віком також зростала чисельність тих, хто ображав інших;
- залежно від віку і типу навчального закладу 30–50 % опитаних щонайменше раз на рік брали участь у бійках, притому за останній рік перед опитуванням один раз билися 15–20 %, два і більше разів — 20–30 % (серед останніх у кожній віковій групі значно більше юнаків, ніж дівчат); 20–35 % юнаків билися протягом року щонайменше тричі (це у 1,5–2,5 разу більше, ніж тих однолітків, які билися лише двічі); 5–10 % дівчат чинили так само¹.

¹ Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. – С. 12.

Отже, вияви психічного і фізичного насильства є досить поширеними в середовищі української учнівської молоді, тому правовиховна і профілактична робота щодо цієї деформації життя має бути невід'ємною частиною навчально-виховного процесу. Без цього важко запобігти такій проблемі, як випуск із навчальних закладів певного кола осіб з деформованою психікою, що спричинятиме їм самим індивідуальні проблеми у подальшому житті, а також у цілому ускладнюватиме розв'язання актуальної проблеми насильства та його наслідків в українському суспільстві¹.

Поняття агресії як форми вияву насильства не зводиться тільки до цих тлумачень, вона також є однією з деструктивних форм розвитку соціальних і внутрішньоособистісних конфліктів. Відповідно до цього вирізняють зовнішню і внутрішню агресію (ауто-агресію). У першому випадку найчастіше агресію інтерпретують як незаконне, з погляду Статуту ООН і міжнародного права, застосування збройної сили однією державою (чи групою держав) проти інших, що порушує їхній суверенітет, територіальну цілісність і таким чином уражає їх політичну незалежність.

У другому випадку серед форм девіантної поведінки, що свідчать про внутрішню ауто-агресію, слід назвати садизм і мазохізм. *Садизм* (описаний французьким письменником маркізом де Садом) — це брутальне насильство, спрямоване на іншу фізичну особу. Передусім він означає прагнення до жорстокості, насолоду чужими стражданнями; крім того, він виявляється у статевому збоченні, коли заради досягнення задоволення людина заподіює партнеру біль і страждання. *Мазохізм* є формою насильства, спрямованого на самого себе (за австрійським романістом Л. Захер-Мазохом). Власне, у мазохізмі сексуальне відхилення означає одержання статевого задоволення, розпалення пристрасті внаслідок самокатування або залучення для цього статевого партнера, що і є статевим збоченням, адже партнер заподіює фізичний біль. Та моральний мазохізм виявляється у так званих самобичуваннях, тобто заподіянні собі фізичних і психологічних страждань².

¹ Рекомендації наведено в підрозділі 4.5 КСД: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007.

² Павленок, П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения [Текст] : учеб. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 9, 13.

Зрештою, треба враховувати, що в галузі як індивідуальних, так і масових девіацій, що містять насильницький компонент, є такі, котрим неможливо надати суто правову інтерпретацію (юридичне тлумачення). Наприклад, акції соціального супротиву — *революції, бунти* воліють політологічного чи соціологічного тлумачення; в той же час *суїцид* як свідоме здійснення насильства особистістю над власним життям потребує скоріше психологічної пояснювальної мотивації.

Самогубство (суїцид) — умисне позбавлення себе життя. Безумовно, це одна з найбільш трагічних форм девіантної поведінки; таке відхилення є поведінкою здебільш ірраціонального типу, крайнім способом відвороту від нерозв'язання життєвих проблем, відмови від самого життя. Не визнається самогубством позбавлення себе життя особою, що не усвідомлює змісту і наслідку своїх дій (до них відносять несамовитих осіб і дітей до п'яти років) — це фіксується як смерть від нещасного випадку. Під самогубством у сутнісному плані розуміють два різнопорядкових явища:

- 1) індивідуальний поведінковий акт з трагічними наслідками;
- 2) відносно масове (колективне) явище, яке полягає у тому, що група людей, наприклад члени секти, з певних мотивів добровільно йдуть з життя.

У різних культурах існували свої оцінки цього явища: частіше самогубство засуджували; так, з погляду християнської моралі воно вважається тяжким гріхом; іноді ж виправдовували за певних ситуацій (наприклад, самоспалення удів в Індії — звичай *sati* або характері самураїв). Отже, самогубство — надзвичайно складний феномен і поведінковий акт, що має психологічний, моральний, соціальний, філософський, культурологічний і медичний аспекти; правові підстави для оцінювання таких подій виникають за умов, коли з'ясовано, що особу було доведено до самогубства. Розрізняють завершений суїцид, суїцидальні замаху (спроби) та наміри (ідеї).

Аналізуючи це явище в соціолого-правовій парадигмі, його особливості та причини, що полягають в дезорганізації соціальних інститутів, Е. Дюркгейм виокремив декілька видів самогубств¹. Серед них:

– *егоїстичні* самогубства — як результат соціальної дезінтеграції, іноді маргіналізації, послаблення зв'язків між індивідом і суспільством;

¹ Дюркгейм, Э. Самоубийство: Социологический этюд [Текст] : пер. с фр. / Э. Дюркгейм ; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994; Дюркгейм, Э. Норма и патология [Текст] / Э. Дюркгейм // Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – С. 39–44; Осипова, Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма [Текст] / Е. В. Осипова. – 2-е изд. – СПб. : Алетей, 2001.

– *альтруїстичні* — вчинені заради дійсного блага (чи на користь) інших людей, дітей тощо;

– *аномічні* — відбуваються в кризовому суспільстві, яке перебуває у стані аномії, коли старі норми не діють, а нові відсутні або не засвоєні людьми.

Усе це виражається у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні в житті тощо. Крім того, виділяють *спокутне* самогубство як самозвинувачення, самопокарання; самогубство-*прокльон*, що виражається у прокльоні когось, протесті проти яких-небудь обставин; *дезгеллюціонне* як результат розчарування, невдоволеності своїм соціальним статусом; *демонстративне* — прагнення довести реальність суїцидальних намірів, звернути на себе увагу, викликати співчуття; *афективне*, вчинене внаслідок сильного переживання і страждання; *відверте* — обмірковане, міцне бажання і дія покінчити із собою.

При оцінюванні конкретних суїцидальних актів багато чого залежить від мотивів і обставин, рис особистості. Світова статистика свідчить про те, що суїцидальна поведінка більш притаманна міським жителям, самотнім особам і маргінальним групам у суспільній ієрархії. За деякими даними, у Російській Федерації щорічно відбувається близько 100 тис. самогубств, включаючи також самогубства дітей; число суїцидів на 100 тис. населення складає 40 випадків (критичне значення у світовій практиці — 20)¹. Соціологічні дослідження показують, що суїцидальні вчинки провокує специфічна комбінація (конфлікт) таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і родинний стан. Відзначено, що ймовірність вияву цих форм відхилень залежить і від вікової групи; так, самогубства частіше вчиняються у віці до 20 років і після 55 років, сьогодні ж випадки суїциду бувають і серед 10–12-річних дітей; співвідношення між чоловіками і жінками-самогубцями — приблизно 4 : 1 при самогубствах, які вдалися, і 4 : 2 у спробах, тобто суїцидальні замаху чоловіків частіше мають трагічні наслідки.

Безсумнівно, у контексті соціолого-правового оцінювання слід підкреслити зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами соціальних відхилень, зокрема пияцтвом; так, судові експерти виявили, що 68 % чоловіків і 31 % жінок позбавили себе життя, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Ця статистика зайвий раз підкреслює значущість не тільки соціопсихологічних, а й правових заходів щодо

¹ Павленок, П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения [Текст] : учеб. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 15–16.

запобігання крайнім учинкам осіб, які опинилися в тяжких обставинах і не здатні мобілізувати свідомість та сили організму на їх подолання раціональним шляхом.

Під *наркоманією* (від грец. *narke* — заціпленість і *mania* — скаженість, божевілля) розуміють хворобливе ваблення, пристрасть до систематичного вживання наркотиків, що призводить до залежності від наркотичних засобів, глибокого виснаження і важких порушень психічних та фізичних функцій організму. Розгорнуте визначення наркоманії надає комісія експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), відповідно до якого наркоманія — це «психічний, а іноді фізичний стан, що виникає в результаті взаємодії між живим організмом і наркотичним засобом, характеризується специфікою поведінки та інших реакцій, які містять потребу в постійному або періодично поновлюваному прийомі цього наркотичного засобу з метою відчувати його психічний вплив або уникнути дискомфорту, пов'язаного з його відсутністю».

У світі налічується близько 240 видів наркотичних речовин рослинного і хімічного походження, що стають предметом наркотичного вживання. Як відзначають дослідники, з початку 1990-х рр. наркоманія і токсикоманія набули масового характеру в пострадянських республіках; так, у різних джерелах указувалося на наявність у Росії того часу 12 млн споживачів наркотиків¹. Точну кількість українців, що зловживають наркотиками, визначити навряд чи можливо через недосконалість системи соціального контролю, але переважна більшість наркоманів — це молоді люди у віці, що не перевищує 30 років.

Однак одержати більш-менш об'єктивну інформацію з цього питання можна не тільки з медичних і кримінологічних джерел, а й завдяки конкретно-соціологічним дослідженням (зокрема шкільним опитуванням), які висвітлюють домінуючі тенденції серед молоді, що заважають їй нормальному розвитку². Йдеться про вживання наркотиків і алкоголю, куріння, вияви насильства, а також щодо сексуальної культури, фізичної активності, психічного здоров'я, дозвілля; про чинники матеріального стану, сімейного та шкільного оточення, рівня поінформованості та джерел інформації, знань, навичок, «міфів» і стереотипів, ставлення до життєвих проблем і поведінкових практик,

¹ Россия в цифрах—2005 [Текст] : крат. стат. сб. / Федер. служба гос. статистики. Офиц. изд. — М. : Статистика России, 2005.

² Див., напр.: Вступ до стратегічного планування для формування навичок здорового способу життя [Текст] : посібник / Проект ЄС «Вдосконалення багатогалузевих підходів до профілактики ВІЛ/СНІДу серед молоді України. Міністерство освіти і науки України». — К., 2007.

загалом оцінок власного життя тощо (наприклад, широко відомі опитування ESPAD¹).

Саме з цих причин дедалі більше зростає популярність проекту «Health Behaviour in School-aged Children Study» (HBSC), що провадиться Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, та зацікавленість у його підтриманні та розвитку з боку Європейського бюро ВООЗ. На цей час в Україні в межах проекту HBSC проведено два етапи опитувань (у 2002 р. — 5267 осіб, у 2006 р. — 6535 осіб), що стало можливим за підтримки головного партнера — Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. За результатами опитування 2002 р. підготовлено міжнародний звіт (російською та англійською мовами): «Здоров'є молодих людей и окружающая среда» (Young people's health in context), де представлено позитивні й порівняльні дані з 35 країн світу, в тому числі по Україні². Аналіз результатів соціологічного опитування охопив два основні джерела впливів на фізичне, психічне, духовне і соціальне здоров'я молоді: 1) визначальні щодо здоров'я складові способу життя (харчування, фізична активність, статеве поведінка, куріння, вживання алкоголю і наркотиків) та умови життя, які склалися в найближчому соціальному оточенні (родинному і навчальному). Крім того, у зв'язку з подальшим загостренням в Україні епідемічної ситуації щодо ВІЛ/СНІДу було проаналізовано поінформованість української учнівської молоді з цього кола питань.

Зокрема, щодо вживання наркотиків учнівською молоддю КСД виявило:

- вживали наркотики серед опитаних 13–16-річного віку 10–25 % (залежно від віку і типу навчального закладу);
- щонайменше один-два рази в житті вживали наркотики більше 10 % юнаків і майже 5 % дівчат з числа школярів-восьмикласників;

¹ The 1995 ESPAD Report / Alcohol and other drug use among students in 26 European countries [Text] / B. Hibell, B. Andersson, T. Bjarnason, A. Kokkevi, M. Morgan, A. Narusk / The Swedish Council for Information on Alcohol and Other drugs (CAN), The Pompidou Group at the Council of Europe. – Stockholm, 1997; The 1999 ESPAD Report / Alcohol and other drug use among students in 30 European countries [Text] / B. Hibell, B. Andersson, S. Ahlstrom, O. Balakireva, T. Bjarnason, A. Kokkevi, M. Morgan / The Swedish Council for Information on Alcohol and Other drugs (CAN), The Pompidou Group at the Council of Europe. – Stockholm, 2000.

² Здоров'є молодих людей и окружающая их среда: Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья (HBSC)»: результаты международного обследования 2001/2002 гг. [Текст] / под ред. С. Currie, С. Roberts, R. Morgan и др. ; Европ. регион. бюро Всемир. орг. здравоохранения. – Копенгаген, 2007 (на рус. и англ. яз.).

– відповідно 15 % і 5 % десятикласників, 35 % і 15 % — першокурсників ПТУ, 25 % і 15 % — першокурсників ВНЗ;

– серед тих, хто вживав наркотики, близько половини вживали їх більше одного-двох разів; 40 і більше разів вживали наркотики 3 % першокурсників ПТУ, по 1 % учнів 8-х, 10-х класів і студентів ВНЗ (споживачів наркотиків серед хлопців у всіх вікових групах і типах навчальних закладів було у 2–4 рази більше, ніж дівчат);

– вживання наркотиків (один-два рази або частіше) було найбільшим серед жителів обласних центрів (11 %), найменшим — серед мешканців сіл (3 %); найбільшим — на Сході і в Києві (10 %), найменшим — на Заході (5 %)¹.

Одержані результати щодо показників поступової наркотизації досить значного прошарку опитаних, віку початку і поширення куріння та вживання алкоголю, особливо алкоголізації молоді в останні чотири роки (зокрема, вживання пива та інших слабоалкогольних напоїв), зростання кількості долучених до цього дівчат (див.: підрозділ 4.3 КСД) свідчать про нагальну необхідність посилення ефективної профілактичної роботи і заходів правового виховання стосовно цих чинників, що руйнують здоровий спосіб життя, а також охоплення відповідною діяльністю всієї системи закладів освіти, незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм власності.

Токсикоманія також розглядається як форма девіантної поведінки і водночас захворювання, викликане споживанням токсичних речовин, тобто вживанням пігулок транквілізаторів, кофеїну, надмічного чаю (чифірю), вдиханням ароматичних речовин побутової техніки тощо. У стані сп'яніння, крім ейфорії, виникають зорові галюцинації. Внаслідок вживання наркотиків чи токсичних речовин у людини виникає психічна і фізична залежність, тобто бажання за будь-що задовольнити потребу в наркоту (чи токсині), оскільки без нього розвиваються афективне напруження, тривога, страх, занепокоєння, почуття втоми, слабкості, запаморочення, болі в кістках і суглобах, серцебиття, озноб або, навпаки, жар у тілі. Усі ці симптоми об'єднуються в одному понятті «синдром абстиненції». *Абстиненція* — це стан, що виникає в результаті раптового припинення прийому речовин, які викликають токсикоманічну залежність, або після введення їх антагоністів; вона

¹ Здоров'є молодих людей і оточуюча їх середина: Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья (HBSC)»: результаты международного обследования 2001/2002 г. [Текст] / под ред. С. Currie, С. Roberts, R. Morgan и др. ; Европ. регион. Бюро Всемир. орг. здравоохранения. – Копенгаген, 2007. – С. 11–12 (на рус. и англ. яз.).

характеризується психічними, вегетативно-соматичними і неврологічними розладами. Протікання абстиненції залежить від типу речовини, дози і тривалості її вживання.

Пияцтво і алкоголізм як види девіантної поведінки тісно пов'язані між собою, проте мають і суттєві відмінності в соціально-історичному аспекті. Оп'янюючі напої відомі людству з давніх часів, вони виготовлялися з рослин та їх споживання нерідко було частиною релігійного ритуалу, яким супроводжувалися свята. Докорінні зміни відбулися після відкриття промислового способу одержання етилового спирту: це зробило можливим масове споживання алкоголю, і в XVIII ст. пияцтво набуло широкого розмаху в таких європейських країнах, як Англія, Німеччина, Швеція та ін. Приблизно в цей самий час у царській Росії швидко зростає споживання горілки. Отже, якщо XIX ст. породило, то XX ст. посилило найскладнішу проблему людської цивілізації — проблему алкоголізму.

Фактично алкоголь увійшов у наше життя, став елементом соціальних ритуалів, звичаєвою умовою офіційних церемоній, свят, проведення дозвілля, розв'язання особистих проблем. Однак ця соціокультурна традиція дорого коштує суспільству: як свідчить статистика, 90 % випадків хуліганства, 90 % згвалтувань за обтяжуючих умов, майже 40 % інших злочинів пов'язані з пияцтвом. Убивства, грабування, розбійницькі напади, заподіяння тяжких ушкоджень тіла у 70 % випадків учиняються у нетверезому стані; близько 50 % усіх розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Пияцтво тлумачиться як надмірне споживання алкоголю. Це скоріше поведінкове відхилення, що поряд із загрозою здоров'ю особи порушує її соціальну адаптацію. *Алкоголізм* же характеризується патологічним потягом до спиртного, що супроводжується соціально-моральною деградацією особистості. Алкогольна залежність розвивається поступово і визначається складними змінами в організмі та свідомості питущої людини, які поступово набувають незворотного характеру: спирт стає необхідною складовою для підтримання обмінних процесів.

Розрізняють три види алкоголізму:

- 1) *побутовий* алкоголізм характеризується звиканням до алкоголю, але питуща людина ще здатна контролювати кількість спиртного і навіть тимчасово припинити його вживання у невідповідних ситуаціях;
- 2) при *хронічному* алкоголізмі втрачаються характерні для побутового алкоголізму можливості. Схильність до пияцтва, сприйняття ал-

коголю сягає максимуму, отже, пристрасть до спиртного набуває патологічного характеру;

3) *ускладнений* алкоголізм відрізняється від попередніх форм тим, що питущі поряд з алкоголем уживають барбітурати або наркотики.

Алкоголізм у розвинених країнах уражає близько 7 % населення, у тому числі серед чоловіків старше 15 років — алкоголіків 10 %, серед жінок — 1–3 %. Але останніми роками в Україні та РФ зростає кількість жінок-алкоголічок, а також питущих підлітків (за деякими даними, у РФ налічується понад 6 млн хронічних алкоголіків). Так, рівень споживання алкоголю на людину в рік у РФ складає 14,5 л абсолютноного алкоголю (критичний же рівень у світовій практиці — 8 л)¹.

Щодо проблеми *вживання алкоголю* серед української молоді, то КСД засвідчують картину, яка неминуче тягне за собою необхідність виховного втручання:

– пробували алкоголь хоч раз у житті 45–85 % опитаних (залежно від віку і типу навчального закладу); перші спроби вживання алкоголю найчастіше припадали на вік 11 років (або ще раніше), а вже у 12-річному віці частка тих, хто починав пити, стрімко зменшувалася і далі значно не змінювалася;

– серед опитаних юнаків 15–16-річного віку вживали алкоголь раніше 13 років 25 %, а серед опитаних 11–12-річного віку — 40 % (напрошується висновок про те, що вживання алкоголю «молодшає» приблизно на 15 %);

– за останні чотири роки молодь стала більше пити: щотижневе споживання *міцних напоїв* серед 15-річних дівчат і 13-річних юнаків зросло більш ніж у півтора рази; *вина* серед юнаків різного віку — майже в 1,5–2,5 разу, серед дівчат — 1,5–4 рази, *пива* — 1,5–2,5 разу;

– кількість тих, хто потижнево вживав пиво, на час опитування сягнула більше половини серед 15-річних юнаків і більш третини серед дівчат того самого віку; 30 % серед 13-річних юнаків і 15 % серед дівчат; 15 % серед 11-річних юнаків і 10 % серед дівчат; щодня та щотижня пили пиво від 15 % шестикласників до більш ніж 50 % першокурсників ПТУ (невипадково, що українські громадські організації та небайдужі засоби масової інформації фактично фіксують у молодіжному середовищі явище так званого «пивного алкоголізму»);

¹ Павленок, П. Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения [Текст] : учеб. пособие / П. Д. Павленок, М. Я. Руднева. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 11, 21.

– слабоалкогольні напої з домішкою горілки вживали від 10 % шестикласників до 25 % першокурсників ПТУ; а 15–16-річних дівчат, які регулярно пили слабоалкогольні напої з домішкою горілки, було більше, ніж хлопців того самого віку;

– були п'яними хоча б раз у житті від 20 % шестикласників до майже 70 % першокурсників ПТУ; перебували у стані сп'яніння 4–10 разів і частіше від 2 % шестикласників до майже 20 % першокурсників ПТУ;

– ніколи не вживали спиртне до стану втрати контролю понад 65 % опитаних з числа мешканців села, менше 55 % з числа жителів обласних центрів¹.

Відомо, що практика боротьби суспільства з алкоголізмом і зловживанням спиртними напоями має два напрями:

1) обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їх продажу і виробництва, підвищення цін, жорсткості каральних заходів за порушення заборон і обмежень; крайній варіант — це спроби введення «сухого закону» на території деяких країн (Велика Британія, США, Фінляндія, РФ), але вони не досягли своєї мети, оскільки наявність алкоголю — не єдина і не головна причина існування алкоголізму;

2) зусилля, спрямовані на зменшення потреби в алкоголі, поліпшення соціальних та економічних умов життя, зростання не тільки культури вживання міцних напоїв, а й загальної духовності людей, зважена інформація про шкоду алкогольної залежності та формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки.

Успішне розв'язання проблеми переборення пияцтва, алкоголізму потребує не тільки застосування заходів правового виховання (зокрема заборони вжиття спиртного водіяма за кермом, вчителями, спортсменами та ін.), а й урахування соціальних, психологічних, демографічних, медичних, економічних та культурних аспектів.

На ґрунті сексуальних захворювань учені розрізняють два види девіантної поведінки: патологічні та непатологічні девіації. Патологічні виступають у формі різного роду сексуальних збочень і постають предметом досліджень медицини та психіатрії. А *непатологічні девіації на ґрунті сексуальних захворювань* свідчать про відхилення у межах сталих норм і тому постають предметом соціолого-психологічних, а іноді кримінологічних досліджень, оскільки включають відхилення від соціальних, правових і моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини. Виділяють декілька груп сексуальних девіацій:

¹ Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. – С. 10–11.

- відхилення в способах реалізації статевої пристрасті — *садизм, мазохізм*;
- нетипові відхилення у формі статевої пристрасті до осіб своєї статі чи до близьких родичів — *гомосексуалізм, лесбійство, кривозмішення*;
- відхилення, пов'язані з порушенням статевої самосвідомості, — *транс-сексуалізм*;
- відхилення, пов'язані зі зміною стереотипу статево-ролевої поведінки, — *маскулінізація, фемінізація*;
- відхилення відносно об'єкта сексуального задоволення — *зоофілія, некрофілія, педофілія, фетишизм, ексгібіціонізм* тощо.

Безумовно, в аспекті забезпечення нормальної дії репродуктивної функції соціуму, підвищення культури статевиx стосунків, особливо серед молоді і підлітків, значну роль відіграють психологічний вплив дорослих, відповідна до віку освіченість і правове виховання. Так, останніми роками фіксується тенденція зменшення віку, з якого починає статеве життя учнівська молодь, котра також практикує статеві контакти, небезпечно нехтуючи найбільш надійними захисними контрацептивними засобами. Отже, щодо їх статевої поведінки:

- найбільше опитаних, які мали власний досвід статевого життя, виявилось серед 15–16-річних учнів-першокурсників ПТУ — майже 45 %; найменше — 10 % серед школярів;
- протягом останніх 3–4 років вік початку статевого життя у більшості опитаних зменшився з 15 до 14 років; серед тих, хто мали власний досвід статевого життя, було більше юнаків, ніж дівчат (приблизно на 15–25 % залежно від віку і типу навчального закладу);
- не користувалися презервативом під час останнього статевого контакту більше третини юнаків-восьмикласників (із тих, хто мав статеві контакти), 20 % десятикласників і першокурсників ВНЗ, 15 % першокурсників ПТУ;
- під час останнього статевого контакту майже кожний третій жвивав алкогольні напої або наркотики!¹

Однією з найбільш загрозливих форм антисоціальної, девіантної поведінки, спрямованої проти інтересів суспільства та особистих інтересів громадян, є *правопорушення*.

¹ Рекомендації наведено у підрозділі 4.4. КСД: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірева, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007.

З погляду юриспруденції поведінка громадян може бути правомірною та неправомірною. Неправомірні дії, *правопорушення* (або делікти), означають наявність таких поведінкових стереотипів, що суперечать нормам права і порушують встановлений у країні порядок. Усі правопорушення поділяються на *злочини* та *проступки*. Дотепер залишається дискусійною проблема співвідношення біологічного і соціального у формуванні злочинної поведінки.

Злочин — найбільш небезпечна форма девіантної поведінки людини, що виражає правовий конфлікт (у формі антагонізму) між індивідуальними, груповими та суспільними інтересами. Це — суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом, вчинене винно (з умислом або з необережності) осудною особою, що досягла віку кримінальної відповідальності. Злочинність є однією з найбільш актуальних проблем сучасних пострадянських суспільств. І це не дивно. Кількість злочинів, починаючи з 90-х рр. XX ст., зростає й обчислюється до 2–3 млн на рік (тільки зареєстрованих).

Розрізняють різні *форми* злочинності:

– за ознаками суспільної небезпечності і кримінально-правової заборони — *загальнодержавну* та *загальнокримінальну* злочинність (насильницьку, корисливо-насильницьку, що включає грабежі і розбій тощо);

– за формами вини — *умисні та необережні* злочини;

– за суб'єктами — злочинність *неповнолітніх і дорослих, чоловіків і жінок, первинну та рецидивну*.

Вивчення проблем злочинності виявило множину чинників, які впливають на її динаміку: соціальний стан особи (групи), рід діяльності, освіта, злидарство як самостійна причина, декласування і маргінальність (руйнація зв'язків індивіда з соціальною групою). Соціологічні дослідження злочинності та її причин беруть початок у працях російського статистика К. Германа (1824). Потужний поштовх розвитку соціології злочинності дала праця «Соціальна фізика» (1835) франко-бельгійського вченого Л. А. Кетле, який, спираючись на статистичний аналіз, дійшов висновку про те, що усякий соціальний лад передбачає певну кількість і певну структуру злочинів, обумовлених його організацією. У 30-ті рр. XX ст. дослідження, проведені представниками чиказької школи соціології, виявили вплив внутрішньоміської специфіки на рівень злочинності: «найбільш злочинними» виявилися райони, що характеризуються високим ступенем соціальної дезорганізації.

В Україні на стан і характер злочинності значний вплив справили проблемний перехід до ринкових відносин, що характеризувався появою таких феноменів, як конкуренція, недбайлива приватизація, корупція, безробіття, інфляція, які ще й посилювалися за умов світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Характерно, що близько 1 млн різних злочинів учиняють особи, які не мають постійних джерел доходу. Рівень злочинності у РФ у цілому (з урахуванням латентних злочинів) склав на початку 2000-х рр.: 6,0–6,5 тис. злочинів на 100 тис. населення (а гранично-критичне значення у світовій практиці — 5–6 тис.). Кількість нерозкритих злочинів, як показує статистика, перевищила 1,5 млн. У цілому за 2005 р. злочинність виросла на 25 %, кількість грабежів — на 40 %¹.

Проступок — також протиправне і винне діяння, але воно не являє собою великої суспільної небезпечності. Правопорушення у формі проступку виявляються в зухвалій манері поведінки, лихослів'ї, дрібному злодійстві, пияцтві, бродяжництві. Проступки регулюються нормами різних галузей права: адміністративного, цивільного, трудового тощо, проте саме вони є найбільш сприятливою матерією, що може корегуватися заходами правового виховання, передусім у молодіжному середовищі.

На жаль, духовна деградація сучасних пострадянських суспільств, і українське не є винятком, призвела до численних і різноманітних поведінкових відхилень, пов'язаних із нехтуванням нормами моралі та соціальними обов'язками окремими групами населення. Це спричинило поширення *соціального паразитизму* — різновиду девіантної поведінки, що означає антигромадський спосіб життя, основними рисами якого є одержання нетрудових доходів та ухиляння від суспільно корисної праці; це життя за рахунок чужої праці, на чужий кошт, дармоїдство. Соціальний паразитизм виявляється, зокрема, у формі жебрацтва, бродяжництва, прагнення нетрудових доходів, проституції тощо.

Жебрацтво як вид соціального паразитизму означає систематичне випрохування в сторонніх осіб (під різними приводами) грошей, продуктів харчування, одягу, інших матеріальних цінностей. У поєднанні з позаправовими формами організації жебрацтво у більшості випадків нині перетворилося на прибутковий кримінальний бізнес, який має свою специфічну структуру, відповідні «ролі» і контролюється злочинними авторитетами. *Бродяжництво* відоме як спосіб життя, харак-

¹ Росія в цифрах—2003 [Текст] : крат. стат. сб. — М. : Госкомстат России, 2003; Сов. Россия. — 2005. — 10 дек.

терний для зубожілих, бездомних людей — маргіналів, непосидючих волоцюг, які блукають без певних цілей і занять, живуть у чужих людей, вештаються з одного місця до іншого, є пасивним джерелом криміногенності¹.

Соціальний паразитизм найбільш цинічно виявляється у неправих способах отримання *нетрудових доходів*. Серед них — не тільки злочини, злодійство, а й отримання коштів за допомогою азартних ігор, спекуляцій, протекціонізму, корупції та інших неправомірних засобів; використання з метою наживи механізмів, матеріалів, транспортних засобів, житлової площі, палива, сировини тощо, що належить державі; зрештою, вимагання додаткової сплати за послуги обманним шляхом.

Нетрудові доходи характеризуються двома ознаками: 1) відсутність власних трудових витрат; 2) наявність правової заборони на одержання даного виду коштів, послуг. Це дуже важливі характеристики, без врахування яких неможливо адекватно оцінити дії та вчинки людей. Зокрема, наявність правової заборони дозволяє відрізнити від нетрудових доходів такі матеріальні надходження, як одержання спадщини, грошей та інших цінностей у якості подарунка, відсотків по банківському депозиту, виграш у лотереї чи по облігаціях, винагороди за здачу державі скарбів тощо.

Зрештою, слід мати на увазі, що оцінка тих або інших джерел доходу залежить від сформованих у суспільстві моральних і правових норм, характеру суспільно-політичного устрою країни. Наприклад, колись у СРСР (і нині в чинних соціалістичних режимах) спекуляція розглядалась як одне з джерел нетрудових доходів, проте у ринкових системах і в даний час в Україні вона позитивно розцінюється існуючою владою і людьми як бізнесовий механізм.

Проституція означає практику статевих зносин поза шлюбом, здійснюваних за винагороду (у тій або іншій формі), що служить основним чи суттєвим додатковим джерелом коштів для обраного способу життя. Основні *види* проституції за суб'єктом: чоловіча й жіноча, доросла та дитяча.

Дослідники виділяють також такі важливі ознаки проституції:

- як роду занять — задоволення сексуальних потреб клієнтів;
- за характером — систематичні статеві зв'язки з різними особами без почуттєвого потягу і спрямовані на задоволення статевої пристрасті клієнта в будь-якій формі;

¹ Див.: Лиходей, О. А. Профессиональное нищенство и бродяжничество как социальный феномен российского общества [Текст] / О. А. Лиходей. – СПб., 2004.

– згідно з мотивом занять — заздалегідь погоджена винагорода у вигляді грошей чи матеріальних цінностей, що є основними або додатковими джерелами існування повії¹.

Нараховується більш десятка видів повій: *вокзальні* — це в основному малолітні повії, що збігли з родин алкоголіків і наркоманів; *вагонні* та *автомобільні* повії; так звані «*плечові*» — жінки, що прикрашають похідний побут водіїв-далекобійників; *повітряні, сезонні*, що виїжджають у літню пору «підробити» на курорти; *осілі*; *повії-мігрантки*; *організовані «леді»*, працюють за викликом, з охороною; *елітні* — вишукані танцівниці стриптиз-барів, манекенниці, фотомоделі, покоївки дорогих готелів; *експортні* повії, працюють у закордонних нічних клубах, стриптиз-барах на розвагу гостей².

Усі ці дані свідчать про нагальну потребу зростання ефективності соціально-правового виховання із сімейних цінностей, підвищення ролі шлюбу, ведення профілактичної роботи із запобігання небажаній вагітності та інфекціям, що передаються статевим шляхом, тощо. Зокрема, надважливим у боротьбі з проституцією є питання поінформованості української молоді з *проблеми* походження, загроз і розповсюдження ВІЛ/СНІДу. Так:

– були обізнані щодо вірусної природи ВІЛ/СНІДУ майже 90 % опитаних молодих людей, та лише 75 % знали, що ВІЛ-інфекція передається через статевий контакт без презерватива, через спільне використання голки для ін'єкцій, переливання крові; 40 % думали, що інфікуватися можна через укуси комарів; 20 % — через спільне куріння однієї сигарети, поцілунки, користування спальною білизною, предметами особистої гігієни, 10 % — через спільне перебування в лазні, купання в одній воді;

– лише половина опитаних знали, що статеві контакти з постійним партнером зменшують ризик інфікування (а 20 % так не вважали); натомість, від 20 % першокурсників ВНЗ до третини восьмикласників вірять у можливість щеплення від ВІЛ-інфекції, у захисну щодо ВІЛ дію контрацептивних пігулок — 10 % першокурсників ВНЗ та 15 % восьмикласників;

¹ Див.: Голосенко, И. А. Социологические исследования проституции в России: история и современное состояние вопроса [Текст] / И. А. Голосенко, С. И. Голод. — СПб., 1998.

² Див.: Меренков, А. В. Социальный портрет современной проститутки [Текст] / А. В. Меренков, М. Н. Никитина // Социол. исслед. — 2000. — № 5.

– теоретичні знання далеко не завжди усвідомлювалися як мотивація поведінки, хоча 93 % першокурсників ВНЗ знали, що ВІЛ передається через статевий контакт без презерватива (серед них 75 % дівчат і 80 % хлопців уважали, що постійне користування презервативом захистить від зараження); близько третини опитаних були впевнені, що внаслідок своєї особистої поведінки вони не можуть заразитися ВІЛ самі чи інфікувати іншу людину; на практиці ризикували інфікуватися внаслідок статевого акту без презерватива 23–30 % опитаних (залежно від віку і типу навчального закладу)¹.

Отже, аналіз показників інформованості й поведінки молоді щодо небезпеки інфікування на ВІЛ показує, що потреба в наданні дохідливої та переконливої інформації з цієї тематики та закріплення навичок безпеки статевого життя залишається вкрай актуальним; а враховуючи, що найбільш значимим джерелом знань з проблеми ВІЛ/СНІД є вчителі навчальних закладів (як зазначили 70 % респондентів), очевидно, що саме в школі, ПТУ найдоцільніше активізувати профілактичну роботу з надання знань щодо шляхів інфікування на ВІЛ та методів самозахисту².

Отже, періодичні соціологічні вимірювання ситуації щодо розповсюдження девіацій серед молоді та їх аналітичні результати стають потужним чинником підвищення ефективності навчально-виховної і, зокрема, правовиховної діяльності учбових закладів та коригування її окремих компонентів. Завдяки цьому вищі й середні заклади освіти України отримують інформацію з найбільш гострих проблем, які в першу чергу слід включити до змісту програм і заходів, що коригують поведінкові відхилення, і відповідно — для визначення основних напрямів розбудови *правовиховної* системи дій.

Безперечно, доцільно включити інструмент систематичних моніторингових здоров'я і поведінкових орієнтацій учнівської молоді до планових заходів зацікавлених відомств (передусім, Міністерство освіти та науки України, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту). Їх актуальною правовиховною тематикою мало б стати попередження злочинності, протидія поширенню насильства, куріння, алко-

¹ Див.: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірєва, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Ярошенка, 2007. – С. 11–13.

² Рекомендації у розд. 5 КСД: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді [Текст] : монографія / О. М. Балакірєва, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007.

голізації та наркотизації у молодіжному середовищі, виховання культури статевих стосунків, запобігання проституції та інфікування на ВІЛ/СНІД, гармонізація фізичних і розумових навантажень з метою соціопсихологічного запобігання суїцидам, виховання працьовитості, пошук ефективних важелів двосторонньої співпраці школи і родини, переведення взаємин між педагогічними і учнівськими колективами з рівня ієрархічної підпорядкованості у площину рівноправного партнерства та багато іншого.

Охоплення правовиховною діяльністю всіх закладів освіти незалежно від типу, рівня акредитації чи форм власності слугуватиме створенню психологічно комфортного навчального середовища, сприятливого для розв'язання як власне освітянських завдань, так і проблем зростання правосвідомості й правової культури української молоді. Правосвідомість, доводять фахівці, не виступає формальною передумовою створення правових норм та інститутів, спрямованих на досягнення цілей суспільства, але вона відображає зміст поведінки і вчинків учасників правовідносин, урегульованих нормами закону, та інші аспекти дій людини, що потребують правової оцінки¹. Правосвідомість людини постає духовним наслідком відповідної виховної діяльності та самовиховання, і має свою специфіку, що виражається у можливості прогнозування суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків, і запобігання девіаціям серед учасників суспільних відносин.

Зрештою, це актуалізує проблему переходу від окремих, розрізнених заходів і проєктів зі стимулювання здорового середовища до розбудови цілісної національної системи правовиховання на базі навчальних закладів України; від викладання факультативних (необов'язкових, чи елективних) спецкурсів з проблем соціально усвідомленої, правової поведінки, фізичного й духовного здоров'я лише в тих навчальних закладах, де є необхідні кадрові й організаційні ресурси до реформаторської модернізації навчальних планів у школах і ВНЗ незалежно від їх профілю. Отже, урешті-решт — до рішення, яке було б відповідально ініційоване владою, законодавчо і матеріально забезпечене як Програма формування правослужняного, здорового способу життя молоді, та впроваджене на державному рівні у загальноукраїнському масштабі.

¹ Кельман, М. С. Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — С. 354–355.

Очевидно, настав час, коли подальше зволікання із включенням до питань державного управління такої національної Програми і загальної системи з формування здорового способу життя молоді й громадян утворить загрозу національній безпеці країни, перспективам розвитку суспільства. Відтак було б доцільним рекомендувати Міністерству освіти і науки України, Міністерству охорони здоров'я України, Міністерству України у справах сім'ї, молоді та спорту, депутатському корпусу невідкладно ініціювати прийняття відповідних законодавчо-нормативних актів, які сприятимуть практичній реалізації системної правовиховної роботи в країні на засадах координації та взаємодії.

Розділ 2

Концептуальні аспекти організації правового виховання

2.1. Принципові засади правового виховання як системного процесу

У сучасних умовах існування українського соціуму виникає необхідність визначити сукупність загальних концептуальних підходів до розуміння цілей, завдань, принципів і основних напрямів функціонування усіх його систем та постійно їх коригувати. Такі підходи повинні лягти в основу концептуальних і нормативно-правових документів, які б визначили основні напрями державної політики і громадської діяльності у сфері правового виховання. Йдеться також про обґрунтування концептуальних засад розбудови та функціонування системи правового виховання в Україні.

Особливої уваги з цієї точки зору вимагає опрацювання поняття системи правового виховання та механізму її функціонування, оскільки, по-перше, в сучасних дослідженнях у межах цієї проблеми практично відсутні наукові доробки стосовно даного питання; по-друге, методологічна чіткість і однозначність розуміння зазначеного питання дозволить уникнути численних проблем при практичній реалізації в державі і суспільстві сукупності заходів стосовно побудови системи правового виховання та приведення її до оптимального ладу.

У контексті цього треба мати на увазі, що теорія розбудови й оптимізації системи правового виховання як галузь досліджень — різнорівнева конструкція, призначена для відображення в поняттях різних за рівнем спільності «прошарків» соціокультурної дійсності¹.

¹ Див.: Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем [Текст] / Е. Б. Кубко (общ. ред.). – Киев : ЮРИНКОМ, 1997; Прангишвили, И. В. Системный подход и общесистемные закономерности [Текст] / И. В. Прангишвили. – М. : Синтез, 2000; Рузавин, Г. И. Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы [Текст] / Г. И. Рузавин // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе : в 2 ч. : сб. ст. – М. : Ин-т философии РАН, 1990. – Ч. 1. – С. 3–17; Старіш, О. Теорія відкритих систем як парадигма процесу глобального розвитку [Текст] : монографія / О. Старіш. – Сімферополь : Універсум, 2003; Вступ до теорії правових систем [Текст] / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін. ; О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006.

Система правового виховання й освіти має бути безперервною. Починаючи з дошкільного закладу, вона повинна продовжуватися у школі, а потім у ВНЗ, у тому числі й у системі підвищення кваліфікації кадрів.

Людина часто припускається помилок у поведінці, вчиняє протиправні діяння лише тому, що не знає, як правильно поводитися у тій чи іншій ситуації¹. Подібну думку висунув ще давньогрецький філософ Сократ: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. «Оскільки моральне зло йде від незнання, отже, знання — джерело моральної досконалості»². Вже тоді, в античних Греції та Римі склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. У населення грецьких міст-держав уже з дитинства виховувалися повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків. В Афінах, наприклад, право асоціювалося з розумом і справедливістю. Ще в більшому ступені культ права і пошана до закону склалися у римському суспільстві. Слідування республіканським законам було для римлян не тільки юридичним обов'язком, а й (завдяки чіткій системі правового виховання) справою честі.

Трансформаційні соціокультурні зміни в Україні детерміновано найрізноманітнішими чинниками — економічними, політичними, соціальними, які у своїй єдності й взаємозв'язку зумовлюють усю складність і багатоплановість процесів, що протікають у суспільстві, державі і взагалі у світовій спільноті³. Необхідність установаження сутності і змісту цієї детермінації підводить до потреби визначити систему правового виховання на рівні механізму її функціонування, розуміння сутності якого в українській дійсності дасть можливість більш адекватно підійти до конкретних управлінських рішень стосовно його практичної реалізації.

Під правовим вихованням, як правило, розуміють цілеспрямовану систематичну діяльність держави, її органів, громадських об'єднань і трудових колективів з формування й підвищення правової свідомості та правової культури.

¹ Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права [Текст] / Горбунова Л. // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154–158.

² Цит. за: Кутиркін, А. А. Перспективи розвитку правового виховання населення України [Електронний ресурс] / А. А. Кутиркін. – Режим доступу: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:PSVz7BwN1P0J:s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/>.

³ Див.: Проблеми гуманізації освіти в контексті трансформації вищої школи України [Текст] : монографія / Л. М. Баран, Р. Т. Баран, О. П. Власова та ін. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2008; Соціально-філософські аспекти трансформацій в сучасному суспільстві [Текст] : монографія / А. К. Бабанов, Б. Я. Бузов, Н. Г. Бузова та ін. – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008; Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття [Текст] : монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн та ін. – К. : Пед. думка, 2007.

Правове навчання і правове виховання органічно взаємопов'язані, оскільки припускають безперервний взаємозв'язок процесів цілеспрямованого формування свідомості особи законослухняного громадянина і правника-професіонала, включаючи етичні ідеали, правові настанови та ціннісні орієнтації, спеціальні, професійно необхідні характеристики. Украй важливо сформувати відповідну мотивацію — позитивне ставлення до пізнаваного змісту і потребу до постійного розширення та поглиблення правових знань.

Методологічні підстави для визначення сутності і змісту системи правового виховання можуть бути різноманітними, однак є сенс за основу взяти діалектичний підхід у поєднанні з синергетичним підходом. Виходячи з цього, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізу механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, втіленими в законі, тобто на дослідженні того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки¹. У контексті досліджень системи правового виховання механізм дії об'єктивних законів у соціокультурному середовищі, яке трансформується, необхідно включає й елементи закономірного зв'язку та взаємодії, які опосередковують означені зв'язки та зумовлюють їх виникнення.

У свою чергу, зумовленість виникнення закономірних зв'язків у феномені правового виховання в Україні безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ці окремі аспекти правовиховного процесу зазнають певних змін, пов'язаних з переходом соціальних явищ, їх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна впорядкованість соціальних зв'язків, що становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов². У такому разі соціальні суперечності,

¹ Греков, Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов [Текст] / Л. И. Греков // *Вопр. философии.* – 1982. – № 3. – С. 81–90.

² Див.: Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному суспільстві [Текст] / О. П. Дзьобань // *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 12 жовт. 2007 р.* / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х.: Право, 2007. – С. 66–69; Він же. *Правове виховання у контексті системного підходу: до постановки проблеми* [Текст] / О. П. Дзьобань // *Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2008 р.: у 2 ч.* – Х.: Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2008. – Ч. 2. – С. 137–139.

які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової впорядкованості зв'язків усередині системи, її перехід до нового якісного стану.

Розуміння сутності системи правового виховання як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має усвідомлений характер і прагне досягти певної мети, передбачає усвідомлення їх обумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й спрямованої діяльності суб'єктів визначається корінними потребами функціонування і розвитку особистості, держави і суспільства, а також об'єктивними умовами (місце і роль системи правового виховання в житті соціальної системи, досягнутий рівень розвитку суспільства, стан розвитку державних та суспільних інститутів тощо). На підставі цього об'єктивного змісту цілей, а не тільки самої по собі адекватності суб'єктів формуються об'єктивні вимоги до діяльності суб'єктів стосовно створення сприятливих умов для реалізації системою правового виховання свого онтологічного призначення. Результатом такої діяльності виступає реалізація вимог об'єктивних законів, які визначають взаємозв'язки суспільства в цілому і правовиховної системи зокрема. Таким чином, рефлексія системи правового виховання повинна здійснюватися у безпосередньому взаємозв'язку з виявленням сутності механізму функціонування цієї системи.

Механізмом функціонування системи правового виховання у найзагальнішому розумінні є сенс вважати систему суспільних інститутів і взаємодій, які організуються соціальними суб'єктами з метою досягнення оптимально можливого результату впливу суб'єкта правового виховання на суспільство (вплив, у свою чергу, спрямований на формування бажаного рівня правосвідомості і правової культури, поєднаний з використанням специфічних правових засобів).

Зазначимо, що головний об'єкт впливу при реалізації системи правового виховання — правова свідомість, стійко позитивно орієнтована, розвинена, належного рівня. Мається на увазі правова свідомість індивіда, колективу (професійної групи), суспільства в цілому. Слід підкреслити, що ідеологічний вплив на суспільну правосвідомість означає відповідний вплив на групову й індивідуальну свідомість, і навпаки, правове виховання окремих індивідів та їх груп в результаті обумовлює формування і розвиток суспільної правосвідомості, оскільки різні види правосвідомості перебувають між собою в діалектично-му взаємозв'язку і взаємозалежності.

Історія свідчить про те, що у всіх державах (з різним ступенем усвідомленості і якості) здійснюється особлива діяльність стосовно поширення переконань про право і правопорядок, для чого використовуються наявні засоби: церква, література, мистецтво, школа (всіх рівнів), друковані засоби та засоби масової комунікації, радіо, телебачення, спеціальні юридичні навчальні заклади. Іншими словами, правове виховання є складним компонентом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку державності знаходяться все більш майстерні способи і форми ідеологічного оброблення свідомості мас, все більше відокремлюється і спеціалізується система правового виховання як самостійний вид діяльності держави, її органів місцевого самоврядування і суспільства в цілому.

Змінюється зміст і тактика, об'єкти, форми і способи впливу на свідомість мас і окремих громадян, але значною мірою стабільною, перш за все в розвинених державах, залишається їх сутність у вигляді уявлень про право і правосвідомість, їх природу, цінність і функції. Тільки в умовах реальної демократії можлива цілеспрямована і спеціально організована системна правовиховна діяльність.

Для визначення власне сутнісної сторони механізму правовиховного процесу важливо виділити *систему принципів*, за якою здійснюватиметься цей процес, причому в контексті даної монографії зосередимося на їх змістовному аспекті. Здійснено спробу визначити принципове підґрунтя, яке можна застосовувати до механізму правовиховного процесу і згідно з яким даний процес може бути здійснений. Виходитимемо з таких критеріїв, які можна застосовувати до характеристики принципів побудови механізму правового виховання: загальні і організаційно-функціональні принципи, що співвідносяться як внутрішні і зовнішні, як зовнішня мета і внутрішнє функціонування механізму з її досягнення.

Загальні принципи є тими ідейними засадами, згідно з якими характеризується сутність усієї системи правового виховання. Додержання цих принципів забезпечить передусім ефективність функціонування механізму правового виховання. До їх числа слід віднести такі¹.

¹ Див.: Вступ до теорії правових систем [Текст] / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін. ; О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006; Нісімчук, К. Технології виховання: морально-етичний аспект [Текст] : монографія / К. Нісімчук, А. Нісімчук. – Луцьк : Твердиня, 2009; Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах [Текст] : монографія / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін. ; В. П. Андрущенко (заг. ред.), В. І. Луговий (заг. ред.). – К. : Пед. думка, 2008.

Принцип об'єктивності означає, що здійснення правовиховної діяльності має виходити з урахування реальних можливостей суспільства і держави, а також дійсного стану суб'єкта правовиховного впливу.

Принцип локальності механізму правового виховання зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу поширюється лише в межах цільового призначення даного механізму, тобто на формування правосвідомості і правової культури, а не широкого спектра світоглядних настанов. Така локалізація покликана концентрувати правовиховні зусилля і підвищувати ефективність правовиховного процесу.

Принцип конкретності вимагає чіткого урахування при практичному здійсненні правовиховної діяльності конкретних умов і чинників (соціально-демографічних, вікових, історичних тощо), які впливають на здійснення та вирішення завдань у царині правового виховання.

Принцип науковості полягає у тому, що вся правовиховна діяльність має будуватися, виходячи з новітніх досягнень юридичної, психологічної, педагогічної науки, а також потреб суспільної і правової практики.

Принцип законності в реалізації правовиховної діяльності здійснюється в контексті з традиційною концепцією законності, яка існує у правовій практиці.

Принцип гласності є своєрідним досягненням розвитку процесів правової державності і означає доступність для суспільства, а отже, підконтрольність здійснення суб'єктами правовиховної діяльності правовиховних заходів.

Друга група принципів — це *організаційно-функціональні принципи*, які безпосередньо визначають дієвість та ефективність системи правового виховання. До їх числа можна віднести такі.

Принцип раціональної організації є особливо важливим, оскільки стосується передусім організаційних аспектів здійснення правовиховної діяльності. Якщо раніше, за радянських часів, правовиховна діяльність була невід'ємним елементом державного управління практично в усіх структурах, то завдяки кардинальним змінам у системі державного управління, пов'язаним з тотальним зменшенням державного сектору в економіці, освіті тощо, а також браком фінансових ресурсів для забезпечення правовиховного процесу, виникає гостра необхідність у раціональному підході до здійснення правовиховних заходів.

Таким чином, *принцип всезагальності правовиховних дій*, який існував раніше, в сучасних умовах слід замінити на *раціоналістичний принцип* «там, де це є необхідним». Усе суспільство мусить бути зацікавленим у правовому вихованні його членів, однак правовиховні

впливи відносно пенсіонерів, тобто людей з уже сформованим правовим менталітетом, і неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, з несформованим правовим менталітетом, суттєво відрізнятимуться.

Принцип комплексності і координованості механізму правового виховання передбачає всебічний, комплексний, системний підхід до об'єкта правовиховного впливу, а також урахування всіх зв'язків (наприклад, співвідношення соціального і правового середовища) і відносин між елементами та різними сторонами відповідної системи. Це означає, що тільки на основі вивчення якомога повнішої інформації про відповідний об'єкт можна ухвалювати вірне, об'єктивне рішення про той чи інший аспект правового виховання.

Координованість правовиховного процесу являє собою сукупність узгоджених дій його суб'єктів стосовно виконання правовиховних заходів для досягнення очікуваного результату. Багато чого залежить від спільних і скоординованих зусиль суб'єктів правового виховання. Здійснюючи спільні правовиховні заходи, суб'єкти не просто виконують свої обов'язки, а активним чином сприяють реалізації виховної функції права, яка є неможливою без чіткої й узгодженої організованої діяльності, спрямованої на формування правосвідомості і правової культури.

Принцип зворотного зв'язку у функціонуванні системи правового виховання зводиться до того, що між суб'єктами і об'єктами правового виховання повинен існувати зворотний зв'язок, тобто такий стан, при якому суб'єкти правовиховного впливу в процесі своєї діяльності здійснюють певні заходи залежно від одержаної ними інформації про стан об'єктів і готовності останніх адекватно сприймати такі впливи. Суб'єкт повинен мати постійну інформацію про ефект, якого вдалося досягти в результаті здійснення тих чи інших правовиховних заходів. Лише за таких умов, коли враховуються помилки і недоліки в перебігу реалізації правовиховної діяльності і уточнюються способи та засоби їх коригування, механізм правового виховання буде дієвим.

Принцип персоніфікованості у функціонуванні системи правового виховання передбачає, що при здійсненні правовиховної діяльності суб'єкт має виходити з чіткого диференційованого підходу до кожного окремого об'єкта і здійснювати правовиховні заходи співвідносно з кожною конкретною ситуацією. Це є необхідним за двох умов: по-перше, тому, що одні й ті самі виховні підходи (методики) можуть по-різному реалізовуватися залежно від багатьох суб'єктивних чинників (компетентності, творчості, формальності тощо); по-друге, тому, що завжди можливими є відхилення у поведінці конкретної людини

(особливо неповнолітніх і підлітків) від реалізованої дії суб'єкта. Ступінь такого відхилення може бути настільки значним, що може дійти до стану конфліктної ситуації. Усе це спричиняє необхідність чіткого індивідуального застосування відповідних засобів і методів правовиховного впливу, а також активізації контролю за їх реалізацією.

Принцип організації механізму правовиховної діяльності за своєю сутністю є комплексним принципом, оскільки передбачає, з одного боку, при здійсненні правовиховної діяльності раціонально використовувати її засоби і прийоми, а з другого — забезпечувати науковий підхід до вирішення завдань у сфері правового виховання.

Принцип підбору і розстановки кадрів, які здійснюють діяльність у сфері правового виховання, завжди мав пріоритетне практичне значення порівняно з іншими, оскільки від розв'язання кадрової проблеми повністю залежить ефективність заходів стосовно правового виховання. Цей принцип не втратив своєї актуальності й у сучасних умовах здійснення правовиховного процесу. Слід зазначити, що здійснення правовиховної діяльності — одне з найважливіших державних і суспільних завдань і вирішувати його слід на державному рівні, а це означає, що держава і суспільство повинні забезпечувати підготовку кваліфікованих кадрів для здійснення безпосередньої правовиховної діяльності. Правовим вихованням мусять займатися добре підготовлені фахівці, які мають спеціальну юридичну освіту, або такі, що пройшли спеціальну підготовку. На жаль, в Україні на сьогодні це одна з найбільших проблем у здійсненні правовиховної діяльності, без розв'язання якої реалізація заходів правового виховання буде приречена на невдачу.

Структурний аспект механізму правового виховання утворює внутрішню узгодженість і впорядкованість правовиховної діяльності, спрямованої на формування у суспільстві стійких правових знань, переконань, потреб у правомірній поведінці і як наслідок — належного рівня правосвідомості і правової культури.

Такими є у загальному ідеальному вигляді основні принципи функціонування системи правового виховання та механізму реалізації цієї системи.

Розглядаючи проблему сутності системи правового виховання, перше, на що варто звернути увагу, — це певна сукупність дій (взаємодій) та їх результатів. Ця сукупність є досить різноманітною за характером, способом здійснення, складом учасників, застосовуваними засобами тощо. Дійсно, діяльнісний вимір суспільства відображує активність людини, яка прагне досягти власних цілей. Діяльність (у тому

числі й діяльність у межах системи правового виховання) — спосіб існування соціального, тобто спосіб, у який існує суспільство¹.

Комплексний аналіз досліджуваної проблеми з використанням широкого спектра методологічних підходів надає підстав стверджувати, що основними елементами системи правового виховання доцільно вважати: цілі функціонування системи правового виховання; систему суб'єктно-об'єктних відносин; методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності стосовно правового виховання; показники ефективності функціонування механізму правового виховання.

Розуміння процесу правового виховання як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має свідомий характер і переслідує певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й напрями діяльності суб'єктів повинні визначатися корінними потребами розвитку суспільства й об'єктивними соціокультурними умовами, в яких здійснюється досліджуваний процес².

Цілі функціонування системи правового виховання визначаються передусім: 1) потребами суспільства у формуванні відповідного рівня правосвідомості і правової культури, а також необхідної правової поведінки громадян; 2) характером цієї системи як цілісної соціокультурно-політичної організації суспільства; 3) впливом системи правового виховання на соціокультурні процеси життєдіяльності суспільства.

За критерієм змісту функціонування системи правового виховання наведені цілі поділяються на загальносистемні, власне політичні, соціальні та духовні.

Відомо, що у визначення мети входять й усвідомлення об'єктивної можливості діяльності, а також уявлення про об'єктивні результати такої діяльності. Отже, формування соціально значущих цілей має супроводжуватися усвідомленням потреб і можливостей.

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ [Текст] / О. П. Дзьобань, С. О. Руденко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Post office». – 2007. – № 776. – С. 133–145; Ординський, В. Л. Екзистенційна антропологія як метод критики симуляції людського існування в соціумі [Текст] / В. Л. Ординський, В. С. Бліхар, О. П. Тімченко // Практ. філософія. – 2009. – № 2. – С. 50–59.

² Тут йдеться про ідеальну систему правового виховання, до якої слід прагнути. Зрозуміло, що сучасні українські реалії стосовно правового виховання є досить далекими від такого ідеалу. Однак у даній монографії наводяться ключові дороговкази (можливо, певною мірою й ідеалізовані) для побудови у майбутньому дієвої та ефективної вітчизняної системи правового виховання.

Система суб'єктів правового виховання зумовлена належністю правових інституцій до політико-правової організації суспільства, їх специфікою як цілісної соціально-політичної організації, соціальною цінністю даних інституцій та їх місцем у житті українського суспільства¹, а також можливостями системи правового виховання щодо впливу на соціокультурні процеси у суспільстві.

Відповідно до структури суб'єктів у функціонуванні системи правового виховання формується багатопланова і багаторівнева диференціація об'єктів цього процесу². Багаторівневність об'єктів процесу правового виховання виявляється:

- у диференціації цінностей як результату осягнення світу в різних формах і видах відображення дійсності (система цінностей суспільства взагалі, інституціональна система цінностей, етнокультурна система цінностей, система правових цінностей, система цінностей різних категорій та груп населення, окремі компоненти системи цінностей);
- у диференціації правовиховної діяльності за ступенем її загальності та спеціалізації;
- у диференціації носіїв правовиховної системи;
- у диференціації умов, в яких здійснюється процес правового виховання.

Об'єкт правового виховання (громадяни) у перебігу правовиховного процесу зазнає впливу двох чинників, від яких залежить ефективність правового виховання:

1) об'єктивний чинник — позитивні зовнішні умови, що сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особи, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики та ін.), або негативні, що ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, невідпрацьованість способів і засобів правового виховання та ін.);

2) суб'єктивний чинник — позитивний внутрішній духовно-правовий стан особистості (її права вихованість, настанова на правомірну поведінку) або негативний (права вихованість, настанова на неправомірну поведінку, однією з підстав якої є правовий нігілізм).

¹ Див.: Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз [Текст] : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004; Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008.

² Суб'єкти і об'єкти як основні структурні елементи системи правового виховання докладно проаналізовані у наступному підрозділі.

Потреби особистості, держави і суспільства на певному етапі розвитку соціальної системи не тільки детермінують цілі формування і функціонування системи правового виховання, а й визначають діяльність щодо їх реалізації.

Методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності суб'єктів системи правового виховання визначаються передусім системою суб'єкт-об'єктних відносин та закономірностями функціонування конкретного суспільства на даному історичному етапі.

Метод правового виховання — це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети виховання. До методів правового виховання належать: переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, наслідування тощо.

Методи правового виховання слід відрізнити від засобів даного напряму виховання, хоча вони тісно пов'язані з ними, адже засоби — це насамперед предмети, наукова та навчальна література та ін., тобто те, що використовується для вирішення правовиховних завдань.

Метод переконання передбачає гуманний вплив суб'єкта на свідомість, почуття і волю об'єкта невербальними і вербальними засобами з метою формування у нього активної позиції та позитивних якостей особистості. Особливість даного методу полягає у тому, що він, впливаючи на свідомість, психологію, почуття, ідеї, досвід, логіку особистості, добровільно перевертілоє їх на мотиви поведінки, які надалі керують її діями.

Метод заохочення — це комплекс прийомів і засобів морального і матеріального стимулювання кращих результатів різнобічної діяльності особистості, її успіху у вихованні.

Метод примусу — це система прийомів і способів, за допомогою яких суб'єкт примушує об'єкт розвивати і вдосконалювати свої кращі якості та відмовлятися від поганих, шкідливих звичок. Примус у правовиховній роботі означає такі заходи, які впливають на свідомість та поведінку не досить вихованих представників населення, і примушує їх виконувати покладені на них обов'язки, норми та поставлені перед ними завдання всупереч їх волі.

Метод прикладу — це цілеспрямований, планомірний, систематичний та системний вплив на свідомість і поведінку особистості сукупністю позитивних особистих прикладів з боку керівників, педагогів та вихователів.

Метод змагання у правовиховній роботі надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулюю-

вання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також, що є однією з найголовніших умов, забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння у колективі.

Метод спостереження передбачає цілеспрямовану, систематичну та системну діяльність відповідно до раніше розроблених планів чи програм, фіксацію тих явищ, феноменів, що цікавлять педагогів, керівників, інших учасників правовиховного процесу з метою їх оброблення, дослідження, аналізу та подальшого використання у практичній правовиховній діяльності.

Концепція дослідження не передбачає розгорнутого аналізу всіх прийомів і засобів діяльності у структурі механізму правового виховання. Такий аналіз — компетенція прикладних педагогічних досліджень.

Значимо тільки, що **засоби правового виховання** — це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами досліджуваної системи з метою забезпечення її оптимального функціонування. До таких засобів можна віднести сукупність матеріальних і духовних конструкцій, прийомів, стимулів тощо, які використовуються безпосередньо для забезпечення того чи іншого конкретного аспекту правового виховання. Кожний елемент політико-правової системи має у своєму арсеналі власні засоби, які опрацьовуються прикладними галузями знань.

До засобів правового виховання належать: правова пропаганда, правове навчання, юридична практика, самовиховання. В основі застосування всіх цих засобів лежить здійснення правової поінформованості, що припускає передавання, сприйняття, перетворення і використання інформації про право та практику його реалізації. Особливе місце тут посідає проблема «правового мінімуму», якогось обов'язкового рівня знання права (рівня правової обізнаності), яким повинен володіти кожен громадянин будь-якого суспільства, незалежно від його соціального статусу. Диференціація підходу в застосуванні цих засобів повинна стосуватися як мінімум чотирьох основних груп: законслухняні громадяни, засуджені, потенційні і реальні правопорушники та юристи-професіонали.

Особливо значущу роль у правовому вихованні відіграють судова практика і діяльність судової системи в цілому, яка повинна бути реальним правосуддям. Ще Ш. Л. Монтеск'є писав, що для людства немає нічого важливішого, ніж правосуддя. Тому виховання пошани до суду і розуміння необхідності вирішувати всі конфлікти в суді входить необхідним компонентом у зміст стійко позитивного ставлення до практики реалізації права.

Нарешті, слід звернути увагу на такий засіб, як самовиховання, що видається найбільш ефективним для формування правосвідомості всіх суб'єктів права. Самовиховання полягає у формуванні в себе глибокої пошани до права, потреби точно слідувати правовим розпорядженням шляхом самонавчання, самостійного аналізу правової дійсності та особистій практиці.

Усі елементи в системі правового виховання тісно взаємопов'язані і доповнюють один одного. Єдність методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності у сфері правового виховання визначається:

- по-перше, тим, що ядро системи правового виховання утворюють соціальні цінності (право, мораль тощо) в їх нерозривній єдності;
- по-друге, єдністю механізму засвоєння правових норм;
- по-третє, тим, що в процесі такої діяльності розбіжності між правовими та моральними регуляторами стають умовними і питання про відмінності між правовими та моральним формами втрачає практичне значення;
- по-четверте, єдністю цілей правового виховання.

Тому знання і використання лише частини методів, форм, засобів та способів діяльності у даному напрямі не дозволяє оптимально розв'язати проблему правового виховання, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, оскільки це може призвести до загострення суперечностей у даній сфері соціокультурного буття. Тільки поєднання й уміле використання суб'єктами усіх правових форм і методів дає змогу застосовувати в конкретній ситуації такі технології (тобто форми і відповідні їх методи), які забезпечать максимальну ефективність цього процесу¹.

Безумовно, дати повний алгоритм дій суб'єктів стосовно функціонування системи правового виховання неможливо, оскільки кожна конкретна ситуація є об'єктивно неповторною і розвивається у специфічних умовах. Конкретні правовиховні технології повинні підказувати сама соціальна реальність, правовиховна практика, тому механізм правового виховання є поліваріантним, особливо в умовах соціокультурних трансформацій.

Дію механізму функціонування системи правового виховання можна розглядати на двох рівнях — внутрішньому та зовнішньому. Якщо

¹ Див.: Нісімчук, К. Технології виховання: морально-етичний аспект [Текст]: монографія / К. Нісімчук, А. Нісімчук. – Луцьк: Твердиня, 2009; Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах [Текст]: монографія / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін.; В. П. Андрущенко (заг. ред.), В. І. Луговий (заг. ред.). – К.: Пед. думка, 2008.

на внутрішньому рівні він виступає як механізм саморозвитку, то на зовнішньому — як безпосередня взаємодія суб'єктів і об'єктів, засіб досягнення бажаного рівня сформованості правосвідомості та правової культури. Саме на зовнішньому рівні в процесі суб'єкт-об'єктної взаємодії реалізується діалектика потреб, інтересів, цілей суб'єктів. Таким чином, форму дії механізму функціонування системи правового виховання можна подати у вигляді такої схеми: об'єктивні умови функціонування правовиховної системи — потреби суб'єктів — цілі — засоби та способи правового виховання — результати (задоволення потреб суб'єктів і забезпечення потрібного рівня соціальної системи) — зміни умов функціонування системи правового виховання — скориговані потреби і т. д.

Для більш повного розуміння правового виховання як системи виникає необхідність здійснити філософський аналіз власне механізму правового виховання в контексті мінливих умов трансформативних змін, оскільки транзитивні умови й визначають особливості практичної реалізації досліджуваного механізму в Україні.

Є всі підстави стверджувати, що в суспільстві, особливо в перехідному, трансформативному, соціокультурні зміни уможливаються в результаті впливу двох основних чинників¹: 1) управління, якому відповідають формалізовані, легітимовані механізми функціонування системи правового виховання², та 2) гомеостазис, якому відповідають стихійні, нелегітимовані механізми, що виникають спонтанно, в певних соціокультурних (близьких до хаотичних) умовах і відіграють роль самовививання соціальної системи, коли управління або легітимні механізми правового виховання на практиці втрачають свою ефективність, нівелюються впливами зовнішніх і внутрішніх чинників.

Отже, організація за допомогою політики і права заміщує і заповнює суспільну самоорганізацію у тому разі, коли в самому процесі самоорганізації виникають істотні дисфункції. От чому для України настільки значною є роль правовиховної політики, її активної органі-

¹ Див.: Панфілов, О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект [Текст] : монографія / О. Ю. Панфілов. – Х. : Майдан, 2007; Соціально-філософські аспекти трансформацій в сучасному суспільстві [Текст] : монографія / А. К. Баханов, Б. Я. Бузов, Н. Г. Бузова та ін. ; В. І. Дуденок (ред.). – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008; Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти [Текст] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : Ін Юре, 2003.

² Проблеми управління і організації правовиховної діяльності розглянуто у підрозділі 2.3.

заційної засади; звідси й значення влади, її авторитету, сили впливу на правовиховні процеси.

Зазначимо, що у співвідношенні «цінності — потреби — інтереси» провідним компонентом є його перша складова. Вітчизняна духовна традиція наділяє цінності значно вищим статусом і впливом на повсякденність, аніж західна, яка робить акцент на інтересах. Такий умовивід безпосередньо поєднується й узгоджується з думкою М. Я. Данилевського про те, що «не інтерес становить головну рушійну силу народу, а внутрішня моральна свідомість»¹. Саме культурно-цивілізаційні цінності мають максимальну стійкість і загальне визнання, у той час як соціальні потреби й інтереси є більш мінливими, суперечливими і непостійними, залежать від безлічі варіативних чинників. Тому захист життєво важливих правових цінностей має виражати основний зміст розбудови системи правового виховання в Україні. Настійним імперативом для українського суспільства в сучасних умовах при реалізації національно-орієнтованої правовиховної політики виступає вимога забезпечення плюралізму інтересів на основі монізму цінностей.

Як уже відзначалося, способи і методи правового виховання, а також засоби, використовувані для вирішення завдань у цій сфері, істотно залежать від принципів організації політико-правового життя, типу політичної системи суспільства та режиму влади. У той же час важливе значення для визначення шляхів і способів вирішення завдань у даній сфері має характер конкретного етапу соціального розвитку. В умовах бурхливих суспільних змін, супроводжуваних конфліктними виявами, та в періоди повільних еволюційних процесів завдання щодо функціонування системи правового виховання не можуть не розрізнятися. Відповідно до цього в правовиховній діяльності повинні використовуватися різноманітні виховні технології². При цьому слід зазначити, що основні цілі функціонування системи правового виховання мають довгостроковий і стійкий характер, певною мірою є постійними і містять цілком визначені параметри.

Важливим засобом реалізації механізму функціонування системи правового виховання в перехідних умовах є інформація. Вона дає змо-

¹ Данилевський, Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому [Текст] / Н. Я. Данилевський ; сост., послесл. и коммент. С. А. Вайгачева. – М. : Эксмо, 2003. – С. 195.

² Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.

гу не тільки ефективно керувати складними процесами в різних сферах життя, а й сама виступає важливим засобом при вирішенні правовиховних завдань. Спрямований і ретельно продуманий інформаційний вплив на суб'єктів і об'єктів правовиховного процесу в багатьох випадках дозволяє знімати суперечності, викликані недоліком або свідомим перекручуванням інформації.

Сучасний етап соціокультурних змін характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації, інформаційних інфраструктур, суб'єктів, які збирають, формують, поширюють та використовують інформацію, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають унаслідок цього¹. Інформаційна сфера, будучи системоутворюючим чинником життєдіяльності суспільства, активно впливає на всі процеси в системі правового виховання. Ефективність функціонування такої системи суттєво залежить від інформаційної складової і є всі підстави вважати, що в перебігу трансформацій ця залежність зростатиме.

Держава, суспільство, політична та правова сфери повинні бути захищеними від деструктивних інформаційних впливів, причому не має значення, чи цей вплив спрямовано на одержання або впровадження інформації. Становлення інформаційного суспільства свідчить про те, що стійка і стабільна життєдіяльність соціального організму цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування інформаційного середовища. Виробництво і управління, оборона і зв'язок, транспорт і енергетика, політика, фінанси, наука і освіта, засоби масової інформації — все залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, достовірності інформації. Аби нормально інтегруватися в сучасну інформаційну цивілізацію, Україна повинна створити відповідні інформаційні структури².

¹ Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика [Текст] : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

² На сьогодні це є «вузьким місцем» у життєдіяльності переважної більшості пострадянських транзитивних країн. В Україні, наприклад, 90 % усього програмного забезпечення, яке використовується, вироблене за кордоном. Порівняльний аналіз хост-вузлів у мережі Інтернет, здійснений International Telecommunication Union, свідчить про те, що за цим показником Україна знаходиться на одному рівні з Ботсваною, Колумбією, Ліваном, Намібією. За кількістю персональних комп'ютерів на одного мешканця Україна відстає не тільки від світових лідерів (від Швейцарії – у 72,9, США – у 64,7, Австралії – у 55,6, Данії – у 54,3 разу), а й від своїх найближчих сусідів (Словаччини – у 33,2, Угорщини – у 7,9, Польщі – у 6,5 разу).

Тому в межах міжцивілізаційних контактів і глобального інформаційного обміну в інтересах правового виховання у перехідних умовах необхідно здійснювати виважену інформаційну політику. Проблема полягає в тому, що міжкультурні контакти за певних умов можуть спровокувати завищені домагання досить значних соціальних груп усередині країни-реципієнта (споживача інформації), що в стані викликати дестабілізацію суспільства у цілому. Це відбувається в тому разі, коли в споживаному інформаційному потоці, що складається із соціокультурної, науково-технічної та прикладної інформації, істотно переважає перший компонент, а породжувані такою інформацією завищені очікування (як результат орієнтації на високі життєві стандарти) не можуть бути підкріплені існуючими соціально-економічними та політичними можливостями¹.

Важливе значення для здійснення ефективної суспільної та державної діяльності має питання, що стосується обрання конкретних власне політичних засобів, використовуваних з метою забезпечення функціонування системи правового виховання або визначення їхнього пріоритету у вирішенні поставлених завдань. Крім необхідності урахування чинників впливу на стан правовиховної системи і характер обрання адекватних засобів забезпечення оптимального функціонування, треба особливо зупинитися на проблемі, ігнорування чи недооцінювання якої може негативно вплинути на досягнення кінцевого результату. Ця проблема полягає в тому, що однією з істотних особливостей розв'язання соціально-політичних проблем взагалі й питань правового виховання зокрема є неможливість здійснювати конкретні заходи на суто раціональній підставі за допомогою винятково технічних прийомів і методів. Як свідчить практичний досвід, застосування різноманітних технологій поза урахуванням ціннісних параметрів, які впливають із культурно-цивілізаційної складової соціальних явищ, в умовах соціокультурних трансформацій призводить до серйозних помилок і різко знижує ефективність правовиховного процесу.

Правовиховання відбувається в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій та стереотипів, які фокусуються в особливих типах правової культури і правосвідомості.

¹ Див.: У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи [Текст] : пер з англ. / за ред. Д. Гузіни. – К. : Ай-Бі, 2003.

мости, що виражаються у правовій поведінці людей¹. Відомо також, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливе лише в межах тієї культури, органічною частиною якої є ця особистість². Урахування специфіки соціокультурного середовища, у рамках якого застосовуються конкретні засоби, покликані забезпечити перебіг правовиховного процесу, набуває при цьому особливого значення, оскільки використання тих чи інших технологій при розв'язанні зазначених проблем у різних соціокультурних умовах може призвести до незбіжних, а часом і протилежних результатів.

Отже, на підставі викладеного, можна виділити такі функції правового виховання: системно-теоретичну; інтегративну; синтезуючу; стимулюючу; морально-етичну; регулятивну.

Зазначимо, що система правового виховання передбачає наявність таких напрямів її реалізації:

- інформування про право (інформаційний напрям);
- формування відношення до права (оцінний напрям);
- виховання настанов на правомірну поведінку (регулятивний напрям);
- виховання почуття необхідності правомірної поведінки (когнітивний напрям);
- організація діяльності суб'єктів правового виховання у межах державних і громадських інститутів (організаційний напрям).

З боку як суб'єкта, так і об'єкта у процесі організації системи правового виховання спостерігаються структурні відносини — правові настанови особистості як об'єкта правового виховання, правова активність особистості, детермінанти правового виховання.

Механізм процесу правового виховання виявляє багатоплановість і комплексність. Проблема його реалізації є філософською, оскільки питання, пов'язані з ним, треба вирішувати у зв'язку із загальним ме-

¹ Див.: Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку [Текст] / С. О. Голованов, М. Л. Головка, Г. В. Балабанов та ін. – К. : АПСВ, 2005; Дзьобань, О. П. Вплив правового нігілізму на правосвідомість та правову культуру українців [Текст] / О. П. Дзьобань, М. А. Судейко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2009. – Вип. 1 (32). – С. 3–12; Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх [Текст] : монографія / І. І. Ковальова, А. О. Смоктей, В. В. Вітвіцька та ін. ; Г. В. Гребеньков (заг. ред.). – Донецьк : ДЮО ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008; Чибісова, Н. Г. Вищий навчальний заклад як середовище формування цінностей студентської молоді в соціокультурних умовах сучасної України [Текст] / Н. Г. Чибісова. – Х. : Вид-во НУА, 2004.

² Поздняков, Э. А. Геополітика [Текст] / Э. А. Поздняков. – М. : АО Изд. гр. «Прогресс»–«Культура», 1995. – С. 285.

ханізмом функціонування соціальної системи. Специфіка впливу суб'єкта на об'єкт у сфері правового виховання полягає в тому, що правове виховання здійснюється за допомогою певних засобів-інструментів, що сприяють перетворенню правових цілей на бажаний результат, який у свою чергу є певною цінністю як для учасників процесу правового виховання, так і для суспільства в цілому. До таких засобів (зумовлених своєрідністю самої правовиховної діяльності) слід віднести засоби інформування, переконання та примусу. З точки зору філософського підходу до розуміння сутності системи правового виховання найбільший інтерес становлять перші два засоби, оскільки саме їх спрямовано на оптимізацію правовиховного процесу і формування спроможності до самостійних дій, самостійне обрання належного варіанта правової поведінки. Це базується як на інформації про правові явища, необхідність здійснення того чи іншого варіанта поведінки, зважаючи на суспільні вимоги, що містяться у правових нормах, так і на усвідомленні необхідності здійснення саме правомірного варіанта поведінки як умови існування правопорядку в суспільстві.

Викладене дає підстави резюмувати, що проаналізовані принципові засади правового виховання дають змогу осмислити його як цілісний системний процес, спрямований на досягнення такого рівня правосвідомості і правової культури, що є адекватним конституційно визначеним вимогам розбудови правової державності та громадянського суспільства.

Особливості реалізації правовиховних заходів в умовах трансформації передбачають поєднання діалектичної та синергетичної методологій і більш ретельного аналізу єдності політики держави та діяльності суспільства, а також виділення пріоритетних напрямів державної та громадської діяльності в усіх сферах соціальної дійсності. Основу практичних заходів у досліджуваному контексті має становити діалектична єдність державної та громадської діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення правовиховання¹. У результаті таких заходів механізм функціонування системи правового виховання має бути спрямовано на

¹ Див.: Дзьобань, О. П. До проблеми оптимізації процесів соціалізації особистості [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. В. Власенко // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 2000 – Вип. VIII. – С. 117–121; Дзьобань, О. П. Механізм правового виховання: теоретичні аспекти визначення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // матеріали круглого столу «Проблеми правового виховання в сучасній Україні» // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 225–228.

максимальне узгодження потреб та інтересів особистості, держави та соціуму, кореляцію вмотивованої діяльності у напрямі формування високого рівня правосвідомості та правової культури¹. Як слушно зазначає у цьому сенсі Дж. Гелбрейт, «відношення між суспільством у цілому та окремими організаціями має бути сумісним зі ставленням цих організацій до особистості. Повинна також існувати сумісність мотивів, які спонукають організацію та окремих особистостей добиватися реалізації цих цілей»².

2.2. Структура правовиховного процесу на тлі особливостей його предметної сфери

Соціально-правова матерія суспільства і держави у своїй структурі містить понадскладну правову систему нормативних приписів (передусім законів) та правовідносини усіх рівнів, що потребують забезпечення рівноваги, збалансованості та функціональності. «Будь-яка правова система перебуває у стані еквилібріума, — пише Л. Фрідмен, — реалізуючи вимоги, що ставляться до суспільства, держави і права»³. Системі правовідносин природно притаманний стан рухливості, лабільності чи латентної нестабільності: адже кожного дня індивіди реалізують свої суб'єктивні права у зрозумілий їм спосіб, що не завжди відповідає чинному законодавству; фізичні та юридичні особи постійно виявляють і коригують специфічні правові потреби, прагнуть досягти правових інтересів; держава (в особі правотворчих, правозастосовних та правоохоронних органів) здійснює соціально значущі дії з підготування та ухвалення нових правових актів, забезпечення законності, судочинства, захисту порушених прав і свобод громадян тощо.

Однак, демократичне громадянське суспільство зацікавлене у комфортному «правовому кліматі» та відповідно саме делегує державі соціальну функцію правового виховання. Водночас правова держава як феномен не може статися без реалізації предметних завдань правового виховання, бо її принципи та ознаки безпосередньо пов'язані зі свідомим праворозумінням індивідів, їх здатністю до реалізації суб'єктивного

¹ Сафронов, В. В. Правосознание гражданина [Текст] : монография / В. В. Сафронов. — Красноярск : Сиб. ин-т бизнеса, упр. и психологии, 2008.

² Гелбрейт, Дж. Новое индустриальное общество [Текст] : пер. с англ. / Дж. Гелбрейт. — М. : ООО «Изд-во АСТ» : ООО «Транзиткнига» ; СПб. : Terra Fantastica, 2004. — С. 235.

³ Friedman, L. M. The legal system: A social science perspective [Текст] / L. M. Friedman. — N. Y., Sage, 1975. — P. 58.

права. Правове виховання і його предмет у цій взаємодії відіграють особливу роль — як змістовний процес відтворення рівня і якості суб'єктивного права та як інструментальна система дій з формування правосвідомості, правової культури людини і соціума в цілому.

Визначення предмета правового виховання має корелювати з розумінням сутності права як суспільної угоди про свободу, що обтяжена обов'язком, контроль за виконанням якого здійснює держава; і ще загальніше — право є формалізацією відносин взаємних правомочностей та обов'язків, які підтримують дану соціальну систему¹. Тому в правовиховному аспекті видається за доцільне розрізнити дві форми існування права: 1) чинне об'єктивне право, тобто те, що є втіленням актуальних, соціально обумовлених рішень щодо того, яка суспільна система даного часу і в певному місці має функціонувати; 2) правове почуття (людини, групи), яке може суб'єктивно збігатися з чинним правом, а іноді — ні, але в цілому постає виявленням внутрішніх процесів, що відбуваються у надрах даної соціальної системи, і навіть нерідко передбачати офіційне право. З приводу цього Б. Кістяківський писав, що «при соціально-науковому вивченні права слід визнати здійснення права головним моментом для його пізнання <...> Отже, потрібно дивитися на те право, яке живе в народі і виявляється в його поведінці, в його вчинках, в його правочинах, а не на те право, яке встановлено у параграфах кодексів»².

Досягнути стану «правового суспільства» неможливо без високої правової культури населення, найважливішим компонентом якої виступають правова вихованість і правомірна поведінка громадян, а також діяльність держави щодо зміцнення і неухильного підвищення правопорядку та законності. Правова вихованість — це комплексна характеристика, що фокусує в собі найрізноманітніші риси і гідності, правові чесноти особистості. Змістовно вона зумовлена знанням громадянином законів, необхідних для життя, роботи та поведінки у побуті, розумінням своїх правових можливостей, чинного порядку юридичного (зокрема судового) захисту прав та інтересів, готовністю до звернення до правоохоронних органів і правників, знанням меж необхідної оборони та деякими іншими юридично значущими вміннями.

Звідси випливає, що об'єктивні тенденції правового генезу — попит на Право і пропозиція Права — набувають соціальної зумовленості та взаємозалежності. «Процес правотворення, — зазначав Б. Кістяків-

¹ Подгурецкий, А. Очерк социологии права [Текст] / А. Подгурецкий ; пер. с пол. А. Б. Венгерова ; под общ. ред А. Р. Рагинова. – М. : Прогресс, 1974. – С. 259–261.

² Кістяковський, Б. А. Філософія і соціологія права [Текст] / Б. А. Кістяковський. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 206.

ський, — принаймні на перших стадіях своїх — суто соціальний процес»¹. Громадянське суспільство, що виступає як рівнозначна противага відносно держави, дозволяє підтримувати систему соціально-правових відносин у стані динамічної рівноваги — гомеостазису; протягом історичної еволюції воно виробляє легітимні, соціокультурні засоби здійснення взаємної адаптації зустрічних нормативних вимог держави та особистості.

Утім у сучасному українському суспільстві, з одного боку, зростає практичний інтерес до Права і правових інститутів, формується ставлення до них як до механізму безконфліктної реалізації соціальних інтересів; відповідно саме право набуває конкретних рис і суттєвого значення в житті кожної людини. На рівні масової свідомості це виявляється у підвищенні престижності юридичних професій та усіх видів правозастосовної діяльності, зростанні потреб в юридичній літературі та загальному інтересі до правових знань і правової інформації. З другого боку, соціокультурна ситуація в Україні, на жаль, є такою, що ці процеси не підкріплено правовою традицією, а у свідомості частини громадян і політичної еліти країни право не виступає безумовною цінністю. Крім того, спроби реформування законодавства країни і накопичення правозастосовної практики все очевидніше свідчать про розрив між новими демократичними тенденціями у правовій дійсності та все ще низьким рівнем правосвідомості більшості населення й офіційного істеблшменту. Цей тривожний чинник не тільки фіксує проблеми необхідності подолання правового неучтва та нігілізму, корупції, а й визначає правове виховання одним із пріоритетних напрямів правової політики держави.

У складі системи «правовиховний процес» ми розрізняємо його предмет, суб'єктів та об'єкти виховання, різноманітні зв'язки, що виявляються між ними, а також умови, за яких здійснюється їх взаємодія. Визнаючи, що в предметі правового виховання центральне місце посідає формування правосвідомості людини, слід відзначити її діалектичний вплив на процес правотворення: правосвідомість відображує не тільки врегульовані нормами закону відносини, а також ті соціальні зв'язки, що потребують правової регламентації. Правосвідомість — це правові переконання, ідеї та погляди, ціннісні орієнтації людей, що виражають розуміння та усвідомлення необхідності встановлення й функціонування певного правопорядку в суспільстві², опосередковують правові потреби суб'єктів, які

¹ Кистяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кистяковский. — СПб. : РХГИ, 1999. — С. 208.

² Оніщенко, Н. М. Правова система: проблеми теорії [Текст] / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2002. — С. 68.

виявляються у формі активних учинків у сфері правовідносин. За своєю природою правосвідомість є усвідомленням права, а не почуттями, емоціями чи інстинктом, тож — це продукт комплексного правовиховного впливу, але й необхідний засіб розвитку законодавства. Вона тісно пов'язана з правовим кліматом та законністю у суспільстві, створюючи необхідні умови для їх здійснення та зміцнення, і в той же час законність впливає на розвиток та підвищення правосвідомості.

Правосвідомість має свою специфіку, яка виражається в прогнозуванні суспільнообов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин¹. Але, не виступаючи прямо передумовою створення правових норм та інститутів, що слугують реалізації цілей усього суспільства, правосвідомість між тим відображує правову поведінку соціальних суб'єктів, урегульовану нормативно, та й інші поведінкові аспекти, які ще очікують на правову оцінку. Як елемент правової системи вчені наділяють правосвідомість низкою притаманних їй функцій: гносеологічною (пізнавальною), моделювання, регулювання і правовиховного впливу². Зокрема, правовиховна функція вже містить елементи регулятивності, тому що процес творення права по суті є втіленням необхідності правового регулювання суспільних відносин за допомогою правосвідомості. Таким чином, правотворення досягає своєї інструментальної мети — ефективного регулювання поведінки людей — і завдяки правовиховній функції.

Зважаючи на зміст предмета правового виховання, доцільно проводити відмінність між правовим вихованням як систематичним процесом цілеспрямованих дій суб'єктів виховання на правосвідомість тих, кого виховують, і правовим вихованням як певною соціокультурною ознакою, що характеризує вже досягнутий (наявний) рівень вихованості, правової культури індивіда, групи, спільноти. Виховання як система, і виховання як процес мають суттєві відмінності: структура процесу (на відміну від структури матеріальних предметів) є закономірним порядком зв'язку його етапів, стадій, станів; структуру процесу неможливо вивчати окремо від структурних станів об'єкта на окремих етапах його розвитку. Тож, і правове виховання складається з окремих взаємопов'язаних процесів: організації та планування в межах правової політики, процесу правовиховних дій та сприйняття їх особою, процесу самовиховання, який виникає при цьому, тощо.

¹ Кельман, М. С. Загальна теорія держави і права [Текст] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — С. 354–355.

² Вступ до теорії правових систем [Текст] : монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрид. думка, 2006. — С. 146–147.

Аналіз структури правовиховного процесу може ґрунтуватися на двох світоглядних позиціях, що розрізняються:

а) на системно-структурному підході — декларування наміру визнати правове виховання за певне ціле та виділити його складові елементи: «...ті самі елементи можуть утворювати різноякісні системи, високоорганізовані та менш організовані, якісні відмінності між якими зумовлені відмінністю зв'язків між елементами, що входять до системи»;

б) на системно-функціональному підході — визнання системності за якісну, функціональну характеристику правового виховання, коли «система — це характеристика впорядкованості об'єкта відносно однієї чи багатьох його функцій».

Найбільш ефективним видається дослідити структуру правовиховного процесу в широкому діапазоні його структурних елементів і динамічних якісних станів саме з урахуванням специфіки предметної сфери правового виховання. Тому розглянемо його як процес у комплексній системно-структурній та системно-функціональній парадигмах. Залежно від обрання дослідницької позиції може реалізовуватися відповідна стратегія наукового пізнання і перетворення правового виховання:

– теоретичний опис правового виховання як системи, тобто послідовний аналіз його елементів у декількох типових варіантах їх взаємодії (статичні стани або ситуації виховання як об'єкта пізнання), визначення ступеня і способу, яким елементи структури підпорядковано цілям правового виховання;

– дослідження якісних системно-процесуальних характеристик правового виховання, його цілісності та функціональності, структурності та ієрархічності, взаємодії та зв'язків системи і середовища, змінної рухливості системи правового виховання тощо.

Як процес правове виховання предметно набуває вигляду впорядкованого взаємозв'язку і послідовної зміни стадій, етапів, періодів змін та нового стану кожного з елементів системи виховання в цілому за умов існування специфічного «виховного простору». В основі характеристики цього якісного процесу чільне місце посідають філософські категорії простору і часу, які відображують, по-перше, наявність даного явища, його події, співіснування; по-друге, тривалість його існування і перебіг змін у екзистенційному аспекті. Тож, структура процесу правового виховання складається з періодів, стадій, фаз та етапів у динаміці змін об'єкта протягом конкретного часу в певному правовому просторі, що відбивається в якісно-кількісних характеристиках і критеріях вимірювання.

Передусім фіксуються правові очікування в соціальному середовищі та їх вербалізація у легітимовані суспільством так звані норми-вимоги,

що по суті означає «пасивне правовиховання»; у перебігу правової еволюції подальша їх трансформація в норми позитивного права (юридичні приписи) вже відіграє роль «активного правовиховання». Не випадково Ф. Хайек, розглядаючи принцип верховенства права, відзначав: «... закони мають бути доступними для загального ознайомлення і чітко сформульованими, аби громадяни могли заздалегідь знати, що їх дії відповідають закону; закони повинні застосовуватись однаково до всіх осіб»¹. Тому В. С. Нерсесянц указує, що завдяки механізму втілення основоположного принципу формальної (правової) рівності «...несвободна маса людей поступово, протягом історичного розвитку перетворюється на вільних індивідів <...> Правова рівність — це рівність вільних та рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів»². Звідси правове виховання предметно націлене на сприяння правовій рівновазі і досягнення правової справедливості в суспільстві.

Предмет правового виховання спрямовано на формування певного ступеня і характеру соціально-правової активності особи, що фактично демонструє зміст відповідного ставлення до права. Це не тільки суб'єктивна спроможність до правових інтеракцій, а й система тестових критеріїв (елементів) правосвідомості та правової культури людини: 1) правові уявлення; 2) знання права; 3) вимоги, що ставляться до права; 4) ставлення до чинного права; 5) готовність до виконання правових приписів; 6) ставлення до суб'єктів права; 7) мотивація і здатність до правових інтеракцій³.

Механізм правовиховного впливу діє також на доведення того, що «...люди не можуть скасувати або змінити закони буття права; не рахуючись з ними, вони позбуваються можливості використовувати правове регулювання у певних цілях і завданнях; пізнаючи ж закономірності права, вони у змозі використати ці знання і підвищити ефективність правового впливу»⁴. Процес правового виховання має сформулювати у правосвідомості людини розуміння того, що заперечення необхідності та закономірності дії права в практичному аспекті призводить до волюн-

¹ Цит. за: Боуз, Д. Либертарианство: история, принципы, политика [Текст] : пер. с англ. / Д. Боуз ; под ред. А. В. Куряева. – Челябинск : Социум, 2004. – С. 129–130.

² Нерсесянц, В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости [Текст] / В. С. Нерсесянц // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление : сб. науч. тр. ; отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М., 1996. – С. 6.

³ Щегорцов, В. А. Социология правосознания [Текст] / В. А. Щегорцов. – М. : Мысль, 1981. – С. 101–105.

⁴ Явич, Л. С. Необходимость и случайность, возможность и действительность в праве [Текст] / Л. С. Явич // Методологические проблемы советской юридической науки : сб. науч. тр. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1980. – С. 74.

таризму в соціальному управлінні та правовідносинах. Адже право протистоїть свавілляю не тільки через власну нормативність, а головним чином завдяки загальній значущості та необхідності.

Правовиховні практики в усьому їх різноманітті сприяють посиленню ефективності норм права, передусім тому, аби перетворити їх на елемент правосвідомості особистості. Це завдання можна реалізувати лише за наявності таких умов:

- особистість має визнавати ті соціальні цінності, які закріплюють та охороняють норми права;
- норма права повинна еволюціонувати в напрямі зрушень і змін, що відбуваються в масовій психології;
- законодавець має встигати за розвитком суттєвих потреб, матеріальних і духовних інтересів суспільства;
- людина повинна інтеріорізувати (засвоїти) правові інтереси і настанови групи та активно сприймати її цілі та вимоги.

Зрештою, правова настанова людини, групи є різновидом соціальних настанов і має свій особливий зміст, обумовлений природою права: це стійка позитивна реакція людини на правову дійсність, яка специфічно відбивається у предметі правовиховних практик. Правова настанова формується в процесі виховання, освіти та життєвого досвіду, «вона є тією ланкою, що пов'язує особистість і право... правові почуття, емоції, мотиви оцінювання, ставлення особи до правових цінностей, з одного боку, і правову поведінку, діяльність людини — з другого»¹. Подібну думку висловлює В. В. Лапаєва: «Правова настанова особистості — це сформована в результаті правової соціалізації людини її поведінкова готовність (схильність) до значущого з точки зору права — правомірного чи протиправного — варіанта поведінки»².

У своєму остаточному результаті предмет правового виховання спрямовано на досягнення таких правових настанов, правових цінностей особистості, соціальної групи, які містять:

- повагу до закону і законності: ставлення до них як до найвищих соціальних цінностей, норм життя, що утверджують і захищають загальнолюдські цінності, як до блага, без якого неможливо цивілізованим шляхом реалізувати свої життєві плани, як до найбільш надійного

¹ Щербакова, Н. В. Проблемы правовой установки личности [Текст] / Н. В. Щербакова. – Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1993. – С. 12–13.

² Лапаева, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Лапаева. – М. : НОРМА, 2000. – С. 208.

способу розв'язання проблем, як до потужної сили, покликаної і здатної захищати права і свободи людини від злочинних посягань;

- сформований правовий ідеал життєдіяльності особи, її соціально-правову ідентифікованість з тією частиною населення, що веде чесний, правомірний спосіб життя і принципово не припускається жодних правопорушень з самоповаги та небажання бруднити свою гідність негідними вчинками;

- життєві цілі, насичені правовими цінностями, правомірні наміри і вчинки у діяльності при повній неприйнятності протиправних;

- усвідомлені інтереси, потреби та звички постійно поводитися правомірно, непохитну стійкість до криміногенних спокус;

- постійне прагнення до обрання лише правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб, досягнення цілей, розв'язання проблем;

- готовність сприяти правоохоронним органам в усуненні причин і умов учинення злочинів, до реалізації принципу невідворотності покарання;

- активне прагнення до стримування інших людей від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки, до посильної участі в підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання.

Отже, усвідомлення мети та призначення права, розуміння вимог конкретних його норм і готовність їх додержуватися свідчать про найвищий рівень розвитку правової культури, коли відбувся якісний перехід правосвідомості від буденного рівня до наукового. Це можна сприймати як досягнутий результат процесу правового виховання. У громадян, що опанували права і обов'язки, які впливають із позитивного права, виникає суб'єктивна здатність його застосовувати і розуміти дію закону стосовно не тільки даної правової ситуації, а й безлічі тих, що знов виникають.

Проте у значній частини людей переважають емпіричні правові знання, опосередковані життєвим досвідом. Вони одержують їх у процесі практичної діяльності, стикаючись з різними правовими явищами: беручи участь у трудовому процесі, врегульованому нормами права, здійснюючи операції купівлі-продажу, спадкуючи власність тощо. Все це, природно, сприяє накопиченню відповідних правових знань, формує елементарні правові уявлення про ті чи інші правові явища. Але, користуючись буденно відомими поняттями закону, законності, правопорядку та ін., люди далеко не завжди і з достатньою мірою глибини

уявляють їх сутність, в їхній правосвідомості разом із вірним розумінням оточуючих правових явищ є також багато суперечливого і навіть хибного, що неправильно тлумачить сенс і наслідки правовідносин.

Системи цінностей, соціального досвіду, знань засвоюється, як правило, індивідуально в унікальних, неповторних комбінаціях. У досягненні цілей виховання все більшого значення набувають свідомі зусилля самої особистості. Залишаючись об'єктом виховного впливу суспільства, індивід у той же час стає більш активним суб'єктом, може створювати власний біографічний проект, реалізувати його за допомогою самовиховання, самовдосконалення. Без внутрішнього прагнення, активності в роботі над собою виховний процес буде малоефективним. Отже, він має стимулювати самовиховання, оскільки виховання закономірно доповнюється і завершується самовихованням. Ефективність процесу формування особистості, її культури, зокрема моральної та правової, залежить від того, якою мірою цілі і завдання суб'єктів виховання трансформуються в особистісні цілі індивіда та самореалізацію біографічного проекту.

Правове виховання, як і виховний процес узагалі, складається з таких елементів (ланок): а) правова освіта (просвіта); б) формування правового мислення, систематизації правових знань та перетворення їх на внутрішні переконання особистості; в) формування навичок належної, правомірної поведінки; г) формування потреби та здатності до постійної правової самоосвіти та самовиховання; г) вироблення непримиримого ставлення до аморальності, протиправної, злочинної поведінки; д) виховання готовності і вміння протистояти злу. У системі виховних заходів і засобів особливе місце посідає сила позитивного прикладу правомірної поведінки різних суб'єктів, особливо керівників, посадових осіб, державних службовців, працівників правоохоронних органів тощо.

Тому правове виховання розуміється як організований, цілеспрямований, систематичний процес формування системи правових знань, переконань, навичок правомірної поведінки, поваги до права, який забезпечує перенесення вираженій у законі волі законодавця до безпосереднього виконавця. Метою правового виховання є формування і вдосконалення правової культури громадян, а саме: засвоєння кожним громадянином цінності права, поваги до нього, знання приписів правових норм і переконаність у необхідності їх додержання, розв'язання конфліктів за допомогою юридичних процедур, повага до прав людини і громадянина; становлення і зміцнення високої правової культури

особистості в єдності розвиненої правової свідомості та усвідомленої правомірної поведінки індивідів; боротьба з правопорушеннями, попередження протиправних дій; усунення правового нігілізму та інших дефектів правосвідомості. Важливим тут стає утвердження як світоглядних орієнтирів загальнолюдських цінностей, зокрема принципів демократизму і гуманізму. Інакше кажучи, це формування здатності і здібності до постійної усвідомленої саморегуляції поведінки і діяльності у відповідному правовому просторі. Завдання правового виховання пов'язані з розвитком правовиховних функцій сім'ї, пробудженням інтересу до правових знань у різних вікових групах, популяризацією правових знань і підвищенням їх доступності через засоби масової інформації за допомогою «public relations», застосуванням методів реклами тощо.

На формування правової культури громадянина та ефективність правового виховання впливають рівень загальної культури суспільства, спосіб життя, суспільна правосвідомість, стан охорони громадського порядку, забезпечення режиму законності в суспільстві тощо. Правоохоронна діяльність як на рівні державних структур, так і громадськості, що спрямована на попередження правопорушень шляхом перш за все правомірної поведінки, є однією із форм становлення і розвитку правової культури особистості. Координація цієї роботи державними органами з громадськістю забезпечує їх взаємодію та узгодженість, ефективність використання засобів, форм, методів роботи різних ланок, усуває дублювання.

Визначаючи суб'єктів правового виховання, деякі дослідники, зокрема російські, обґрунтовують і на перше місце ставлять державу, а на друге — професійну наукову юридичну спільноту¹. Державу вони розглядають як головний суб'єкт, оскільки вона є носієм ідеї панування права, закріпленого в Конституції РФ, визнає і захищає людину — носія цих прав і свобод як вищої соціальної (людської) цінності. Суб'єктність держави у процесі правового виховання повинна спиратися на правосвідомість і правову культуру народу через диференціацію і стимулювання кращих їх зразків, об'єктивування у чинному праві вже інтегрованих у суспільній свідомості еталонів та регуляторів поведінки. Обстоюється думка про провідну роль держави, органів місцевого самоврядування у правовиховній діяльності в особах дер-

¹ Див., напр.: Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. А. Долгополов. – Рязань, 2004.

жавних службовців, чиновників¹. Крім того, що вони мають визначати цілі, завдання, вибудовувати тактику, програму правового виховання, вони повинні власним прикладом правової вихованості, розвиненою правовою свідомістю та правовою культурою демонструвати міру належної поведінки.

Друге місце у прибічників державницької суб'єктності правового виховання, як уже зазначалось, надається науковій юридичній спільноті. У теперішній час реально діючими суб'єктами процесу правового виховання — носіями і генераторами його ідей правового — виступають учені-правознавці, фахівці спеціалізованих науково-дослідних інститутів юридичного профілю, державні та громадські фонди, центри та розгалужена система вищих навчальних закладів, як загальноосвітня, так і відомча (йдеться про академію МВС РФ, Уральську юридичну академію тощо)². Як правило, професійні юристи володіють науково обґрунтованою системою правових знань, переконань і почуттів, якими й керуються у своїй діяльності. Професійна правосвідомість юриста разом із системою теоретичних знань про загальні принципи права, правового життя суспільства включає також певні системні знання у будь-якій конкретній сфері права (цивільного, фінансового, торговельного, трудового, сімейного, адміністративного, екологічного, кримінального тощо).

Такий підхід до визначення суб'єктів правовиховної діяльності не є, на наш погляд, продуктивним, а демонструє формалізм у вивченні цього процесу, професійний (юридичний) нігілізм у ставленні до різних суб'єктів виховного процесу. Правове виховання є частиною виховного процесу взагалі, де різні напрями виховання (патріотичне, трудове, моральне, політичне, правове, естетичне, екологічне тощо) не здійснюються у чистому, стерильному вигляді, вони поєднані у свідомості особистості, взаємопов'язані, їх виокремлення має більш теоретичний, умовно практичний характер. Тому суб'єктами правового виховання виступає більш широке коло соціальних інститутів суспільства, про що йтиметься нижче. Суб'єкти правового виховання повинні передбачати результати своєї діяльності і процесу виховання в цілому.

Знання права, виховання в дусі права мають відбуватися з дитинства у сім'ї, дошкільних закладах, школі. Як відомо, виховний процес

¹ Див., напр.: Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. А. Долгополов. — Рязань, 2004.

² Там само.

передбачає засвоєння індивідом моральних і правових цінностей (норм, принципів, оцінних уявлень, ідеалів), перетворення їх у глибокі особисті переконання та норми звичної високоморальної, правомірної поведінки.

Першим суб'єктом виховання людини була й залишається сім'я. Саме в ній формуються базові якості дитини: її ставлення до людей, навколишнього світу, праці, самої себе. В сім'ї закладаються цінності життя, основи світогляду. Батьки й найближчі родичі формують у дитини моральні підвалини свідомості, на яких спираються елементи правової поведінки.

Але побутове правовиховання має доповнюватись зусиллями дошкільних та шкільних закладів освіти. З одного боку, «народний» правовий досвід, що може передаватися від покоління до покоління, може бути віддалений від правової системи держави, що постійно оновлюється й вдосконалюється, а з другого — батьки з низьким рівнем правової культури (правосвідомості) не здатні виховувати своїх дітей у дусі права. Діти у сім'ях і на вулиці можуть споглядати неправову сторону відносин, стосунків, де конфлікти, суперечності розв'язуються за допомогою сили чи іншими неправовими засобами.

Однією зі складових правового виховання були й залишаються правова просвіта та правова освіта. Тому в системі шкільної освіти слід поетапно надавати правові знання, забезпечити вивчення Конституції України, прав, свобод і обов'язків людини, громадянина, правових засобів розв'язання конфліктних ситуацій, правил дорожнього руху тощо. Великий правовиховний потенціал мають уроки історії, літератури, суспільствознавства, рідної, іноземної мов та інших навчальних дисциплін, які слід цілеспрямовано використовувати для формування правової культури школярів.

Формування правової культури в школі має починатися з поваги до прав учня в школі, створення системи шкільного життя таким чином, аби воно було уособленням правового співтовариства, правової безпеки, поваги дитячої гідності, через учнівське самоуправління (самоврядування), партнерство дорослих і дітей, розподіл прав, обов'язків і повноважень між ними тощо. Впливають на становлення правосвідомості позакласні та позашкільні заходи: відвідування театрів, музеїв, зустрічі з представниками правоохоронних органів, місцевого самоврядування, рольові ігри, диспути та ін.

Важливим чинником правовиховного впливу є повага до прав і свобод дітей, усунення будь-яких форм їх дискримінації у сім'ї, школі,

суспільстві, спрямування правових знань, інформації на їх практичну значущість, соціальну адаптацію підростаючого покоління.

Отже, особливе місце у житті кожної людини посідає загальноосвітня школа. Її системний виховний вплив сприяє передаванню не тільки знань, а й уявлень про суспільні цінності. Саме у школі формується почуття патріотизму, дітей учать цінувати сім'ю, працю, приватну власність, законність і правопорядок. Тут виховуються майбутні громадяни, які готові й бажають підтримувати цінності суспільства, протидіяти виявам антигромадської протиправної поведінки.

Міністерство освіти і науки України, Академія педагогічних наук України у концепціях національного виховання (1994 р.)¹, гуманітарної освіти (1997 р.)², громадянського виховання (2000 р.)³, національного виховання студентської молоді (2009 р.)⁴, розділі «Розробка і реалізація нової парадигми виховної роботи у вищій школі. Спорт. Здоров'я» Підсумкової колегії МОН України⁵ тощо⁶ виділяють як важливий напрям виховної діяльності правове виховання, підкреслюючи значущість організованої правової освіти. Концепція гуманітарної освіти України, затверджена Міністерством освіти і науки України у 1997 р., вимагає системно надавати знання про Конституцію України, основи законодавства України, права і обов'язки громадянина держави, сприяти чіткому розумінню прав і свобод людини в контексті міжнародних правових документів⁷. Але реалізація цієї вимоги концепції в практику виховної та освітньої діяльності здійснилася дещо обмежено.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки Указом Президента України у 2001 р. було затверджено «Національну

¹ Концепція національного виховання [Текст] : схвалено Всеукр. пед. радою працівників освіти 30 черв. 1994 р. // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18–25.

² Концепція гуманітарної освіти України [Текст]. – К. : Генеза, 1997. – С. 10.

³ Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [Текст] // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.

⁴ Концепція національного виховання студентської молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nau.kiev.ua

⁵ Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи [Текст] : підсумкова колегія МОН // Освіта України. – 2008. – 19 берез. (№ 21–22). – С. 19.

⁶ Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1697 (втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 32 від 10.01.2002 р.).

⁷ Концепція гуманітарної освіти України [Текст]. – К. : Генеза, 1997. – С. 10.

програму правової освіти населення». Її основними завданнями визначено: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки, широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. У Програмі визначено основні напрями її реалізації, головні суб'єкти (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, наукові установи, навчальні заклади, видавництва, засоби масової інформації, правозахисні організації, громадські об'єднання тощо), діяльність яких координує Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. В Автономній Республіці Крим, областях України місцеві органи влади створюють місцеві координаційно-методичні ради з правової освіти населення. У Програмі також сформульовано систему основних конкретних заходів щодо забезпечення її виконання¹. Міністерствами освіти і науки, юстиції, науковими установами та освітніми закладами проведено значну роботу на виконання Програми і поліпшення правової освіти серед учнівської та студентської молоді, але системна правовиховна діяльність багатьма суб'єктами не реалізується у межах їх компетенції.

Основними ж суб'єктами правового виховання були й залишаються, крім освітніх закладів, органи державної служби, органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи, засоби масової інформації, трудові колективи, громадські організації. Правове виховання населення — одна із функцій діяльності судової гілки влади, прокуратури, органів внутрішніх справ, складова частина їх роботи, спрямованої на підвищення правової культури населення, утвердження культури правової практики у державі. Зазначені суб'єкти правовиховного процесу впливають на свідомість та поведінку громадян чітким наслідуванням правовим приписам у своїй діяльності. Особливо це стосується правозастосовних органів, їх правової зрілості та юридичної культури, ставленням до закону, що залежні від правового клімату, який панує в

¹ Офіц. вісн. України. — 2001. — № 43. — Ст. 1921.

установах. Правові інструменти управління суспільством перебувають у руках держави, оволодіння цими інструментами державними службовцями, правоохоронцями має стратегічне значення. Правова культура осіб, що застосовують норми права, відрізняється від правової культури пересічних громадян як за обсягом, так і за якістю. Тут важливим має бути, по-перше, юридичний світогляд, тобто знання духу права, законодавства, його принципів, цілей, завдань; по-друге, висока професійна підготовленість, що передбачає чітке знання правових норм, приписів, наявність професійного досвіду, необхідного для їх правильного застосування; по-третє, стійке внутрішнє переконання в необхідності суворого додержання закону. Особистий приклад, еталони правомірної поведінки мають демонструвати правоохоронці, державні службовці. Вони значать набагато більше, ніж їх інформація про правові норми, приписи, необхідність їх додержання. Високий рівень правової культури державних службовців, працівників правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб є однією із стримуючих форм протиправної поведінки (діяльності). Потенціал правовиховного впливу органів публічної влади, посадовців, працівників правоохоронних органів — один із найбільших. Від рівня правової культури правоохоронців, державних службовців безпосередньо залежать стан боротьби зі злочинністю, дієздатність цих органів.

У стандартах незалежної юридичної професії, прийнятих Міжнародною асоціацією юристів (вересень 1990 р., м. Нью-Йорк, п. 5; Правове навчання суспільства) вказується, що на представників юридичної професії і державні органи накладається обов'язок навчати і просвіщати суспільство стосовно принципів правової держави, значення незалежної судової системи та всіх носіїв юридичної професії, інформувати населення про права і обов'язки, а також про можливі та належні способи їх здійснення¹.

Правова освіта має охоплювати у відповідних обсягах і формах вивчення змісту права у загальноосвітніх і спеціальних школах, навчальних закладах I–IV рівнів акредитації та післядипломної освіти чи курсах підвищення кваліфікації. Запровадження вивчення Конституції України та правознавства у навчальних закладах слід вважати важливим, але тільки першим кроком у цьому напрямі. Кожна людина, громадянин мають знати свої основні права й обов'язки, володіти певним

¹ Стандарти независимости юридической профессии Международной Ассоциации Юристов 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ardashev.ru./index.php/article/archive/260.

мінімумом юридичних знань. Необхідно розширити перелік юридичних дисциплін, обов'язкових для вивчення у навчальних закладах. Важливими ланками тут виступають правове просвітництво представників правоохоронних органів, ЗМІ, видання спеціальної і популярної юридичної літератури для організованого її вивчення чи правової самоосвіти, сприйняття правової інформації, вироблення наукового правового світогляду. Правова освіта передбачає наявність освітньої програми, постійність аудиторії, використання педагогічних засобів освіти і виховання.

Метою правової освіти має бути формування теоретичної основи правової свідомості, правового мислення, обґрунтування необхідності і доцільності правомірної поведінки та взагалі правової культури особистості, забезпечення сприйняття правової інформації, засвоєння системи знань про право, механізми реалізації і захисту прав людини і громадянина, вироблення наукового правового світогляду. Це можливо за допомогою як передавання та систематизування правових знань в освітніх закладах, так і аналізу правової практики правоохоронними органами, пропаганди та популяризації зразків правомірної поведінки засобами масової інформації. Зрозуміло, що ефективність правовиховного впливу кваліфікованих юристів залежить від їх постійної самоосвіти та підвищення рівня своєї кваліфікації.

В умовах переходу людства до інформаційної цивілізації для будь-якого фахівця необхідною є настанова навчання через все життя, тобто після одержання певного рівня освіти важливого значення набуває самоосвіта, як загальнокультурна, так і професійна. Це стосується і правової самоосвіти. Жити і творити у правовій державі, демократичному суспільстві — слід знати, поважати та відтворювати правові вимоги, приписи суспільства. Правова самоосвіта — це духовна праця, що забезпечує самостворення «правової людини»¹ з високою правовою культурою.

Правова інформація і поінформованість — суттєвий чинник формування правосвідомості як складової правової культури особистості. Поширеність і доступність правової інформації сприяють правовому просвітництву населення. Це може здійснюватись через засоби масової інформації, телекомунікаційні технології, зокрема Інтернет, звернення до публічних центрів правової інформації, консультації та спілкування з юридично освіченими людьми, лекції в трудових колективах, занят-

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 223.

тя в системах підвищення кваліфікації, звернення до друкованих видань юридичної продукції тощо.

Журналістський корпус і засоби масової інформації — важливий суб'єкт правового виховання. Їх професіоналізм, моральна, естетична та правова культура впливають на відбір і якісне наповнення інформаційного простору нашого суспільства. Засоби масової інформації мають діяти відповідно до моральних і правових вимог, що відбивають суспільні ідеали, сприяти поширенню позитивної правової інформації, популяризувати зразки правомірної поведінки, здійснювати профілактику правопорушень, а журналісти повинні додержуватися правил журналістської етики. На державних телеканалах слід більше уваги приділяти правовому просвітництву, правовій пропаганді й агітації, певним чином нівелювати недоліки комерційних каналів. Бажано також шукати шляхи створення громадського телебачення.

Комерціалізація мас-медіа, політична заангажованість, некоректне використання рекламних матеріалів, домінування розважальних програм, гонитва за сенсаціями, у тому числі протиправними, відсутність дієвого державного і громадського контролю за телебаченням, невисока правова культура журналістів можуть справляти негативний вплив на споживачів інформації, підмінювати цінності, деформувати їх свідомість, зокрема правову. В умовах, коли девіантна і делінквентна поведінки вважаються припустимими як вияв свободи індивіда і демократичності суспільства, правова соціалізація підростаючого покоління та й взагалі значної частини населення може відбуватися збочено, викривлено. Приклади (випадки), коли неповнолітні знущаються над своїми однолітками і записують це на відеокамери (відеоплівку), аби насолоджуватися плодами своєї жорстокості, непоодинокі й свідчать про збочення, дефекти процесу соціалізації дітей і підлітків, а скоріше про девіантну і делінквентну соціалізацію.

Давно відомий вплив на свідомість населення, особливо молоді, засобів масової інформації, які несуть у свідомість читачів, слухачів, глядачів продукти масової культури. З екранів телебачення, Інтернету, шпальт газет, журналів нерідко насаджуються думки, що гріх, зло, вада, аморальність, правопорушення, злочин — теж норми життя і до них слід ставитися поблажливо, а то й вкорінювати в життя. «Смакування» правопорушеннями й аморальними вчинками, які є злом, гріхом, не зможе очистити людей від таких нечистот. Розмірковуючи про формування правосвідомості українського суспільства, Ю. Ю. Калиновський привертає увагу до однієї із суттєвих причин деформації право-

свідомості — поступового звикання населення, особливо молоді, до злочинності. «У міжнародному та національному масштабах, — зауважує він, — набули широкого розповсюдження і стали “звичними” для пересічних громадян такі види злочинів, як тероризм, масове захоплення заручників, работоргівля, замовні вбивства, багатомільйонні шахрайства, корумпованість у багатьох сферах суспільного життя. У віртуальному світі, у кіно й на телебаченні ми бачимо суцільний кримінал і насильство, які часто героїзуються, утверджуючи принцип безкарності та інтерес до злочинного світу, що є вкрай небезпечною тенденцією»¹. Тому подібні приклади діяльності засобів масової інформації дискредитують їх самих, та й потурають викривленню правосвідомості громадян. Важливим завданням тут є навчити їх правильно сприймати, поважати вимоги закону.

Роль засобів масової інформації у передаванні правової інформації різним верствам населення важко переоцінити, однак на даному етапі розвитку українського суспільства існують ще великі резерви для розширення їх участі у цьому процесі. С. Г. Кара-Мурза, посилаючись на матеріали досліджень, відзначає, що телебачення створює фіктивну реальність, заради сенсацій можуть витягнути перед камерою приховані гріхи, демонструвати агресивність, насильство, стирати різницю між правдою і брехнею, посилювати відчуження людей, нехтувати моральними і правовими цінностями². Моніторинг каналів українського телебачення дає підстави для висновків про те, що мають місце викривлення реального життя, сцени нехтування правом, акти розпусу, декларування асоціальної, аморальної поведінки, формування у молоді інстинктів споживання та володіння, псевдоцінностей³. Своєрідною реакцією на зазначені явища став Закон України «Про захист суспільної моралі»⁴, у ст. 5 якого констатується: «Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реаліза-

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 256.

² Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2005. – С. 312–318.

³ Лозовой, В. О. Українське телебачення: інформаційно-просвітницька, виховна підсистема чи інститут маніпулювання свідомістю [Текст] / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак, О. В. Уманець // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Тovaжнiяньського і О. Г. Романовського. – Х. : НТУ «ХП», 2008. – Вип. 18 (22). – С. 126–133.

⁴ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – С. 483–492.

ції права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення»¹. У цьому Законі передбачено створення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі. Така комісія функціонує і робить певний внесок у правовиховну роботу в українському суспільстві.

Важливою ланкою правового виховання були і залишаються трудові колективи. Залежно від того, який правовий клімат панує у колективі, установі, закладі, він може орієнтувати на правову зрілість індивідів. Юридичні знання людини мають бути пов'язані з її професійною діяльністю. Саме у трудових правовідносинах досить часто порушуються права людини. Пропаганда правових знань у цих суб'єктах правовідносин, засвоєння основ права керівними кадрами, менеджерами залишаються до цього часу нерозв'язаною і навіть гострою проблемою. Традиційно громадяни намагаються «обійти» закон там, де це може зійти з рук безкарно. Через це відбувається процес відчуження індивіда, соціальних груп (навіть професійних) від права.

Сьогодні демонструє поширеність правового інфантилізму, нігілізму, фетишизму, правового невігластва та безкультур'я у середовищі трудових колективів, особливо серед посадових осіб, підприємців, менеджерів, що свідчить про слабку поінформованість щодо чинних законів, інтуїтивне бажання обійти норму закону, якщо це вигідно (при мінімальних ризиках наражатися на санкції чи підпадати під них), тобто про усвідомлене порушення закону та інших нормативно-правових актів за мотивами корисливості, жорстокості, зажерливості тощо. Як свідчать матеріали науково-практичної конференції «Роль юридичних знань та юридичної культури в становленні і розвитку підприємництва в Україні» (м. Київ, 1998 р.), більшість підприємців не вважають за необхідне додержуватися конституційних принципів верховенства права і верховенства закону, встановлених юридичних норм. Учасники конференції сформулювали рекомендації, спрямовані на розроблення державної концепції і програми розвитку правової культури².

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – С. 485.

² Раскина, Е. Ю. Правовой культуре конгресс постсоветских стран: от юридической культуры к правовой культуре [Текст] / Е. Ю. Раскина, Е. В. Шупинская // Роль юридических знаний и юридической культуры в становлении и развитии предпринимательства в Украине : сб. науч. сообщ. на науч.-практ. конф. // Изв. вузов. Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 275–279.

Правовий нігілізм є продуктом соціалізації індивіда: він полягає у запереченні правових цінностей, зневажливому ставленні до права, законів та правових форм організації суспільного життя. «В Україні він має глибокі коріння, — зауважує П. М. Любченко, — і проявляється на різних рівнях: загальносоціальному, загальнодержавному, груповому та індивідуальному. Найбільш поширеними формами та способами правового нігілізму є: а) недотримання та невиконання вимог законів та інших нормативно-правових актів; б) підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю; в) ототожнення права з фактичною діяльністю владних структур; г) відсутність поваги до суду»¹. Тому винятково важливе значення у правовому вихованні має подолання явищ правового нігілізму, правового інфантилізму, правового безкультур'я.

Важливою складовою правового виховання є залучення до процесу правотворчості народних мас. Це сприятиме демократизації законотворчого процесу і позитивно позначиться на правосвідомості населення. Прийняті таким шляхом нормативно-правові акти можуть перетворюватися з волі, тиску, наказу влади на внутрішні переконання громадянина. Оскільки закони, які не знаходять розуміння, підтримки у свідомості індивідів, не втілюються і в їх поведінці, можуть не сприйматись як соціальна, зокрема правова, цінність.

У правовому вихованні повинна зростати роль і громадських організацій, об'єднань, політичних партій, неурядових правозахисних організацій.

Результатом правового виховання має бути сприйняття індивідом правових приписів, норм як необхідних, доцільних, справедливих, перетворення їх на внутрішній механізм саморегуляції. Правове виховання має допомагати особистості усвідомити «невигідність» порушення закону і можливість державного примусу у випадках небажання виконувати правові приписи. Тут важливим стимулом виступає соціальна практика, яка покликана переконувати громадянина у фактичній невідворотності відповідальності за ухилення від виконання норм закону.

Розроблення нової моделі системи правового виховання є вкрай необхідною, оскільки, як зауважує Г. П. Клімова, правове виховання в сучасному українському суспільстві «є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає головний структуроутворюючий

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 198.

елемент — цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації»¹. Це знижує рівень правовиховної роботи і свідчить про те, що суб'єкти правового виховання не повністю виконують свої функції, не координують свою діяльність. «Державні установи, що покликані вирішувати цю проблему, — на думку Г. П. Клімової, яку ми поділяємо, — діють розрізнено. Слабко залучаються до правовиховної діяльності громадські установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда чинного законодавства. Окремі заходи, що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, без урахування потреби населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності і корупції»².

Таким чином, процес правового виховання з притаманними йому причинно-наслідковими залежностями між дією та результатом має враховувати, що формуючий правовий вплив справляють не тільки уповноважені суб'єкти, а й повсякденне життя, насичене правовими фактами. У цьому сенсі мета виховання не тільки визначає його ідеальний результат, правову вихованість суспільства, веде внаслідок цього до процвітання держави — підготовлені у правовому сенсі громадяни активізуються у політичному, економічному, соціокультурному плані. Розвиток активної, соціально очікуваної правової культури, усвідомлення власних прав і обов'язків є основою розвитку продуктивної життєдіяльності.

Процес правового виховання як зовнішню дію з формування свідомих громадян (а не випадкове обрання того чи іншого вчинку) слід здійснювати принципово. Система загальних принципів моралі і права є наріжним каменем будь-якої теорії виховання, вона становить підґрунтя концептуальної функції правового виховання і в такий спосіб визначає підходи до обрання його форм, методів і технологій.

Отже, в сучасних умовах на рівні держави необхідно створювати систему правовиховної діяльності, координувати її з одного центру, чітко програмувати функції кожного із суб'єктів, постійно аналізувати ефективність їх діяльності, здійснювати моніторинг результативності правового виховання у регіонах, містах, колективах.

¹ Клімова, Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах [Текст] / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. — Х. : НЮАУ, 2009. — № 1. — С. 111.

² Там само.

2.3. Основи організації та управління правовим вихованням

Правове виховання за своїм змістом — це складне, багатоаспектне поняття, яке у рамках правознавства розглядається або як система соціальної дії права (загальносоціологічний аспект), або як функція державних та громадських організацій з соціального управління населенням з метою формування у нього необхідного рівня правової свідомості та правової культури¹. Подібний підхід дозволяє акцентувати увагу на таких важливих проблемах правовиховного процесу, як його організація та управління.

Відомо, що здатність будь-яких державних та громадських структур ефективно здійснювати свою діяльність залежить перш за все від того, наскільки вони організовані і наскільки чітко та злагоджено функціонують у зовнішніх умовах, що змінюються. Принципи системної організації і ефективного управління мають вирішальне значення і для досягнення цілей правового виховання в нашій країні. Причому зведені у певну систему правовиховні заходи повинні бути взаємопов'язаними, цілеспрямованими і послідовними діями різних структурних підрозділів як державних, так і громадських інститутів, об'єднаних спільним задумом та підпорядкованих єдиній програмі.

Питання організації та управління правовим вихованням у сучасному українському суспільстві актуалізуються також тому, що трансформація політико-правової системи України призвела до майже повного розвалу інститутів правового виховання населення, що існували в країні до 1991 р., а також делегітимації тих принципів організації та управління, на основі яких вони функціонували. На жаль, на місці зруйнованої системи правового виховання за роки незалежності в Україні не було створено іншої ефективної системи з формування правової свідомості та правової культури населення. Її відсутність негативним чином позначається на здійсненні політичної і правової реформ, стані законності та правопорядку. Результатом відсутності системи організації правового виховання в нашій країні є: правовий нігілізм населення, зростання злочинності, корупція в державних органах влади, криміналізація суспільства в цілому, що значно ускладнює створення правової держави та громадянського суспільства. Ці при-

¹ Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – С. 5–6.

чини зумовлюють необхідність теоретичного дослідження організаційних та управлінських засад правового виховання в Україні.

Зазначимо, що проблеми організації та управління правовим вихованням не залишалися без уваги вчених. Різні аспекти організації та управління правовим вихованням відображено в працях таких дослідників, як Є. Бурлай, В. Головченко, Р. Голубєва, З. Каландарішвілі, Д. Керімов, Н. Кобец, М. Козюбра, С. Кожевникова, Л. Лазарєв, Р. Маркова, А. Міцкевіч, В. Оксамитний, О. Папієва, А. Погарадзе, М. Соколов, В. Струтинський, А. Суханов, Е. Татарінцева, В. Федоріна та ін.¹

Деякі проблемні питання організації правового виховання в сучасній Росії розглянуто в дисертаційних дослідженнях низки вчених-юристів, серед яких можна назвати: О. Долгополова, В. Каптарь, Р. Кравцова, В. Стреляєву². Однак вивчення і аналіз наукової літератури дають змогу зробити висновок про те, що сьогодні відсутні праці, в яких би безпосередньо розглядалися особливості організації та

¹ Вопросы теории и практики правового воспитания [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. А. Д. Бойков. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976; Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985; Голубева, Г. А. Понятие правового воспитания: социально-философский аспект [Текст] / Г. А. Голубева // Филос. науки. – 1989. – № 1; Каландарішвілі, З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи [Текст] : монография / З. Н. Каландарішвілі. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 171 с.; Лазарев, Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. – 1977. – № 7. – С. 37–45; Маркова, Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища шк., 1979; Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983; Перестройка и правовое воспитание советских граждан [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамитный, Е. В. Бурлай и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра ; АН УССР, Ин-т государства и права. – Киев : Наук. думка, 1989; Струтинский, В. С. Принципы управления правовым воспитанием [Текст] / В. С. Струтинский – Киев : Знание, 1983; Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся [Текст] / А. Я. Сухарев // Сов. государство и право. – 1977. – № 11. – С. 37–45; Татарінцева, Е. В. Правовое воспитание (методология и методика) [Текст] : метод. пособие / Е. В. Татарінцева. – М. : Высш. шк., 1990.

² Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – Рязань, 2004; Каптарь, В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Каптарь ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006; Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006; Стреляева, В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Стреляева ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006.

управління правовиховним процесом у перехідному суспільстві, у тому числі в Україні.

У зв'язку з цим у цьому дослідженні передбачається визначити понятійну характеристику категорій «організація правового виховання» та «управління правовим вихованням», теоретично обґрунтувати і розглянути основи організації та управління правовим вихованням в Україні.

Для визначення сутності понять «організація правового виховання» та «управління правовим вихованням» слід звернутися до аналізу ширших, так званих «родових» понять — «соціальна організація» та «соціальне управління». Традиційно в науковій літературі поняття «організація» використовується у декількох значеннях: елемент соціальної структури; тип діяльності; ступінь внутрішньої впорядкованості, погодженості частин цілого; система відносин між індивідами, об'єднаних спільною метою¹. Відносно соціальних об'єктів виділяють такі значення терміна «організація»: 1) соціальний інститут, призначений для виконання певної соціальної функції в суспільстві; 2) соціальний процес, пов'язаний з певною діяльністю, включаючи й такі функції, як розподіл ролей, встановлення вертикальних і горизонтальних зв'язків і координацію; 3) структура об'єкта, тип зв'язків між окремими елементами організації як соціальної системи з її ознаками².

Під соціальним управлінням розуміється «процес цілеспрямованого впливу суб'єкта соціального управління на об'єкт соціальної системи для забезпечення його ефективного функціонування; особливий вид професійної діяльності, який не зводиться лише до досягнення цілей системи, а й є засобом підтримання цілісності будь-якої складної системи, її оптимального функціонування»³.

Розглядаючи співвідношення цих понять, відмітимо, що поняття «організація» є первинним відносно поняття «управління», оскільки управління є однією з функцій організацій (систем). Саме за допомогою управління забезпечується збереження певної структури організації (системи), підтримується режим її діяльності, а також забезпечується виконання нею програм, завдань та досягнення цілей.

Відштовхуючись від наведених визначень, можна констатувати, що під організацією правового виховання треба розуміти зведення всіх

¹ Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник [Текст] / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – С. 401–402.

² Там само.

³ Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / за ред.: О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – С. 381–382.

здійснюваних у суспільстві правовиховних заходів у певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних спільним задумом та діючих за єдиною програмою. А управління правовим вихованням можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, які здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) для забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи з метою її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації та управління правовиховним процесом є цілеспрямована дія його суб'єктів на свідомість особистостей, що виховуються, для створення у них системи правових цінностей, знань, формування переконань про необхідність правомірної поведінки, а також умінь та навичок користуватися всім правовим інструментарієм, який існує в державі.

До системи організації та управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти: державні органи, громадські організації та колективи й ін. Відносно цієї системи управління комплекс правовиховних заходів є керованим об'єктом. Безпосереднім же об'єктом правового виховання є певна сфера свідомості людей, їх духовного внутрішнього життя, тобто правова свідомість та рівень правової культури індивідів, що склався на її основі. Хоча система управління правовим вихованням органічно входить до загального механізму соціального управління, вона характеризується певними особливостями. Так, серед форм проведення правовиховної роботи перевага надається поширенню правових знань, вихованню у громадян поваги до Конституції, законів, правових норм і, врешті-решт, формуванню у них потреби в правовій поведінці¹.

З боку як суб'єкта, так і об'єкта в процесі організації правового виховання спостерігаються структурні відносини (правова настанова особистості, її правова активність, детермінанти правового виховання та ін.). Конкретним виявом структури процесу правового виховання як суб'єктно-об'єктної взаємодії є його форми і засоби, які складають організаційний та методологічний механізм, за допомогою якого суб'єкти виховання впливають на суспільну та індивідуальну свідомість об'єкта.

¹ Див.: Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – Рязань, 2004; Каптарь, В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Каптарь ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006.

Основним суб'єктом управління і організації правового виховання в сучасному суспільстві є держава. До основних повноважень держави у сфері правового виховання належать: забезпечення проведення на всій території країни єдиної державної політики з правового виховання; розроблення і прийняття нормативних актів, спрямованих на вдосконалення правового виховання; організація державного моніторингу в галузі правового виховання; затвердження і реалізація державних цільових програм, спрямованих на вдосконалення правового виховання, та ін. Реально діючими суб'єктами процесу правового виховання, носіями і генераторами його ідей виступають також учені-правознавці, фахівці з проблем виховання.

Залежно від становища, яке займають суб'єкти виховання в соціально-політичній системі суспільства, а також від наявності в їх структурі адміністративного апарату розрізняють такі їх види: офіційні і неофіційні, формальні і неформальні. До офіційних суб'єктів системи організації правовиховним процесом належать: органи державної влади та їх посадовці, у тому числі із зарубіжних країн; міжнародні організації; освітні установи незалежно від форм власності; засоби масової інформації, в статутному капіталі яких присутня частка державної або муніципальної власності, та ін.

До неофіційних суб'єктів системи правовиховного процесу можна віднести релігійні організації (конфесії), соціально-демографічні групи (націю, клас, соціальні прошарки тощо), колективи (сім'ю, трудовий колектив та ін.), громадських лідерів; різноманітні недержавні засоби масової інформації та ін.¹

У свою чергу формальні суб'єкти правовиховного процесу мають спеціальний адміністративний апарат, який координує діяльність його членів, а неформальні не мають спеціальних адміністративних структур і виконують свої правовиховні заходи завдяки особистим взаємостосункам, зберігаючи індивідуальну цілісність її членів. Прикладом неформальної організації правового виховання є сім'я.

Одним із дискусійних питань, без відповіді на яке важко визначити напрями розвитку правового виховання в сучасній Україні, є таке: яка система організації правового виховання може бути взята в нашій країні за зразок — радянська чи західна?

Очевидно, що при організації системи правового виховання в сучасній Україні нашим державним органам доцільно використовувати все

¹ Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. — Рязань, 2004. — С. 16.

позитивне, що було напрацьоване в різних країнах (у тому числі в СРСР) у процесі пошуку шляхів зі створення ефективної системи формування правосвідомості і правової культури. Наприклад, із радянської практики організації правового виховання слід використовувати комплексний підхід до організації правовиховного процесу, а також цілеспрямованість і наполегливість при формуванні ціннісних орієнтацій об'єкта виховання. Крім того, багато напрямів, форм та методів правового виховання, які були розроблені в нашій країні і з успіхом застосовувалися у недалекому минулому, недоцільно відкидати разом із застарілою ідеологією.

Що стосується західної системи організації та управління правовим вихованням, то вона також становить значний інтерес. Наприклад, з неї можна було б узяти на озброєння такі елементи правовиховного процесу, як гармонійне поєднання державного примусу і власне правового виховання, досвід організації правової соціалізації та правової інформатизації, а також систему спеціальної юридичної освіти населення якісно нового рівня. У той же час слід пам'ятати і про те, що механічне перенесення системи правового виховання певної країни у політико-правові і цивілізаційні реалії інших країн є непродуктивним. Тому доцільно не тільки адаптувати деякі елементи системи виховання інших країн до умов українського суспільства, а й, узявши все раціональне, продовжити теоретичні дослідження в цій сфері.

Організація ефективного правового виховання в сучасному суспільстві припускає теоретичне обґрунтування основних правовиховних заходів та послідовності їх здійснення.

Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам формування правосвідомості і правової культури¹, а також вивчення досвіду правового виховання в нашій та інших країнах дає змогу виділити основні етапи та напрями (завдання) організації правовиховної роботи, послідовне здійснення яких має забезпечити формування необхідного рівня правосвідомості та правової культури населення.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та оці-

¹ Див.: Каландаришвили, З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи [Текст] : монография / З. Н. Каландаришвили. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009; Лазарев, Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. – 1977. – № 7. – С. 37–45; Маркова, Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища шк., 1979; Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся [Текст] / А. Я. Сухарев // Сов. государство и право. – 1977. – № 11. – С. 37–45 та ін.

нювання її ефективності; розроблення на основі цього аналізу поточних та перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

У процесі організації правовиховної роботи важливе місце посідають також такі напрями: координація діяльності державних органів і громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

Розглянемо зазначені елементи (напрями) системи організації та управління правовим вихованням.

Відповідно до методології наукового дослідження організація та управління правовим вихованням у конкретному суспільстві мають розпочинатися з *аналізу її реального стану та оцінювання ефективності здійснюваної правовиховної діяльності*.

Проблему аналізу стану і оцінювання ефективності правовиховної роботи в сучасному суспільстві, незважаючи на свою безперечну актуальність, на сьогодні недостатньо досліджено, хоча вітчизняні фахівці оприлюднили низку праць, в яких тією чи іншою мірою розглядалася ця проблема¹.

Складність аналізу стану правовиховної роботи в суспільстві, як слушно зазначає А. Сухарев, пов'язана перш за все з тим, що емпіричні показники, що дозволяють визначити, чи досягли ефекту правовиховні установи у своїй діяльності, не тільки складні за природою, а й вимагають точної соціальної інформації². Дійсно, на практиці важко встановити, якою мірою засвоєння правової культури, юридичних знань та їх утілення в реальній поведінці особистості можуть бути пов'язані, наприклад, з правовим вихованням, правовою освітою, а якою мірою — з іншими чинниками. Або, навпаки, якою мірою може бути пов'язано недостатнє правове інформування населення з допущеними правопорушеннями і, більш того, вчиненими злочинами. Очевидно, що при оцінюванні стану правовиховної роботи необхідні

¹ Див.: Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985; Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983; Данильян, О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – Вип. 4 (55). – С. 57–68 та ін.

² Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся. – С. 37–45.

системний підхід та цілісне вивчення проблеми шляхом, зокрема, проведення конкретних соціологічних, соціально-психологічних та інших досліджень.

У зв'язку з цим зростає необхідність наукового дослідження фактичного рівня правової культури населення, оцінювання якості та ефективності правовиховних заходів, системи керівництва правовим вихованням тощо. Важливо також розробити методикою визначення рівня реального стану правосвідомості і правової культури, рівня вимог, що ставляться суспільством до правового регулювання соціальних відносин, діяльності з поширення юридичної інформації, організації правової освіти. Нарешті, потрібні чіткі критерії, що дозволяють визначити ефективність правового виховання в цілому, його складових частин і шляхів реалізації нормативної моделі правового виховання в політико-правовій діяльності на всіх рівнях: суспільство — колектив — особистість¹.

Найбільш інформативною, на наш погляд, методикою оцінювання ефективності правовиховної діяльності у країні є методика порівняльного аналізу стану правосвідомості та правової культури населення на момент початку правовиховних заходів з їх станом на момент їх завершення. У свою чергу, реальний стан правосвідомості та правової культури у певний період життя країни дає змогу оцінити дані про злочинність, її якісну і динамічну характеристику, кількість громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також рівень корупції в країні. У процесі оцінювання стану правосвідомості і правової культури в суспільстві потрібно широко використовувати дані правоохоронних державних органів країни (прокуратури, міністерства внутрішніх справ, департаменту з питань виконання покарань тощо), результати статистичних досліджень та висновки міжнародних і вітчизняних громадських організацій, результати опитувань громадськості за цією проблематикою тощо².

¹ Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся. – С. 38.

² Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat; Индекс коррупции Transparency International: Украина [Электронный ресурс]. – № 118. – Режим доступа: <http://www.ukrrudprom.ua/news/>; Прес-реліз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01.01.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article>; Про стан законності в державі у 2009 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/> та ін.

На підставі одержаних результатів про рівень правової культури населення, стан організації правового виховання в країні та оцінювання її ефективності державні органи повинні своєчасно *розробляти поточні і перспективні плани (програми)*, а також здійснювати законодавче *забезпечення правового виховання* в країні.

Планування правовиховної роботи — один із найвідповідальніших етапів у здійсненні системного підходу щодо формування високого рівня правосвідомості та правової культури населення.

У сучасному суспільстві провідна роль у плануванні правового виховання належить державі, яка повинна обґрунтовувати стратегічні цілі, принципи і завдання правовиховного процесу, складати програми правовиховних заходів, визначати суб'єктів, відповідальних за виконання цих програм і строки досягнення намічених цілей, а також указувати джерела фінансування правовиховних заходів.

Крім того, за допомогою планування правового виховання визначаються правові та організаційні основи процесу правового виховання та освіти населення, система взаємодії державних та громадських інститутів, що безпосередньо здійснюють правове виховання та освіту, порядок координації їх діяльності в цій сфері, а також найефективніші форми, методи та засоби виховної роботи.

Залежно від масштабу правовиховних цілей і завдань розрізняють перспективне та поточне планування. Перспективне планування правового виховання здійснюється державними інститутами на достатньо тривалий період розвитку суспільства, як правило, від трьох до десяти років. Поточне ж планування правового виховання має здійснюватися усіма державними і громадськими організаціями, які виконують правовиховні функції, на коротший строк, як правило, на один рік.

Прийняття певних програм, що визначають основні цінності, норми і цілі у сфері правового виховання та механізми їх реалізації як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, поза сумнівом, сприяє підвищенню його ефективності. Адже у цьому разі держава спрямовує свою діяльність саме на досягнення поставлених цілей, створює підґрунтя для їх матеріального забезпечення і в такий спосіб збільшується імовірність того, що зазначені заходи позитивно вплинуть на рівень правової культури та правосвідомості українського суспільства.

Наприклад, 18 жовтня 2001 р. Указом Президента України було затверджено Національну програму правової освіти населення¹, де

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

поставлено за мету подальший розвиток правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право і вдосконалення правової освіти населення.

Національна програма правової освіти населення не тільки визначає мету, а й указує напрями діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування для її досягнення. Серед них: проведення конференцій, семінарів, симпозіумів з питань підвищення рівня правової культури громадян; вирішення питань про надання підтримки у виданні підручників і посібників з правознавства для загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, популярних юридичних підручників, збірників актів законодавства, а також у комплектуванні правовою літературою бібліотечних фондів; забезпечення освітлення в теле- і радіопередачах актуальних правових питань, особливо роз'яснення відповідних актів законодавства і практики їх застосування; сприяння у створенні молодіжних правових клубів; проведення тижнів і декад показу кінофільмів з морально-правової тематики; забезпечення розроблення методик і видання методичних посібників з викладання основ правознавства в 9–12-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства та ін.¹

Ще одним прикладом програмного документа, який визначає цілі у сфері правового виховання в Україні, є План дій Ради Європи для України на 2008–2011 рр.² У цьому документі визначаються перспективи розвитку Української держави з таких напрямів: захист прав людини, верховенство права, організація демократичних виборів, сприяння демократичним процесам і становленню громадянського суспільства, ефективне управління на місцевому і регіональному рівнях, сприяння соціальній єдності суспільства і міжкультурному діалогу тощо. Цінність цього документа виявляється у тому, що в ньому чітко визначено невідкладні завдання України у сфері правового виховання населення, а також заплановано заходи, спрямовані на їх вирішення, суб'єкти їх реалізації та джерела фінансування.

Важливим напрямом діяльності держави з формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури населення є *законодавче забезпечення правового виховання*. Цей напрям включає два основних

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]: затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

² План дій Ради Європи для України на 2008–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.kiev.ua>.

аспекти. Перший з них полягає в ухваленні державних законів, правових актів, що регламентують порядок організації та здійснення правовиховної роботи в суспільстві. Другий аспект законодавчого забезпечення правового виховання припускає створення сучасної несуперечливої правової системи та забезпечення її реалізації на практиці, що саме по собі має істотний правовиховний потенціал. Якщо роль першого аспекту в правовиховній діяльності держави не викликає сумнівів, то другий вимагає певного теоретичного обґрунтування.

Відомо, що правові норми і закони, які розробляються і приймаються у державі, тісно пов'язані з категорією «правосвідомість», одночасно становлячи і результат її дії, і чинник, що визначає її якісну характеристику. Так, німецький правознавець Г. Шнайдер робить висновок про те, що законодавство держави створює і підтримує основоположні ціннісні уподобання, які в процесі соціалізації передаються наступним поколінням людей¹. Російські дослідники В. Нікітін, В. Орехов та інші також розглядають правосвідомість як один із чинників, що забезпечує той чи інший рівень фактичного сприйняття людьми правових вимог, а також як індикатор, що показує ступінь реалізації права у дійсності².

Тому не випадково, що одним з основних механізмів правового виховання індивіда виступає відображення у його свідомості чинних законів, правових норм і особливо їх реалізація в соціальній практиці. Таким чином, саме законотворчість і правозастосування, які сприймаються й оцінюються особистістю, виконують вирішальну роль у формуванні правосвідомості. У цьому контексті під правозастосуванням розуміється практика застосування правових норм, законів, існуючих в конкретній державі, а також додержання їх ієрархії.

Однак законотворчість та її реалізація у соціальній практиці можуть справляти на формування правосвідомості особистості як позитивний, так і негативний вплив. На жаль, правотворчість і правозастосування в Україні, як і в інших перехідних державах, далекі від досконалості, що багато в чому і визначає складність організації правового виховання в цих країнах.

Аналіз законодавчої бази, що регулює організацію правовиховної роботи в Україні, показує, що на сьогодні в нашій країні відсутня єди-

¹ Шнайдер, Г. Й. Криминология [Текст] / Г. Й. Шнайдер : пер. с нем., под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. – М. : Изд. гр. «Прогресс»-Универс. – С. 389.

² Эффективность действия правовых норм [Текст] / под ред. А. С. Пашкова, Л. С. Явича, Э. А. Фомина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 105.

на державна політика в даній сфері, а правові норми, на основі яких повинна здійснюватися ця діяльність, розміщено в різних нормативно-правових актах, що призводить до їх дублювання та правових колізій. Наприклад, проблеми організації правового виховання та освіти населення України тією чи іншою мірою зачіпаються у низці законів, програм, концепцій, серед яких можна назвати: «Концепція національного виховання» (1994), «Концепція гуманітарної освіти» (1997), «Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (1999), «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000), «Національна програма правової освіти населення» (2001), Закон «Про вищу освіту» (2002), «Концепція національно-патріотичного виховання молоді» (2009), «Концепція національного виховання студентської молоді» (2009) та ін.¹

Очевидно, що державним органам України з метою підвищення ефективності діяльності держави у сфері правового виховання, створення в країні повноцінних умов для формування демократичної правосвідомості і правової культури необхідно оперативно розробити і прийняти науково обґрунтований закон «Про правове виховання та освіту населення України». У цьому законі на державному рівні мають бути чітко визначені мета, завдання, функції правового виховання в Україні, позначені суб'єкти правовиховного процесу, їх права, обов'язки і відповідальність, система (механізм) і принципи організації, основні напрями, засоби, методи здійснення правового виховання тощо.

У свою чергу, на регіональному та місцевому рівнях повинні бути ухвалені науково обґрунтовані, законодавчо, фінансово і матеріально-технічно забезпечені програми організації правового виховання громадян, в яких мусять враховуватися історичні, культурологічні, релігійні, демографічні, етнічні особливості розвитку даного регіону.

Проте законодавче забезпечення правового виховання з метою формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.; Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.edu-law.org.ua/2009/11/zakon-ukrainy-pro-osvitu.html>.; Програма розвитку юридичної освіти до 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart31/>; Концепція національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation>; Концепція національного виховання студентської молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc> та ін.

може мати не тільки безпосередній, а й опосередкований характер. Наприклад, відомо, що додержання правил дорожнього руху з боку як водіїв автотранспорту, так і пішоходів є одним із виявів правової культури населення. Тому інформація органів ДАІ про те, що в Україні щорічно відбуваються десятки тисяч дорожньо-транспортних пригод, в яких гинуть тисячі людей, а десятки тисяч стають інвалідами, вже нікого не дивує. Враховуючи таку ситуацію, Верховна Рада України 24 вересня 2008 р. ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регуляції відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху»¹. Цей нормативно-правовий акт, який набув чинності 17 листопада 2008 р., значно підсилив кримінальну і адміністративну відповідальність за порушення правил дорожнього руху. В ухваленні цього Закону бачиться в першу чергу превентивна функція, спрямована на попередження можливих правопорушень на дорогах, а отже, цей Закон виконує також правову функцію.

Найважливішим етапом правовиховного процесу є безпосередній організація і управління державними та громадськими органами діяльністю щодо формування правової свідомості і правової культури населення.

Безпосереднє керівництво щодо організації та управління правовим вихованням у розвинених країнах здійснює система державних інститутів в особі виконавчої, законодавчої та судової гілок влади, уповноважених Конституцією та іншими законодавчими актами країни на здійснення функцій правового виховання і освіти.

Наприклад, у нашій країні Президент України як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності країни, Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, будучи главою держави, зобов'язаний здійснювати загальне керівництво системою державної влади, що займається правовим вихованням громадян. Верховна Рада України повинна законодавчо забезпечувати правове виховання і навчання населення. Уряд України (Кабінет Міністрів України) зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення правового виховання і освіти необхідними силами, засобами, ресурсами.

Відповідно до законодавства України в процесі практичної реалізації ухвалених планів і програм з правового виховання важлива роль

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search>.

належить державним органам, органам місцевого самоврядування в особі державних службовців, урядовців. Особлива роль у цій діяльності відводиться Міністерству юстиції України та його органам на місцях, на які покладено функцію координації і методичне керівництво роботою з правового виховання в країні. Правовим вихованням займаються також Міністерство внутрішніх справ України, Прокуратура України, органи правосуддя, на які покладено обов'язки щодо попередження правопорушень, виховання у громадян глибокої поваги до закону тощо. У системі управління правовим вихованням важливе місце посідають також Міністерство освіти і науки України, інші міністерства і відомства, що мають у своєму підпорядкуванні вищі та середні навчальні заклади.

Самостійними суб'єктами управління правовим вихованням є громадські організації, профспілки, адміністрація підприємств різних форм власності, трудові колективи та ін. Важливо зазначити, що кожен з названих суб'єктів виховання здійснює правовиховну діяльність при-таманними йому методами і засобами, зумовленими загальним змістом його діяльності.

Усі названі суб'єкти виховання, крім реалізації власне правовиховних заходів, повинні також поширювати всі здійснювані заходи на себе. Своім прикладом додержання законів України, правової вихованості, розвиненою правовою свідомістю і правовою культурою державні урядовці (суб'єкти виховання) повинні показувати населенню (об'єкту виховання) міру належної поведінки.

На жаль, аналіз існуючих планів і програм виховання населення, за якими діють різні органи правового виховання, показує, що планування і реалізація виховної діяльності здійснюються цими інститутами саме в такій логіці: той, хто планує заходи і реалізує їх, є суб'єктом, а той, на кого ці заходи спрямовано, — об'єктом. На сьогодні проблемою реалізації даних програм на практиці є те, що суб'єкт виховання сприймає себе лише творцем певних концепцій, він не бачить себе об'єктом правового виховання, що нівелює всі здійснювані правовиховні заходи, призводить до деградації суспільства, починаючи з його верхівки (державних службовців, урядовців і т. д.)¹.

У сучасній системі правовиховної діяльності, спрямованої на формування високого рівня правосвідомості і правової культури, важливе

¹ Стреляева, В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Стреляева ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006. – 20 с.

місце посідає *соціальний контроль*. Соціальний контроль у сфері правовиховної роботи є одним із основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність правового виховання населення та визначити напрями його вдосконалення. Соціальний контроль є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання. Основною метою соціального контролю у сфері виховання є прагнення досягти соціальної стабільності і тотожності між соціальними очікуваннями суспільства та реальним станом речей, в нашому випадку — між засобами правового виховання та рівнем правової культури і правосвідомості у суспільстві¹.

У процесі організації правовиховної роботи велике значення має й такий напрям правового виховання, як *координація діяльності державних органів та громадських організацій*. Необхідність координації правовиховної діяльності пояснюється перш за все численністю суб'єктів системи правового виховання у сучасному суспільстві. Як уже наголошувалося, у процесі правового виховання в Україні беруть участь різні за своєю природою і складністю організації та установи: органи державної влади, юстиції, органи правосуддя, прокуратура, громадські організації, засоби масової інформації, трудові та навчальні колективи тощо. Для забезпечення взаємодії і співпраці всіх суб'єктів правовиховного процесу, попередження дублювання і відокремленості в їх роботі і здійснюється координація. Координацію всієї діяльності з правового виховання повинна здійснювати держава. Координуюча роль держави у сфері правового виховання виявляється у визначенні основних завдань, які стоять перед державними установами і громадськими організаціями, а також у здійсненні контролю за виконанням суб'єктами своїх функцій з формування необхідного рівня правової свідомості і правової культури населення.

Уявляється, що в перехідному суспільстві, крім координації правовиховної діяльності, держава зобов'язана також регламентувати діяльність суб'єктів правовиховного процесу, перш за все громадських організацій.

Під регламентацією правовиховної діяльності в даному контексті розуміється наділення громадських організацій певними державно-владними повноваженнями. У цьому разі йдеться про залучення потен-

¹ Докладніше проблеми соціального контролю у сфері правового виховання розглядатимуться у наступному підрозділі.

ційних можливостей громадських організацій до формування правосвідомості населення і подолання правового нігілізму. Поза сумнівом, що така правова регламентація має ґрунтуватися на принципі добровільності участі громадських організацій у здійсненні правовиховної діяльності, а також у свободі обрання форм і методів такої діяльності. Причому дуже важливо, аби взаємодія державних інститутів і громадських організацій дозволяла об'єднати фінансові і владні повноваження держави з творчим потенціалом недержавних об'єднань з метою найефективнішого вирішення питань подолання правового нігілізму і формування демократичної правосвідомості у громадян країни.

Координуючи і регламентуючи участь громадських об'єднань у процесі правовиховної діяльності, державні структури повинні помірковано підходити до раціонального використання потенціалу всіх суб'єктів правовиховного процесу.

Основним державним органом, який виконує координаційну функцію у сфері правового виховання і освіти в Україні, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Очолює Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення і здійснює безпосереднє керівництво її роботою міністр юстиції України. Координаційно-методичні ради з правової освіти населення створено також в Автономній Республіці Крим, у всіх областях України, а також у містах Києві та Севастополі.

Основними завданнями цих координаційно-методичних рад є: розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних і наукових закладів, видавництв тощо у сфері правової освіти; надання зазначеним суб'єктам правовиховного процесу методичної допомоги у проведенні цієї діяльності; розроблення пропозицій (рекомендацій) щодо вдосконалення правової навчально-виховної роботи; поширення досвіду з питань правової освіти населення тощо¹.

Також координаційно-методичні ради відповідно до покладених на них обов'язків повинні вивчати й аналізувати стан роботи з питань організації та здійснення правової освіти, заслуховувати на своїх засіданнях найактуальніші питання правової освіти (зокрема, щодо підсумків навчання, аналізу соціологічних досліджень, опитування громадян, оглядів-конкурсів, стану підготовки викладачів правових дис-

¹ Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>.

циплін та видання підручників і посібників з правознавства), а також повідомлення членів рад та інших осіб про результати роботи щодо правового навчання та виховання.

Іншим важливим напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є *інформаційне забезпечення правовиховного процесу*. Інформаційний підхід до правового виховання останнім часом стає все більш поширеним як серед вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Цей підхід ґрунтується на таких положеннях: початковою метою правового виховання є підвищення рівня правової поінформованості громадян; формування правової держави в суспільстві з низькою правовою поінформованістю громадян є неможливим; процес виховання має розпочинатися із засвоєння елементарних правових норм, поступово ж кількість правової інформації повинна збільшуватися; мета правового поінформування громадян полягає в тому, аби цінності і норми, схвалювані суспільством, цілеспрямовано засвоювалися індивідом тощо.

Також прихильники цього підходу доводять, що інформаційна складова є «матеріальною» підставою, «базисом» процесу правового виховання. Інфраструктура ж цього процесу включає інформаційне середовище, змістом якого є правові знання і юридичні технології, а також соціальна пам'ять. Стратегія роботи щодо вдосконалення правової поінформованості згідно з цим підходом мусить будуватися не за екстенсивним принципом «чим більше, тим краще», а за інтенсивним¹. Дійсно, можна погодитися з думкою про те, що правова поінформованість є найважливішою складовою правового виховання, що громадяни країни повинні знати зміст основних законів і правових актів, які їх безпосередньо стосуються. Саме тому наша країна, ставлячи за мету формування правової держави, конституційно закріпила таке положення: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними»².

Значення організації правового інформування громадян полягає не тільки в ознайомленні їх зі змістом законів України та інших нормативно-правових актів, а перш за все у їх вихованні в дусі поваги до права, законів, свідомого і добровільного їх додержання. Адже повага до

¹ Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006.

² Конституція України – основа реформування суспільства [Текст]. – Х. : Право, 1996. – С. 20.

права, закону неможлива без етичного оцінювання, без їх сприйняття і схвалення етичними відчуттями. Тому виховання громадянських відчуттів, передусім поваги до норм права, має становити основу формування соціально-ціннісної орієнтації особистості.

Основними джерелами правового інформування громадян у сучасному суспільстві є ЗМІ: телебачення, Інтернет, радіомовлення та друковані видання. У процесі правового інформування населення ЗМІ зобов'язані дотримуватися певних принципів при обранні змісту та обсягу правової інформації. Найважливішими з них, на наш погляд, є: актуальність і своєчасність правової інформації; негативне оцінювання протиправних діянь та їх караність; потреба у правовій інформації для повсякденного життя і діяльності населення; конкретність і доступність правової інформації; її достовірність та об'єктивність; оптимальність правової інформації (оптимальне співвідношення позитивних і негативних фактів).

В Україні діяльність ЗМІ з правового інформування громадян регламентується Національною програмою правової освіти населення¹. Відповідно до вимог цієї Програми державні ЗМІ зобов'язані систематично інформувати населення України про національне законодавство, діяльність органів законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, а також про стан правопорядку, боротьби з правопорушеннями, особливо серед неповнолітніх, профілактику їх здійснення тощо. З метою підвищення правової інформованості населення в Україні мають створюватися загальні і навчальні телевізійні та радіомовні канали, на яких повинні активно впроваджуватися програми, рубрики та інші популярні форми надання правової інформації. З цією самою метою за участю органів виконавчої влади, управлінь юстиції, навчальних закладів мають створюватися правові лекторії, кінолекторії, проводитися виставки друкованої продукції правового напрямку, зустрічі з фахівцями-юристами, читацькі конференції та інші заходи.

На жаль, ЗМІ в Україні наразі не виконують належним чином роль джерел правового інформування населення. Навпаки, багато ЗМІ негативно впливають на формування правосвідомості і правової культури в нашій країні.

Завершальним напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є *методичне керівництво правовим вихованням, а також узагальнення і поширення досвіду державних установ та гро-*

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

мадських організацій, які досягли високої ефективності у зазначеній сфері діяльності. Метою цього напрямку є забезпечення високого рівня професійно-юридичного змісту правовиховного процесу, який здійснюється всіма державними і громадськими організаціями.

Методичне керівництво правовим вихованням полягає у розробленні найдоцільніших прийомів, способів та засобів правового виховання; обґрунтуванні оптимальних шляхів і методів формування поваги до права, законності, правосуддя; забезпеченні впровадження цих шляхів і методів у практику суб'єктів правового виховання; узагальненні та поширенні позитивного досвіду виховної роботи; виробленні вказівок і рекомендацій державним та громадським організаціям, які успішно вирішують поставлені перед ними завдання щодо формування в усіх громадян високого рівня правосвідомості і правової культури.

Уявляється, що методичне керівництво правовим вихованням також має містити визначення оптимального обсягу і структури правовиховних заходів з урахуванням вікових, освітніх, професійних та інших відмінностей тих чи інших груп населення; обрання форм, що виправдали себе, методів і засобів правового виховання, методики їх використання і визначення їх ефективності; урахування особливостей правового виховання в різних колективах — навчальних, трудових, військових, за місцем проживання; урахування своєрідності впливу на формування поваги до права з боку державних і громадських організацій; розроблення методики обліку конкретних умов праці, побуту, стану законності і правопорядку при проведенні виховної роботи в колективі тощо¹.

Методичне керівництво правовим вихованням, як правило, здійснюють органи юстиції. Цю їхню функцію можна охарактеризувати як навчальну. Вона реалізується у формі розроблення і поширення методичних указівок та рекомендацій з різних питань правового виховання, раціональних методів здійснення даного процесу, а також підготовки програм, навчальних посібників, інструкцій, інформаційних матеріалів та ін.

Складовою частиною методичного керівництва правовим вихованням є також вивчення ефективності правовиховної роботи окремих суб'єктів правового виховання та розроблення на цій основі відповідних пропозицій. Важливе значення тут має використання сучасних досягнень науки, результатів соціологічних досліджень для опрацювання обґрунтованих методичних рекомендацій і вказівок з питань правового виховання.

¹ Лазарев, Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. – 1977. – № 7. – С. 44.

В Україні, як уже зазначалося, основним державним органом, який виконує методичне керівництво правовим вихованням і освітою в країні, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, а також координаційно-методичні ради з правової освіти населення Автономної Республіки Крим, областей України, а також міст Києва та Севастополя. Саме ці ради повинні надавати усім суб'єктам правовиховної діяльності методичну допомогу в проведенні правового виховання і освіти, розробляти пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення правової навчально-виховної роботи, поширювати передовий досвід з питань правового виховання і освіти населення¹.

Управління правовиховним процесом, як правило, базується на загальних і організаційно-функціональних принципах. До перших слід віднести принципи: об'єктивності, локальності, конкретності, науковості, законності, гласності, цілеспрямованості та ін.; до організаційно-функціональних: єдність цілей, змісту, методів і форм; зв'язок правового виховання з практичною діяльністю; створення виховного середовища; виховання в колективі і через колектив; систематичність, послідовність та безпосередність виховних заходів, їх раціональну організацію; врахування вікових та індивідуальних особливостей, персоналізованість; опору на позитивні якості вихованців; узгодженість правовиховної діяльності усіма її суб'єктами, забезпечення зворотного зв'язку; раціональний, оптимальний підбір та розстановку кадрів, що здійснюють правовиховну діяльність. Названі принципи управління правовим вихованням передбачають їх системне втілення у правовиховну практику.

Таким чином, можна констатувати, що для організації ефективного правового виховання в сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи повинні бути об'єднані в певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних загальним задумом і діючих за єдиною програмою. За допомогою цієї системи має здійснюватися управління правовим вихованням у суспільстві. Організацію і управління правовим вихованням у суспільстві можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, які здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи з населенням, її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації і управління правовиховним процесом у

¹ Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>.

суспільстві повинна бути цілеспрямована дія його суб'єктів на свідомість громадян для формування у них системи правових цінностей, знань, а також переконань про необхідність правомірної поведінки.

До системи управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти: державні органи, громадські організації і колективи тощо. Відносно цієї системи комплекс правових заходів є керованим об'єктом. Хоча система управління правовим вихованням органічно входить до загального механізму соціального управління, вона характеризується певними особливостями.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та його оцінювання; розроблення на основі цього аналізу поточних і перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи. У процесі організації правовиховної роботи важливе місце також посідають такі напрями, як координація діяльності державних органів та громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

2.4. Соціальний контроль за правовим вихованням у сучасних умовах

Однією з найважливіших проблем правового виховання в сучасному суспільстві є підвищення його ефективності. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі системи правового виховання, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку, під якими в науковій літературі, як правило, розуміється дія результатів функціонування якої-небудь системи на характер цього функціонування. Одним із основних каналів зворотного зв'язку, який дає змогу оцінити ефективність правового виховання та визначити напрями його вдосконалення, є соціальний контроль. Саме останній є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання.

Актуальність проблеми дослідження системи соціального контролю у сфері правового виховання в Україні та інших пострадянських країнах пов'язана також з тим, що політико-правові інститути, які за-

безпечували правове виховання населення в так званих «соціалістичних» країнах, у процесі трансформації були практично зруйновані або зазнали докорінних змін. Тому одним із найважливіших завдань транзитивного періоду є створення нових демократичних політико-правових і громадських інститутів, які повинні займатися правовим вихованням населення цих країн. Для того щоб діяльність цих інститутів з правового виховання була цілеспрямованою та ефективною, необхідні постійний соціальний контроль і об'єктивне оцінювання результатів цього процесу, що у свою чергу припускає розроблення концепції соціального контролю у сфері правового виховання, обґрунтування форм, методів, функцій та механізмів його реалізації.

Соціальний контроль — поняття багатоаспектне. Цим зумовлена увага до проблеми соціального контролю з боку представників різних гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, психології, економіки, юриспруденції тощо. Аналізу феномену соціального контролю приділяли увагу такі класики соціологічної думки, як Е. Дюркгейм, У. Самнер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк, Т. Парсонс, М. Вебер, У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Лап'єр та ін. Сучасні дослідження соціального контролю пов'язані перш за все з проблематикою девіантної поведінки особистості. Їх результати відображено в роботах В. С. Афанасьєва, А. А. Габіані, Я. І. Гилінського, В. Н. Кудрявцева, І. В. Маточкіна, Р. С. Могилевського, О. Озобкіної, Н. Н. Проскурніної та ін. Слід також відзначити звернення деяких дослідників, серед яких В. А. Матусевич, В. Л. Осовської, В. П. Степаненко, О. В. Танасюк, А. І. Шинкарьова, В. Г. Рум'янцев, до проблематики соціального контролю у сфері громадської думки та формування громадянського суспільства. Питання соціального контролю на рівні дисертаційних робіт досліджували вітчизняні вчені С. І. Спільник та Н. П. Бойко.

Слід зазначити, що, незважаючи на глибокий рівень наукового розроблення поняття соціального контролю у суспільстві в цілому, на даний час практично відсутні комплексні дослідження цього феномену саме в контексті правового виховання. Це визначає широке поле для наукового аналізу і подальшого розроблення проблеми соціального контролю у сфері правового виховання як одного з найважливіших чинників формування правової культури громадян трансформаційного суспільства.

Таким чином, метою цього підрозділу є визначення сутності та значення соціального контролю в процесі правового виховання, а також виявлення його функцій, основних форм, інститутів та обґрунтування чинників і напрямів удосконалення системи соціального контролю в сучасному суспільстві.

Для визначення специфіки соціального контролю у сфері правового виховання необхідно спочатку розглянути загальні підходи до його виникнення, сутності та змісту в суспільстві в цілому.

Відомо, що примушення до належної поведінки спостерігається вже у тварин, які ведуть стадний спосіб життя. Безпосереднє ж становлення соціального контролю нерозривно пов'язане з виникненням людського суспільства. У процесі розвитку та ускладнення різноманітних соціальних відносин у суспільстві швидко розвивається й структура соціального контролю, вдосконалюються його механізми, підвищується його значення у функціонуванні всіх соціальних систем. Поступово формуються соціальні інститути, спеціально покликани здійснювати соціальний контроль, — правоохоронні, судові та інші наглядові органи. Разом з тим тією чи іншою мірою функції соціального контролю здійснюють й інші соціальні інститути або групи, державні та громадські організації.

Гнучкість соціального контролю, зміна його механізмів відповідно до нових цілей і умов, що виникають у процесі суспільного розвитку, є важливими передумовами соціального прогресу. Жорсткий всеохоплюючий соціальний контроль породжує конформізм, призводить до соціального застою та деградації; слабкий, малоефективний соціальний контроль сприяє зростанню антигромадської поведінки¹.

Соціальний контроль здійснюється шляхом застосування як позитивних санкцій (у разі «зразкової» поведінки або відхилення від прийнятих «зразків» у «бажаний» бік), так і негативних санкцій (у разі порушення чинних у даному суспільстві, соціальній групі соціальних норм).

Уперше термін «соціальний контроль» увів у науковий обіг французький соціолог і психолог Р. Тард для позначення засобів повернення злочинця до нормальної, тобто відповідної нормам суспільства, поведінки². Пізніше цей термін став використовуватися ширше у зв'язку із зростанням інтересу до проблеми соціалізації особистості. Наприклад, американські соціологи Е. Росс і Р. Парк інтерпретували соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, що забезпечує нормальне співвідношення між соціальними очікуваннями, вимогами та внаслідок цього — «здоровий» со-

¹ Философский энциклопедический словарь [Текст] / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 612.

² Tarde, G. On Communication and Social Influence [Текст] / G. Tarde. – Chicago. 1969. – P. 255–264.

ціальний порядок¹. Французький соціолог Р. Лап'єр запропонував розглядати соціальний контроль як засіб, що забезпечує процес засвоєння індивідом цінностей, норм культури та механізм передавання їх від покоління до покоління. Також, на його думку, на індивідуальному рівні соціальний контроль виконує роль посередника між індивідом і конкретною ситуацією².

Американський соціолог Т. Парсонс теоретично експлікував соціальний контроль як механізм забезпечення у межах даної системи узгодженості всіх її функцій з поведінковими очікуваннями людей, засвоєння цінностей і норм суспільства його членами, створення системи авторитетної інтерпретації нормативних зобов'язань, здійснюваної спеціально створеними у суспільстві інститутами права, культури, управління тощо³.

Феномен соціального контролю не залишається поза увагою російських та вітчизняних дослідників. Так, російський соціолог А. М. Яковлев визначає соціальний контроль як спосіб саморегуляції соціальної системи, який забезпечує впорядковану взаємодію її компонентів (індивідів, груп, співтовариств, відносин між ними, їх діяльності тощо) за допомогою нормативної регуляції⁴.

На думку ж Є. М. Бабосова основою соціального контролю є сукупність норм і цінностей, які нав'язуються індивіду або групі ззовні — з боку суспільства в особі його уповноважених представників (державних службовців), а також система санкцій, які застосовуються з метою додержання цих норм і цінностей⁵. Крім цього, інші дослідники розглядають соціальний контроль як сукупність матеріальних і символічних ресурсів, що їх застосовує суспільство для підтримання конформістської поведінки своїх членів у межах передбачених норм і санкцій⁶ та ін.

¹ Ross, E. A. Social Control. A Survey of the Foundation Order [Текст] / E. A. Ross. – Cleveland – London, 1969. – Р. 1; Park, R. E. On Social Control and Social Behavior [Текст] / R. E. Park. – Chicago, 1969. – Р. 181–210.

² Lapiere, R. Theory of Social Control [Текст] / R. Lapiere. – New York – Toronto – London, 1957. – Р. 30–62.

³ Парсонс, Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Текст] / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. Тексты : пер. с англ. / под ред. А. Ф. Филиппова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – С. 494–526.

⁴ Российская социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМ-ИНФРА*М, 1998. – С. 213.

⁵ Социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. А. Н. Данилова. – Минск : БелЭн, 2003. – С. 147.

⁶ Касьянов, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – С. 324.

У наведених визначеннях можна відмітити одностороннє тлумачення згаданого поняття, відповідно до якого соціальний контроль розглядається в основному в негативному контексті, а саме з погляду неправомірної поведінки, де індивіду відводиться роль підконтрольного об'єкта, а певний соціальний суб'єкт виступає як сила, що контролює та примушує. При такому підході соціальний контроль сприймається як інститут, функціями якого є перш за все регуляція поведінки людей за допомогою санкцій та примусових заходів. Більш вдалим, на наш погляд, є визначення українського дослідника С. І. Спільника, який під соціальним контролем розуміє цілеспрямований і дієвий вплив соціальних суб'єктів на поведінку агентів соціальної взаємодії з метою оптимізації функціонування всієї соціальної системи¹.

Аналіз наведених підходів до категорії «соціальний контроль» дає змогу зробити висновок про те, що дослідники, як правило, розглядають соціальний контроль з двох позицій: з точки зору девіантної поведінки особистості як механізм певних санкцій з боку суспільства (соціальної групи) на дану особу, а також в аспекті процесу соціалізації як систему побудови зворотних зв'язків між суспільством (соціальною групою) та особистістю.

Слід зазначити, що соціальний контроль як система санкцій, призначений передусім ригідним, жорстким соціальним системам, до яких відносять тоталітарні та авторитарні режими, у структурі котрих або взагалі не відбуваються принципові зміни усталених норм і принципів спільного життя, або ці зміни мають односторонній характер, який відображає волю пануючого режиму. В таких суспільствах, заснованих на принципах монізму, одновимірності політичного, економічного та духовного життя, підпорядкування правлячій верхівці здійснюється шляхом примушення й ідеологічної омани, створення атмосфери страху і терору. У такому суспільстві деякі канали зворотного зв'язку, у тому числі основні види соціального контролю, відсутні (або неповноцінні), що рано чи пізно призводить до соціального вибуху і руйнування такої системи. Можна констатувати, що в ригідних системах соціальний контроль виконує перш за все репресивно-регулюючу функцію і є механізмом, в якому гіпертрофовану роль відіграють кримінально-правове регулювання та санкції.

Пластичні соціальні системи, до яких належить і демократичне суспільство, характеризуються нелінійністю, відвертістю, плюраліс-

¹ Спільник, С. І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запоріж. нац. ун-т ; С. І. Спільник. – Запоріжжя, 2006.

тичністю. У таких суспільствах стабільність підтримується за допомогою наявності різноманітних каналів зворотного зв'язку між суспільством і особистістю, а також здатністю цих соціальних систем до трансформації і самовдосконалення. Важливо відзначити, що в демократичному суспільстві соціальний контроль стає елементом політичної влади, заснованої на дуалізмі громадянського суспільства та держави, яка здійснюється за допомогою поділу влад через механізм стримувань і противаг. Функціонально соціальний контроль починає виступати як вияв народного суверенітету, демократії та самоврядування народу, правова форма управлінської діяльності. Інституційно соціальний контроль у демократичній системі включає парламентський контроль, адміністративний контроль, конституційний контроль, громадський (корпоративний) контроль, контроль партій, громадських організацій, трудових колективів, груп громадян (виборців, споживачів та ін.), індивідуальний контроль громадян¹.

Аналіз наукової літератури дозволяє також зробити висновок про те, що соціальний контроль можна розглядати як в широкому, так і вузькому значенні. У широкому значенні соціальний контроль — це сукупність механізмів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації тощо), за допомогою яких забезпечуються його самоорганізація та самозбереження шляхом встановлення і підтримання певного нормативного порядку та використання певних «зразків» у поведінці. Такими «зразками» можуть бути певні цінності, правові та моральні норми, адміністративні розпорядження, звичаї, традиції і под.

У вузькому значенні під соціальним контролем, як правило, розуміється «сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх елімінавання (усунення) або скорочення, мінімізації»².

Значимо, що в соціологічній науці при дослідженні соціального контролю аналізуються, як правило, такі категорії і поняття, як функції соціального контролю, його види, форми та інститути, девіантна поведінка, конформізм, соціальні норми, соціальна стабільність, санкції та ін. Проте, оскільки метою цієї роботи є вивчення соціального контролю в аспекті правового виховання, то, очевидно, слід докладніше зу-

¹ Шахов, И. Б. Социальный контроль в правовом государстве [Текст] / И. Б. Шахов // Проблемы законности : республик. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 1995. – Вип. 29. – С. 10.

² Гилинский, Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 419.

пинитися на функціях, видах та інститутах соціального контролю у сфері правового виховання, а також з'ясувати, яке значення має соціальний контроль для правового виховання.

Відомо, що соціальний контроль виконує три найважливіші соціальні функції: регулятивну (контроль є одним із основних елементів соціальної регуляції поведінки людини); запобіжну (контроль сприяє збереженню у загальних рисах значущих цінностей) та стабілізуючу (контроль сприяє встановленню соціального і правового порядку) функції. Завдяки тріаді цих функцій соціальний контроль виявляється як певний соціальний механізм, який допомагає здійснювати без істотних відхилень трансляцію (передавання) соціального досвіду від покоління до покоління.

Ці функції залишаються незмінними незалежно від сфери дії інститутів соціального контролю. Наприклад, якщо аналізувати соціальний контроль в аспекті власне правового виховання, то можна констатувати, що реалізація регулятивної функції соціального контролю в суспільстві інституціоналізує існуючі форми та методи правового виховання, визначає спрямованість їх застосування в тій або іншій сфері суспільних відносин, а також забезпечує досягнення передбачуваного результату при втіленні цих заходів у життя.

Реалізація запобіжної функції соціального контролю у сфері правового виховання забезпечує оптимальне функціонування інститутів правового виховання, що зумовлює трансляцію соціального досвіду від покоління до покоління. Стабілізуюча функція соціального контролю у сфері правового виховання забезпечує ефективність застосування методів правового виховання, дозволяє прогнозувати їх результати, що сприяє стабільності всієї соціальної системи. Отже, основною метою соціального контролю у сфері виховання є прагнення досягти соціальної стабільності і тотожності між соціальними очікуваннями суспільства та реальним станом речей, в нашому випадку між засобами правового виховання та рівнем правової культури і правосвідомості у суспільстві.

Соціальний контроль у сфері виховання можна класифікувати за декількома критеріями. Залежно від характеру санкцій прийнято розрізняти формальний і неформальний соціальний контроль. Розрізняють також репресивний і стримуючий (попереджувальний, профілактичний) контроль, зовнішній і внутрішній контроль тощо.

Формальним соціальним контролем у сфері правового виховання називається контроль із боку соціальних інститутів суспільства — держави, суспільних організацій, церкви та ін. Санкції, що застосовуються в межах формального соціального контролю, зазвичай наперед регламентовані.

Неформальний соціальний контроль у сфері правового виховання здійснюється в сім'ї, соціальних групах та ін. Цей вид соціального контролю не має певної регламентації і зводиться до спонтанних реакцій учасників певного процесу, які виражають взаємне оцінювання поведінки один одного. Історично неформальний контроль з'явився набагато раніше формального. До появи формалізованих інститутів функцію соціального контролю в суспільстві виконували звичаї, традиції в синкретизмі з релігійними нормами¹. Іноді в науковій літературі до неформального соціального контролю відносять і самоконтроль.

Як уже зазначалося, категорію соціального контролю в аспекті правового виховання у вітчизняній науці практично не досліджено. Проте це не свідчить про відсутність засобів контролю у сфері правового виховання в СРСР. У той період існували достатньо ефективні інститути партійного і державного контролю за процесом соціалізації та правового виховання, які забезпечували стабільність і керованість радянського суспільства. Не випадково, що тоді радянські суспільствознавці ввели у науковий обіг таке поняття, як «управління правовиховною роботою»². Природно, що дослідженням соціального контролю в умовах «соціалістичного суспільства», які стали здійснюватися останнім десятиліттям його існування, були спочатку притаманні ідеологізація проблеми, зсув функцій контролю у бік жорсткої соціальної детермінації поведінки громадян з боку партії, держави, її спеціальних органів та ін. Таким чином, можна говорити, що інститути соціального контролю за правовим вихованням існували вже за радянських часів, однак значною мірою вони обмежувалися державно-правовими формами, були монополізовані найвищими органами партії та держави і у зв'язку з цим не могли бути застосовані в сучасній Україні.

Тому у процесі становлення незалежної Української держави виникла необхідність у створенні якісно нових інститутів соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, які б відповідали орієнтирам демократичного суспільства.

Проте, оскільки українське суспільство знаходиться в перехідному стані, створення в ньому ефективних інститутів соціального контролю зустрічає об'єктивні проблеми і труднощі, які посилюються також і тим, що у нашому суспільстві відсутня виражена концепція правового

¹ Касьянов, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – С. 330.

² Див.: Лазарев, Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. – 1977. – № 7. – С. 37–45; Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся [Текст] / А. Я. Сухарев // Сов. государство и право. – 1977. – № 11. – С. 37–45.

виховання, на підставі якої має здійснюватися виховання громадян України у дусі нових систем соціальних цінностей і правових норм (які самі часто ще є предметом гострих дискусій).

Серед особливостей і труднощів соціального контролю в транзитивних умовах деякі дослідники виділяють й інші проблеми:

– неадекватність механізму соціального контролю, його форм і методів відносно нової соціальної обстановки в суспільстві, глибини та швидкості трансформаційних зрушень в його соціальній структурі, характеру, масштабів і спектра соціальних девіацій;

– перехідний характер форм соціального контролю, відсутність їх цілісності, повноти властивостей та ознак, збереження рудиментів старої системи контролю, паралельне співіснування його нових і старих елементів;

– дезорієнтація ціннісно-нормативних основ соціального контролю і пов'язана з нею дезінтеграція системи ендогенних (внутрішніх) форм контролю — самоконтролю особи, неврегульованість і невизначеність процесів заміщення старих соціальних цінностей і соціальних норм новими, домінування неінституційних норм, частина з яких веде до соціальних дисфункцій, деструкцій особистості, виражає інтереси девіантних шарів та груп населення;

– значне розширення сфер (поля) дії соціального контролю у зв'язку з анемічністю перехідного суспільства, зростання масштабів і спектра девіацій. Так, для деяких соціальних груп перехідного суспільства девіантна поведінка вважається швидше нормою, ніж відхиленням. Вкрай небезпечними темпами йдуть процеси наркоманізації й алкоголізації населення, особливо молоді;

– поєднання протилежних, різноспрямованих тенденцій у використанні підходів (форм і методів) соціального контролю: з одного боку, в транзитивних умовах неминуче певне посилення репресивних санкцій, в першу чергу кримінально-правового порядку, а з другого — зумовлене процесами демократизації розширення спектра дії норм самоконтролю особистості, декриміналізація низки форм поведінки, що вважалися злочинними, та ін.¹

Однією з найважливіших проблем соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, є визначення його основних елементів (інститутів). Це питання розглядають по-різному.

¹ Сидоров, А. Социальный контроль в переходном обществе [Текст] / А. Сидоров // Общество безопасности – альтернатива обществу риска : материалы 51-й науч.-метод. конф., посвящ. 75-летию Ставроп. гос. ун-та «Университетская наука – региону». – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2006. – С. 56–68.

Наприклад, О. Конт вважав, що основними соціальними інститутами, які забезпечують інтеграцію суспільства, а також здійснюють соціальний контроль, є сім'я, держава та релігія. Сім'я, на його думку, вчить долати природжений егоїзм, а держава покликана попереджати «корінну розбіжність» людей в ідеях, відчуттях та інтересах. Р. Парк виділяє три форми соціального контролю: елементарні санкції, громадську думку та соціальні інститути¹.

Т. Парсонс досліджує такі інститути соціального контролю, як інституціоналізація; міжособисті санкції; ритуальні дії; інститути, що забезпечують збереження цінностей і розмежування «нормальної» та «девіантної» поведінки; інститути повторної інтеграції; інститути, здатні застосовувати насильство, примушення та ін. У широкому значенні до механізмів соціального контролю (точніше, збереження інтеграції суспільної системи) Т. Парсонс відносив і соціалізацію, що забезпечує інтеріорізацію, тобто засвоєння особами соціальних цінностей, ідей, символів. Також він виділяв і аналізував три методи соціального контролю стосовно девіантів: ізоляцію від інших громадян (наприклад, у в'язниці); відокремлення з частковим обмеженням контактів (наприклад, у психіатричній лікарні); реабілітацію — підготовку до повернення до «нормального» життя (наприклад, за допомогою психотерапії)².

На думку польського соціолога Я. Щепанського, система соціального контролю включає три основні елементи: звички, звичаї та систему санкцій. Останні можуть бути негативними (покарання) і позитивними (заохочення), формальними, тобто реакції формальних інститутів на певну поведінку, і неформальними, тобто реакції, джерелом яких є громадська думка, неформальні інститути. Нарешті, з погляду «змісту» тиску, що надається санкціями, виділяються: правові санкції за певні дії, передбачені приписами закону; етичні санкції, що впливають із визнаних моральних принципів; сатиричні санкції, яким піддаються люди, що поведуться інакше, ніж це прийнято; релігійні санкції, передбачені системою догматів і вірувань будь-якої релігії³.

На нашу думку, соціальний контроль у сфері виховання є складно-організованою, багатоступінчастою системою, що складається з низки взаємодіючих елементів, серед яких можна виділити: а) інститути со-

¹ Тернер, Дж. Структура социологической теории [Текст] : пер. с англ. / Дж. Тернер ; общ. ред. и вступ. ст. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – С. 27, 70.

² Там само. – С. 70–72.

³ Щепанский, Я. Элементарные понятия социологии [Текст] : пер. с пол. / Я. Щепанский ; под ред. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1969. – С. 104–106.

ціального контролю; б) норми; в) цінності; г) моніторинг (власне контроль) додержання встановлених норм і цінностей; г) санкції та ін.

Основними інститутами соціального контролю у сфері правового виховання сучасного суспільства є держава, громадські організації, громадська думка, установи освіти, засоби масової інформації, церква, соціальні групи, сім'я тощо.

Безпосередніми регуляторами людської поведінки слугують вироблені суспільством цінності як вираз ставлення людини до тих чи інших об'єктів, і відповідні їм норми (правові, моральні, релігійні, звичаї, традиції та ін.). У свою чергу, норми є правилами, зразками, стандартами, еталонами поведінки, які встановлюються державою або ж формуються у процесі спільної соціальної життєдіяльності. Суспільство за допомогою своїх інститутів соціального контролю здійснює постійний моніторинг, тобто спостереження за процесом виховання в суспільстві та його оцінювання, з метою виявлення його відповідності бажаному результату. За наслідками цього моніторингу (контролю) застосовуються певні санкції з метою закріплення існуючих у суспільстві норм, цінностей, зразків правової поведінки. Основними методами соціального контролю у сфері правового виховання є позитивні санкції — заохочення та негативні санкції — покарання.

Таким чином, механізм дії соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, зводиться до того, що суспільство задає певні цінності та норми, забезпечує їх трансляцію і соціалізацію індивідів, здійснює за допомогою своїх інститутів постійний моніторинг за додержанням установлених цінностей і норм, заохочує членів суспільства за додержання норм (конформізм) або карає за їх порушення, а також уживає заходів щодо попередження (профілактики) небажаних форм поведінки¹.

Розглянемо деякі з названих елементів соціального контролю у сфері правового виховання на прикладі України.

Провідне місце в системі соціального контролю у сфері виховання в Україні посідає держава, оскільки за Конституцією України (ст. 3) «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»². У соціальному контролі у сфері виховання беруть (чи повинні брати) участь усі гілки і органи державної влади: виконавчої, зако-

¹ Гишинский, Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 421.

² Конституція України – основа реформування суспільства [Текст]. – Х. : Право, 1996. – С. 7.

нодавчої, судової, спеціальні контролюючі державні органи, органи місцевого самоврядування та ін. Держава зобов'язана розробляти нормативні акти, спрямовані на вдосконалення правового виховання; організувати державний моніторинг у сфері правового виховання; встановлювати принципи соціального контролю, забезпечувати його нормативне регулювання, фінансування, а також соціальну профілактику деструктивної дії девіантної поведінки на громадян, яка в цьому разі є частиною соціального контролю. Завдання інших відповідних державних інститутів (структур) полягає у здійсненні моніторингу у сфері правового виховання та оцінюванні ефективності правовиховної діяльності. Серед цих структур, які повинні брати участь у соціальному контролі якості та результатів правового виховання, можна назвати Міністерство юстиції України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і мистецтв України, Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, Національну академію правових наук України, Академію педагогічних наук України тощо.

Відповідно до вимог Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України, провідну роль у здійсненні контролю за результатами правового виховання і освіти населення відіграють Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, місцеві міжвідомчі координаційно-методичні ради з правової освіти населення та місцеві органи виконавчої влади, які повинні вивчати і аналізувати стан правової освіти населення та вживати організаційних, методичних та інших заходів до підвищення її ефективності¹.

Державний соціальний контроль у сфері правового виховання здійснюють й інші органи державної влади в Україні. Наприклад, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» парламентський контроль за здійсненням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист їх прав покладено на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Оскільки моніторинг додержання прав і свобод людини і громадянина в державі є одним із вагомих показників рівня правового виховання та правової культури в цілому, то Уповноваженого з прав людини слід розглядати як інститут, на який державою покладено здійснення соціального контролю у сфері правового виховання.

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

Упродовж тільки 2012 р. до Уповноваженого з прав людини за захистом своїх соціально-економічних, гуманітарних та конституційних прав звернулися більш 10 тис. громадян України, іноземців та осіб без громадянства¹. Як правило, до Уповноваженого звертаються громадяни України з приводу порушення їх прав і свобод внаслідок рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Аналіз звернень свідчить про те, що велика частина з них стосується порушення громадянських прав.

Провідну роль у структурі органів державної влади, які здійснюють моніторинг у сфері правового виховання, відіграють Прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ України і Державний департамент України з питань виконання покарань. Це пояснюється тим, що найбільш інформативним у сфері правового виховання є оцінювання ефективності правовиховної діяльності в країні шляхом порівняльного аналізу рівня соціальних відхилень (девіації), які дають змогу оцінити стан правосвідомості та правової культури населення на момент початку правовиховних заходів з їх станом на момент їх завершення.

Наприклад, за даними Генеральної прокуратури України, в 2012 р. на території країни (станом на 20 листопада 2012 р.) органами внутрішніх справ зареєстровано 3 163 810 заяв і повідомлень про злочини, що на 3,3 % більше, ніж за аналогічний період 2011 р. Упродовж зазначеного періоду зареєстровано 16 402 злочини проти життя та здоров'я, у тому числі 2100 — умисних убивств та 3065 — умисних тяжких тілесних ушкоджень, з них кожне четверте (724) зі смертельними наслідками. Станом на 20 листопада 2012 р. залишалися нерозкритими 40,8 % злочинів від кількості тих, справи про які перебували у провадженні правоохоронних органів (205 506 злочинів). Їх кількість порівняно з позаминулим роком зросла на 16,4 %. Три чверті з них становлять крадіжки (151 076), у тому числі 12 753 — вчинені із квартир. Також не розкрито: 314 умисних убивств, 388 тяжких тілесних ушкоджень, 9810 грабежів, 850 розбоїв².

За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, на 1 лютого 2010 р. у пенітенціарних установах України перебували 148 тис. 795 засуджених. Під наглядом дільничних мілі-

¹ Оцінка діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option>.

² Інформація про стан законності в державі у 2012 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/>.

ціонерів перебувають майже 700 тис. рецидивістів, що звільнилися з місць позбавлення волі, а також осіб, що знаходяться під адміністративним наглядом¹. Усього ж на 100 тис. населення в Україні припадає 325 засуджених, які перебувають у пенітенціарних установах.

Проте, аналізуючи ці цифри злочинів та злочинців, не слід забувати, що йдеться про дані офіційної статистики. Адже є ще й так звана латентна злочинність, яка не фіксується офіційно. Вважається, що останніми роками в Україні та інших пострадянських країнах латентна злочинність становить приблизно 4 : 1, тобто на один зареєстрований злочин доводиться чотири незареєстрованих. Рівень латентної злочинності істотно різниться з окремих видів правопорушень. Проведені кримінологами дослідження показують, що, наприклад, по вбивствах він складає 2 : 1, по зґвалтуваннях — 6 : 1, а по крадіжках — 73 : 1. Найвищий показник по хабарництву — більше 2900 випадків на один зареєстрований і вимагання (рекет) — більше 17 000 : 1². Усі ці дані свідчать про рівень правового виховання і правової культури громадян у нашій країні, а також про ефективність правового виховання в Україні.

Одним із найважливіших інститутів соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, є соціологічні дослідження громадської думки. В Україні на сьогодні існує значна кількість організацій, які проводять моніторинг громадської думки. Найавторитетнішими з них є Інститут соціології НАН України, Український центр політичних і економічних досліджень ім. Олександра Разумкова, Київський міжнародний інститут соціології, Український інститут соціальних досліджень та ін.

Актуальність соціологічних досліджень як інституту соціального контролю зумовлена тим, що вони дають змогу:

- визначити сутність соціально-економічних, духовно-ідеологічних та політичних процесів у сучасному суспільстві, розкрити динаміку, тенденції та перспективи його розвитку;
- проаналізувати причини соціальних проблем, суперечностей, екстремальних ситуацій, дисфункцій у процесах розвитку та функціонування соціальних об'єктів для своєчасного ухвалення управлінських рішень;

¹ Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.02.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=66216&cat_id=45688.

² Вуколова, Т. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России [Електронний ресурс] / Т. Вуколова, Ю. Латов. – Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>.

– організувати систему соціального моніторингу як засобу безперервного одержання інформації на різних рівнях про стан і динаміку зміни соціальних об'єктів на основі вивчення думки та реакцій населення¹.

Наприклад, соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова постійно проводить різноманітні соціологічні опитування серед населення, зокрема і на правову тематику. У процесі проведення одного із соціологічних досліджень, присвячених проблемам прав людини та їх захисту, було одержано такі результати, які розкривають рівень правової культури, а отже, і правового виховання в Україні².

Так, на запитання: «Чи знаєте Ви, що потрібно робити, аби звернутися до суду для захисту своїх прав?» позитивну відповідь дали лише 10,2 % респондентів. Відповідаючи на запитання: «До яких дій Ви вдавалися для захисту Ваших порушених прав?», — 58,8 % опитаних, чії права порушувалися, не робили ніяких дій, і тільки 18,1 % здійснювали певні дії, а 2,2 % респондентів навіть зверталися для захисту своїх прав до Європейського суду з прав людини. Відповідаючи на запитання: «Як би Ви розцінили рівень Вашої обізнаності про свої права і можливості їх захисту?», — 52,7 % респондентів відповіли, що їх рівень обізнаності про свої права є низьким, а на запитання: «Який спосіб захисту прав людини є найефективнішим зараз в Україні (суд, прокуратура, адвокат, Уповноважений Верховної Ради з прав людини та ін.)?» — найбільшу підтримку одержав (14,7 %) Європейський суд з прав людини³.

Про що свідчать одержані результати? Громадяни України так і не змогли усвідомити, що одним із невід'ємних прав людини є право звернення до суду за захистом їх порушених прав. Також одержані результати показують, що органи державної влади в Україні й дотепер не користуються довірою у населення, а гарантом додержання прав і свобод людини є не вітчизняні суди, а скоріше Європейський суд з прав людини, в об'єктивності й справедливості якого наші співвітчизники не сумніваються.

¹ Шинкарев, А. И. Социальный контроль и правопорядок в контексте общественного мнения [Текст] / А. И. Шинкарев // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 2006. – Вып. 50. – С. 177–182.

² Дослідження проводилися в лютому і грудні 2007 р. Опитувалися респонденти віком від 18 років у всіх областях України, Києві і АР Крим за вибіркою, що становить доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками.

³ Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uceps.org/socpolls.php>.

Дані, одержані при проведенні цього та інших соціологічних досліджень, вказують на ті сфери суспільного життя, в яких соціальні очікування не збігаються з реальним станом речей і на які необхідно звернути увагу державним і громадським інститутам.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що на даному етапі існує серйозна розбіжність між теорією організації соціального контролю за правовим вихованням і соціальною практикою в цій сфері в Україні. У розглянутому підрозділі не передбачається аналіз цієї проблеми, проте можна припустити, що без створення ефективної системи соціального контролю у сфері правового виховання неможливо добитися високого рівня правової культури та правосвідомості громадян України. Це в свою чергу відсуває на невизначений строк досягнення тих цілей, які передбачено Конституцією України щодо створення демократичної, соціальної, правової держави.

Можна констатувати, що основними завданнями соціального контролю у сфері виховання в перехідному суспільстві, у тому числі в Україні, є: створення сучасних інститутів соціального контролю у сфері правового виховання, підвищення дієвості діяльності органів державної влади, які повинні займатися моніторингом у сфері правовиховної роботи, залучення громадських організацій для виконання соціального контролю у сфері правового виховання тощо. Також необхідно розробити методику соціального контролю у сфері правового виховання і визначення рівня реального стану правосвідомості та правової культури. Нарешті, потрібні чіткі критерії, що дають змогу визначити ефективність правового виховання в цілому, його складових частин і шляхів реалізації нормативної моделі правового виховання в політико-правову діяльність. Усе це неможливо без чіткої державної політики у сфері правового виховання, яка передбачала б координацію зусиль усіх державних органів у цьому процесі. Важливо також обґрунтувати нові підходи до соціального контролю з урахуванням завдань, які вирішує Україна.

Сутність нового підходу до соціального контролю повинна полягати у зміні ступеня впливу держави та інститутів громадянського суспільства на всі соціальні процеси. Можна припустити, що оптимальною вважається така конструкція соціального контролю у сфері правового виховання з боку державних інститутів та інституцій громадянського суспільства, коли вони перебувають у стані синергетичної взаємодії. Це дозволить максимально ефективно використовувати всі ресурси суспільства з метою формування необхідного рівня правової культури суспільства та правосвідомості його громадян.

Розділ 3

Практичні моделі правового виховання: світовий та вітчизняний досвід

3.1. Особливості американської моделі правового виховання

У сучасних умовах проблема правового виховання американських громадян набула високого ступеня актуалізації. Це пов'язано передусім з тим, що зміцнення основ державності, конституційного устрою в США здебільшого визначається здатністю громадянського суспільства до виконання функції з підготовки соціально активних громадян, які мають розвинену правову свідомість, високий рівень правової культури, що досягається в процесі їх правового виховання.

Крім того, актуальність дослідження проблеми правового виховання зумовлена й тим, що система державних заходів репресивного характеру, що застосовуються в США у боротьбі з різноманітними правопорушеннями, продемонструвала неспроможність ні скоротити їх, ні знизити темпи їх зростання¹. У цьому зв'язку акценти у політиці США, що спрямована на подолання протиправної поведінки, були перенесені на розвиток соціальної превенції, що включає, крім економічних, організаційних, правових, технічних заходів, заходи правовиховного характеру, які мають своєю метою формування правової свідомості і правової поведінки американських громадян.

Проблема правового виховання в США розробляється у працях таких учених, як І. І. Антонович, Е. Я. Баталов, В. М. Биков, Б. Л. Вульсон, А. П. Гетьман, Я. Н. Гишинський, Р. Г. Гурова, О. Г. Данильян, Г. Г. Дилигенський, А. Н. Джушинський, С. М. Іншаков, Е. Ю. Каверіна, М. Б. Кларин, З. А. Малькова, Н. Д. Ніканоров, В. Ю. Сморгунова, В. Я. Тацій, а також В. Бенетт, Д. Кіпсмайер, Т. Лікон, Ф. Ньюмен, Дж. Патрік, К. Реан та ін. У цьому розділі з урахуванням наукових розробок з вивчення різноманітних аспектів правового виховання в США проаналізовано основні напрями здійснення правовиховного процесу в цій країні, які зумовлюють особливості американської моделі правового виховання.

¹ Воронин, Ю. А. Система боротьби с преступностью в США [Текст] / Ю. А. Воронин. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1996. – С. 73.

Модель правового виховання в США припускає залучення до цієї справи різноманітних соціальних інститутів, серед яких важлива роль відводиться освіті. Завдяки саме освіті передусім здійснюється правове виховання в американській школі. При цьому треба зауважити, що в американській педагогічній традиції не виокремлюється саме правове виховання. Правове виховання учнівської молоді здійснюється через викладання курсів, головним завданням яких є формування громадянського просвітництва (*civil literacy*).

У Сполучених Штатах Америки існує достатньо ефективна система правової освіти, яка є одним з основних напрямів правового виховання учнівської молоді. Вона базується на основних законах США — Конституції, Біллі про права і Декларації незалежності, де закріплено цінності, що становлять основу освітньо-виховної системи цієї країни. Найголовнішими з них є: суспільне благо, індивідуальне право, справедливість, рівність (юридична, політична, економічна, соціальна), правда, плюралізм, патріотизм. Ця система постала основою, завдяки якій сформувалися той американський патріотизм, американська національна гордість, американський активізм, американська громадянська ідентичність, котрими пишається ця країна.

У США існують глибокі традиції правового виховання через правове навчання. Як правило, це відбувається завдяки вивченню курсу державного устрою США (штату, інших структур місцевого самоврядування). Учні одержують інформацію про те, як працює політико-правова система США, розглядаючи, наприклад, теми: «Як законопроект стає законом», «Процедури виборів», «Системи протидії в політиці», «Конституція США», «Біль про права». У 4–6-х класах при вивченні організації місцевого самоврядування учні залучаються до таких цінностей, як дружба, співробітництво, без яких неможливі зв'язки і стосунки усередині школи і в межах мікросоціуму. У старших класах школи більш поглиблено розглядаються конституційні принципи і політичні інститути, а також питання щодо сутності права, політики та участі у політичному житті¹.

Останніми роками популярності набули різноманітні програми, спрямовані на громадянсько-правове виховання учнів. У них громадянськість розглядається як пріоритетна цінність, набуття якої дає змогу усвідомити людську гідність і досягти власної досконалості. Особлива увага звертається на узгодження інтересів особистості і

¹ Сайпулаева, Т. Ю. Содержание и методы гражданского образования в США [Текст] / Т. Ю. Сайпулаева // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 30.

суспільства. За таких умов учні навчаються трансформувати свої інтереси в правові норми та акти. У перебігу правового оформлення особисті інтереси стають все більш суспільними, а саме суспільство при цьому — більш громадянським, здатним створити необхідні умови для реалізації особистих інтересів¹.

Так, Американська Асоціація політичної науки оголосила про нову програму з громадянознавства і навчання учнів громадянсько-правовим якимостям, яка одержала назву «Завдання посилення громадянської освіти». Ця програма сприяє впровадженню основ юридичних та політологічних знань у старших класах школи та коледжах. Вона налагоджує поширену межу державних інститутів і департаментів юридичної і політичної науки, які розробляють нові поточні програми з громадянської освіти, а також сприяють підвищенню привабливості громадянсько-правової проблематики серед учених².

У США існують й інші асоціації, які розробляють проблеми громадянсько-правової освіти і виховання. Серед них — Центр громадянської освіти через право (штат Мічиган), який оголосив кампанію за розвиток громадянської освіти під гаслом: «Ми — народ: громадяни і Конституція», а також асоціація «Демократія за громадянську освіту і Демократичну республіку», Центр навчання праву і демократії в Колорадо, «Правова освіта»: Асоціація в Оклахомі (Oklahoma Bar Association); відкрився Національний інститут Громадянської освіти в галузі права (NICEL, Washington, DC), зорієнтований на підготовку шкільних програм з права для 12-х класів, перепідготовку вчителів, адвокатів, юристів-професіоналів, практиків, організаторів освіти.

Важливу роль у справі налагодження правового виховання відіграє Національний комітет із соціальних досліджень, створений у 1921 р. Він має представників у 50 штатах, Вашингтоні, окрузі Колумбія і в 69 зарубіжних державах. Структурно він акумулює 110 державних, місцевих, регіональних комітетів і груп, проводить щорічні конференції, скеровує діяльність об'єднань учителів 12-х класів, коледжів і викладачів університетів, розробників навчальних планів і фахівців у галузі соціальних наук, супервайзерів та лідерів у цій предметній галузі.

Чільне місце в організації правового виховання учнівської молоді США посідає Центр громадянської освіти, заснований Департаментом

¹ Вайянт, Ж. Образовательные стандарты в американской школе [Текст] / Ж. Вайянт // Преподавание истории и обществоведения в школе. — 2006. — № 3. — С. 28–30.

² Золотухин, В. П. Школьная реформа в США (нач. XXI в.) [Текст] / В. П. Золотухин // Новая и новейшая история. — 2007. — № 6. — С. 143–145.

освіти разом з Радою Опікунів у 1994 р. Цей центр плідно працює у царині стандартизації громадянської освіти, яка класифікується за трьома структурними рівнями: стандарти для учнів дошкільного класу і навчальної школи, стандарти для учнів 5–8-х класів середньої школи та стандарти для учнів старших класів школи (9–12-ті класи).

Ці національні стандарти дійсно орієнтують учителя на інтегративність навчання громадянсько-правовим дисциплінам, є виключно концептуальними і прагматично зорієнтованими. Вони містять не тільки розгорнуті інформаційні блоки, де розкриваються зміст основних громадянсько-правових концептів, описування і роз'яснення яких ускладнюються від одного вікового рівня до іншого з метою підвищення компетентності учнів. Але, крім когнітивного підходу до формування громадянсько-правової культури, активно використовуються діяльнісний та емоційно-ціннісний підходи. Стандарти спрямовано на активне впровадження основних політичних, етичних та правових оцінювань усіх феноменів, що потрапляють у фокус їх розглядання, закріплюючи ці оцінки переконливими цитатами з творів американських президентів, видатних правознавців та політологів¹.

Важлива роль у правовому вихованні учнівської молоді США належить широкому залученню їх до діяльності громадських організацій, навчальних закладів, підвищенню їх соціальної активності, виконанню ними громадянських обов'язків. Успішному розв'язанню цих завдань сприяє участь громадськості у правовому вихованні учнівської молоді, керівництві педагогічним процесом навчального закладу. Демократична громадськість активно протидіє як негативному впливу учнівського середовища на правове виховання особистості, так і надмірному втручання адміністративних органів у життєдіяльність школи, обмеженню автономії навчальних закладів, здійснює контроль за діяльністю як вищих, так і місцевих органів влади, використовує всі можливості для впливу на формування національної політики соціалізації і громадянсько-правового виховання молоді.

Цікавою є позиція уряду: він не тільки не протидіє виявленню громадської ініціативи, а й стимулює її вплив на правовиховний процес, законодавчо регулюючи громадську діяльність з метою повнішого використання енергії громадських організацій, приватних осіб у вдосконаленні системи освіти.

¹ Сморгунова, В. Ю. К истории формирования американской правовой культуры и гражданской идентичности [Текст] / В. Ю. Сморгунова // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 45–46.

Участь громадськості у керівництві освітою здійснюється через місцеві чи регіональні ради та комітети, що дає підставу стверджувати про існування суспільно-державної моделі керівництва освітою. Крім того, виходячи з необхідності прищеплення особистості ще в дитячому віці цінностей демократії та відчуття громадянської гідності, шкільна адміністрація залучає до здійснення управлінських функцій в (право)освітній царині не тільки представників громадських організацій, місцевої громади, профспілок, а й самих учнів та їх батьків, які на основі виборності входять до ради класу, навчального закладу, педагогічної та адміністративної рад. Такий підхід до управління навчальним закладом демократизує систему освіти, підвищує ефективність підготовки учнів до реалізації своїх громадянських прав і сумлінного виконання обов'язків. У процесі спільної активної взаємодії з дорослими учні набагато швидше засвоюють правові норми, набувають умінь і навичок виконувати громадянські обов'язки, розвивають громадянські почуття¹.

Важливе значення для громадянсько-правового виховання учнів має весь позашкільний простір. Це і ставлення до американського прапора (його можна бачити скрізь), і велика кількість національних свят (День незалежності, День прапора, День пам'яті, День Конституції), відзначення яких супроводжуються масовими заходами².

Процес правового виховання активно здійснюється і у вищій школі, передусім у системі вищої юридичної освіти.

Історія юридичної освіти в США сягає своїм корінням останніх десятиліть XVIII ст. У 1784 р. суддя Теппінг Рів у Лічфілді (штат Коннектикут) заснував першу юридичну школу. Вона діяла до 1883 р. і користувалася в ті роки доволі великим успіхом. Повний курс навчання в ній займав трохи більше року. Основу навчання становили лекції, які викладалися кожний день. По суботах улаштовувались заліки, що охоплювали роботу за тиждень. До абітурієнтів не висувалося жодних спеціальних вимог, не було випускних іспитів.

На кшталт лічфілдського закладу було відкрито низку інших шкіл, розташованих у різних штатах США. Але з часом вони припинили свою діяльність. Правове навчання стало здійснюватися під егідою університетів.

¹ Заїченко, Н. В. Особливості позакласної роботи з учнівською молоддю в школах США [Текст] / Н. В. Заїченко // Коледжанин. – 2003. – № 4. – С. 32–35; Кузьменко, О. Формування громадянських умінь у школах США [Текст] / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 33–36.

² Малькова, З. А. Актуалізація проблем виховання в США [Текст] / З. А. Малькова // Педагогіка. – 2008. – № 7. – С. 87–88.

Зараз університети США — це основні навчальні заклади, які надають вищу юридичну освіту. Університети, як правило, розподілено на факультети, до яких традиційно вживається назва школа або коледж¹.

У кожному штаті існує щонайменше один державний університет, а крім того, й приватні. Система навчання значно диференціюється у різних штатах. Більшість університетів, у яких є юридичні школи, готують юристів тільки для даного штату. Винятки становлять ті загальнодержавні університети, юридичні дипломи яких є дійсними на всій території США. Таких розширених юридичних шкіл, які називаються національними, у США чимало.

Порівняну одноманітність форм навчання і матеріалу, що вивчається, в окремих юридичних школах, забезпечує тільки Асоціація американських юристів (ААЮ), що є загальнонаціональною організацією представників юридичної професії у Сполучених Штатах. Її членами є головним чином практикуючі адвокати, судді, судові адміністратори, викладачі права, юристи на державній службі, юристи, що безпосередньо не пов'язані з юридичною практикою (наприклад, керівники підприємств та державні посадові особи), і студенти юридичних шкіл (факультетів). Це найбільша у світі добровільна професійна асоціація. У 2007 р. вона налічувала більше 400 тис. членів, у тому числі понад 35 тис. адвокатів. Вона відіграє важливу роль у вдосконаленні юридичної освіти, захисті професійних і громадських інтересів, формуванні правосвідомості та зміцненні влади закону. Від свого виникнення у 1878 р. Асоціація американських юристів піклується про підвищення якості юридичної освіти в США. За результатами багатьох досліджень навчальних юридичних програм, наприкінці XIX ст. було ухвалено рішення про необхідність розроблення загальнонаціональних принципів якісної підготовки майбутніх юристів. У 1921 р. ААЮ ухвалила документ про мінімальні стандарти юридичної освіти і оприлюднила перелік юридичних шкіл (факультетів), що виконують ці стандарти.

Сьогодні в цілому 185 юридичних шкіл (факультетів) акредитовано Асоціацією американських юристів для видання професійних дипломів з юриспруденції (ступінь доктора права). 107 акредитованих юридичних шкіл працюють у приватних навчальних закладах, а 78 —

¹ Каверина, Э. Ю. Высшие учебные заведения США: структура и классификация [Текст] / Э. Ю. Каверина // США–Канада. – 2004. – № 7. – С. 51–53; Вахштайн, В. С. Американская высшая школа [Текст] / В. С. Вахштайн // Вестн. Рос. акад. наук. – 2007. – Т. 77. – № 1. – С. 68–69.

у державних, що фінансуються урядами штатів або місцевими органами влади. Крім того, існують ще більш 50 юридичних шкіл, не акредитованих ААЮ¹. Загальний набір студентів за спеціальністю доктора права на акредитовані ААЮ факультети зріс з 91 225 студентів у 1971 р. до 127 260 студентів — у 2007 р.

На відміну від інших країн у США юридична освіта йде слідом за присудженням ступеня бакалавра, яку одержують студенти по закінченні першого ступеня вищої освіти — 4-річного коледжу. Закінчена загальна вища освіта дозволяє при бажанні продовжити навчання в юридичних школах, які у більшості своїй входять до складу університетів і схожі на європейські факультети університетів, хоча й відрізняються від них більшою автономією.

Навчання у коледжі — це проміжна підготовча стадія між середньою школою і університетом, прийнята майже у всіх університетах США. Попередня підготовка здійснюється з метою одержання загальної освіти та підвищення культурного рівня. Прийом планується самим університетом або коледжем (якщо він самостійний). Вступні іспити здійснюються лише у деяких університетах. У більшості університетів США постійно діючі приймальні комісії добре знаються з рівня підготовки у середніх школах, а тому відбирають студентів за оцінками сертифікату про середню освіту.

Перші два курси студенти навчаються за загальною для усіх загальноосвітньою програмою. З третього курсу вони займаються фактично за індивідуальним планом лекцій і семінарів відповідно до обраного профілю. Іспити за профілюючими дисциплінами є випускними, після чого надається ступінь бакалавра гуманітарних наук. Цей ступінь ще не дає випускнику американського університету (коледжу) достатніх знань зі спеціальності і права для того, аби конкурувати при вступі на роботу з даної спеціальності. Для цього необхідно закінчити юридичну школу, яка є другим ступенем системи вищої юридичної освіти.

Навчання в юридичних школах має практичний характер. Загальноосвітня підготовка базується тільки на знаннях, одержаних під час підготовчої стадії. До юридичних шкіл приймають осіб, що мають ступінь бакалавра гуманітарних чи природничих наук. Відбір проводиться за оцінками, одержаними на випускних іспитах. Під час конкурсу приймальні комісії проводять відбір після бесіди з абітурієнтом.

¹ Review of legal education in the USA fall, 2001 law schools and far admission requirements [Текст]. – Chicago, 2008. – P. 5–12.

У Гарвардському університеті на відміну від інших абітурієнти, що закінчили чотирирічний загальноосвітній курс і одержали (у своєму чи іншому університеті) ступінь бакалавра гуманітарних наук, піддаються відбірковим вступним іспитам.

Середній вік тих, хто вступає до юридичних шкіл, дорівнює 21–22 рокам, хоча, в принципі, вікових обмежень немає. Строк навчання в юридичних школах — три роки. Поряд з очними курсами у багатьох штатах є вечірні курси з більшим строком навчання. Так, у Бостонському університеті навчання за вечірньою формою навчання розтягується на вісім років. Заняття проводяться тричі на тиждень по дві години¹.

На юридичних факультетах (в юридичних школах) США, також як і у Великій Британії, — трициклове навчання, спрямоване на одержання певних ступенів. При цьому не у всіх юридичних школах наявні три цикли. У більшості — один цикл. З цієї причини у провідних університетах кількість студентів, що навчаються на постградуальному рівні, іноді перевищує кількість студентів передградуального навчання.

Перший цикл навчання веде до одержання першого юридичного ступеня бакалавра права (L.L.B.) або доктора права (J.D.) — обидва ступеня рівнозначні. Строк навчання — три роки.

Другий цикл навчання існує у деяких університетах. Він веде до одержання підвищеного ступеня — магістра права (L.L.M.), або магістра порівняльного права (M.C.L.) — у Гарварді. Строк навчання — один-два роки. На цей цикл приймають тільки тих, хто має перші юридичні ступені, тих, хто бажає доповнити спеціальні знання для практичної роботи, викладацької діяльності або урядової служби. Крім того, на цей цикл приймають практикуючих юристів і викладачів юридичних шкіл. З числа студентів, що закінчили перший цикл навчання, перевага віддається тим, хто найбільш вдало закінчив основний курс, брав участь у роботі університетської редколегії або займався дослідницькою роботою.

Третій цикл (у небагатьох школах) веде до одержання найбільш високого юридичного ступеня доктора юридичних наук (J.S.D.). Мінімальний строк навчання у докторантурі — один рік із зобов'язанням протягом п'яти років подати дисертацію. Приймають осіб, що відмінно вчилися на попередній стадії освоєння юридичної освіти або були успішні у професійній діяльності, що свідчить про їх здатність до наукової роботи.

¹ Фридман, Л. Введение в американское право [Текст] / Л. Фридман. — М. : Прогресс, 1993. — С. 300.

Навчання в юридичних школах є платним. Так, плата за навчання в юридичній школі Колумбійського університету становить 8 855 \$ на рік. Майже така сама плата за навчання в Чиказькому, Йельському, Стенфордському, Корнельському університетах. В юридичній школі Гарвардського університету вона становить 7 240 \$ на рік. Найбільш низька по країні плата у «непрестижній» юридичній школі Аризонського університету складає 710 \$ на рік для місцевих мешканців, але для приїжджих вона відразу ж зростає до 3 250 \$. У середньому вартість навчання в юридичній школі сягає 5–6 тис. \$, до того ж щорічно вона зростає на 15 %. Крім того, студенти повинні сплатити декілька тисяч доларів за проживання в гуртожитку¹.

Рівень підготовки в різних юридичних школах різний, як не рівнозначне й значення дипломів. Елітні приватні університети з більш високою платою за навчання мають більші фінансові можливості, достатню якість висококваліфікованих викладачів, надають і більш престижну освіту. Аби потрапити на високооплачувану роботу в провідних юридичних фірмах, одна з перших умов — необхідно закінчити «престижний» університет.

Навчання в юридичних школах США, у процесі якого здійснюється правове виховання студентів, проходить за так званим «елективним методом», що дозволяє студенту, крім декількох обов'язкових предметів, обирати ті, яким віддається найбільша перевага з багатьох курсів лекцій і семінарів, що подаються в даному семестрі. Таким чином, студент одержує право шукати свій, найбільш імпонуючий йому шлях надбання знань. Нові навчальні програми, що пропонуються, не замінюють уже існуючі, а, так би мовити, вступають з ними в конкуренцію. Студент повинен одержати певну кількість залікових балів, які підраховуються на основі заліків та іспитів за певною кількістю предметів. Разом з викладачем він складає індивідуальний план, тому навчальні плани студентів одного курсу характеризуються значним різноманіттям. Система «спрямованої факультативності» є гнучкою й рухливою, складається з багатьох коротких курсів. Обов'язкове відвідування студентів обмежено 12–14 годинами на тиждень. Час, який відводиться на самостійні заняття, утричі перевищує строк аудиторного навчання.

У Гарвардській юридичній школі на першому курсі читаються шість обов'язкових предметів: цивільний процес, договірне право, кримінальне право, приватне право, деліктне право, а також курс «Про-

¹ Филиппова, Л. Д. Высшая школа США [Текст] / Л. Д. Филиппова. – М. : Высш. шк., 2002. – С. 181.

блеми юридичної практики». Крім того, пропонуються на вибір ще 16 предметів, серед яких конституційне право, адміністративне право, професія юриста, філософія права тощо. Студент повинен пройти чотири з цих навчальних курсів. За бажанням він може записатися й на більшу кількість лекційних курсів.

На другому році навчання вивчаються: конституційне право, адміністративне право, торговельне право, бухгалтерський облік, права корпорацій, право наслідування. Студент може замінити одну з дисциплін одним чи двома предметами третього курсу. Наприклад, торговельне право може бути замінено трудовим правом. Предмети за вибором: історія права, порівняльне право, порівняльне вивчення американського і радянського права, філософія права, міжнародні організації тощо.

На третьому році навчання — колізійне право, федеральне законодавство, організація державного управління, міжнародне право, податкове право, корпорації, доказове право, страхове право, доручення, морське право, конкурсне право, сімейне законодавство, право справедливості, муніципальні корпорації, реституції, патенти, методи статистики, теорія психоаналізу і право, підготовка до адвокатської практики, право і медицина тощо.

За другий і третій роки навчання студенти повинні засвоїти не менше 52 навчальних курсів, причому в кожному семестрі — не менше 10 і не більше 16. Обирати доводиться більш ніж із 100 курсів і семінарів, що пропонуються.

Слід зауважити, що у програмі навчання багатьох юридичних шкіл уведено курси загальнотеоретичного характеру. Це зумовлено тим, що практикуючі юристи постійно залучаються до роботи з економічними, трудовими, соціальними проблемами. У зв'язку з цим в юридичних школах вивчаються такі предмети, як економічна теорія, соціологія, політологія, філософія, філософія права, історія права, порівняльне право, що також допомагає формуванню правової культури студентів, їх правовому вихованню¹.

Значний вплив на здійснення правового виховання справляє й процес навчання, пов'язаний з одержанням підвищених наукових ступенів. Так, кандидат на одержання ступеня магістра права в Колумбійському університеті повинен протягом року навчання слухати лекції та брати участь у семінарах не менш ніж з 24 проблем, таких як: американська правова система, європейська правова система, внутрішньоамерикан-

¹ Фишкин, А. Как стать юристом в Америке? [Текст] / А. Фишкин, А. Рид // Сов. юстиция. – 1993. – № 10. – С. 21–22.

ські правові системи, розвиток правових інститутів, історія американського права, проблеми теорії права, римське право, радянські правові інститути, африканське право, зв'язок церкви з державою, кримінологія, міжнародне приватне право, законодавство про власність за до-рученням, контроль за економікою, бухгалтерський облік, міжнародне фінансове право, право Японії, порівняльне право, право в комуністичному світі (історія радянського права і правові інститути, передусім порівняно з китайським, польським і югославським правом), юридична освіта, правові вчення, розвиток статутного права, правові інститути Сходу, наука і право, атомна енергія і світове право тощо.

Для одержання ступеня магістра права треба завершити весь курс з оцінкою не менш 9,5 (за десятибальною системою). Крім того, кандидат в магістри має написати письмову роботу з оцінкою не менш, ніж «добре».

Кандидати на одержання ступеня доктора юридичних наук також повинні протягом одного навчального року прослухати курс предметів, аналогічних магістерському, а протягом наступних п'яти років — подати дисертацію і скласти усні іспити за темою дисертації та з предметів, що з нею межують.

Характерною особливістю американської системи вищої юридичної освіти є те, що перевага віддається не запам'ятовуванню та завчанню, а розвитку мислення і здібності до аргументації. Для досягнення цієї мети юридичні школи застосовують різноманітні методи активного навчання, що сприяє більш ефективному здійсненню правового виховання студентів.

Однією з основних форм активного навчання є так званий «казусний метод», сутність якого полягає в такому: обраний конкретний казус (судове рішення) піддають порівняльному і критичному аналізу, виявляють правові принципи, покладені в основу даного рішення, тлумачать рішення, піддають взаємній критиці точки зору один одного тощо. Цей метод навчання настільки загальноvizнаний, що на його основі ведеться навчання, наприклад, у штаті Луїзіана і в Пуерто-Рико, де правопорядок не англосаксонський, а континентальний. З використанням цього методу ведеться вивчення навіть таких предметів, як міжнародне або римське право, юриспруденція тощо. Починаючи з 1930 р., доволі широкого поширення в системі американської юридичної освіти одержав і так званий метод вирішення завдань, коли викладач подає фактичні обставини, що стосуються інтересів гіпотетичних сторін, консультує їх, визначає певний порядок процесуальних дій тощо.

У деяких університетах проблему «активного» навчання розв'язано ще й таким чином: для невеликої групи студентів влаштовується фіктивний судовий процес за участю юристів-практиків. Останніми роками одержав поширення ще один метод: «клінічні курси», що включено до навчальної програми багатьох юридичних шкіл. За цим методом студенти проходять під орудою викладачів («клінічних професорів») або досвідчених практикуючих юристів самостійну фахову практику в різноманітних правничих закладах. Наприклад, їм дозволяється відвідувати пенітенціарні заклади, надавати консультації ув'язненим і складати від їх імені ділові папери. За окремими, найближчими до міста адвокатськими фірмами або органами прокуратури також закріплюються групи студентів третього курсу. Їм дозволяється спілкуватися з клієнтами або обвинуваченими, надавати консультації та, навіть, самостійно вести справи.

Студенти подекуди виступають у судах від імені осіб, які не в змозі оплатити послуги адвоката. Деякі справи навіть доводяться до верховних судів штатів. Є ще й інші види участі в юридичній роботі, аж до складання проєктів законів штату. Але вся «клінічна» робота проходить під методичним наглядом викладачів факультету. Окремі проблеми, що виникають у перебігу практики, обговорюються на семінарах або подаються у формі письмового твору дослідницького характеру.

Правове виховання у США здійснюється також шляхом підвищення кваліфікації ще недосвідчених юристів. Це відбувається в різноманітних формах. Курси перепідготовки фахівців створюються юридичними школами, асоціаціями юристів, Американським інститутом права тощо. Існують також курси з підвищення кваліфікації суддів, зокрема, національний коледж суддів першої інстанції та національний коледж суддів у справах неповнолітніх тощо. Заняття у них розраховано на місячну програму.

При університетах або наукових інститутах є більш тривалі (один-два роки) і постійні курси підвищення кваліфікації докторів наук та професійних діячів. Ця система називається постдокторантурою. Постдокторантами звичайно є молоді люди, що одержали ступінь доктора, але бажають перевірити або вдосконалити свої наукові ідеї. Ця система фінансується з різних джерел: іноді постдокторанти відряджуються у спеціалізовані наукові центри навіть інших країн.

Велику роль у правовому вихованні відіграють бібліотеки правової літератури. Вони є в усіх юридичних школах з кількістю томів понад 100 тис. В елітних вищих навчальних закладах бібліотеки ще більші.

Так, у Йельській та Колумбійській юридичних школах вони мають по 635 тис. книжок кожна, а спеціалізована правова бібліотека Гарвардської юридичної школи налічує 1 млн 370 тис. томів і є найбільшою у світі¹.

Всеохоплюючим напрямом правового виховання у США є організація суспільної просвіти у галузі права, передусім у галузі прав людини. Різноманітні неурядові організації, такі як Національна рада соціальних досліджень і профспілки викладачів, офіційно визнали необхідність просвіти в галузі прав людини. Вони присвячують цій проблемі збори і конференції, активно працюють серед населення.

Великі загальнонаціональні організації включають питання прав людини до своїх навчальних програм. Наприклад, видання Асоціації американських адвокатів «Останні дані про правове виховання» присвятило окремі випуски проблемі прав людини. Організація «Street Low Incorporated», що надає активну допомогу в справі правового виховання громадян, внесла проблему людини в усі напрями своєї роботи і оприлюднила підручник для середньої школи під назвою «Права людини для всіх».

Національна організація просвіти і викладання «Обличчям до обличчя з історією і самим собою», що веде боротьбу проти різних форм дискримінації, включила до своїх навчальних програм теми з прав людини. Те ж саме зробили й організації, що сприяють проведенню глобальних досліджень у галузі утвердження миру і загальнолюдських цінностей, а також молодіжні групи, у тому числі група «Girls-scouts», яка нагороджує своїх членів спеціальною відзнакою за особливі заслуги у галузі захисту прав людини.

Активно займаються правовим вихованням і організації, що здійснюють просвітницьку діяльність зі спеціальних питань. Так, Жіноча комісія у справах жінок і дітей, що мають статус біженців, і Комітет США у справах біженців незалежно один від одного підготували за темою прав людини навчальні матеріали для середніх шкіл. Центр інформаційних і освітніх ресурсів кольорових жінок у Берклі (штат Каліфорнія) розробив навчальний посібник «Просвіта жінок в умовах глобальної економіки», що є порадою з проведення навчальних заходів, присвячених глобалізації в контексті прав людини. Центр надання допомоги жертвам фугасних мін займається розробленням навчальної програми з прав інвалідів.

¹ Баренбойм, П. Д. Юридическое образование в США: организация и социальная функция [Текст] / П. Д. Баренбойм, Н. Н. Деев // Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 50.

Крім зазначених організацій, що мають значні фінансові можливості і великий штат співробітників, функціонують громадські низові організації, які займаються просвітництвом у галузі прав людини в якомусь одному штаті чи районі, причому здебільшого на добровільних засадах. Зразком організацій такого роду можуть бути Інститут прав людини штату Гавайї, який щоліта проводить для викладачів різних навчальних закладів курс з прав людини, а також Центр прав людини штату Айдахо, який співробітничав з департаментом освіти цього штату та іншими його відомствами з просвіти суспільства у галузі прав людини.

Яскравим підтвердженням активної діяльності неурядових організацій з правового виховання став їх широкий відгук на терористичні напади, що відбулися у Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 р.¹ Уже через декілька тижнів після цього освітня організація «Міжнародна амністія» опублікувала «Керівництво з реагування на кризу, що викликана подіями 11 вересня», яке являє собою навчальну програму для учнів середніх і старших класів школи. У ньому проблеми терористичного нападу розглядаються в аспекті прав людини. Фонд конституційних прав видав низку книжок, присвячених аналізу подій, що відбуваються, в контексті прав людини, наприклад, «Чи потрібний міжнародний кримінальний суд?», «Що таке тероризм?» тощо.

Багато організацій, включаючи «Американський форум за глобальну освіту», «Працівники освіти за соціальну відповідальність», «Викладання в ім'я змін», «Центр розвитку освіти», запропонували працівникам просвіти матеріали з боротьби проти дискримінації і несправедливості відносно американців арабського походження, мусульман та інших національних меншин. А такі організації, як «Всесвітнє дослідження освіти» в Сіетлі (штат Вашингтон), «Літературний проект району Заливу Сан-Франциско» в Берклі (штат Каліфорнія), провели для викладачів практикуми і семінари, на яких події 11 вересня 2001 р. розглядалися в контексті прав людини.

Зусилля американського суспільства з питань правового виховання не обмежуються формальною освітою. Вони спрямовані й на неформальний сектор, що охоплює молодь і доросле населення, особливо представників маргінальних груп. До найбільш активних організацій, які займаються правовим вихованням у неформальному секторі, належать «Національний центр освіти в галузі прав людини» (НДООПЧ) в

¹ Ротов, С. М. 11 сентября 2001 г.: реакция США [Текст] / С. М. Ротов // США–Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 11. – С. 18–22.

Атланти (штат Джорджія). Цей центр намагається організувати загальнонаціональний рух на захист прав людини в США, навчаючи місцевих студентів і студентських активістів умінню керуватися стандартами прав людини, коли вони бачать вияв несправедливості. НДООПЧ приділяє пильну увагу просвіті в галузі економічних і соціальних прав представників неформального сектору і передусім членів місцевих громадських організацій, пов'язаних з рухом борців з бідністю, за надання права одержання соціальної допомоги. Організації «Коаліція громадян штату Джорджія для боротьби з голодом», «Проект з боротьби з дискримінацією в житловій галузі в Холіюкі» (штат Масачусетс), «Коаліція межових прав Ель-Пасо» (штат Техас), «Червоні американці за права людини в Фарго» (штат Північна Дакота) та інші беруть участь у проведенні курсів з основ прав людини, роботі семінарів-практикумів з питань провідних стратегій, які допомагають захисту прав.

Проблемами правового виховання представників неформального сектору займається також «Інститут виховання жінок-керівників» (ІВЖК) у Сан-Франциско (штат Каліфорнія), діяльність якого пов'язана в першу чергу з розв'язанням проблеми дискримінації жінок за статевими, расовими та іншими ознаками. Так, у 1997 р. ІВЖК провів просвітньо-пропагандистську кампанію, спрямовану на те, аби примусити міську владу Сан-Франциско на практиці додержуватися Конвенції ООН про викорінення усіх форм дискримінації жінок (КІДЖ). Почавши з правового виховання місцевих активістів, ІВЖК згодом здійснював просвіту в галузі прав людини членів низки організацій, що виступають на захист жінок, а пізніше організував у Муніципальній раді м. Сан-Франциско слухання з проблем дискримінації жінок у галузі охорони здоров'я, а також з питань вияву відносно них насильства та економічної несправедливості. У результаті цих слухань у Сан-Франциско було ухвалено постанову, у якій КІДЖ визнано міським законом. Крім того, у межах широкої програми правового виховання проводиться просвіта молодих жінок у галузі захисту прав людини, здійснюється підготовка жіночих керівних кадрів.

У багатьох населених пунктах США в правовому вихованні задіяно й релігійні організації. Наприклад, «Комітет унітаріїв-універсалістів» видав посібник, який становить програму підготовки у галузі захисту прав жінок під назвою «Справедливе ставлення до статі: права жінок є права людини», що широко використовується. «Католицька конференція» штату Огайо оприлюднила серію підручників для школярів і дорослих про застосування смертної казні, яка піддається осуду більшістю

релігійних деномінацій. Університет Сока, що є буддійським навчальним закладом у Каліфорнії, проводить для широкого загалу регулярні конференції за темами, що стосуються прав людини.

Важливим напрямом правового виховання у США є реалізація заходів з попередження неправомірної поведінки серед населення, передусім неповнолітньої молоді, що здійснюються на федеральному і регіональному рівнях, а також на рівні індивідуальної профілактики.

Для здійснення правового виховання у цьому напрямі було створено Консультативну виправну раду, Національний комітет з боротьби зі злочинністю у складі міністрів охорони здоров'я, освіти, юстиції, соціального забезпечення і праці, метою діяльності яких є розроблення рекомендацій з профілактичних заходів, їх координації, вдосконалення й уніфікації всієї системи боротьби з правопорушниками. Було ухвалено десятки національних комплексних програм боротьби з правопорушеннями і фоновими для неї явищами, відповідальність за розроблення і реалізацію яких було покладено на Адміністрацію сприяння правозастосовної діяльності при міністерстві юстиції США (АСПД). Через АСПД здійснюються основні напрями національної політики боротьби з правопорушеннями, в тому числі у галузі їх превенції.

АСПД складається з таких підрозділів: відділу розроблення національних програм боротьби зі злочинністю; національного інституту правозастосовної діяльності і кримінальної юстиції; національної служби інформації і кримінальної статистики; відділу в справах молоді; відділу в громадянських справах; відділу із забезпечення операцій; відділу регіональних операцій; фінансового відділу. Сформульовані зацікавленими відомствами федеральні програми боротьби з правопорушеннями надаються на розгляд директору АСПД, який уже від імені уряду вносить їх на затвердження до конгресу США. Фінансування узгоджених з конгресом програм здійснюється за рахунок державного бюджету і фондів АСПД. Вона ж несе відповідальність за підготовку професійних кадрів для реалізації федеральних програм боротьби з правопорушеннями.

За останні десятиріччя на зазначені програми було асигновано приблизно 20 млрд доларів, призначених в основному на заходи профілактичного характеру: намагання розв'язання проблеми працевлаштування, вдосконалення системи виховання, освіти, поліпшення соціальних та економічних умов життя населення¹.

¹ Воронин, Ю. А. Система борьбы с преступностью в США [Текст] / Ю. А. Воронин. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1996. – С. 81–82.

Багатоманітну діяльність з правового виховання неповнолітніх і молоді виконує Комітет з боротьби зі злочинністю молоді і неповнолітніх при президенті США. Ним розроблено загальнофедеральні програми боротьби з цим різновидом злочинності, які містять заходи у контексті «служб протегування дитинству», постпенітенціарних закладів, міністерства охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення. Їх здійснення пов'язується передусім з методами раннього профілактичного впливу, вивченням особи деліквентів, навчанням персоналу служб нагляду методам роботи з неповнолітніми правопорушниками¹.

Правове виховання молоді пов'язане також з діяльністю Національного інституту проблем попередження деліквентності неповнолітніх, основними функціями якого є: збирання, оброблення та поширення інформації з проблем злочинності неповнолітніх, проведення наукових досліджень у цій сфері, розроблення нових методів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, оцінювання ефективності усіх програм відповідного профілю, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів цієї галузі.

На федеральному рівні програми правового виховання неповнолітніх правопорушників, що застосовуються як альтернативи кримінально-правовому впливу, відрізняються різноманіттям орієнтацій і цілей та припускають використання консультаційних центрів, тимчасових притулків для неповнолітніх, які перебувають в екстремальній ситуації, соціально-медичної терапії для підлітків-наркоманів.

Найбільш характерними елементами системи правового виховання на регіональному рівні є: робота служб виховного нагляду за підлітками, схильними до правопорушень, які перебувають на волі, організація індивідуального патронажу їх наставників.

Реалізація індивідуальних заходів правового виховання має двохетапний характер: перший — менеджмент, під яким розуміється забезпечення ефективного контролю за поведінкою неповнолітніх порушників з боку певного органу (поліцейського відділку з профілактики правопорушень, служби опікунства тощо) за певний строк, протягом якого суб'єкт поводить належним чином; другий — виходить за межі періоду контролю за підлітком з боку конкретного органу, метою якого є закріплення на більш тривалий строк необхідного додержання суб'єктом вимог закону, пристосування його до умов життя в законослухняному середовищі.

¹ Махов, Д. С. США: молодежь и преступность [Текст] / Д. С. Махов. – М. : Юрид. лит., 1996. – С. 120–122.

Значну допомогу в правовому вихованні підлітків і молоді надають колективні форми запобігання неправомірної поведінки: молодіжні центри, добровільні табори праці для залучення підлітків і молоді до позитивної форми діяльності. Зміст цих форм охоплює встановлення корисних зв'язків між індивідами з поведінкою, що відхиляється від норми, шляхом залучення їх до спортивних клубів, організації з військовою специфікою за типом скаутів, навчання деяким спеціальностям, прилучення до мистецтва замість проведення часу без певної мети.

Треба зауважити, що ще у першій половині XIX ст. у США було створено спеціальні комуни з перевиховання малолітніх злочинців. У наступні роки їх кількість значно зросла. У кожній з таких комун мешкає від 4 до 10 підлітків, вихованням яких займаються фахівці за сімейною та несімейною методиками. Середня тривалість сімейних програм — 185 днів, несімейних — 289 днів. Сімейні програми зарекомендували себе як більш ефективні. У цілому ці комуни працюють достатньо успішно, що сприяє профілактиці правопорушень¹.

У процесі правового виховання в США використовуються так звані опосередковані санкції, що стали доволі популярними: вони пов'язані з ювенальною юстицією. До їх числа входять пробация з інтенсивним наглядом, домашній арешт з електронним моніторингом, виправні трудові табори².

Крім цього, суттєву допомогу в правовому вихованні правопорушників надають релігійні організації, що діють за підтримкою певних каналів: завдяки духівникам, що працюють у пенітенціарних закладах, реформаторіям; завдяки співтовариству представників релігійних закладів з органами кримінальної юстиції та іншими державними установами у справі розроблення програм з попередження правопорушень; шляхом організації представниками церкви розважальних і спортивних заходів для молоді тощо.

Важливим напрямом здійснення правового виховання в США є широка участь суспільства в реалізації профілактичних програм федерального уряду і регіональних органів влади. Одна зі стратегій, що активно розвиваються, одержала назву суспільної поліцейської діяльності (community policing). Її сутність: формування і розвиток партнерських відносин між поліцією і громадою, її інститутами; організація «сусідського контролю» (neighborhood-watch) за консультаційною

¹ Борьба с преступностью за рубежом : ежемес. информ. бюл. : по материалам зарубеж. прессы. – 2001. – № 10. – 47 с.

² Гилинский, Я. И. Девиантология [Текст] / Я. И. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 450–451.

допомогою поліції. Основою зазначеної стратегії виступає ідеологема: головним завданням поліції є активна діяльність з попередження злочинів, а не реагування на дзвінки про надзвичайні події¹. Поліція США докладає зусиль для того, аби залучити громадян до процесу правового виховання в мікрорайоні. Вона проводить пояснювальну роботу на предмет того, що кожний громадянин може зробити особистий внесок у справу попередження правопорушень. У м. Ротчестер (штат Нью-Йорк) поліцейський відділок організував спеціальні курси за програмою «Поліція і мешканці — разом проти злочинності». Мета навчання — залучити мешканців міста до несення пішої патрульної служби. На взаємовигідних умовах до патрулювання почали залучати й студентів. За 90 годин патрулювання поліцейський департамент сплачував їх річне навчання в коледжі. Ця практика одержала схвальний відгук на федеральному рівні і була поширена в інших містах.

У столиці США налічується 286 патрульних груп з місцевих мешканців. Їх загальна кількість перевищує 14 тис. осіб. До патрулю постійно приписані два офіцери. Іноді патрульні підсилюються солдатами національної гвардії і броньованими автомобілями. Патрулювання поступово зробило Вашингтон безпечним містом, торговців наркотиками було витіснено зі столичних вулиць².

Національний інститут з вивчення взаємовідносин між поліцією і суспільством розробив спеціалізовані програми з попередження для громадських установ. У введення цих організацій поліція передала осіб, які вперше вчинили незначні правопорушення, були звільнені від кримінальної відповідальності і відносно яких складається думка, що в подальшому їх можна утримати від учинення протиправних дій. Завданням подібних організацій є надання допомоги правопорушникам у справі знаходження роботи, одержанні освіти, контроль за їх поведінкою, захищення від розкладаючих контактів. Органи поліції фінансують такого роду програми і навіть встановлюють додаткову платню за високі показники ефективної діяльності таких громадських організацій.

Національним лихом в США є наркоманія і алкоголізм. Понад півмільйона американців уживають героїн, а 22 млн — кокаїн³.

¹ Jab, S. International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention [Текст] / S. Jab, D. Das. – New Jersey, 2003. – P. 35–37.

² Бандурка, А. М. Зарубежная криминология: история и современность [Текст] / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – С. 248.

³ Кузьменко, О. Формування громадських знань в американській школі [Текст] / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 21.

Наркоманія й алкоголізм широко поширені серед підлітків. 23 % усіх неповнолітніх віком 12–17 років або 3,3 млн учнів мають серйозні наркотичні й алкогольні проблеми; 6 % старшокласників уживають алкоголь щодня¹.

У США існують різні форми попередження наркотизму і пияцтва. Первинна превенція — соціальні заходи загального характеру у вигляді скорочення або нейтралізації девіаційних чинників. Вторинна превенція — це передусім антиалкогольна і антинаркотична пропаганда поряд з пропагандою здорового способу життя. Третинна профілактика пов'язана з діяльністю численних організацій «самопоміги» за типом АА (анонімних алкоголіків) та анонімних наркоманів².

Активно впроваджуються правовиховні програми запобігання наркоманії, які можуть бути як самостійними, так і складовими частинами загальних програм запобігання деліквентності. Ними охоплено не лише групи ризику, а й увесь загаль населення США, у тому числі неповнолітні і молодь. Як зразок можна навести освітню програму — DARE (навчання опору наркотикам). У межах цієї програми взаємодіють поліція та державні школи США. Їх діяльність спрямована на виховання розуміння учнями особистих і суспільних наслідків уживання наркотиків. Програма починається у дитячих садках і триває аж до старших класів школи. Зараз вона охоплює близько 3-х млн школярів.

Офіцери поліції, які закінчили спеціальні курси, раз на тиждень проводять з учнями спеціальні уроки-співбесіди. Під час цих уроків учні одержують всю необхідну інформацію про небезпечність вживання наркотиків, алкоголю і тютюну, навчаються протистояти тиску однолітків, казати «ні» на всі пропозиції «спробувати щось таке незвичайне». До того ж, ці уроки виховують повагу до законів і правоохоронців, дають поради щодо позитивних альтернатив уживанню наркотиків, а також сприяють підвищенню самооцінювання і самоповаги учнів.

Приклади стають дівішіми, коли з учнями проводять бесіди також їх неформальні лідери-однолітки, які вже не вживають наркотики і самі розповідають про згубність цієї звички. Під час уроків проводять ігри у ролях, обговорюють конкретні ситуації, які можуть трапитися з

¹ Малькова, З. А. Актуальные проблемы воспитания в США [Текст] / З. А. Малькова // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 86.

² Гишинский, Я. И. Девиантология [Текст] / Я. И. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр. Пресс, 2004. – С. 461.

учнями. Різноманітні діаграми, буклети, брошури, аудіо- і відеоматеріали доповнюють жваві розповіді¹.

Держава надає допомогу наркоманам, які бажають вилікуватися від згубної звички. Для тих, хто відмовляється лікуватися добровільно, передбачено примусове направлення в спеціальні реабілітаційні центри і психіатричні лікувальні заклади. До наркоманів також застосовуються й такі заходи виховного впливу, як накладання штрафів, вилучення посвідчень водія, виключення з навчальних закладів, оприлюднення імен наркоманів у місцевих газетах².

Останнім часом для продажу наркотиків і психотропних речовин все активніше використовується Інтернет. У деяких Інтернет-магазинах проводиться вільний продаж ліків з маркером «Тільки за рецептом». Доволі часто на таких сайтах сильнодіючі препарати рекламуються як «ефективні й безпечні» заспокійливі ліки, що можуть бути застосовані у будь-який час. Незаконний продаж ліків через Інтернет, у якому відсутня єдина система контролю, слугує основним шляхом поширення наркотичних речовин серед підлітків. У зв'язку з цим у США поширеною є практика захисту школярів від небажаної інформації в Інтернеті. Цим займаються так звані кіберняні. Їх робота сплачується із державної скарбниці³.

Одна з найактуальніших проблем сучасної Америки — насильство. Кількість злочинів із застосуванням насильства за останні 40 років зросла майже утричі. У 1999 р. правоохоронні органи США здійснили 14 млн арештів, у тому числі за злочини із застосуванням насильства — більше 644 тис.; 17 % заарештованих — підлітки, що не досягли 18 років, ще 28 % — молоді особи 18–24 років. Триста з кожних 100 тис. підлітків віком від 10 до 17 років арештовуються за вбивства, згвалтування, напади, пограбування тощо⁴.

У зв'язку з цим на федеральному рівні було розроблено програму оздоровлення американського суспільства, що включає такі напрями правового виховання громадян:

¹ Скоган, Уэсли Дж. Изучение проблем безопасности в городах: распространение наркотиков и предупреждение преступности [Текст] / Уэсли Дж. Скоган // Криминологические исследования в мире. — М. : Наука, 1995. — С. 115–120.

² Kleinman, M. State and Local Drug Enforcement: In Search of a Strategy [Текст] / M. Kleinman, K. Smith // Drugs and Crime. — Chicago, 1990. — P. 69–108.

³ Степанов, Ю. В. Профилактика пропаганды и распространения наркотиков в сети Интернет [Текст] / Ю. В. Степанов // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. — 2005. — № 2. — С. 358.

⁴ Халилов, В. М. Голливуд и проблема насилия [Текст] / В. М. Халилов // США–Канада: экономика, политика, идеология. — 2002. — № 8. — С. 103.

- орієнтація програм навчання школярів на появу в учнів настанов і навичок, що сприяють утриманню їх від насильства;
- забезпечення взаємодії між молодіжними організаціями і організаціями дорослих у попередженні насильства;
- формування системи поступового залучення молоді до трудової діяльності;
- навчання дітей у школі цілий рік без додаткових тримісячних літніх канікул, але з більш частими канікулами, що тривають декілька днів;
- створення можливостей для активного відпочинку дітей;
- поліпшення системи трудового перевиховання підлітків, що припустилися методів насильства (результати досліджень показали, що декілька соціальних програм перевиховання за місцем проживання справляють більш благотворний вплив на молодь, ніж поміщення неповнолітніх злочинців у виправно-трудовах установах);
- підтримання місцевих общин у справі запобігання насильству;
- запобігання насадженню расової і культурно-національної ворожечі;
- ідеологічне і матеріальне стимулювання оздоровлення сімейного способу життя;
- обмеження поширення зброї серед американських громадян;
- рекомендації засобам масової інформації про обов'язковий перегляд програм передач телебачення і змісту друкованих видань з метою скорочення реклами насильства;
- залучення засобів масової інформації до проведення пропаганди, що сприяє скороченню насильства;
- проведення наукових досліджень, присвячених виявленню умов, в яких запобігання злочинності здійснюється найбільш успішно¹.

Таким чином, правове виховання у Сполучених Штатах Америки — це багатогранний процес, спрямований на формування правової свідомості і правомірної поведінки американських громадян. У США сформувалася своєрідна модель правового виховання, що здійснюється в різноманітних напрямках та різними методами на загальнодержавному, регіональному та індивідуальному рівнях, які об'єднано зусиллями школи і вищих навчальних закладів, сім'ї, громадськості та правоохоронних органів.

¹ Бандурка, А. М. Зарубежная криминология: история и современность [Текст] / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка. – Харьков, 2005. – С. 254–255.

3.2. Досвід правового виховання в Японії

Вивчення й осмислення досвіду правового виховання різних країн світу дає можливість застосувати відповідні позитивні практики на українському терені і вдосконалити процес формування правової культури в незалежній Україні. Зокрема, актуальним є вивчення досвіду правового виховання в Японії — країні, що має найнижчий рівень злочинності серед індустріально розвинених держав світу. Ознайомлення з цією системою має допомогти виробити комплексний підхід до організації правового виховання різних вікових груп населення в Україні, що сприятиме успішній розбудові демократичної, соціальної, правової держави.

Як відомо, у життєдіяльності людських спільнот важливе місце посідають звичаї, традиції, сталі стереотипи поведінки. Послідовне безконфліктне їх передавання від одного покоління до іншого забезпечує стабільність розвитку соціальної організації Японії. Ідеться про спадковість ціннісно-мотиваційних настанов у правовій сфері і юридичній діяльності, ставленні до права, його вимог, приписів, норм, законів. Система правового виховання розвивається як процес сприйняття досвіду попередніх поколінь і безконфліктної адаптації цього досвіду до нових умов.

Правове виховання, формування правової культури населення Японії, різних його вікових груп базується, як свідчать дослідники (О. Белявська, Г. Дашков, В. Єрьомін, Р. Міхєєв, М. Морозов, Таїра Хукуда, Уеда Кан, Моримото Масаюкі та ін.), на використанні всіх засобів, наявних у держави та суспільства. До головних соціальних чинників, що впливають на законослухняність японців, їх високу правову культуру, належать:

- високий рівень соціально-економічного розвитку країни;
- демократичні умови життя суспільства;
- загальний рівень культури населення.

Крім цих умов, що об'єднують Японію з іншими розвиненими країнами сучасного світу (США, західноєвропейські держави), японське суспільство характеризується й певними особливостями, зокрема притаманним японському соціуму партикуляризмом, який сприяє розвитку міжособистісних стосунків на засадах звичаєвого права і статевікової ієрархії, що допомагає підтримувати в суспільстві злагоду та гармонію.

У період раннього Середньовіччя правова культура японців формувалася під впливом одразу двох цивілізацій – азійської і європейської, з їх ідеологіями, цінностями та правовими системами. У цей же період за зразком китайських кодексів були прийняті перші державні законодавчі акти Японії. Найбільш придатною соціальною філософією і політикою для японського суспільства став один із варіантів конфуціанства.

Перша Конституція Японії була прийнята наприкінці XIX ст. і поєднала в собі ідеї японського імператорського ладу з принципами західноєвропейського конституціоналізму. Тоді японська правова система вступила у фазу глибокого перетворення на основі рецепції романо-германського права. Сьогодні законодавчі кодекси і правові документи Японії засновані на німецькому, французькому та американському законодавстві. Цей процес, що активізувався після Другої світової війни, дістав назву «вестернізації» японського права. Таким чином, законодавство Японії є змішаним. У ньому наявні як традиційні елементи (релігійно-буддистські засади та морально-етичні принципи конфуціанства), так і елементи романо-германського і англо-американського права. Проте одним із офіційних джерел права, на рівні з нормативно-правовими актами і договорами, визнаються звичаї. Навіть саме ставлення японців до права визначається традицією та звичаєм і тому має свої особливості.

Б. Гаврилишин у доповіді Римському клубові «Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств» звертає увагу на домінування в Японії групово-корпоративної системи цінностей як складника суспільного ладу. Ця система цінностей ґрунтується на постулаті, що «особа — лише частинка всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов'язки і реалізовувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими»¹.

У своїй внутрішній політиці влада Японії керується прагненням будь-що уникати конфліктів, досягати консенсусу, підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства. Це стосується багатьох внутрішніх суперечностей, які держава шляхом виховання (зокрема, правового) намагається нівелювати. До таких суперечностей належать:

– надзвичайна гречність, шанобливість, благопристойність поведінки японців в особистому оточенні, що поєднуються з грубістю (на межі з жорстокістю) у знеособленому масовому оточенні;

¹ Гаврилишин, Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові [Текст] / Б. Гаврилишин. – К. : Основи, 1993. – С. 13.

– традиційна вседозволеність, притаманна малим дітям, співіснує з надією на їх високу дисциплінованість, добровільне підпорядкування у старшому віці;

– групова, кооперативна орієнтація як норма поведінки співіснує з гострим індивідуальним суперництвом (наприклад, на рівні середньої школи, де воно пов'язане з прагненням майбутнього вступу до університетів, а пізніше — праці у бажаних компаніях).

Можливо, саме існування цих суперечностей та розбіжностей у поєднанні з високим рівнем самодисципліни зумовлює те, що японці видаються легко збудливими, «наелектризованими» і, як наслідок, надзвичайно динамічними. Необхідність появи групово-корпоративних цінностей в японському соціумі пояснювалася суворими природними умовами, а їх правильність виправдовувалася релігійними віруваннями¹. Крім того, важливим засобом утвердження цих цінностей стало правове виховання.

Основні принципи японської системи цінностей ґрунтуються на тому, що людина — лише складова, але невід'ємна складова світобудови. Вона має перебувати в гармонії з природою і особливо з іншими людьми. Людина наділена унікальними рисами, проте це не означає, що для неї заздалегідь визначено й передбачено роль володаря всього сущого. У центрі японського суспільства завжди знаходилася не окрема людина, а міцний колектив із чітко визначеною ієрархією.

Кожна людина в Японії відіграє особливу роль, яка швидше органічно вплетена у тканину суспільства, ніж перебуває поза нею чи в опозиції до неї. Будь-який японець є складовою часткою певної групи. На першому місці серед цих груп перебуває сім'я, де дитина вчиться відданості, вірності, чіткому засвоєнню різниці між старшими та молодшими. У міру того як дитина дорослішає, сімейні цінності та навички поширюються на інші групи — школу, клуб, бізнес. Отже, кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства, аби воно могло надійно функціонувати. Людина повинна жити відповідно до своїх громадських обов'язків. Їй слід добровільно підпорядковуватися груповим чи суспільним цілям, що перебувають у певній ієрархії (нація, товариство, виробнича бригада, сім'я)². Такий підхід в японському суспільстві визначає зміст процесу соціалізації, зокрема правової.

¹ Гаврилишин, Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові [Текст] / Б. Гаврилишин. — К. : Основи, 1993. — С. 56–57.

² Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. — С. 83.

У Японії чесноти людини визначаються переважно її бажанням і здатністю жити так, аби відповідати сподіванням інших людей, а не демонструвати свої переваги над іншими. Отже, доброчесність полягає скоріше у пристосуванні до сподівань оточення, ніж у самореалізації, індивідуалістському самоствердженні, відмінності від інших людей. З урахуванням цих принципів сформована поведінка стає більш групово орієнтованою, ніж індивідуально орієнтованою, більш узгодженою, ніж конкурентною. Стосунки між індивідуумами базуються швидше на взаємних зобов'язаннях та прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах.

Ціннісні орієнтації сучасної Японії розвиваються у бік гармонійного поєднання традиційного східного партикуляризму (соціально-групова орієнтація, колективізм, «сімейні методи управління компаніями» тощо) та західного універсалізму (з його індивідуалізмом, «організаційними» принципами управління). У новітню епоху Японія енергійно запозичувала надбання західної цивілізації, не відмовляючись від традиційної системи цінностей, де значну роль відіграють особливості національного характеру японців, групова згуртованість, стійкість сімейних стосунків тощо¹.

Засвоєння правових норм, як засвідчують дослідження американського професора Дж. Тапп (вона вивчала особливості правової свідомості 6 тис. досліджуваних осіб у п'яти країнах світу: США, Данії, Італії, Греції, Японії), відбувається протягом усього життя людини незалежно від її віросповідання або професії. Очевидно, що важливим моментом у розробленні концепції безперервного правового виховання є урахування індивідуальних психологічних складових правової свідомості особи. Разом з тим у процесі формування правової свідомості цілеспрямовано закладаються й деякі інші елементи правової свідомості, пов'язані з впливом соціуму².

У Японії ідея права як універсального регулятора суспільних відносин, засобу забезпечення соціального консенсусу, досягнення високих економічних показників, розвитку політичної демократії посідає важливе місце у громадській свідомості. Високий рівень правосвідомості японського суспільства можна пояснити, зокрема, повсякденною

¹ Япония [Текст] : справочник / под общ. ред. Г. Ф. Кима и др. – М. : Республика, 1992. – С. 96.

² Наливайко, Н. В. К вопросу о формировании концепции правового образования [Електронний ресурс] / Н. В. Наливайко. – Режим доступу: www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/1_99/20_NALIV.htm.

практикою звернення японців до правових реалій, поширенням правової освіти та юридичної літератури, високим рівнем загальної культури громадян¹. Саме ці засоби постають важливими напрямками правового виховання, яке є складовою загальної системи виховання та правової соціалізації.

Оскільки людина в Японії розглядається як невід'ємна частина людства, суспільства, то й сенс її існування та призначення напряму пов'язаний із соціумом. Людські зв'язки із суспільством є різноманітними:

- безпосередньо сім'я;
- родові відносини, які об'єднують тих, хто жив у минулому і хто з'явиться у майбутньому;
- виробничий колектив, товариство, широка громада, нація.

Надійне функціонування цих різноманітних структур має пріоритет над потребами і прагненнями індивідуума. Зокрема, у системі виховання в японській родині традиційно центральне місце посідають відносини матері та її дітей. Готова на будь-які жертви мати і вдячні сини та дочки, які пам'ятають про цю жертвність, — типове для Японії явище².

Основний сенс первинної соціалізації в Японії може бути сформульований декількома словами: відсутність для малюка будь-яких обмежень. Коли в однієї іноземки, що прожила тривалий час в Японії, запитали, що вона думає з цього приводу, та відповіла: «Якби я мала можливість обирати, де провести своє дитинство, я, поза сумнівом, обрала б Японію»³.

У Японії вихователі частіше застосовують заохочення, ніж покарання. Виховувати там означає не ляяти за те, що вже зроблене погано, а, завчасно передбачаючи таку можливість, навчати дитину правильній поведінці. Навіть при очевидному порушенні правил пристойності вихователь уникає прямого осуду, аби не поставити дитину у приниз-

¹ Шагова, А. Б. Японский опыт воздействия на организованную преступность [Текст] / А. Б. Шагова // Организованная преступность Дальнего Востока: общие и региональные черты. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1993. – С. 35.

² Сіданич, І. Л. Особливості родинного виховання дітей в Японії [Текст] / І. Л. Сіданич // Україна – країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур та цивілізацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–19 трав. 2001 р. – К. : Фенікс, 2002. – С. 117.

³ Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. – С. 83.

ливе становище. Замість осуду дітей навчають конкретним навичкам поведінки, всіляко розвиваючи й підтримуючи їх упевненість у тому, що вони здатні навчитися управляти собою, якщо докладуть відповідних зусиль. Японці вважають, що надмірний тиск на психіку дитини може дати зворотний результат.

Водночас уже на етапі первинної соціалізації розпочинається встановлення зв'язків індивіда із суспільством. Для людей завжди важлива стабільність, а в юному віці під час соціалізації дитина має ще більшу потребу у внутрішній упевненості. Японській дитині вже в ясельному віці створюються умови для відчуття єдності із суспільством. Існують два різновиди такої суспільної ідентифікації. Перший — це ідентифікація себе з родиною через почуття захищеності й турботи сім'ї, з якою дитина пов'язана родовим корінням, що дає основу для впевненості і спокою. Відчуваючи любов до себе з боку родини, дитина усвідомлює свою належність до сімейного прізвища, а отже, й роду. Ці почуття, у свою чергу, формують у майбутньому любов до рідних, а потім і до батьківщини. Другий різновид ідентифікації — це належність до чоловічої або жіночої статі, правильне визначення їх певних рис. У цьому разі надзвичайно важливі такі елементи японської культури, як урочисті відзначення Свята дівчаток та Свята хлопчиків. Відсутність акценту на різниці статі шкодить самоідентифікації дитини і може призвести до конфліктності соціалізації в підлітковому віці¹.

В японській родині діти є центром усіх турбот. Виховання здійснюється на основі не примусу чи заборон, а опіки. Японські матері протягом тривалого часу наглядають за ними. Дітей не карають: замість заборон їх привчають роздумувати над тим, як до їх вчинків поставляться інші. Тому діти побічно відчують осуд за свої вчинки. З раннього віку вони засвоюють, що якщо вчинять що-небудь погане, то будуть висміяні².

Виховання дітей у японських сім'ях завжди було спрямоване на формування особистості, яка відповідає вимогам групи. Основне завдання виховання дітей — навчити їх умінню розуміти чужі принци-

¹ Озерська, О. Ю. Роль японської сім'ї у самоідентифікації дитини [Текст] / О. Ю. Озерська // Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 34. – С. 173. – (Серія «Педагогіка і психологія»).

² Катруца, Н. Б. Вплив ідей конфуціанства на систему виховання в Японії [Текст] / Н. Б. Катруца // Наук. зап. Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. – 2008. – Психолого-педагогічні науки. – № 5. – С. 163.

пи, нічим не виділятися серед групи. Усе це разом із сильно розвинутих відчуттям родинної солідарності сприяє прищепленню дітям дисциплінованості й водночас створює умови, які стримують розвиток таких негативних якостей особистості, як, зокрема, егоїстичність, агресивність¹.

Отже, японська родина постає головним чинником самоідентифікації дитини, входження її в суспільство. Саме в родині закладається підґрунтя гармонійного фізичного, розумового, статевого, морального, естетичного, правового розвитку особистості. Японське сімейне виховання виконує важливу функцію збереження і трансляції традиційної японської культури. Воно орієнтоване на відтворення притаманного цій культурі законослухняного типу людської особистості. Японська сім'я виховує здатність особистості ефективно й повною мірою використовувати навички та вміння контролювати себе, адекватно оцінювати ситуацію, підтримувати громадський порядок, співпрацювати, гармонізувати стосунки з іншими².

Особливістю спонукання молоді до сумлінного додержання установлених норм поведінки в японському соціумі є розвиток їх групової свідомості. Він передбачає стримування у собі стихійних поривів, набуття вміння поводитися належним чином, поважати старших, виконувати свій обов'язок, бути відданим родинним традиціям.

У міру дорослішання юні регламентація її поведінки посилюється. Японським підліткам прищеплюються саме ті навички поведінки, які відповідають інтересам групи, до якої вони інкорпують. У референтних групах культивується конформізм, тобто відповідність учинків нормам групової поведінки. Підліток, який порушив ці норми, піддається остракізму і неминуче стає моральним ізгоем. Груповий конформізм притаманний навіть грі дітей. Дитина, яка схитрувала в процесі якої-небудь гри, автоматично позбавляється можливості брати участь у ній.

Серйозніші заходи організовували доросліші молодіжні групи (вакамоно-гумі). Такі групи створювалися в кожному населеному пункті. В епоху Мейдзі їх було перетворено на асоціації молодих лю-

¹ Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. – С. 92.

² Озерська, О. Ю. Роль японської сім'ї у самоідентифікації дитини [Текст] / О. Ю. Озерська // Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 34. – С. 178. – (Серія «Педагогіка і психологія»).

дей, що мають різні назви. Нині такі асоціації відомі за функціями, які вони здійснюють у тому чи іншому районі країни. Вступлення до такої групи означало, що юнак досяг повноліття і з цієї миті навколишні жителі починали вважати його дорослим.

Іноді молодіжні групи мали будинки для зборів (ядо), куди допускалися тільки члени певної групи. На півострові Ідзу та у деяких риболовецьких селищах у південній частині острова Кюсю ці будинки є й нині; їх називають «будинками для зустрічей молодих людей». Відомі два типи будинків: ті, що постійно відвідувалися, і ті, що використовувалися для певних подій. Іноді такі будинки будувалися спеціально або їх орендували у заможних громадян. Удень юнаки брали участь у трудовій діяльності родини, а ввечері займалися у «ядо» плетінням солом'яних циновок чи ремонтом рибальських сіток. Іноді вони проводили час в іграх або ж за розмовами про дівчат, на яких хотіли б одружитися. Загалом «ядо» сприяли зміцненню у хлопців відчуття самостійності, особистої свободи. Подібний напрям соціалізації зберігся й донині.

Молодіжні групи надають японській громадськості активну допомогу в боротьбі з пожежами та іншими стихійними лихами. Проте основний час у них зайнятий підготовкою і проведенням свят. Так, обряди, пов'язані з перенесенням паланкіну синтоїстського божества, виконуються переважно членами таких груп. У багатьох районах Японії вони беруть на себе організацію різних спортивних змагань та ігор¹.

Підліткові і молодіжні групи сприяють вихованню рис особистості, які вважаються важливими для кожного японського громадянина. Їх конкретизував виданий у 1996 р. «Опис ідеального японця», в якому визначено чотири головні групи якостей, що їх потрібно набувати:

- якості індивідуальні (бути вільним, розвивати індивідуальність, бути самостійним у справах, володіти бажаннями, мати почуття пістету);
- якості члена родини (бути здатним перетворити свій дім на місце любові, відпочинку, виховання, зробити свій дім відкритим);
- якості члена суспільства (бути відданим роботі, сприяти добробуту суспільства, бути творчою людиною, поважати соціальні цінності);

¹ Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. – С. 97.

– якості громадянина нації (бути патріотом, шанувати державну символіку, мати найкращі національні риси)¹.

Важливу роль у вихованні цих рис відіграє японська система освіти. Здобуття загальної та професійної освіти є важливим у зв'язку з тим престижним значенням (як моральним, так і матеріальним), яке для японців мають трудова діяльність і підготовка до неї. В Японії домінує принцип «довічного наймання» на роботу, що надає людині право лише на одну спробу посісти гідне місце у суспільстві, тобто влаштуватися на роботу до відомої і процвітаючої компанії. Добра освіта — гарантія того, що цей шанс буде реалізований успішно.

Конкуренція при вступі до вищих навчальних закладів (найбільш престижними серед них вважаються університети в Токіо і Кіото) є надзвичайно високою. Пильні батьки, охоплені безмежним прагненням забезпечити своїм нащадкам місце у престижних навчальних закладах, не дозволяють дитині піднятися з-за письмового столу, доки не будуть виконані всі завдання. Тому навчання в японській школі — це постійна наполеглива праця. І тільки вона допоможе краще скласти черговий іспит, вступити до більш престижної школи, університету. Але й університет потрібно обирати, уже навчаючись у школі, заздалегідь визначивши майбутню спеціальність, аби встигнути набрати максимальну кількість балів². Тому освіта в Японії постає могутнім засобом соціалізації, справжнім культом, що підтримується родиною, суспільством, державою.

Сучасну систему освіти Японії було створено після закінчення Другої світової війни, між 1947 і 1950 рр. У цей час значні зусилля докладались у галузі демілітаризації системи освіти, зміни її ультрапатріотичної спрямованості, відокремлення від школи синтоїстської церкви, впровадження демократичних цілей та принципів виховання. Характерною особливістю цього періоду стало розроблення загальних перспективних цілей освіти на державному рівні: «Основний закон про освіту» (1947), «Закон про шкільну освіту» (1947).

У преамбулі «Основного закону про освіту» визначено, що головний обов'язок японської школи полягає у формуванні демократичної

¹ Кирда, А. Особливості розвитку цілей в системі освіти Японії [Текст] / А. Кирда // Університет. – 2007. – № 6. – С. 75.

² Оршак, Л. Л. Шлях до успіху (японський досвід) [Електронний ресурс] / Л. Л. Оршак // Сучасна освіта. – 2010. – № 3 (66). – Режим доступу: <http://s-osvita.com.ua/content/view/469/>.

нації, яка сповідує ідеали людяності та миру. Цей загальнонаціональний принцип визначає зміст різних напрямів виховання, здійснюваного школою, у тому числі й правового. У статтях 1 і 2 «Основного закону про освіту» охарактеризовано головні цілі японської системи освіти:

- гармонійне формування особистості в дусі правдолюбства і справедливості;
- повага до індивідуальності;
- ушанування праці і глибоке почуття відповідальності;
- виховання духу самостійності, необхідного для будівництва миролюбної держави та суспільства¹.

У сучасному японському суспільстві значна увага приділяється визначенню загальних цілей-інтенцій, окреслених у головних державних законодавчо-нормативних документах Японії, що розглядають розвиток освіти у світлі соціально-економічних, політичних, культурних вимог: «Пошук моделі освіти для ХХІ століття» (1984), «Положення про реформу японської школи» (1985), «Реформи освітніх систем для їхньої адаптації до сучасності» (1991), «Заходи щодо розвитку освіти протягом життя як відповідь на нові соціальні тенденції» (1992) тощо. Зазначені документи відбивають зміст різних напрямів виховання в японській школі, зокрема правового виховання.

На сучасному етапі в японській педагогіці й освітній політиці зміст педагогічних цілей розроблюється диференційовано. Крім загальнодержавних, визначаються цілі за регіонами (на рівні префектур), окремими ступенями освітніх установ, окремими навчальними закладами, нарешті, за окремими курсами і темами занять. Так практично ураховуються місцеві, конкретні умови розвитку суспільства у висуванні та реалізації навчально-виховних цілей². Однак специфіка цих конкретних умов не перешкоджає здійснювати процес морального і правового виховання на спільних для всього японського суспільства національно-культурних засадах.

Одним із найважливіших соціокультурних аспектів освітньої системи Японії є її роль у соціалізації як процесі підготовки до певного

¹ Кирда, А. Особливості розвитку цілей в системі освіти Японії [Текст] / А. Кирда // Університет. – 2007. – № 6. – С. 71.

² Кирда, А. Г. Тенденції розвитку цілей освіти в розвинених країнах світу і Україні (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. Г. Кирда ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – С. 14.

стилю життя і праці¹. Уже з дитинства японці постійно й інтенсивно навчаються. Діти віком від 6 до 15 років повинні відвідувати початкову шестирічну школу, а потім — трирічну молодшу середню школу. Більшу частину часу діти і підлітки проводять у стінах школи. Батьки приділяють підвищену увагу навчанню своїх нащадків, іноді навіть нехтуючи сімейним вихованням та участю у соціальній діяльності. Наступним етапом є навчання у старшій середній школі (денна — три роки, вечірня та заочна — чотири роки). За профілем навчання старші та середні школи поділяються на загальні, академічні, технічні, природничонаукові, комерційні, школи мистецтв. Прийом до старших середніх шкіл здійснюється на основі документа про закінчення молодшої середньої школи та проходження конкурсу за результатами вступних іспитів. У 12-му класі школярі мають обрати один із профілів подальшого навчання.

У центрі навчально-виховної системи завжди знаходиться шкільний учитель, адже від його професійної майстерності, знань, умінь знайти шлях до душі кожної дитини, побудити інтерес до знань, навчити розвивати їх залежить успіх виховання інженерів, менеджерів, юристів, економістів, які у майбутньому примножуватимуть досягнення країни. Третя освітня реформа Японії (1984), відповідаючи на виклики часу, визначила такі пріоритети у підготовці вчителів:

- безперервна освіта протягом усього життя;
- залучення до педагогічної діяльності висококваліфікованих фахівців різних сфер суспільства;
- вдосконалення педагогічної майстерності не тільки на рівні засвоєння теоретичних знань, а й під час практичного навчання студентів та початкуючих учителів початкової школи².

Особлива роль учителя у процесі соціалізації дітей та підлітків зумовлює необхідність розвитку певних рис його особистості. Моральні якості вчителя і його здібності до педагогічної діяльності в Японії перевіряються за допомогою спеціального психологічного тесту. Співбесіда є одним із найважливіших етапів іспиту. Учитель мусить вияви-

¹ Озерська, О. Ю. Соціокультурні аспекти японської системи освіти [Текст] / О. Ю. Озерська // Наук. вісн. ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 11. – С. 113. – (Серія «Філософія»).

² Озерська, О. Ю. Роль практики у професійній підготовці вчителів Японії [Текст] / О. Ю. Озерська // Наук. пр. : наук.-метод. журн. – Миколаїв : Миколаїв. держ. гуманітар. ун-т ім. П. Могили, 2006. – Т. 46, вип. 33. – С. 80. – (Педагогічні науки).

ти практичні навички, провести фрагмент заняття, прочитати лекцію, взяти участь у колективній дискусії чи діловій грі.

Дослідження ціннісних настанов префектурних рад з питань освіти дало змогу створити професіографічний портрет японського «ефективного вчителя», найсуттєвішими характеристиками якого є такі компоненти: наявність високих моральних якостей, професіоналізм, покликання до вчительської професії, вміння виховувати колективізм, комунікабельність, розвивати здатність до самоосвіти, повагу до закону і прав людини, патріотизм, активну громадянську позицію.

Описання «ефективного вчителя» буде неповним без аналізу його особистісних характеристик у річищі гуманістичної педагогіки, джерела якої наявні в педагогічних теоріях Дж. Дьюї про співробітництво вчителів з учнями, необхідність соціального виховання і безперервність освіти. Спільним для цієї теорії та японських концепцій виховання є визнання унікальності та неповторності особи вчителя. Проте японці не сприйняли тезу Дж. Дьюї про центральну роль учня і другорядну роль учителя в навчально-виховному процесі. Саме вчитель, за переконанням японських педагогів, є його центральною постаттю¹.

Серед обов'язкових дисциплін, які справляють найбільший вплив на розвиток системи правового виховання у школі, особливу роль відіграють суспільствознавство та етика. У програмі цих курсів, що посідають надзвичайно важливе місце у навчально-виховному процесі японських закладів освіти, визначають три основних напрями:

- упровадження певних соціальних норм у свідомість молоді у вигляді моральних цінностей і групових орієнтирів;
- «інтернаціональне» виховання, пов'язане з орієнтацією на широкі міжнародні контакти;
- упровадження думки про причетність кожної дитини до японських традицій як їх нащадків і майбутніх творців².

Система виховання в японській школі пройнята традиційним національним духом, який всебічно намагаються зберегти в різних нормах соціальної регуляції, зокрема у правових нормах³.

¹ Озерська, О. Ю. Професійна підготовка вчителів у вищих навчальних закладах Японії [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. Ю. Озерська ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – С. 9.

² Кирда, А. Особливості розвитку цілей в системі освіти Японії [Текст] / А. Кирда // Університет. – 2007. – № 6. – С. 76–77.

³ Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. – С. 122.

Повна середня освіта дає право навчатись у молодших коледжах (тривалість навчання — один-два роки) або університетах. Стати студентом державного університету можна після складання «Загального тесту досягнень першого ступеня», який проводиться Національним центром з прийому в університети. Той, хто успішно пройшов тестування, допускається до складання вступних іспитів уже безпосередньо в університетах. Випускники університетів для здобуття бакалаврського ступеня (чотири роки) мають набрати відповідну кількість залікових одиниць. Ті, хто виявив здібності до дослідницької роботи, можуть продовжити навчання на ступінь магістра (два роки). Після цього для бажаючих пропонуються трирічні докторські програми.

Слід зазначити, що до найбільш престижних спеціальностей у сучасному японському суспільстві належить юриспруденція. Це також свідчить про значення японської системи правового виховання на всіх рівнях освіти — початкової, середньої та вищої як важливого засобу трансляції соціокультурних цінностей.

Отже, система виховання й освіти передає новим поколінням японського суспільства цінності, традиції, навички, уміння законослухняної поведінки, моральні стандарти стосунків у родині, колективі, здатність узгоджувати індивідуальні і соціальні інтереси. Показово, що японські школярі самі по черзі прибирають класи та інші приміщення у школі, а наприкінці навчального семестру всі виходять на генеральне прибирання. Самообслуговування — важливий складник шкільного життя. Важливою є й та обставина, що учні настільки поглинені навчанням, що в них не залишається часу для «вулиці». Для попередження первинної злочинності, зокрема, з «важкими» підлітками здійснюється індивідуальне правове консультування вже на рівні школи¹. Усі ці фактори сприяють гармонійному вихованню особи з розвинутою правовою свідомістю.

Ефективність японського правового виховання дослідники пояснюють перш за все відповідністю правової системи головним засадам японського суспільства, його традиціям, соціальним поведінковим стереотипам, етичним переконанням². Успіхи кримінальної політики

¹ Шагова, А. Б. Японский опыт воздействия на организованную преступность [Текст] / А. Б. Шагова // Организованная преступность Дальнего Востока: общие и региональные черты. — Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1993. — С. 37.

² Белявская, О. А. Уголовная политика Японии [Текст] / О. А. Белявская // Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом. — М. : ИНИОН РАН, 1991. — С. 3.

також пояснюються передусім не використанням у боротьбі зі злочинністю особливих кримінально-правових засобів, не жорсткістю каральних заходів за вчинення злочину, а застосуванням усіх засобів соціального контролю, наявних у розпорядженні суспільства і держави¹. Японську кримінальну політику зорієнтовано перш за все на профілактику злочинності.

Важлива роль у правовиховній діяльності надається кримінальній політиці держави у стримуванні злочинності за допомогою інтеграції соціальних та правових засобів боротьби з нею. Поєднання формального контролю і неформального, традиційного, соціального контролю за поведінкою громадян, створення загальнонаціональної системи захисту соціальних цінностей від злочинності з активною участю всього населення є значним надбанням японського досвіду.

На думку дослідників, важливе значення у кримінальній політиці Японії мають правильно сконструйоване кримінальне законодавство та його розумне застосування. До головних складових японського кримінального законодавства належать:

- найсуворіше серед країн світу правове регулювання володіння вогнепальною зброєю;
- відмова, наскільки це можливо, від позбавлення волі (особливо від його тривалих строків): перевага надається більш м'яким засобам впливу;
- захист прав особистості, підтримання високих моральних стандартів, традиційних чеснот. Загалом кримінальне право базується на моральних засадах і орієнтоване на захист громадян від незаконних посягань на їх права та інтереси;
- індивідуальний підхід до особи злочинця та його діянь, виведення зі сфери кримінальної юстиції справ за мотивами їх малозначущості та інших конкретних обставин, тобто додержання принципу доцільної відповідальності за малозначні злочини або відкладання притягнення до відповідальності (компетенція прокуратури);
- здійснення широкої пропаганди законслухняності, що проводиться силами поліції, школи, громадських організацій;
- ресоціалізація злочинців, аби уникнути формування у них комплексів «злочинної особистості», «ізгоя суспільства», шляхом виведення зі сфери застосування кримінального законодавства (на стадії досудо-

¹ Михеев, Р. Уголовная политика Японии [Текст] / Р. Михеев, Н. Морозов, Е. Кодзуми // Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики : межвуз. сб. науч. тр. – Красноярск, 1999. – Вып. 2. – С. 101.

вого розслідування) осіб, які вчинили нетяжкі злочини, з одного боку, а з другого — застосування до більшості підсудних, визнаних винними, покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, чи засудження їх з позбавленням волі на нетривалий строк, здійснення широкої програми контролю та виховання стосовно осіб, умовно-достроково звільнених з місць ув'язнення¹.

Суб'єктами правового виховання і кримінальної політики в Японії є державні й адміністративні органи, а також громадські організації. Уряд у рамках «Програми економічного і соціального планування», локальних програм комплексного запобігання злочинності, органи реабілітаційного захисту, муніципальні органи, підприємці у сфері охорони об'єктів, наукові заклади, учені здійснюють правовиховну діяльність і профілактику запобігання злочинності.

Ефективність роботи правоохоронних органів (поліції, прокуратури, суду, пенітенціарних установ, служби захисного нагляду) в боротьбі зі злочинністю досягається завдяки таким головним чинникам: високому професіоналізму кадрів; оснащеності у необхідній кількості сучасними технічними засобами; тісної взаємодії з громадськістю.

Так, повноцінним юристом у Японії можна стати після закінчення юридичного факультету, трирічного стажування на допоміжних посадах та складання державного кваліфікаційного іспиту. Тільки після цього юрист допускається до самостійної роботи за спеціальністю. Подібним чином у японській поліції відбувається присвоєння чергового звання, що поряд з іншими вимогами передбачає певну тривалість навчання на курсах підвищення кваліфікації.

Японська поліція накопичила багатий досвід співпраці з населенням і місцевою владою та результативного експериментування. Традиційна ієрархія поліцейських органів доповнюється робочими органами відділень поліції, а саме: поліцейські будки у містах, поліцейські пости у сільській місцевості для постійної співпраці з населенням. У превентивній діяльності поліції простежуються три основних напрями:

– виховні заходи головним чином стосовно молоді й особливо неповнолітніх, метою яких є укорінення у свідомості неповнолітніх ідеї законслухняності, аби у такий спосіб відвернути (запобігти) їх пере-

¹ Морозов, Н. А. Преступность. Уголовная политика. Уголовное право Японии [Текст] / Н. А. Морозов, Е. Коидзуми // Актуальные проблемы юридической науки и практики в условиях становления в России правового государства : материалы XXXVIII науч. конф. ДВГУ, Владивосток, 29–30 апр. 1996 г. – Владивосток : Изд. группа «ВИТ», 1997. – С. 39.

хід на злочинний шлях (зазначимо, що багато японських поліцейських у зв'язку з цим займаються на громадських засадах тренерською роботою у спортивних секціях або ж керують гуртками за інтересами, аби молодь мала користь зі свого вільного часу; водночас вони проводять бесіди з неповнолітніми на теми, що сприяють вихованню за-конослухняності);

– консультативні просвітницькі заходи, звернені до населення в цілому. Їх мета — навчити обачності, перестороженню у питаннях захисту від організованої злочинної діяльності;

– заходи стеження і збирання інформації про потенційних злочинців, а також застосування охоронних та технічних засобів, аби попередити вчинення цими особами злочину чи примусити їх відступити від злочинних намірів шляхом створення умов, що унеможливають злочин (це функції поліцейських будок — припинення або запобігання злочинам)¹.

Судова система, зокрема японська система юстиції для неповнолітніх (відповідно до японського законодавства повноліття настає з 20 років), передбачає розгляд усіх справ неповнолітніх у сімейному суді, де процедура слухання гуманізована, просякнута ідеєю захисту неповнолітнього. Здебільшого ухвалюється рішення про незастосування до неповнолітнього будь-яких заходів або застосування заходів захисно-виховного характеру; дуже рідко ухвалюються рішення про передавання справи до кримінального суду.

Сімейні суди в Японії виконують дві основні функції: розгляд віднесених до їх компетенції цивільно-правових справ та вирішення справ неповнолітніх. Для виконання першої функції при сімейних судах як допоміжні органи існують примирювальні комісії, до кожної з яких входять судді і представники населення. Здійсненню другої функції сімейних судів сприяє присутність у їх штатному розкладі так званих дослідників, до функцій яких належить вивчення на науковій основі особи неповнолітнього, соціального середовища, що його оточує, обставин учинення ним злочину або іншого антигромадського діяння тощо. У разі необхідності одержати більш повну й глибоку характеристику неповнолітнього сімейний суд направляє його до класифікаційного пункту для неповнолітніх. Ефективність сімейних судів є достатньо високою завдяки індивідуалізації підходу до неповнолітніх, але фахівці вважають їх переважаними.

¹ Эндо, Й. Япония и Китай: новое соперничество и новое сотрудничество [Текст] : пер. с япон. / Йоку Эндо. – М. : АСТ, 1999.

Серед традиційних функцій японської прокуратури цікавою видається функція розгляду кримінальних справ без передавання їх на судовий розгляд (так зване відстрочення порушення обвинувачення, яке може застосовуватися за наявності доказів, достатніх для направлення справи до суду). Порушення кримінального переслідування в Японії є прерогативою прокурора. У кримінально-процесуальному праві існує принцип дискреційного порушення кримінального переслідування, тобто передбачено правомочність прокурора на свій розсуд не порушувати кримінальне переслідування незалежно від наявності підстав для підтримання обвинувачення у суді. Цей інститут відстрочення порушення кримінального переслідування існує в Японії більше ста років. Сфера застосування цього інституту не має ніяких законодавчих обмежень.

Велике значення в Японії надається врегулюванню стосунків між злочинцем і потерпілим. Прокурор пропонує винному компенсувати заподіяну шкоду, вибачитися перед постраждалим. Водночас злочинець попереджається; у більшості випадків від нього вимагається письмове зобов'язання вести законослухняний спосіб життя. Однак найважливіший чинник впливу органів прокуратури — не притягати злочинця до кримінальної відповідальності, а відкрити можливість справляння на нього виховного впливу та подальшого нагляду з боку найближчого оточення.

Для виправлення та перевиховання порушника закону прокурор спілкується з родичами, сусідами, колегами по роботі, оцінює їх можливість та доводить їм, що нагляд з їх боку — обов'язкова умова відстрочення порушення кримінального переслідування. Від родичів та роботодавця у більшості випадків теж вимагається письмове зобов'язання про те, що вони відповідним чином проводитимуть контроль за правопорушником. У цьому напрямі покликані здійснювати контроль комісії, що мають спостерігати за діяльністю прокуратури. Вони формуються з громадян, які користуються виборчим правом. Функції цих комісій обмежено перевіркою правомірності використання прокурорами дискреційних прав. Інститут комісій з розгляду діяльності прокуратури існує в Японії більше 50 років і є одним із чинників формування правової культури громадян.

Пенітенціарний департамент як підрозділ Міністерства юстиції Японії здійснює керівництво системою пенітенціарних установ: звичайні в'язниці, заклади для неповнолітніх, слідчі ізолятори. У Японії — найнижчий коефіцієнт позбавлених волі серед провідних індустриаль-

но розвинених країн (37 на 100 тис. населення)¹. Крім того, у пенітенціарних установах на громадських засадах працюють асоціації тюремних священників і добровільні відвідувачі пенітенціарних установ. Зі звільненими правопорушниками працюють асоціації реабілітаційної допомоги правопорушникам, жіночі асоціації сприяння реабілітації правопорушників, асоціації підприємців, об'єднання, що допомагають влаштуванню на роботу особам, які відбули покарання.

Активну участь у різних формах правового виховання, формування правової культури, профілактики правопорушень беруть громадські об'єднання Японії. У цій країні кожний трьохсотий мешканець бере активну участь у роботі якої-небудь добровільної асоціації громадян, що зайняті боротьбою зі злочинністю, або є працівником служби захисного нагляду. Це квартальні комітети (комітети самоврядування); сусідські комітети (асоціації батьків та вчителів), рух старших братів та сестер, асоціації з попередження крадіжок у багатоквартирних будинках, асоціації попередження розбійних нападів на фінансові установи, асоціації «наставників неповнолітніх», які займаються виявленям делінквентних, важких підлітків, виховною роботою з ними, асоціації зв'язку школи і виробництва з поліцією, центри з керівництва неповнолітніми тощо. Тобто це пересічні громадяни, які працюють на громадських засадах для підтримання правопорядку.

Громадські об'єднання, асоціації громадян почали виникати в Японії ще у другій половині XIX ст. для надання допомоги, сприяння особам, звільненим із в'язниць. Але й у XX ст. населення, як зазначається в одній із Білих книг про злочинність, опублікованій НДІ Міністерства юстиції Японії, бере активну участь у контролі над злочинністю такою мірою, що «не знає рівних у світі за своїми масштабом і самовідданістю».

Важливе значення має також захист жертв злочину. Правовою основою системи компенсації зазначених збитків унаслідок організованої злочинної діяльності є фінансова допомога з державної скарбниці у вигляді громадської підтримки. Існування й ефективність японської системи компенсації за шкоду, заподіяну злочином, увійшли до свідомості громадян. На боці виконання закону про виплату компенсацій жертвам злочинів (з 1980 р.) перебуває комітет громадської безпеки.

Роль громадськості у правових та профілактичних роботах пояснює й ефективність діяльності японської поліції, яка найбільш об-

¹ Белявская, О. Отсрочка возбуждения уголовного преследования в Японии [Текст] / О. Белявская // Соц. законность. – 1988. – № 11. – С. 67.

тяжена роботою серед розвинених країн (у Японії у 1990 р. на одного поліцейського припадало 556 осіб, у той час як у Франції цей показник дорівнював 1 : 268, у США — 1 : 379)¹.

Отже, розгляд японської моделі розвитку правового виховання засвідчує, що у цьому суспільстві воно тісно пов'язане із загальними напрямками виховання та правовою соціалізацією. На це суттєво впливали такі чинники, як моноетнічність, осілість, особливості менталітету, звичаєве право й етнічна правосвідомість японців, відсутність у них правового нігілізму. Ще у підлітковому віці розпочинається права соціалізація на рівні соціального середовища, формуються механізми саморегуляції.

Важливими чинниками правового виховання в Японії є обмеження, притаманні національному соціальному середовищу, — стереотипи поведінки, приклад політичної, бізнесової еліти, державних службовців, працівників правоохоронних органів, що в комплексі створює традиційні правила поведінки японського громадянина. Зазначимо, що неформальний соціальний контроль, сімейна політика, спрямована на соціалізацію її членів (формування соціально схвалених стереотипів, настанов на виховання законослухняної особистості), кримінальна політика, здійснювана державою, ресоціалізація злочинців, правопорушників свідчать про системний, комплексний підхід японської держави та суспільства до формування особистості, її виховання, зокрема правового, в інтересах соціуму та її самої.

3.3. Правове виховання в Китаї

Як універсальні джерела правового виховання традиційно виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичай, моральне виховання в родині та суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя й покарань. У межах кожної правової сім'ї визначального значення для формування системи правового виховання набувають окремі із зазначених джерел. Правове виховання громадян у країнах традиційної правової сім'ї, до якої належить Китай (а також Японія, Монголія, Малайзія, африканські країни), визначається звичаєм.

¹ Михеев, Р. Уголовная политика Японии [Текст] / Р. Михеев, Н. Морозов, Е. Кодзуми // Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики : межвуз. сб. науч. тр. – Красноярск, 1999. – Вып. 2. – С. 109.

Правова система Китаю належить до далекосхідного типу в складі традиційної правової сім'ї. Основи правового виховання у цій країні обумовлені загальними особливостями традиційних правових систем, до яких належать: визнання звичаю (традицій, морально-етичних уявлень народу) основним джерелом права; негативне ставлення до законодавства (позитивного права) як неприродного джерела права; ігнорування державних структур (зокрема, інституту судової влади) у процесі реалізації норм права та заміщення цих структур самокерованими суспільними структурами, що діють на основі норм звичаєвого права; слабкий розвиток юридичної інфраструктури (юридичної практики, системи освітніх закладів з підготовки юристів). Вочевидь, дані умови могли заважати високому рівню юридичної компетентності населення, проте саме вони, уникаючи офіційних вертикальних методів, спричинили незрівнянно високий рівень правової культури жителів Східної Азії, зокрема Китаю.

Основою морального, релігійного і правового виховання в Китаї є вчення Конфуція — «учителя десяти тисяч поколінь» (V ст. до н. е.). Основне місце в конфуціанстві займають питання соціальної етики, моральної природи людини та принципи керівництва державою. Моральні аспекти, які Конфуцій висував на перше місце, включали «п'ять добродійностей»: людинолюбство, обов'язок, норми поведінки, знання і відданість.

Людинолюбство втілює у собі найкращі моральні цінності й норми поведінки людини: милосердя, стриманість, скромність, доброту, співчуття, правдивість, щирість. Людинолюбство, гуманність («жень») — головна заповідь Конфуція — втілюється в життя через обов'язок, що містить певні моральні зобов'язання, які добровільно приймає на себе добропорядна людина. У категорії «жень» існують два рівні — внутрішній і зовнішній. Внутрішній зосереджений у душі людини і пов'язаний з її самовдосконаленням, а зовнішній — із привнесенням благородною людиною гармонії й правопорядку у світ, у його соціальний устрій, тобто напряду пов'язаний із правовим вихованням¹.

У цілому шлях самовдосконалення — це шлях помірності й стриманості. Відданість підданого вважалась заснованою на покірливості та щирості по відношенню до правителя. Покірність старшому в родині, клані, імператору в суспільстві становила невід'ємне правило

¹ Завадская, Е. В. Соотношение традиционной и маоистской модели личности [Текст] / Е. В. Завадская // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки : сб. ст. — М. : Наука, 1984. — С. 320–327.

людського співжиття. Синовня шанобливість і братерська любов розглядалися конфуціанством як засіб, що перешкоджає виникненню злочинів і безпорядків. Поняття «милосердя» також включає наведення порядку у світі людей та піклування про слабких. Про слухняність і правопорядок Конфуцій говорить так: «Рідко буває, щоб людина, шаноблива до батьків та старших, полюбляла б нападати на вищих, та не буває взагалі, щоб той, хто не любив би нападати на вищих, полюбляв би заподіювати смуту». Неприйняття насильства — центр етичної системи Конфуція. Конфуцій був далекий від мрії змінити суспільний устрій: мова йшла про моральне вдосконалення правителя, який буде дбати про благо народу. Підставу ж самовдосконалення особистості та поліпшення її життя він бачив не у зміні суспільних порядків, а у високому рівні моральної свідомості.

Існує думка синологів, що традиційній конфуціанській культурі була невідома справжня свобода особистості європейського типу. У зв'язку з цим Д. Робінсон у 60-ті рр. минулого століття значну увагу приділив розгляду категорії «політична людина Китаю». На думку вченого, «політична людина» у сучасному Китаї є повністю протилежною конфуціанській категорії «благородна людина». Сучасному китайцю доби соціалізму властиві такі риси, як моральний престиж і воля до влади (визнання) — фактори громадської і правової активності. Отже, орієнтація сучасного китайця на соціальні відносини і самовизначення в них є водночас умовою зростання його правової свідомості й свободи особистості.

Одним із головних факторів правового виховання китайців є особливості політичної системи Китаю. Ставлення в суспільстві до права у багатьох аспектах продиктоване традиційним ставленням до влади. Для китайської культури характерний традиційний тип легітимації влади. У рамках останнього характер священних, споконвічно заведених порядків, що наявні й закріплені у владній ієрархії, забезпечує як покірність громадян, так і дотримання владою певних обов'язків по відношенню до суспільства. Саме дотримання традицій ставало підґрунтям як для прийняття влади, так і для визнання права. Влада зображується у патерналістських, сімейних символах, що передбачає її заступництво всьому народові.

У свій час порушення маоїзмом основної доктрини Конфуція — турботи правителя про благо народу — стало головною причиною опозиційних рухів і пізніше — радикальної модернізації ідеології та шляхів розвитку КНР Ден Сяопіном. Вважалося, що від справедливо-

го, мудрого правителя залежать загальне процвітання, єдність, стабільність і правопорядок країни. Маоїстським пропагандистам (60–70-ті рр. ХХ ст.) заважала традиційна міцність сімейних зв'язків китайців, шанобливість до батьків, повага до старших за віком, той факт, що інтереси родини ставилися вище за громадські. Китайська родина (патронімія) протягом багатьох століть була тією нижчою соціальною організацією, що зберігала значну автономію від влади. Традиціям «синівської шанобливості» й шанування родоводу зашкоджували ідеї про правильність доносів дітей на батьків (і навпаки) та про класову боротьбу. У той час була здійснена спроба відмежувати ідеї Мао від конфуціанства, надавши їм значення «абсолютної істини». Але традиційна китайська родина як охоронець національних цінностей стояла на шляху маоїстів. Сучасною альтернативою «культурній революції» маоїстів стала матеріальна зацікавленість населення Китаю у власних зусиллях на шляху до порядку і процвітання. В останній Конституції 1982 р. КНР була визначена як «соціалістична держава демократичної диктатури народу, керована робітничим класом». Таким чином, конфуціанство не тільки виступає основним джерелом права, але й формує теоретичні засади системи правового виховання в Китаї. Родина ж виступає як головна конфуціанська цінність та фактор правового виховання китайців.

Важливу роль у правовому вихованні громадян Китаю відіграють принципи здійснення влади і політичні відносини в державі. Так, у китайських принципах керівництва традиційним є централізм. Відсутність розподілу влад особливо виявляється при формуванні органів судової влади, що є повністю підконтрольними представницьким органам. Судова влада у Китаї представлена Верховним Народним Судом, місцевими народними судами, військовими трибуналами та іншими спеціальними народними судами. У такий самий спосіб формується і склад верховної прокуратури. Ураховуючи, до речі, той факт, що до складу китайського парламенту, вищого законодавчого органу держави — Загальнокитайських Зборів Народних Представників — входить до 3000 представників народу (комуністів), які працюють на непостійній основі, можна припустити, що значний відсоток правоздатного населення Китаю беруть (чи брали) участь у правотворчій діяльності, отже, мають високий рівень правової свідомості.

Незважаючи на розвиток правосвідомості, китайці невелику увагу приділяють сфері особистих прав. Стан конституційних прав і

свобод людини в Китаї значною мірою не відповідає міжнародним стандартам. Китайський законодавець основну увагу приділяє не стільки правам людини, скільки правам громадянина. У переліку природних прав громадянина КНР відсутні норми про свободу думки (адже фактично панує диктатура комуністичної партії), про право на життя. І тому не дивно, що КНР посідає одне з перших місць у світі за винесеними смертними вироками. Китайці традиційно мають високий ступінь патріотизму і громадської відповідальності. Їх Конституція містить великий перелік обов'язків громадянина, досить мало уваги приділяючи його правам. Так, основними обов'язками громадянина КНР є: захищати Вітчизну, охороняти безпеку, честь та інтереси Батьківщини; зберігати державну таємницю; захищати єдність держави і згуртованість усіх національностей; зберігати суспільну власність; дотримуватися трудової дисципліни й оберігати громадський порядок; поважати норми громадської моралі; вчитися, трудитися тощо.

Слід, однак, зазначити, що, на відміну від соціалізму радянського типу, китайський соціалізм майже не поширюється на сферу економіки та її правового регулювання. Ден Сяопін послідовно відновив роль родини у китайському суспільстві. Здійснюючи сільськогосподарську реформу, він орієнтувався на міцність інституту сільської громади (родина — громада — клан), сімейно-підрядну систему (родина — двір — бригада — держава) і скасування маоїстських народних комун. Отже, у Китаї налагоджені ринкові форми виробництва, система прямих традиційних зв'язків держави з народом, здійснено об'єднання місцевих трудових, господарських і моральних традицій із капіталістичними відносинами, що значною мірою сприяє знайомству китайців із демократичними цінностями, зростанню їх правосвідомості.

Уже наприкінці 70-х рр. XX ст. успіх капіталізму в Японії та недієздатність радянського соціалізму в економічній сфері й подальший розвал СРСР змусили китайське керівництво відмовитись від радянської моделі й звернутися не до західних, а до внутрішніх традицій. Китай обрав такий шлях: капіталізм та інтеграція у світову економіку у сполученні з політичним авторитаризмом та китайським націоналізмом у ролі нового джерела законності. «Ми — китайці і ми можемо цим пишатися», — зазначав один із політичних лідерів Гонконгу. У сучасному Китаї конфуціанство трактується як альтернатива західній демократії й марксизму-ленінізму та як джерело суспільного прогресу.

Самюель Хантінгтон констатує, що багато азійських країн, серед яких Китай і Японія, сліднують сьогодні політиці «дистанціювання від Америки та злиття з Азією». При цьому економічне зростання породжує у них почуття могутності й самовпевненості. Жителі Азії, на їх власну думку, живуть у «кінці ери благоговіння і на початку ери відродження». Це означає, що Захід стрімко втрачає можливість примушувати країни Азії слідувати західним стандартам у галузі прав людини та інших цінностей. Китайські лідери в тому числі пояснюють піднесення своєї країни добродійностями азійської, зокрема конфуціанської, культури, як-от: порядок, дисципліна, сімейна відповідальність, працелюбство, колективізм, стриманість. Їм вони протиставляють самовпевненість, життя заради насолод, індивідуалізм, злочинність, недостатність освіти, неповагу до влади та «інтелектуальне окостеніння», що винні у занепаді Заходу. Національні морально-етичні особливості китайців варто розглядати як первинні джерела їх правового виховання¹.

На думку жителів Східної Азії, успіхом свого регіону вони зобов'язані колективізму. Общинні цінності й звичаї, перевага групових інтересів над індивідуальними ніби сприяють усезагальному груповому напруженню, що є необхідним для бурхливого розвитку. Саме робоча етика китайців, яка складається з дисципліни, лояльності й старанності, стала, на їх думку, рушійною силою соціального розвитку цих країн. Такого роду робоча і громадська етика, а також правова свідомість народилися з філософії про те, що соціальна група і країна важливіші, ніж окрема особистість. Тому щире відстоювання особистих прав не є самоціллю азіата. Він самостверджується не за рахунок протиставлення суспільству власної індивідуальності, а, навпаки, завдяки почуттю своєї причетності до цілого, ототожненню себе з общиною, суспільством, нацією, що ґрунтується на конфуціанській системі цінностей. Таким чином, в основі сутнісної відмінності європейської правосвідомості від азійської лежать онтологічні особливості світосприйняття жителів цих регіонів, специфічний спосіб їх буття-у-світі (що водночас визначає етичні основи східної «культури сорому»).

Згідно з концепцією І. Кона, у зв'язку з моральною орієнтацією людей різних національностей соціологи традиційно розрізняють «культуру сорому» і «культуру провини». Східні культури відносять

¹ Хантінгтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантінгтон : [пер. с англ. Т. Велимеева]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2007. – С. 156–159.

до перших. Якщо провина пов'язана зі стурбованістю індивіда власною внутрішньою правотою, то сором — із стурбованістю оцінкою його гідності з боку інших, що диктує йому прагнення уникнути видимості невдачі, слабкості, залежності тощо. «Культура сорому» несе на собі відбиток локальності, тому що орієнтує свідомість індивіда виключно на його власну общину: сором існує виключно у стосунках зі «своїми». Гідність і безчестя співвідносяться із зовнішніми формами контролю: осудженням, покаранням, насмішкою чи схваленням. З цим пов'язана непопулярність права на Сході як соціального регулятора. Людина «культури сорому» має жорсткого внутрішнього контролера — совість, яка ґрунтується на критичній самооцінці. Саме цією особливістю східної ментальності пояснюється популярність публічних покарань і принцип залякування, що покладений в основу карної політики азійських країн¹.

Послідовники конфуціанства прагнуть до довершеності особистості у п'яти різних аспектах: у відношенні до самого себе, до родини, до суспільства, до нації й до всього світу. Серед них, як уже зазначалося, домінуючим є ставлення до родини. Саме система сімейної організації в Китаї є основою самовиховання і самоосвіти. Бути досвідченим означає, згідно з Конфуцієм, володіти гуманістичними принципами, а відрізнити погане від доброго навчала сім'я. Такого роду внутрішнє знання робить зайвим зовнішній контроль за особистістю. Отже, до зазначених спочатку факторів правового виховання стосовно Китаю можна додати такий фактор, як самовдосконалення, свідомо самодисципліна індивіда.

Згідно зі світоглядом жителів Південно-Східної Азії гармонія, від якої залежать рівновага у світі й щастя людей, розглядається у двох аспектах. По-перше, як гармонія людини з природою. Поведінка людей повинна відповідати звичайному порядку. По-друге, гармонія необхідна у відносинах між людьми. У суспільних стосунках на першому плані повинні знаходитись ідея згоди і пошуки консенсусу. Незгоди повинні ніби «розчинятися», а не вирішуватись. Запропонований вихід має бути прийнятий учасниками як справедливий, і при цьому ніхто не повинен «втратити обличчя». На першому плані завжди знаходяться виховання і переконання, а не влада, погроза і примус. Унаслідок таких поглядів китайці негативно ставляться до ідеї права з його

¹ Ерасов, Б. С. Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки [Текст] / Б. С. Ерасов. — М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1982. — С. 37.

жорсткістю і абстрактністю. Людина не повинна наполягати на своїх правах, оскільки обов'язок кожного — прагнути до згоди і забувати про себе в інтересах усіх¹.

Теоретики відверто визнають незначну роль права в регуляції соціальних відносин у Китаї. До юристів китайці ставляться із недовірою, вважаючи, що, використовуючи абстрактні норми, юристи створюють перепони для досягнення компромісів, чим сприяють недостойній егоїстичній поведінці, несумісній з інтересами суспільства. У будь-якому випадку конкретне правове рішення повинно відповідати справедливим і гуманним почуттям, а не бути обмежене рамками юридичної схеми.

Так, наприклад, відшкодування шкоди не повинно лягати непомірним тягарем на плечі боржника та вести його родину до банкрутства. Згідно з китайською традицією, спірні питання вирішуватимуться на основі почуття гуманності, потім — ритів (звичайних правил і прав), потім — розуму і лише після цього може послідувати звернення до права. Закони для китайців не є нормальним засобом вирішення конфліктів між людьми. Їх корисна роль обмежується тим, що вони пропонують зразки поведінки та застерігають тих, хто міг би повести себе антисуспільним чином. До речі, мова не йде про буквальноне слідування законам, при їхньому застосуванні й виконанні повинна зберігатися велика свобода, а ідеал полягає в тому, щоб закони взагалі не застосовувалися і судові рішення не виносилися.

Традиційна китайська концепція не заперечує право як таке, але визнає при цьому, що воно для варварів, для тих, хто не піклується про мораль, — для невинуватих злочинців, нарешті, для іноземців, яким чужа китайська цивілізація. Згідно з легендою право (фа) винайшов варварський народ, який мав назву міао, у XXIII ст. до н. е. (Бог пізніше знищив цей народ). Про це один із афоризмів Конфуція: «У варварів за часів держави гірше, ніж у китайців без неї». Китайський народ, на його власну думку, чудово обходиться без права. Він вважає за краще не звертатися до суду, а регулює міжособистісні стосунки так, як йому підказує совість, слідує не праву, а згоді й гармонії. Цю гармонію легко відновити, оскільки китайці шукають причини конфлікту не у злій волі супротивника, а у своїх власних помилках, хибах. В ат-

¹ Ерасов, Б. С. Массовое сознание в развивающихся странах: содержание и динамика процессов [Текст] / Б. С. Ерасов // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки : сб. ст. – М. : Наука, 1984. – С. 323–335.

мосфері, де кожний готовий визнати власні помилки, людей не важко змусити поступитися та погодитись на втручання посередника, крім того, страх перед суспільною думкою може надати цій згоді примусового характеру.

Ще більше посилює неприязнь китайців до права низка факторів. Серед них на першому плані — погана (мабуть, навмисне погана) організація правосуддя, що зовсім не турбує владу. Ще у VII ст. імператор Кан Ши заявив: «Кількість тяжб непомірно зростає, якщо люди не будуть боятися звертатися до судів, сподіваючись легко знайти там справедливість. Навіть половини наших підданих не вистачить, щоб вирішувати спори іншої половини. Тому я наполягаю, щоб із тими, хто звертається до суду, поводитися немилосердно, так щоб вони відчували огиду до права та тремтіли від страху від однієї думки постати перед суддею». Як правило, чиновник, на якого покладено здійснення правосуддя, досить далекий від позивачів: за загальним правилом, запрошується на цю посаду з іншої провінції й тому погано обізнаний у місцевих звичаях та навіть діалекті. Його службовці, з якими безпосередньо мають справу ті, хто починають тяжбу, корумповані, вони навмисне затягують процес, тому що «годуються» від нього. Специфічне поводження із позивачами принижує їх гідність, а результат процесу завжди досить сумнівний. «Виграний процес — втрачені гроші», — говорить народна китайська приказка. Усе це підштовхує китайців уникати судів і вирішувати спори шляхом позасудових процедур¹.

Судова практика та кримінальна політика є важливими джерелами правового виховання в Китаї. Для азійських країн стосовно питань карного права залишається характерною концепція покарання-кари, яка по суті відроджує давній принцип таліону про адекватність розплати. Конфуцій, у свою чергу, не відмовлявся від смертної кари взагалі. Страта, згідно з ним, — це міра крайня, вимушена, що може бути продиктована конкретною ситуацією. Принцип справедливості у мудреця виглядав так. Хтось запитав у нього: «А якщо за зло сплачувати добром?» Учитель відповів: «А чим же тоді за добро сплачувати?.. За добро плати добром. А за зло плати по справедливості»².

¹ Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; [пер. с фр. В. А. Туманова]. – М. : Междунар. отношения, 2003. – С. 356–357.

² Лао-Си. Тао-Те-Кинг или писание о нравственности [Текст] / Лао-Си ; под ред. Л. Н. Толстого ; пер. с кит. Д. Конисси ; примеч. С. Н. Дурылина // Философия и жизнь. – 1990. – № 10. – С. 13–16.

У суворому принципі адекватної відплати наявний позитивний момент. Він полягає у тому, що покарання може призначатися тільки у випадках здійснення такого діяння, яке прямо передбачене законом, а розмір покарання має відповідати тяжкості злочину. Іншими словами, концепція покарання-кари певною мірою обмежує свавілля суду. І все ж таки теорія, згідно з якою сенс покарання зводиться виключно до кари, по-перше, призводить до надто жорсткого покарання, а по-друге, ігнорує самі причини злочинності, борючись з їх наслідками. І хоча санкція залишається одним із найвагоміших факторів правового виховання в Китаї, однак слід відмітити, що у соціалістичну добу значне поширення отримала ідея і практика виправлення правопорушників, перетворення їх на корисних громадян, що і проголошено основною метою покарання, визначаючою характер і міру останнього¹.

У контексті вищезазначеного розглянемо особливості застосування смертної кари в Китаї. Сьогодні за скоєння загальнокримінальних злочинів смертну кару застосовують 87 країн світу, серед яких і Китай. Так, Кримінальний кодекс КНР 1979 р. передбачав смертну кару за 15 видів злочинів. У 1982–1983 рр. до них було додано ще 14. Наприклад, кримінально-виконавче законодавство США окремо зазначає, що під час здійснення смертної кари забороняється присутність представників преси, потерпілого, родичів засудженого та інших осіб, крім представників правоохоронного закладу, прокуратури і лікаря. Дотримання таких умов здійснюється з гуманних намірів. У той же час, за даними ООН, мінімум у 22 країнах (про це було сповіщено офіційно) смертні вироки здійснюються публічно, а в окремих країнах навіть транслюються по телебаченню. Це стосується Китаю (1979, 1990 рр.), Пакистану і всіх країн Близького Сходу².

Не менш важливим проявом правового виховання нації є традиція ставлення до жінки, її правовий статус у суспільстві. У Китаї він великою мірою обумовлений небажаною роллю жінки у родовій общині, традиції якої і сьогодні міцні у сільській місцевості, а також тривалою державною заборонаю мати в шлюбі більше однієї дитини, що розглядалося як засіб боротьби з бідністю. За повідомленнями автора Дослідження ООН з питань насильства щодо дітей, у Китаї й досі спо-

¹ Уголовное право зарубежных государств [Текст]. Вып. 4: Наказание / ред. Я. А. Зорина. – М. : Ордена Дружбы народов Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1975. – С. 134–143.

² Михлин, А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее [Текст] / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – С. 148–149.

стерігаються високі показники вбивств дівчаток через кілька днів після їхнього народження. Ці смерті часто ігноруються і реєструються як народження мертвого плоду. Дослідження в Китаї, у рамках якого було опитано близько 1000 жінок щодо наслідків дітонародження, виявило, що 40 % раних неонатальних смертей дівчаток стало результатом дітовбивств¹. Це наслідок у тому числі зневажливого ставлення до жінки, що ґрунтується на етичних традиціях китайського народу й до теперішнього часу не знаходить свого правового вирішення. Патріархальні підходи посилюють глибоко вкорінені в азійській культурі «підневільний», занижений статус жінок, з чим пов'язаний підвищений ризик насильства. Закон про шлюб не входить до системи цивільного права Китаю. Остання його редакція 1980 р. намагається скасувати старий феодальний уклад сімейних стосунків та сприяти вирішенню демографічних проблем. Закон підтверджує принцип свободи шлюбу і рівності подружжя. У цілому особливості сімейного права, що регулює відносини у тій сфері, яка сама є джерелом правового виховання в Китаї, також певною мірою дозволяють судити про правову культуру громадян.

Підбиваючи підсумок особливостей правової культури китайців і основних джерел та принципів правового виховання у китайському суспільстві, не можна не виокремити характерних рис цього народу, що великою мірою обумовили його соціально-правовий розвиток. До основних рис, що визначають національний характер, менталітет, а також правовий менталітет китайців, належать консерватизм, культ традиції як надійна запорука стабільності, раціоналізм, практицизм, прагматизм, ретельність, скрупульозність у справах, колосальне працелюбство, завзятість, наполегливість, колективізм, відповідальність, слухняність, стриманість, терпіння, покора, самодисципліна, патріотизм тощо. Стародавній китайський мудрець Лао-Сі, заохочуючи помірність і скромність у шляхетного китайця, писав: «Коли мудрець побоюється керувати всесвітом, тоді він вартий, щоб йому доручили його, коли він жалкує, що керує всесвітом, тоді він вартий, щоб йому віддали його»². Європейців завжди вражали китайські цілеспрямова-

¹ Паулу Сержіу Пінейру: незалежний експерт, автор Дослідження Генерального Секретаря ООН з питань насильства щодо дітей. Доповідь про насильство щодо дітей у світі [Текст]. – К. : Перфект Стайл, 2006. – С. 72–73.

² Лао-Си. Тао-Те-Кинг или писание о нравственности [Текст] / Лао-Си ; под ред. Л. Н. Толстого ; пер. с кит. Д. Конисси ; примеч. С. Н. Дурылина // Философия и жизнь. – 1990. – № 10. – С. 16.

ність, працелюбство і стійкість, а головне, відсутність скарг на долю. Проте підставою соціального порядку та світової гармонії особисто китайці вважають таку свою рису, як терпимість. Терпимість справедливо вважається відмітною національною рисою китайського народу, яка має давню традицію.

На підтвердження цього китайці люблять наводити таку історичну притчу. У далекі часи жила разом одна величезна китайська родина, яка поєднувала дев'ять поколінь і нараховувала декілька тисяч чоловік. У родині панували абсолютний мир і згода: ніхто ні з ким не сварився, жінки ніколи не ревнували чоловіків, діти не відбирали один у одного іграшки. Чутки про це дійшли до імператора. Він відвідав голову сім'ї і запитав у того, як йому вдається у такій великій родині зберігати мир і злагоду. Той замість відповіді попросив аркуш папери і став швидко писати на ньому ієрогліфи. Написавши сто, він передав аркуш імператору. Той побачив, що на аркуші сто разів написаний один і той самий ієрогліф — терпіння. На здивування імператора старий відповів, що вони всілякими засобами навчають усіх терпінню, щоб кожний, навіть дитина і тварина, ставився до іншого із терпінням і стриманістю, і цим досягають загальної згоди і порядку. Саме на розвиток цієї риси як основи суспільного порядку й особистого комфорту спрямовані сьогодні китайські мораль, а також виховна й правова політика.

Таким чином, тип суспільства, який існує в Китаї, відповідає тому, що запропонувало конфуціанство — головне джерело релігійних, морально-етичних, політичних і правових принципів. Саме у традиційно значній ролі конфуціанства беруть свій початок китайські консерватизм і фундаменталізм. Головний осередок китайського суспільства — родина з ієрархічною організацією, правовою дисципліною і майже абсолютною владою голови родини. Община і держава прагнуть відповідати цій моделі та уникати будь-якого втручання у відведене родині широке коло справ. До фактичних повноважень родини значною мірою належать правове виховання і правове регулювання відносин у китайському суспільстві. Звичаєві правила поведінки, що відповідають соціальному статусу особи, — рити — традиційно заміняли у Китаї законослухняність та правові інститути.

Останні правові й політичні реформи у соціалістичному Китаї кінця 70-х рр. XX ст. закріпили цілу низку демократичних прав і свобод громадян, а також жорстку багатоланкову систему правотворчих, правозахисних і правозастосовних органів, які залишаються незмінними і сьогодні. Відхід від принципів «культурної революції» здійснив сут-

теві перетворення в правовій свідомості китайців. Однак інтерес, що проявляється сьогодні в Китаї до юриспруденції, не дає підстав забувати про вікові китайські традиції, у яких ззагалі не було місця праву (але не правопорядку). У сучасному Китаї приймаються нові законодавчі акти, студенти вивчають право, наявне судочинство, але у реальному житті сторони конфлікту частіше звертаються не до них, а до посередників — у квартальні ради за місцем проживання, не виносячи справи за межі общини, клану. Потрібні великі зміни менталітету раніше, ніж у Китаї буде сформована справжня правова система.

У статичній структурі китайського суспільства основними морально-правовими принципами і цінностями залишаються: синовня любов, самодисципліна, підкорення вищим за ієрархією, пріоритет інтересів суспільства над особистими, заборона будь-яких ексцесів, обурень і конфліктів. Важливо, що саме ці моральні цінності виявилися підґрунтям розвитку правового виховання в сучасному Китаї.

3.4. Правове виховання в арабських країнах

Правові системи арабських країн, населення яких сповідує іслам, належать до мусульманської системи права у складі релігійної правової сім'ї. Особливості правового виховання у цих країнах обумовлені загальними рисами релігійних правових систем:

- нерозривний зв'язок з релігією (у даному випадку ісламом), право є частиною ісламу;
- визнання божественного одкровення (пророцтв Мухамеда) єдиним джерелом права, заперечення правотворчої ролі особистості й держави;
- персональний характер дії права, коли норми права поширюють свою дію виключно на тих осіб, які сповідують іслам, незалежно від того, на якій території вони мешкають, — у кордонах держави чи за її кордонами;
- розуміння самої сутності права як богоугодного витвору, що є умовою соціальної справедливості;
- невизнання принципу формальної рівності прав людини, тобто правовий статус особи є залежним від її статевих, національних, релігійних та соціальних особливостей;
- нерозвинутий аспект суб'єктивних прав;
- караючий характер права (перевага обов'язків над правами).

Зазначені риси релігійної правової системи сформували у мусульман гідне ставлення до права не за рахунок свідомого емоційно-вольового визнання ними норм права, а завдяки побоюванням божественних «санкцій» унаслідок недотримання цих норм (страху божого). Мусульманами визнається конструктивна роль Страшного суду в удосконаленні людини на шляху до Бога. А оскільки право шариату — один із засобів людського вдосконалення, то єдиним джерелом правового виховання виступає тут воля Аллаха та релігійна самосвідомість мусульманина, орієнтована на ідею спасіння.

Принципи правового виховання, як і саме право мусульманських країн, ґрунтуються на архаїчних засадах, але, зберігаючи незмінність, у той же час відрізняються своєю гнучкістю. Природним критерієм, ідеологічною основою і джерелом моральних цінностей мусульманського права є шариат. На відміну від права далекосхідних країн звичай не входить до мусульманського права і ніколи не розглядається як право, адже протилежне ставлення спричинило б відмову від однієї з характерних його рис — однаковості для будь-якої общини віруючих. Звичай тільки доповнюють мусульманське право у тих питаннях, які воно не регулює. Усі вчинки людини мусульманське право поділяє на п'ять категорій: обов'язкові, рекомендовані, байдужі, осуджувані та заборонені. При цьому звичай не може рекомендувати дії, які право забороняє, чи забороняти те, що право вважає обов'язковим, однак звичай вправі приписувати те, що, згідно з правом, є тільки рекомендованим або дозволеним, а також забороняти те, що право визнає недостойним або лише припустимим.

Основним джерелом правового виховання в арабських країнах є іслам. Іслам — основа усіх форм суспільної регуляції, у тому числі правової, майже в усіх країнах Арабського Сходу він регулює відносини між більш ніж 800 мільйонами мусульман. На думку арабів, суспільні й політичні інститути, імпортовані з-за кордону, можуть нести із собою смерть. Іслам — це не тільки релігія, це спосіб життя. С. Хантінгтон зауважує, що ісламський «фундаменталізм», який часто сприймається як політичний екстремізм, є лише однією зі складових набагато ширшого процесу відродження ісламських ідей, звичаїв, моралі й правосвідомості, адже араби бажають «модернізуватися, але не вестернізуватися»¹.

¹ Хантінгтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантінгтон ; [пер. с англ. Т. Велимеева]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2007. – С. 162.

Тенденції правового виховання мусульманської спільноти визначені концепцією загального розвитку держав ісламу, що були сформульовані відомим сучасним ідеологом мусульманського світу Абу аль-Ала Маудуді. У своїй праці «Принципи ісламу» він обґрунтував теоцентричну концепцію, згідно з якою людина повинна жити у гармонії з волею Аллаха, що виражена у посланих їй законах, які містяться у Корані й Сунні. Відхилення від цього шляху дорівнюється до джахілії, тому з порушниками ісламських законів треба нещадно боротися. Шаріат є головним арбітром і кінцевим авторитетом. Дотримання шаріату — єдина гарантія захисту природних прав громадян. Кінцева мета ісламу — всесвітня держава, заснована на принципах Корану, у якій не буде расових і національних забобонів і все людство об'єднається у цілісну систему з рівними для всіх правами.

Аспект природних прав людини, що розглядаються у мусульманському праві на принципах Корану, є досить обмеженим. Правовому статусу особистості в Корані присвячено 70 віршів. Вихідною передумовою для ісламської теорії основних прав людини слугує тлумачення відомого вірша 74-ї сури Корану, де йдеться про те, що мусульманин має право вимагати від держави поваги своїх особистих прав. Узагалі особливістю сучасного ісламського світу є проблема громадського рівноправ'я і прав людини. Проте вирішується ця проблема в рамках мусульманських приписів і засновується на таких принципах, як людська гідність (у рамках Корану і Сунни), рівноправ'я людей, що означає єдність походження всіх людей («Аллах створив усіх людей з єдиної душі»), свобода всіх людей (у відповідності з Кораном)¹.

Наступним джерелом правового виховання на Арабському Сході є закон. Ставлення ісламських держав до міжнародних законодавчих актів з прав людини, у тому числі Всезагальної декларації прав людини 1948 р., неоднозначне. Але для того, щоб влитися у світове співтовариство, вони утворили власні правові документи та намагаються довести, що поняття прав людини закладено у принципах Корану. Так, більшість ісламських країн визнають як міжнародно-правові стандарти договори регіонального характеру, узгоджені з ісламом, на яких і ґрунтується правове виховання їх громадян. Найбільше значення мають такі документи: Загальна ісламська декларація прав людини, прийнята

¹ Володина, Н. В. Конституционно-правовые особенности Королевства Марокко [Текст] / Н. В. Володина, Нафури Сана // Современное право. – 2011. – № 12. – С. 141–144.

Міжнародною ісламською радою у 1981 р.; Каїрська Декларація прав людини в ісламі 1990 р.; Арабська хартія прав людини 1994 р.; Ісламська декларація прав людини 2006 р.

Права людини в мусульманському праві обумовлені передусім обов'язками по відношенню до самого себе, до общини (умми), суспільства, держави і Аллаха. Слід зауважити, що коли у теорії мусульманського права зазначається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, кольору шкіри чи мови, то йдеться, зокрема, про рівність усіх перед законом та судом. Мусульманське право розмежовує права людини-немусульманина та власне права мусульман, де останнім надається перевага.

Згідно із Загальною ісламською декларацією прав людини право на життя вважається священним та недоторканим. Однак нормами класичного мусульманського права за вчинення окремих визначених видів злочинів передбачається смертна кара. У таких випадках позбавлення життя вважається, згідно з Кораном, правомірним: «не вбивайте душу, яку заборонив Аллах, інакше — як по праву». Смертна кара призначається не лише за такі найтяжчі злочини, як вбивство, а й за діяння, які взагалі у західних країнах не вважаються злочинами, як-от: подружня зрада жінки, віровідступництво, чаклунство тощо. У контексті права на життя варто згадати категоричну заборону ісламом самогубства, а також штучного переривання вагітності (аборту), оскільки людська душа належить Аллаху і ніхто не має права спричинити їй шкоду, вбити¹.

Каїрська Декларація прав людини в ісламі фактично закріплює пріоритет шаріату над природними правами та свободами людини. Низка основних прав і свобод у ній не визначена, відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Декларація містить досить своєрідне тлумачення свободи думки і свободи слова: «Кожен має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не протирічило принципам шаріату»².

Арабська хартія прав людини, як і попередні документи, носить декларативний характер і не накладає на держав-учасниць суттєвих

¹ Всеобщая исламская декларация прав человека [Електронний ресурс] : принята 19 сент. 1981 г. – Режим доступу: http://www.cac.org/journal/08-1997/st_21_pravaist.shtml.

² Каирская Декларация о правах человека в исламе [Електронний ресурс] / Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/laws/6.html>.

зобов'язань¹. До того ж вона містить низку серйозних недоліків. Так, у документі заборонені фізичні та психічні тортури, а також жорстоке та нелюдське поводження, однак відсутня заборона на жорстоке та нелюдське покарання, яке має місце у кримінальному праві ісламських країн. Крім того, у Хартії взагалі не згадується про рівність усіх перед законом, не встановлюється заборона на винесення смертного вироку щодо неповнолітніх. Проголошуючи право на правосуб'єктність, Хартія водночас не встановлює навіть формальної заборони на рабство та работоргівлю².

В Ісламській декларації прав людини серед інших визначені права на правосуддя, на справедливе судове випробування, на захист від зловживання владою, на захист від тортурів, на захист гідності та репутації, на притулок. Принцип свободи релігії виражений у праві кожної людини на свободу совісті і поклоніння, що, до речі, має певні особливості. Свобода меншин заснована на коранічному принципі: «Немає примусу в релігії». Тобто вважається, що особа вільно обирає для себе релігію, однак, якщо віруючий мусульманин відречеться від своєї віри, це буде розглядатися як зрада ісламу, за що така особа може бути покарана на смерть³.

У більшості своїй правові системи арабських країн формувалися у другій половині ХХ ст. під впливом європейського права з урахуванням того, яка саме держава (Франція чи Англія) здійснювала там своє колоніальне панування. Тому, як правило, конституції ісламських країн закріплюють основні права і свободи людини відповідно до норм міжнародного права. Однак, ураховуючи, що переважну кількість там становлять мусульмани, релігійна меншість не має рівних прав із послідовниками ісламу і їх організаціями. До того ж проголошення прав і свобод громадян ще не значить їх застосування у реальному житті. Ідеї правового виховання, а також державний правопорядок продиктовані там ісламськими догматами.

Інститут прав людини, його конституційне закріплення і захист становлять вагомий чинник правового виховання в державі. Особли-

¹ Абашидзе, А. Х. Арабская хартия прав человека [Текст] / А. Х. Абашидзе, Ибрагим Ахмед Абдалла // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 196–200.

² Львова, О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси [Текст] / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008/4. – С. 17–18.

³ Володина, Н. В. Конституционно-правовые особенности Королевства Марокко [Текст] / Н. В. Володина, Нафури Сана // Соврем. право. – 2011. – № 12. – С. 141–144.

вість розуміння і дії цього інституту в мусульманському світі полягає в тому, що іслам розглядає права людини не як права індивіда, а як права ісламської громади. Індивідуальні права є похідними та залежними від прав колективу.

Недосконалість системи правового виховання та низький рівень правової культури населення в ісламських країнах Сходу пояснюється, з одного боку, їх обумовленістю шаріатом, а з другого боку — недосконалістю внутрішньодержавних механізмів, а саме відсутністю демократії в житті арабського суспільства і підкорення всіх державних органів та структур, у тому числі й судових, одній особі та одній політичній партії; відсутністю правової бази, яка б відповідала загально-визнаним нормам і стандартам у сфері прав людини. У низці країн регіону відсутні найважливіші для захисту прав людини інститути, у тому числі інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини¹. Проте арабські юристи стверджують, що відсутність ефективного механізму контролю за дотриманням прав людини, закріплених в Арабській хартії прав людини (1994), пояснюється зовсім не релігійністю, а простою відсутністю бажання і політичної волі у національних державах².

Судова практика також є важливим джерелом правового виховання в країнах Арабського Сходу. Слід зауважити, що система судочинства в ісламських країнах є досить простою і нерозвинutoю. Проте досвід винесення судових рішень, як і у всьому світі, є вагомим чинником розвитку правової свідомості населення. Цікаво, що механізм дії мусульманського права «побудований» на регулюванні стосунків перш за все серед мусульман. По кожному випадку в цьому праві передбачено ніби дві норми, одна з яких, що має юридичний характер, регламентує зовнішню поведінку людини, а інша стосується її внутрішнього переконання, змісту вчинку та стимулів, які змушують людину вчиняти саме так, а не інакше. Іншими словами, перша з двох норм регулює відносини людини з іншими людьми, друга ж — її зв'язок з Аллахом, оскільки лежить в основі намірів і цілей, які переслідує правовірний.

Так, можна зробити висновок, що порушник норм мусульманського права підлягає не тільки «земній», юридичній, але й «божественній»

¹ Львова, О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси [Текст] / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008/4. – С. 17.

² Бехруз, Х. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ісламські міжнародно-правові документи: компаративістський аналіз [Текст] / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 10. – С. 117.

санкціям, причому друге покарання застосовується як у земному житті (наприклад, релігійна спокута — «каффара»), так і в потойбічному світі, оскільки будь-який правопорушник одночасно є грішником. Земна юридична санкція застосовується головним чином до тих, хто не вірить у небесну кару, а потойбічне покарання очікує тих правовірних, які продовжують ігнорувати норми мусульманського права. Причому релігійні стимули виявляються настільки сильними, що в окремих сферах суспільних відносин (господарських, сімейних) норми права виконуються практично без втручання держави, оскільки випадки їх порушення виключно рідкісні. Мусульманські суди спираються переважно на релігійну совість мусульман, їх добровільну готовність слідувати нормам. Однак це, звичайно, не позбавляє мусульманське право якостей юридичного феномену як такого. У цьому випадку мова йде не про відсутність державного забезпечення його норм, а про своєрідне співвідношення добровільності та примусовості у їх виконанні, про поєднання державного і релігійного примусу¹.

За шариатом закріпилося значення спрямованих до людей приписів, що є результатом божественного одкровення. Однак становлення мусульманської юриспруденції тісно пов'язане із застосуванням терміну «фікх». Фікх означав винесення самостійних рішень мусульманським суддею у випадку відсутності у Корані й Сунні готових відповідей на конкретні питання (мусульманський еквівалент прецеденту). Інакше кажучи, шариат і фікх у мусульманській юриспруденції протиставляються один одному: галузь застосування фікх починається там, де закінчується сфера шариату. Сьогодні фікх означає власне мусульманську юриспруденцію, предмет якої становить лише одна із сторін шариату — так звані практичні рішення (норми), у той час як питання догматики вивчаються теоретичним богослов'ям (калам), а проблеми внутрішнього переконання і самовдосконалення — етикою (тасаввуф)².

Правове виховання мусульман ґрунтується на досить жорстких принципах, оскільки саме мусульманське право не відрізняється ліберальністю. Воно складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення. Наприклад, Коран недвозначно наказує, щоб мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкупав суддю, не займався лихварством і не грав у азартні ігри.

¹ Сюкияйнен, Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1986. – С. 95–96.

² Там само. – С. 32–33.

За порушення цих обов'язків мусульманське право передбачає жорстокі покарання — страту, покалічення, покарання плітями (кількість ударів не повинна перевищувати ста і не бути менше двох), биття ціпками, камінням тощо. Поняття ж безпосередньо прав досягається визнанням певних меж обов'язків. Мусульманське кримінальне право засноване на розрізненні між твердо встановленими покараннями (худуд) та дискреційними покараннями (газир). До встановлених жорстких мір покарання засуджують лише за такі види злочинів: вбивство, перелюб, хибне звинувачення у перелюбі (у деяких країнах), згвалтування, гомосексуалізм, статеві стосунки між немусульманином і мусульманкою, крадіжка, вживання спиртних напоїв (Лівія), озброєне пограбування, бунт тощо¹.

Як один із найбільш серйозних злочинів мусульманські юристи розглядають розбій. Ними встановлено, що відповідальність за розбійні дії може нести лише повнолітній чоловік-мусульманин, який знаходиться у повній свідомості, причому тільки у тому випадку, якщо жертвою злочину став мусульманин, а захоплене майно перебувало у власності чи у законному володінні останнього. Тлумачення норми Корану стосовно розбою дозволило арабським правознавцям установити міру покарання за даний тип злочину залежно від його наслідків:

- якщо розбій супроводжувався вбивством і захопленням майна, то злочинець карається смертною карою і розп'яттям;
- за умов вбивства без привласнення майна — смертною карою;
- при позбавленні постраждалого його майна без вбивства — чет-вертуванням;
- при звичайному залякуванні без вбивства і заволодіння його майном — висилкою або позбавленням свободи.

Каяття розбійника перед тим, як він був схоплений владою, звільняє його від відповідальності за встановленою Кораном нормою. Правда, у цьому випадку він може понести інше покарання, а крім того, релігійну спокуту. Якщо ж розбійник опинився в руках правозахисних органів до каяття, тоді встановлене Кораном покарання слідує невідворотно².

¹ Михлин, А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее [Текст] / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – С. 31–32.

² Сюкияйнен, Л. Р. Шариат и «современное» мусульманское право [Електронний ресурс] / Л. Р. Сюкияйнен. – Режим доступу: http://www.libfl.ru/win/law/Islamic/book2004-2_02.html.

Цікавим уявляється той факт, що, зокрема, у країнах, які є «нафтовими перлинами» Арабського Сходу (наприклад, Арабських Еміратів), рівень злочинності вражає низький. Це пояснюється високим рівнем правового виховання населення, у складі якого доля приїжджаних заробітчан із сусідніх бідних країн, особливо у великих містах, складає 4/5–5/6 від загальної кількості населення. Заробітчани жорстко обмежені у матеріальному, соціальному і правовому відношенні, й діяльність їх повністю цілеспрямована на пошук і утримання робочих місць, що повністю виключає злочинну ініціативу з їх боку.

Показовим у правовому вихованні населення арабських країн є різко негативне ставлення мусульманського права до вживання спиртних напоїв, що пояснюється їх негативною дією на інтелект, який являє собою одну з цінностей ісламу і без якого неможлива віра в Аллаха. Згідно з одним із переказів Мухаммед вимагав піддавати тих, хто вживає спиртне, тілесному покаранню. І хоча серед мусульманських правозахисників є розходження у думках щодо включення цього проступку до тієї чи іншої категорії правопорушень, однак кваліфікація даної дії як правопорушення не викликає сумнівів.

Покарання — джерело правового виховання в ісламських країнах. Характерною для мусульманської кримінальної політики теорією є теорія, згідно з якою метою покарання є залякування можливих правопорушників. Таке покарання, орієнтоване на залякування, часто буває несправедливо суворим, адже його розмір визначається не важкістю скоєного діяння, а прагненням залякати оточуючих. Проте воно само по собі вже несе значну правовиховну функцію, орієнтуючи свідомість громадян, у тому числі потенційних правопорушників, на правомірну поведінку.

До теорії залякування як основної мети покарання наближається і так звана теорія «превенції» (превентивних заходів), яка також популярна на Арабському Сході. Згідно з нею, головне завдання покарання — не викликати страх перед покаранням у свідомості можливого злочинця, а позбавити дійсного злочинця можливості повторити злочин (наприклад, шляхом смертної кари)¹.

Окрім найбільш вживаних покарань, як-от: смертна кара, викуп, тюремне ув'язнення, биття — система санкцій шариату включає в себе також калічення, заслання, конфіскацію майна, позбавлення деяких прав,

¹ Уголовное право зарубежных государств [Текст]. Вып. 4: Наказание / ред. Я. А. Зорина. — М. : Ордена Дружбы народов Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1975. — С. 135–137.

запобігання з боку каді-судді, гоління бороди і волосся і т. ін. Смертна кара застосовується абсолютно в усіх арабських державах.

Що стосується видів смертної кари, то у країнах мусульманського права вона здійснюється шляхом повішення, відсічення голови, розстрілу, іноді четвертування, проте у жодній з арабських країн не використовуються так звані «гуманні» засоби страти: електричний стілець, газова камера чи ін'єкція. Мета правосуддя — не тільки позбавити життя засудженого, але і примусити його терпіти додаткові страждання¹. Про це свідчить факт збереження кваліфікованих видів смертної кари, а також своєрідне правило, установлене, наприклад, у Саудівській Аравії. Там засуджений може чекати рішення своєї долі багато років, доки син жертви не виросте і не буде в змозі вирішити — страчувати вбивцю свого батька чи отримати від нього матеріальну компенсацію. Так, два засуджених у цій країні були покарані на смерть у 1983 р. за вбивства, що скоїли в 1966 і 1968 рр. У деяких арабських країнах (Саудівська Аравія, Іран) смертну кару може здійснювати опікун чи особа, що представляє інтереси потерпілого, або будь-яка інша особа, найнята ними з цією метою².

У деяких державах Азії отримала поширення практика здійснення смертних вироків на майданах, стадіонах та в інших місцях великого скупчення народу. Такі випадки мали місце в Лівії (1984 р.), Чечні (1997 р.), Іраці (2006 р.). Ця статистика виступає як немаловажний показник правової культури народу. Це пояснюється виховним впливом видовища смертної кари на населення. Для посилення цього впливу страти іноді навіть транслюються по телебаченню. Таким чином, у країнах Арабського Сходу очевидний пріоритет перед заходами перевиховання і виправлення правопорушників має карна політика.

Правовий статус жінки у родині й суспільстві також слід розглядати як джерело правового виховання в арабських країнах. Згадаємо, що первинне й фундаментальне значення у процесі правового виховання мають традиції сімейного права та правовий статус жінки в системі прав людини. Саме в мусульманському праві ці аспекти приховують багато суперечок і невіршених проблем, пов'язаних із нерівноправ'ям жінки в сім'ї й суспільстві.

¹ Уголовное право зарубежных государств [Текст]. Вып. 4: Наказание / ред. Я. А. Зорина. – М. : Ордена Дружбы народов Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1975. – С. 153–155.

² Михлин, А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее [Текст] / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – С. 145–148.

У Корані про шлюб наголошується: «Бійтеся Аллаха і того, з ким Він зв'язав вас взаємними правами». Незважаючи на визнання мусульманським правом природної цінності подружніх відносин, усе ж іслам офіційно дозволяє побиття чоловіками своїх дружин. Норовливим і неслухняним дружинам чоловік зобов'язаний наносити побої, не спричиняючи, однак, каліцтва. «Тих жінок, у вірності яких ви не впевнені, спочатку умовляйте, потім уникайте їх на ложі подружньому і, нарешті, побивайте їх» (Коран; 4:34). Чоловіки стоять вище своїх дружин, тому що Аллах дав першим перевагу над другими. Нерівноправним становищем чоловіка та жінки характеризується, зокрема, дозвіл з боку ісламу чоловіку-мусульманину одружуватися на жінці, яка не сповідує іслам, і, у свою чергу, заборона шлюбу мусульманки з іновірцем. Також у більшості випадків мусульманське право приписує чоловікові частку у спадщині, удвічі більшу за частку жінки. До того ж чоловікам-мусульманам дозволяється мати не більше чотирьох жінок, а жінці — тільки одного чоловіка¹.

Оскільки кількість дружин обмежена чотирма, для того щоб одружитися в п'ятий і наступні рази, необхідно дати розлучення одній із чотирьох жінок. Для цього мусульманину достатньо тричі вигукнути формулу розлучення публічно. Проте кількість рабинь і прислужниць, з якими господар може вступати у фізичні стосунки, не підлягає обмеженню. При порушенні ж подружньої вірності з боку дружини вона підлягає суворому покаранню аж до страти. Право розірвання шлюбу належить виключно чоловіку, причому не потребує мотивації з його боку.

Останнім часом в «особовому праві» деяких арабських країн спостерігається незначна лібералізація. Наприклад, Конституційним судом Туреччини була декриміналізована подружня невірність. Закон, за яким тільки жінки могли бути засуджені на три роки позбавлення волі за зраду, був визнаний неконституційним. Гуманною рисою ісламського сімейного права можна вважати той факт, що воно визнає повторні шлюби розлучених та вдовиць. Базу ісламського шлюбу поряд із такими складовими, як ранні шлюби і полігамія, становить багатодітність. Саме з цим пов'язане розширення можливості повторного заміжжя вдовиці (причому не тільки за родича чоловіка) вже через 4 місяці і 10 днів після його смерті. Розлученій жінці також надається можливість вступу у новий шлюб через 3 місяці після розлучення. Такий відрізок часу надається в інтересах колишнього чоловіка, який протягом цього

¹ Львова, О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси [Текст] / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008/4. – С. 15–16.

терміну може передумати і відновити сім'ю, не обтяжуючи себе при цьому будь-якими формальностями. Однак згідно із законами шариату батьки вдовиці мають право насильницьким шляхом віддати її заміж, при цьому відібравши у неї дітей, навіть грудного віку, та поділивши їх із батьками померлого чоловіка. Традиційною формою протесту жінок проти безправ'я і сімейного рабства стало самоспалення¹.

У законодавстві мусульманських країн підкреслюється, що чоловік повинен добре ставитись до жінки та поводитись із нею так, як того вимагають звичаї; дотримуватись справедливості й принципу рівності у матеріальному утриманні дружин; надавати кожній із них окреме приміщення (з метою уникнення чвар, склок і бійок).

Згідно з йорданським, іракським, сирійським законодавством утримання заміжньої жінки включає забезпечення її їжею, одягом, сплата витрат на лікування, а також обслуговування жінки, включаючи оплату прислуги у тому разі, якщо її мають інші жінки, що знаходяться у рівному положенні з дружиною. Якщо ж чоловік відмовляється утримувати дружину або надає їй утримання у недостатньому обсязі, суд приймає рішення про примусове стягнення з нього належних сум. Як один із найважливіших наслідків шлюбу законодавство арабських країн (слідуючи мусульманському праву) розглядає сплату чоловіком шлюбного викупу — махру, на отримання якого дружина має право відразу ж після шлюбного договору: махр стає її власністю. Проте в законі підкреслюється, що махр не є платою за дружину, а є її винятковим правом, необхідним для захисту її матеріальних інтересів у випадку смерті чоловіка².

Утримання дружини обумовлено абсолютним її підкоренням владі чоловіка. Законодавство прямо передбачає, що непокірлива дружина не може претендувати на утримання протягом усього терміну, доки не підкоряється волі чоловіка. Жінки, у свою чергу, повинні слухатися чоловіка, виконувати всю домашню роботу. Крім того, дружина не має права на утримання в разі, якщо виходить із дому чи працює поза домом без дозволу чоловіка. Як наслідок цих обмежень на долю мусульманських країн за статистикою припадає 77 % від загального числа безграмотних жінок у світі. Десоціалізація і нерівноправ'я жінок-

¹ Поленина, С. В. Права жінки в системі прав людини: Міжнародний і національний аспекти [Текст] / С. В. Поленина. – М. : Ін-т держави і права РАН, 2000. – С. 156.

² Сюккййнен, Л. Р. Мусульманське право: питання теорії і практики [Текст] / Л. Р. Сюккййнен. – М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1986. – С. 170–173.

мусульманок закріплюється діючою традицією носіння ними чадри, пуренджека, яшмака — покривала та пов'язки, яка приховує рота в знак покірності й нечистоти дихання жінки¹.

Конвенція ООН 1979 р. про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок (ст. 10) зобов'язує держав-учасниць забезпечувати жінкам рівні права з чоловіками у виборі професії чи спеціальності, у доступі до освіти та отриманні дипломів. Включення вимог такого роду до міжнародних стандартів рівноправ'я статей не випадкове, ураховуючи правовий статус жінки у мусульманському праві. Ця Конвенція ратифікована абсолютною більшістю країн світу, однак арабськими країнами — лише із суттєвими застереженнями².

Коран виправдовує правову нерівність чоловіків і жінок, закладаючи тим самим відповідний фундамент правового виховання членів громадянського суспільства азійських країн. Безправ'я жінки сприяє здійсненню таких злочинів:

- побой та знущання чоловіка над дружиною;
- доведення до самогубства;
- навмисне вбивство чи тілесне ушкодження;
- вступ у фактичні шлюбні стосунки з особою, яка не досягла шлюбного віку;
- викрадення жінки для вступу до шлюбу;
- примушення жінки до вступу у шлюб;
- багатоженство;
- купівля і продаж жінок; отримання і сплата калиму;
- перешкоджання набуттю жінкою освіти;
- перешкоджання рівноправ'ю жінок у питаннях цивільного і сімейного права, зокрема права на виховання дітей.

Гірше за все, що всі ці злочинні дії не тільки підтверджують нездійснення принципу формальної рівності у мусульманському суспільстві, але й знаходять виправдання у суспільній думці, посиляючись на звичаєве право і шаріат, які залишаються основними джерелами правового виховання в країнах Арабського Сходу.

Як правило, кримінальні кодекси азійських країн не містять указівок на мотив скоєного злочину. Відповідно зазначені злочини розглядаються по факту їх здійснення, без урахування мотивації. Хоча зви-

¹ Аманов, Х. Предупреждение преступлений, совершаемых на почве пережитков прошлого по отношению к женщине [Текст] / Х. Аманов. – Ашхабад, 1973. – С. 30–35.

² Сюкияйнен, Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1986. – С. 174.

чаєва мотивація в очах мусульманського судді скоріше пом'якшить покарання за такого роду злочини відносно жінок, ніж обтяжить його. До того ж багато вчинків, що суперечать нормам європейської моралі, міжнародним правовим нормам та навіть формальним нормам мусульманського права, продовжують виправдовуватися неписаними законами, традиціями і звичаями, які зберігають свою значимість, зокрема у сільських районах, де міцні патріархально-родові відносини.

Підсумовуючи, слід зазначити, що головна особливість мусульманського права, яка викриває його природу, полягає у взаємодії в його межах сакрального і світського, релігійного і власне юридичного (позитивного) начал. Це знаходить прояв у специфіці походження мусульманського права, його джерелах, механізмі дії, праворозумінні мусульманських юристів, суспільній правосвідомості, принципах правового виховання громадян.

Так, джерелом права в цілому і прав людини в тому числі визнається воля Аллаха, тому істинність права не може піддаватись критиці. Божественним походженням обґрунтовується, у свою чергу, і справедливість норм мусульманського права, незважаючи на їх жорстокість. Кримінальне право ґрунтується на принципі невідворотності й адекватності розплати за злочинні дії та превентивній політиці залякування фактичних і потенційних злочинців. Така кримінальна політика слугує вагомим фактором правового виховання і суспільного правопорядку в арабських країнах.

Незважаючи на формальне закріплення у відповідних регіональних юридичних документах численних загально визначених у світі прав і свобод людини, усе ж принципи шаріату, на засадах яких створювалися ці документи, багато в чому суперечать основним міжнародним стандартам з прав людини, як суперечать основні принципи правового виховання мусульман принципам правового виховання європейців. Так, для «особистого права» мусульманських країн характерне домінування чоловічого начала над жіночим з відведенням жінці другорядних ролей у соціальному, правовому, політичному, культурному й сімейному житті.

Трансформаційні процеси, що відбуваються у світі на сучасному етапі, посилюють актуальність та важливість проблеми джерел та принципів правового виховання на Арабському Сході, особливо з огляду на існуючі дискримінаційні елементи щодо жінок та численні порушення прав людини, зокрема у сфері покарань. Оскільки арабська концепція правового виховання, якщо про таку можна говорити, ґрунтується на постулатах ісламу, то правова свідомість мусульманина

виступає складовою його релігійної свідомості, а правове виховання — відповідно складовою релігійного виховання мусульманина, чим і обумовлюється природність, обов'язковість і розвиненість правового виховання в арабських країнах.

3.5. Організація правового виховання у СРСР: переваги та недоліки

Аналізуючи різноманітні моделі правового виховання та досвід їх утілення, було б нелогічно залишити поза увагою радянську систему правового виховання з усіма її недоліками та перевагами. Обґрунтовуючи певну модель правового виховання щодо українського суспільства, на нашу думку, необхідно звернутися до радянського досвіду в цій сфері, відкинувши при цьому ідеологічну компоненту, та більш докладно розглянути саму систему правовиховної роботи серед населення в ті часи.

Дослідженню сутності, змісту та особливостей організації правового виховання у СРСР присвячено науковій праці різних авторів як радянського, так і пострадянського періодів, зокрема М. Алексєєва, П. Баранової, Г. Голубевої, А. Долгової, В. Домбровського, Н. Захарченко, В. Іванова, В. Макєєва, В. Сальнікова, А. Стаканкова та ін.¹

¹ Алексєєв, Н. Закон и коммунистическая нравственность [Текст] / Н. Алексєєв, Н. Захарченко. – М. : Мысль, 1975; Баранов, П. П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел (Теоретические проблемы) [Текст] : учеб. пособие / П. П. Баранов. – М. : ВЮЗИ, 1991; Голубева, Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе: (Социально-философский анализ) [Текст] / Г. А. Голубева. – М. : Высш. шк., 1989; Правосознание и правовое воспитание осужденных [Текст] : сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности ; [редкол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др.]. – М., 1982; Вопросы правового воспитания [Текст] : пособие / В. В. Домбровский, Э. В. Кузнецов, В. П. Сальников, Н. Г. Янгол. – Л. : ВПУ МВД СССР, 1983; Алексєєв, Н. Закон и коммунистическая нравственность [Текст] / Н. Алексєєв, Н. Захарченко. – М. : Мысль, 1975; Иванов, В. И. Правовая пропаганда и формирование личности [Текст] / В. И. Иванов, В. П. Сальников // Вопросы идеологической, массово-политической работы в органах внутренних дел. – Л., 1985; Баранов, П. П. Вопросы организации правового воспитания советской молодежи [Текст] / П. П. Баранов, В. В. Макєєв. – Ростов н/Д, 1986; Право и общество: от конфликта к консенсусу [Текст] : монография / И. Л. Честнов и др. ; под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России, 2004; Стаканков, А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Стаканков ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2004.

Як відомо, радянський період характеризувався певними особливостями організації правового виховання в умовах марксистсько-ленінського світогляду, що домінував тоді. Спостерігалася абсолютизація цієї ідеології, у деяких ситуаціях вона доводилася до крайніх форм вияву. Принцип партійності мав яскраво виражений класовий характер і був спрямований на формування в об'єктів виховання марксистсько-ленінського світогляду. Уся система виховання правової культури будувалася на втіленні цього принципу в життя. Вищий рівень розвитку культури індивіда припускав відповідний ступінь сформованості ціннісних характеристик, у тому числі таких важливих, як почуття відповідальності, громадянського обов'язку. Виховання соціалістичної правосвідомості базувалося на марксистсько-ленінській ідеології.

Головною особливістю цієї діяльності був комплексний підхід до організації всієї справи комуністичного виховання, забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового та морального виховання з урахуванням характеристик різних груп населення.

Радянське правове виховання було складовою комуністичного виховання і відповідно характеризувалося спільними рисами, що стосувалися комуністичного виховання взагалі. Марксистсько-ленінський розглядав процес виховання у тісному органічному зв'язку з економічним, соціальним та політичним чинниками розвитку радянського суспільства. Правове виховання було класовим. На першому місці знаходився класово-партійний, ідеологічний аспект. Ідеологічний вплив мав забезпечувати формування соціалістичної правосвідомості, що із сучасних позицій виглядає скоріше як відсутність справжньої правосвідомості. Це розуміння правового виховання як цілеспрямованого ідеологічного впливу було відображено в документах КПРС: програмі КПРС, матеріалах XXIV–XXVII з'їздів КПРС, роботах радянських учених¹.

У вихованні моральних позицій громадянина особливе значення мало формування шанобливого ставлення до законів соціалістичної держави, соціалістичної законності та правопорядку. Партійність правового виховання молоді виходила з принципу класового підходу до проблем формування правосвідомості молоді. Вважалося за необхідне розглядати право з точки зору захисту інтересів трудящих країни. Особ-

¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Текст] : пер. с 8-го рус. изд. – Киев : Политиздат Украины. – 1984. – Т. 13 (Ин-т истории партии при ЦК КП Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

лива роль відводилася революційній правосвідомості. Велике значення надавалося зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва. Вважалося, що зв'язок правового виховання з практикою слугує справі зміцнення радянської державності, тісному зв'язку з життям. Передбачалося, що тільки участь у практичній реалізації норм соціалістичного права виробляла переконаність радянської молоді в правильності та необхідності розвитку правопорядку в країні. Серйозна увага приділялася широкому залученню трудящих до процесу обговорення найбільш важливих законопроектів, що мають принципове значення для країни.

Аналізуючи стан правового виховання у цей період, необхідно відзначити, що особливе значення надавалося адаптації підходів і прийомів правовиховної діяльності до вимог різних етапів соціалістичного будівництва. У рішеннях низки з'їздів декларувався комплексний підхід до всього процесу комуністичного виховання, у тому числі правового. Цей комплексний підхід до виховання передбачав розкриття сутності розвитку радянської соціалістичної демократії, шляхів удосконалення соціалістичної законності, зміцнення соціалістичного правопорядку, демократизму та гуманізму радянського суспільства. Необхідно підкреслити, що частину з намічених цілей правового виховання не було втілено в життя, а сам цей процес було заформалізовано та заідеологізовано.

При визначенні завдання правового виховання виходили з ленінського постулату про необхідність поєднувати справу комуністичного виховання з поточними завданнями комуністичного будівництва. Велике значення в правовому вихованні приділялося боротьбі з приватновласницькими настроями, оскільки у своїй ідеології радянська держава виходила з того, що власність у країні є загальнонародною, і тому прагнення до її придбання є чужим радянській людині і відповідає лише інтересам буржуазного світу. Необхідно було виховувати неприйняття приватновласницької психології, рвацтва, міщанства, прагнення до наживи. Ця боротьба проводилася під гучними гаслами, які видозмінювалися залежно від рішення чергового з'їзду партії. Проголошувалося нове гасло, і починалася нова кампанія боротьби з пережитками капіталістичного минулого.

Важливе місце у правовому вихованні відводилося формуванню комуністичного ставлення до праці. Передбачалося, що в цьому процесі буде досягнуто розуміння трудових прав і обов'язків з боку кожної молодої людини. Теоретично обґрунтовувалося положення про те, що

необхідно було вести процес виховання, урахувавши особливості кожної категорії населення СРСР¹. Велику роль відігравали також формування й закріплення переконань, настанов і мотивів правомірної поведінки. У результаті передбачалося, що відбуватиметься вироблення стійкого морального ставлення молоді до правових норм та їх застосування в соціалістичному суспільстві. Вважалося принципово важливим досягнення органічного зв'язку правового виховання з моральним вихованням, виробленням активної життєвої позиції громадянина радянської соціалістичної держави.

Аналізуючи організаційні форми правового виховання, що склалися в період соціалізму, слід зазначити, що воно розглядалося у загальному контексті побудови комуністичної формації. Особливе місце тут посідало ідейно-політичне виховання як складова частина комуністичного виховання, що передбачало виховання високих громадянських якостей особистості.

У процесі організації правового виховання значна увага приділялася системі управління правовиховною роботою на всіх рівнях суспільного організму. У цій системі домінуючу роль відігравала комуністична партія.

Наприклад, центральні органи партії виробляли стратегію розвитку всієї ідеологічної роботи партії і держави, у тому числі з правового виховання. У рішеннях XXIV–XXVII з'їздів партії, постановках ЦК КПРС «Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих» (1970), «Про поліпшення роботи з охорони правопорядку та поліпшення боротьби з правопорушеннями» (1979) та деяких інших постановках розглядалися питання правового виховання. У теорії управління виділяли функції політичного керівництва і безпосереднього керування процесом правового виховання. Функції політичного керівництва здійснювалися шляхом вироблення програм, напрямів, планів відповідними партійними комітетами. У той же час партійні органи здійснювали й безпосереднє управління процесом правового виховання. У системі керівництва цим процесом певну роль відігравали ради народних депутатів та органи державного управління, громадські організації — комсомол, профспілки, товариство «Знання». Крім того, системою правового виховання керували органи спеціального управління. До них належали Міністерство юстиції СРСР, Прокуратура

¹ Буш, Д. Лекционная пропаганда и молодежь [Текст] / Д. Буш. – Рига : Знание ЛатвССР, 1983.

СРСР і відповідні структури в республіках, регіонах, областях. При Міністерстві юстиції діяла координаційно-методична рада з правової пропаганди. У постанові ЦК КПРС від 15 вересня 1970 р. Міністерству юстиції СРСР, Міністерству внутрішніх справ СРСР, Прокуратурі СРСР, Верховному Суду СРСР пропонувалося рішуче підвищити рівень роботи, пов'язаний з вихованням правової культури. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС було поставлено завдання подальшого поліпшення правового виховання шляхом створення обґрунтованої системи правового навчання всього населення країни, яка повинна була охопити всі групи громадян і бути спрямована на підвищення ефективності правового виховання. Особливе значення мала профілактика правопорушень серед молоді, особливо неповнолітніх.

За своїм характером та змістом функції спеціального управління правовиховним процесом були різними. Їх аналіз дозволяє виділити такі: організація правової пропаганди; організація юридичної практики; попередження правопорушень.

Центральні правоохоронні органи та відповідні органи на місцях проводили роботу з організації і контролю управлінської діяльності судових, слідчо-прокурорських кадрів, співробітників органів внутрішніх справ, адвокатів та інших юристів з правової пропаганди. Міністерство юстиції займалося також організацією наукових досліджень та виданням різних журналів з правової тематики. Крім функцій безпосередньої організації правового виховання, деякі органи державної влади надавали допомогу в реалізації цих функцій. Так, Міністерство культури СРСР і його органи на місцях налагоджували в культосвітньому середовищі діяльність лекторіїв і кінолекторіїв, організовували виставки художньої літератури з правової тематики. Держкіно і Держкомвидавництво проводили роботу з випуску кінофільмів та видання літератури відповідного змісту. У Міністерстві юстиції СРСР і міністерствах юстиції союзних республік було створено спеціальні відділи правової пропаганди. В усій мережі органів прокуратури СРСР діяли відділи правової пропаганди та систематизації законодавства, а в органах внутрішніх справ ці функції виконували відділи політико-виховної роботи. У товаристві «Знання» існували спеціальні секції з правової пропаганди. У ЦК ВЛКСМ було організовано спеціальний сектор правової пропаганди серед молоді. У цьому напрямі працювали й Всесоюзна рада з проблем комуністичного виховання молоді при ЦК ВЛКСМ та Академія педагогічних наук СРСР.

Певну роботу з організації та методичного керівництва викладанням правових дисциплін проводили відділи та управління міністерств і відомств.

У контексті нашого дослідження принципове значення має аналіз системи керівництва правовим вихованням з точки зору основного змісту функцій, що виконувалися відповідними органами, оскільки вони являли собою певну систему, організація і діяльність якої демонструють позитивний досвід, якщо не звертати увагу на ідеологічну складову.

Стрижневою проблемою функціонування будь-якої системи правового виховання є координація діяльності усіх суб'єктів правовиховного процесу, в якому особливу роль відіграє вироблення наукових методів та наукового керівництва ним. Це перш за все чіткий розподіл обов'язків і функцій між суб'єктами правовиховної діяльності, встановлення найбільш доцільного співвідношення дій різних органів, оскільки у цьому процесі діють різні за своєю природою та місцем у системі державного і громадського управління суб'єкти правозастосовної діяльності. Природно, що внаслідок цього існували різні типи зв'язків між ними. Це були відносини підпорядкованості, субординації, надання методичної допомоги.

Так, у СРСР функції методичного керівництва і координації всієї роботи з пропаганди правових знань було покладено на Міністерство юстиції та його органи на місцях. Цей напрям став одним із найважливіших у діяльності цього міністерства. Як правило, Мініюст та його структурні підрозділи знайомилися зі станом правового виховання в різних організаціях і відомствах, проводили роботу з координації їх планів, складання рекомендацій. Природно, що ці відносини не будувалися на принципі влади та підпорядкування і не були пов'язані з безпосереднім втручанням в оперативну діяльність підлеглих суб'єктів правового виховання. Але вимоги органів юстиції у цьому напрямі мали імперативний характер. Органи юстиції узгоджували заходи з правового виховання з різними міністерствами, відомствами, організаціями, складали єдині зведені плани пропаганди правових знань. Серед таких заходів слід виділити проведення семінарів, різних нарад, конференцій з актуальних питань правового виховання, організацію оглядів, конкурсів тощо. Певну роль відігравали координаційно-методичні ради, які представляли міжвідомчі консультативні органи. У складі Координаційно-методичної ради при Міністерстві юстиції СРСР працювали представники ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ, Прокуратури

СРСР, міністерств культури, освіти, Державного комітету з профтехосвіти та ін. Як правило, на засіданнях цієї ради розглядалися різні питання, пов'язані з проблемами виховання правової культури. Наприклад, розглядалося питання про пропаганду Конституції СРСР (1977 р.), удосконалення правового виховання. За підсумками засідання ради вироблялися рекомендації, спрямовані на вдосконалення того чи іншого напрямку роботи. До складу рад входили найбільш підготовлені фахівці, які знали напрям діяльності свого відомства з проблем правового виховання. Аналіз діяльності цих рад, дієвості прийнятих і надісланих на місця рекомендацій показав, що у більшості своїй вони за низкою положень не виконували свої функції¹. Координаційні ради республік, регіонів, областей дублювали ці рішення, рекомендації і розсилали їх на місця. На цьому вся робота у більшості випадків закінчувалася. Контроль за перебігом виконання намічених заходів, їх вплив на профілактику правопорушень були вкрай неефективними².

Згідно з розподілом компетенцій певну роль в організації правової пропаганди відігравали ради народних депутатів, партійні, профспілкові та комсомольські організації, трудові колективи. Кожен з цих органів, крім загальних завдань правового виховання, виконував й ті завдання, що мали специфічний характер. Так, ради народних депутатів повинні були контролювати організацію систематичної пропаганди правових знань серед різних категорій працівників.

Форми і методи виховання правосвідомості, правової культури були цілком співзвучні загальним настановам. Комітети комсомолу проводили роботу з правової пропаганди серед молоді, акцентуючи увагу на актуальних складних проблемах різноманітної тематики. Визначальною умовою успіху пропагандистських акцій комсомолу був облік рівня освіти, потреб та інтересів молодіжної аудиторії. Тільки з урахуванням таких чинників можна було забезпечити високий рівень цієї роботи. Слід зазначити, що особливу роль у ній відігравала оперативність одержаної інформації. Існувала система інформування пропагандистських кадрів про найбільш актуальні проблеми з теорії права та правовиховної практики. У низці наукових праць вивчалася проблема ефективності правових знань, яка вимірювалася досягнутим результатом. Так, в одному з таких науково-інформаційних джерел йшлося про

¹ Шубкин, В. Н. Правовая культура деятельности местных Советов народных депутатов [Текст] / В. Н. Шубкин. – М. : Политиздат, 1979.

² Там само.

те, що, будучи спеціально організованою цілеспрямованою діяльністю, правова пропаганда в усіх її формах має своїм безпосереднім об'єктом впливу правову свідомість індивідів і тільки через правову свідомість вона може впливати на їхню поведінку¹. Цілі правового виховання в цьому дослідженні поділяються на два рівні: перший рівень передбачає вплив на правосвідомість, другий — на настанови й мотиви поведінки людини².

Однією з поширених форм пропаганди правових знань були лекції. До лекційної пропаганди належали також виступи на телебаченні і радіо. У постанові ЦК КПРС від 27 лютого 1978 р. «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди» йшлося про те, що «лекційна пропаганда міцно увійшла в духовне життя країни, перетворившись на дієвий сектор формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних і моральних якостей людей, та відіграє значну роль у підвищенні ефективності і якості роботи»³. Ця офіційна оцінка, надана вищим партійним органом, більшою мірою видавала бажане за дійсне. Характерно те, що сама дієвість лекцій розглядалася партійним керівництвом тільки як одна з можливих форм правової пропаганди. У той же час треба зазначити, що лекційна робота, присвячена проблемам правового виховання, усе ж таки мала певне значення. У цій діяльності важлива роль належала лекторам-юристам. Лектор, який виступав в аудиторії, мав спостерігати й аналізувати її реакцію на ті чи інші юридичні положення або норми права, що розглядалися, і відповідно корегувати процес передавання інформації аудиторії. У країні були сотні лекторів, чудових фахівців своєї справи, які з повним знанням предмета викладали зміст обраної теми ясно, простою, зрозумілою мовою, наводячи приклади з правозастосовної практики. Звичайно, при цьому величезну роль відігравали:

- 1) лекторська майстерність: уміння лектора акцентувати увагу на природі права, його функціях, галузях, інститутах, нормах;
- 2) формування переконань щодо соціальної необхідності та корисності правових настанов незалежно від ступеня солідарності суб'єкта з приписами права.

Очевидно, що в тих умовах цей підхід був вірним. При цьому на підставі спостережень за даною практикою слід відзначити, що до

¹ Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983. – С. 46.

² Там само. – С. 52.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Текст]. – М. : Политиздат, 1981. – Т. 13. – С. 34.

чинників, які впливають на ефективність правової пропаганди, належать насамперед ті, які безпосередньо пов'язані із самою пропагандистською діяльністю, її організацією, технологією її навчання. Їх, як правило, класифікували таким чином: особа лектора; лекторська майстерність; характеристика аудиторії.

Особливу роль відігравала особа лектора. Він повинен був мати необхідну теоретичну підготовку, володіти методичними прийомами, глибокими всебічними знаннями у галузі педагогіки, психології, методики викладання, ораторського мистецтва. Партійні комітети, визначаючи склад лекторів, що працювали в галузі правової пропаганди серед молоді, виходили з думки В. Леніна про склад лекторських кадрів, а саме: у будь-якій школі найважливіше — ідейно-політичне спрямування лекцій. Чим визначається цей напрям лекцій? Цілком і виключно складом лекторів. Жодний контроль, жодні програми абсолютно не в змозі змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів. Особливу роль відігравала компетентність лектора, до якої ми відносимо не тільки глибоке знання матеріалу, що викладається, його найважливіших теоретичних положень, а й методичну майстерність, уміння донести свої знання і переконання до слухачів у зрозумілій формі. Зауважимо, що це перш за все стосується комунікативних ознак правового виховання.

Серед лекторів-юристів було багато працівників судів, прокуратури, органів МВС, адвокатів, юрисконсультів, викладачів юридичних ВНЗ та університетів, студентів юридичних факультетів. Аналіз тематики правової пропаганди показує певний нахил у бік пріоритету кримінального права¹, мабуть, тому, що в умовах панування державної форми власності, одноманітності типів і розмірів радянських підприємств, нешвидкоплинних процесів загального соціального розвитку особливе значення мала саме ця галузь права як найбільш близька до інтересів індивіда.

Для підвищення ефективності правової пропаганди необхідно було чітко визначити сам її предмет. Предмет пропаганди — це правова ідеологія, правові інститути та норми, які мали свої особливості порівняно з іншими видами інформації. Природно, предмет пропаганди визначає систему побудови лекційного матеріалу, що вимагає внаслідок своєї теоретичної складності особливих методичних прийомів, вико-

¹ Шишкин, В. Д. Правовая культура в условиях социализма [Текст] / В. Д. Шишкин // Сов. государство и право. — 1980. — № 6. — С. 24–27.

ристання яких викликало інтерес до правової тематики. Одним зі складних питань було формування потреб у правовій інформації. Ці потреби у частини населення або не були сформовані, або були неяскраво виражені. Потреби молоді в правовій інформації формувалися шляхом досягнення тісного зв'язку з її інтересами та потребами суспільно-політичної практики.

Аналіз змісту лекцій з правової тематики у радянські часи, здійснений деякими дослідниками, виявив ще один дуже серйозний недолік: занадто загальний характер лекцій, що призводило до поверхового висвітлення низки актуальних питань¹. Крім того, аналізуючи тексти лекцій з кримінально-правової тематики, слід відзначити, що часто застосовувалася методика наведення маси прикладів зі слідчої та судової практики без їх глибокого аналізу або наводилися емоційно яскраві приклади тяжких злочинів без аналізу причин. У деяких лекціях повторювалися загальні фрази або безпристрасний виклад диспозицій і санкцій низки статей Кримінального кодексу. Досить часто застосовувався метод залякування санкціями норм кримінального права, що не завжди призводило до позитивних результатів.

Недостатню увагу приділяли ціннісному підходу, адже саме на базі аксіологічного світосприйняття в аудиторії формувалися думки, переконання та ідеали, вироблялося життєве кредо щодо норм права.

До позитивних аспектів системи правового виховання у СРСР можна віднести застосування диференційованого підходу. Так, у постанові ЦК КПРС «Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих» ішлося про необхідність урахувувати специфіку об'єктів правової пропаганди. Утім досягти бажаного результату в цьому сенсі було складно, адже кожна аудиторія істотно відрізнялася від іншої своїм ставленням до права, правових інститутів і правових норм. Разом з тим виявлення цих особливостей у радянський період вважалося тимчасовим явищем, оскільки вони видавалися не настільки принциповими у контексті формування єдиного світогляду радянського народу як нової історичної спільноти.

У той же час серйозний недолік лекційної пропаганди виявлявся у тому, що лектори в конкретній аудиторії виступали, як правило, вперше і тому не завжди знали склад аудиторії². Диференційований підхід

¹ Баранов, П. П. Некоторые актуальные вопросы теории правового воспитания [Текст] / П. П. Баранов // Изв. высш. школы. – 1981. – № 4. – С. 35.

² Долгова, А. И. Эффективность правового воспитания и проблемы его оценки [Текст] / А. И. Долгова // Вопр. борьбы с преступностью. – 1978. – Вып. 28. – С. 43.

вимагав урахування не тільки соціально-демографічних ознак аудиторії, а й її якісного складу, який включав і відомості про правові настанови слухачів даної аудиторії. У рекомендаціях, які готувалися для лекторських груп партійних комітетів, увага зверталася на необхідність при розробленні тематики лекцій урахувувати низку чинників. При цьому йшлося про необхідність урахувувати регіональні особливості, напрями майбутньої політичної кампанії у державі в цілому, потреби у правових знаннях та прогалини у правосвідомості. На практиці ці рекомендації здійснювалися далеко не завжди, у більшості випадків до них ставилися формально.

Застосовувалися такі організаційні форми усної пропаганди: епізодичні лекції, цикли лекцій, лекторії, усні журнали, вечори запитань і відповідей, бесіди, консультації. Їх проведення визначалося низкою обставин. Епізодичні лекції були доцільні при здійсненні програми пропаганди нового законодавчого акта, ознайомленні аудиторії з вузьким колом питань у зв'язку з необхідністю висвітлення правового аспекту проведеного в країні політичного заходу. При пропаганді знань з різних галузей права потрібно було організовувати цикли лекцій, які послідовно розкривали специфіку певної галузі права, що дозволяло лектору проаналізувати досить широке коло питань, які висвітлюють принципові проблеми, притаманні конкретним галузям права.

Проведення вечорів запитань і відповідей та бесід дозволяло досягти більш тісного спілкування пропагандиста зі слухачем. Виникали можливості для кращого врахування індивідуальних особливостей кожного слухача і створення особливої творчої обстановки.

Аналізуючи стан лекційної пропаганди з правової тематики серед громадян, слід підкреслити, що вона організовувалася відповідно з директивними вказівками партійних органів. Базуючись на марксистській ідеології, вона доводила постулат переваг «соціалістичної демократії» щодо демократії західної, висвітлювала переваги соціалістичного правопорядку перед капіталістичним, а також обґрунтовувала прогресивність соціалістичної правосвідомості як духовного явища найвищого рівня. Лекційну пропаганду було спрямовано на формування моральних якостей людини комуністичного майбутнього, вільної від пережитків капіталістичної моралі, що виправдовувала інститути експлуатації людини людиною, приватної власності, прагнення до наживи.

Зазначимо, що у пропаганді правових знань комітети комсомолу координували свою діяльність з молодіжними комісіями товариства «Знання». Центральним завданням молодіжних комісій було постійне розширення лекторського складу, підвищення його якісного рівня. Як правило, у своїй діяльності молодіжні комісії використовували методичні поради товариства «Знання». Наприклад, були добре відпрацьовані різноманітні форми роботи з науково-методичними радами з військово-патріотичного та правового виховання. До цієї діяльності активно залучалися ветерани війни та Збройних Сил. Для них організовувалися постійно діючі семінари, обмін досвідом, випускалися методичні рекомендації, проводилися різні конференції.

Значна роль у правовому вихованні належала політичному інформуванню як процесу одержання інформації масами про найважливіші події, факти політичного життя. Комітети комсомолу накопичили певний досвід удосконалення політичного інформування молоді. Велика увага приділялася актуалізації тематики політичної інформації, її форм і методів. Комітети комсомолу затверджували на своїх засіданнях тематику політінформацій, відповідальних за їх проведення. Як правило, політінформатори навчалися у спеціальних пропагандистських школах, що створювалися при комітетах комсомолу. При навчанні особлива увага приділялася психолого-педагогічним основам пропаганди. Політінформації проводилися, як правило, на виробничих ділянках. Перед аудиторією виступали, крім постійних політінформаторів, керівники місцевих, партійних, радянських та державних органів. Вони в основному розглядали приклади, почерпнуті безпосередньо з життя трудових колективів, що пов'язані з характеристикою правопорядку.

Велике значення у вихованні правової культури надавалося тематичним вечорам. При їх проведенні в основному досягалося поєднання живого слова лектора, використання фрагментів з кінофільмів, музики, віршів, пісень. Тематичні вечори відкривались яскравим вступним словом ведучого про дружбу народів. Присутні представники різних національностей розповідали про свою працю, ділилися думками щодо дружби, знайомили аудиторію з досягненнями культури своїх націй. Закінчувалися ці вечори колективним виконанням таких пісень, як «Безмежна моя рідна країна», «З чого починається Батьківщина».

У багатьох комсомольських організаціях утвердилася практика проведення вечорів запитань та відповідей з актуальних проблем права. Як правило, вони потребували ґрунтовної підготовки. Наприклад, для збирання запитань в усній та письмовій формі відводилось два-

три тижні. Після цього комітет комсомолу виділяв консультантів. Заздалегідь ознайомившись із запитаннями молоді, консультанти відповідали на них.

У діяльності комсомольських організацій використовувалися й інші форми масово-політичної роботи: вечори-зустрічі, диспути, читацькі конференції, вікторини. Їх активне використання дозволяло підвищувати ефективність правового виховання¹.

Проте у цій багатоплановій роботі, навіть з погляду радянської офіційної преси, були суттєві недоліки. Визнавалася низька ефективність деяких із проведених заходів. Наголошувалося на тому, що багато з них проводилися формально, шаблонно, без урахування особливостей аудиторії. В агітаційно-масовій роботі не піднімалися гострі злободенні питання: моральності, радянського способу життя. В усній агітації недостатньо повно враховувалися професійні та психологічні особливості, рівень політичної підготовки, освіти та культури молоді. Політінформації мали трафаретний характер — досить часто обмежувалися переказом добре відомого матеріалу, що не викликало зацікавленості слухачів.

Своєрідною формою правового виховання стало вивчення життя та діяльності засновника СРСР В. Леніна². Велика увага приділялася популяризації ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Це перш за все ленінський залік, ленінські уроки, ленінські читання, ленінські науково-теоретичні конференції, святкування ювілейних дат, присвячених дню народження засновників комуністичної партії і радянської держави.

Ленінські уроки були покликані сприяти посиленню суспільно-політичної активності комсомольців. Їх проведенню приділяли увагу ЦК ВЛКСМ, місцеві комсомольські організації. Щорічно розроблялися рекомендації з їх проведення. Про великий діапазон дії ленінських уроків можна судити за їх темами: «Ми — патріоти-інтернаціоналісти», «Мораль і право», «Моральність і закон». Для успіху проведення ленінських уроків уважалося за необхідне надавати їм яскравого емоційного характеру³. При цьому слід зазначити, що життя та діяльність В. Леніна, а також К. Маркса і Ф. Енгельса розглядалися некритично,

¹ Голубева, Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе: (социально-философский анализ) [Текст] / Г. А. Голубева. – М. : Высш. шк., 1989. – С. 76.

² Горбунов, В. Нравственные уроки В. И. Ленина [Текст] / В. Горбунов. – М. : Знание, 1990.

³ Баранов, П. П. Вопросы организации правового воспитания советской молодежи [Текст] / П. П. Баранов, В. В. Макеев. – Ростов н/Д, 1986. – С. 82.

фактично соціалістична агітаційно-пропагандистська машина створила з них «божества», яким мали поклонятися радянські люди.

Системний аналіз викладеного дає змогу зробити висновок про те, що перелічені форми правової пропаганди справляли як позитивний, так і негативний вплив на виховання громадян. Разом із тим не можна не зазначити системність та цілеспрямованість правової пропаганди у СРСР при всій її заідеологізованості й заформалізованості.

Крім того, велике значення у вихованні правової культури радянського народу надавалося засобам масової пропаганди. У 80-х рр. ХХ ст. у країні видавалось близько 8 тис. газет загальним разовим тиражем майже 170 млн примірників. У країні діяли 123 програмних телецентри, на 70 мовах вело передачі радянське радіо¹. У своїй практичній діяльності вони керувалися постановами ЦК КПРС «Про подальший розвиток радянського телебачення» (1960), «Про подальший розвиток громадських засад радянської преси і радіо» (1960), «Про підвищення дієвості виступів радянської преси» (1962).

Центральне і місцеве телебачення також проводили роботу з виховання правової культури. Серед напрямів роботи телебачення з пропаганди правових знань особливу роль відігравав інформаційно-аналітичний. Значне місце посідали повідомлення про нововведення у радянському законодавстві у програмі «Час», інформаційних повідомленнях передач місцевого телебачення. Значний інтерес у молоді викликали телевізійний журнал «Людина і закон» центрального телебачення і відповідні передачі місцевого телебачення. Природно, що вони супроводжувалися коментарями фахівців у галузі права. Низка повідомлень у цих передачах містила інформацію про зміни у чинному законодавстві, що було практично незрозуміло з точки зору застосування цих законів. Повідомлення про правове регулювання різних сфер суспільних відносин містилися й у деяких спеціалізованих передачах: «Від 14 до 16», «Товариш», «Підліток». Звичайно, ці передачі вбирали в себе не тільки інформаційну складову. Характерним для освітянського напрямку в роботі телебачення був широкий спектр програм щодо правової освіти молоді. Ці телевізійні передачі мали повчальний характер, будувалися на поєднанні інформаційного матеріалу, ілюстрацій, епізодів з різних художніх і документальних фільмів. Важливу роль у цьому контексті відігравали телевізійний журнал центрального теле-

¹ Иванов, В. И. Правовая пропаганда и формирование личности [Текст] / В. И. Иванов, В. П. Сальников // Вопросы идеологической, массово-политической работы в органах внутренних дел. – Л., 1985. – С. 26.

бачення «Людина і закон», безліч телевізійних журналів республік, регіонів, областей СРСР. Тележурнал «Людина і закон» користувався популярністю як у сільської, так і у міської молоді.

Великий інтерес у населення викликали вистави редакції літературно-художніх передач центрального телебачення під загальною назвою «Слідство ведуть знавці». Цей цикл був більш популярний порівняно з іншими передачами. Глядачеві імпонували почуття глибокої стурбованості за стан правопорядку, пошук співвідношення норм моралі і права, буденні проблеми героїв тощо. Наскрізним аспектом цих вистав була тема охорони соціалістичної законності, що становило ідеологічну мету цього серіалу.

Уся система передач правовиховного напрямку була побудована на постулаті переважання соціалістичної законності, соціалістичного правопорядку над західним. Нормою вважалось, що дієвість передач, особливо тих, що містили конкретний критичний аналітичний матеріал, визначається реакцією офіційних органів, їх відповідями за цими виступами і конкретними вжитими заходами щодо певних недоліків у правоохоронній сфері. Звичайно, частина цих відповідей мала формальний характер і все ж таки треба зазначити, що ця практика реакції на виступи навіть у телевізійних передачах відіграла певну позитивну роль у правовому вихованні, особливо ця тенденція була важлива для молоді.

Радянське телебачення досить широко використовувало документальні, публіцистичні фільми для виховання в аудиторії поваги до закону, соціалістичного правопорядку, соціалістичної законності. Природно, що процес правового виховання молоді був складовою частиною формування «соціалістичного типу молоді»¹. Головним у вихованні цього типу було формування у молоді високого рівня правової і політичної культури нової радянської людини. При цьому дуже часто забувалося, ігнорувалося положення про співвідношення норм комуністичної моралі та загальнолюдських цінностей. Як результат основна увага в телевізійних передачах присвячувалася правовим проблемам з одним яскраво вираженим акцентом, що правопорушення, злочини, наявні в суспільстві, мають тимчасовий, перехідний характер, вони — рецидиви капіталістичного минулого і боротьба з ними є головним завданням у галузі комуністичного виховання, у тому числі виховання правової культури.

¹ Пропаганда и молодежь [Текст] : сб. ст. / науч. ред. Ю. П. Ожегов. – М. : Мол. гвардия, 1981. – С. 6.

Значна роль у правовому вихованні населення належала пресі, що являла собою найбільш масовий засіб поширення правової інформації. Центральні газети, перш за все «Правда», «Комсомольская правда» та «Известия», публікували широке коло матеріалів, присвячених питанням правової пропаганди. У газеті «Правда» друкувалися теоретичні статті видатних учених, юристів, керівних партійних і радянських працівників, керівників правоохоронних органів. У цих матеріалах, крім інформації про нові напрями у діяльності правоохоронних органів, багато уваги приділялося проблемам подальшого зміцнення соціалістичної законності та правопорядку. У «Комсомольской правде» регулярно оприлюднювалися матеріали з питань правового виховання громадян, їх моралі та моральності. «Комсомольская правда», незважаючи на ідеологічну зашореність виступів, намагалася шукати відповіді на питання, пов'язані з аналізом причин зростання злочинності серед певних категорій громадян, розвитком наркоманії, проституції, користолюбства. Гострі матеріали кореспондентів «Комсомольской правды» привертали увагу численної аудиторії. У газеті «Известия» були особливо актуальними рубрики «Мораль и право», «Юридическая служба». У них публікувалися різні статті на правові теми, широко коментувалися гучні судові процеси, розміщувалися консультації фахівців у галузі цивільного і кримінального права, відповіді на листи та запити читачів. Особливу роль покликані були відігравати публікації офіційних текстів законів СРСР, різних постанов Верховної Ради СРСР, офіційних актів уряду СРСР. Поза сумнівом, значний внесок у правову пропаганду здійснювали різноманітні рубрики «Литературной газеты», «Экономической газеты», «Учительской газеты». Виходячи зі специфіки, ті або інші газети розміщували різні матеріали на правову тематику. Особливу роль у вихованні правової культури населення відігравали гострі принципи публікації в «Литературной газете», де розкривалися з великою силою журналістського таланту серйозні недоліки у роботі правоохоронних органів, що виявилися в роки застою та призвели до посилення процесу розвитку корупції і хабарництва. Усі ці негативні явища відбувалися на тлі постійних пропагандистських реляцій про нові успіхи будівництва розвинутого соціалізму. У публікаціях «Экономической газеты» багато уваги приділялося питанням розвитку законодавства в галузі господарського права. Республіканські, крайові, обласні комсомольські газети публікували масу матеріалів, присвячених проблемам виховання правової культури молоді та інших соціальних груп.

Велику роль у правовій пропаганді відігравали журнали. Серед них слід виокремити особливий внесок редакційних колективів журналу «Человек и закон», що виходив численними тиражами. Він користувався популярністю серед усіх категорій населення. Матеріали, присвячені правовій тематиці, публікувалися також у таких журналах, як «Коммунист», «Молодой коммунист», «Советы народных депутатов», «Социалистический труд», «Советские профсоюзы», «Комсомольская жизнь». Необхідно відзначити роль журналів «Молодой коммунист», «Комсомольская жизнь», центральних республіканських та місцевих молодіжних видань у правовому вихованні молоді. Вони присвятили чимало публікацій морально-правовій тематиці і, незважаючи на ідеологічну зашореність, багато їх аналітичних матеріалів було побудовано на вічних принципах справедливості, презумпції невинуватості, вихованні чесності, добропорядності тощо.

У програмах всесоюзного радіо передачі на правові теми посідали центральне місце. Особливою популярністю користувалися передачі «Человек и закон», «На страже порядка», «Красный, желтый, зеленый», «Радиопочта». У цих передачах особлива увага приділялася проблемам розвитку радянської правової культури. Багато радіопередач всесоюзного радіо було присвячено складним проблемам формування правосвідомості населення. На радянському радіо відповідно до настанов марксистсько-ленінської ідеології обговорювалися складні питання соціального життя: зростання наркоманії, алкоголізму, насильницьких дій сексуального характеру. Багато передач всесоюзного радіо мали яскраво виражений ідеологічний характер. Їх мета — показати серйозні успіхи у формуванні правової культури громадян.

Треба визнати, що різноманітні звіти щодо стану справ у правовому вихованні не завжди фіксували негативні тенденції, а більшою мірою містили інформацію про успіхи у цій царині. І цей процес значно посилювався у період будівництва розвинутого соціалізму. Причини цього слід шукати у тому, що за радянської доби існував серйозний розрив між задекларованими нормами права та їх практичним здійсненням. Цей розрив призводив до викривлення правосвідомості населення і відповідно до зростання злочинності. При цьому в кримінологічних дослідженнях радянського періоду при аналізі різних причин зростання злочинності наводилась думка про те, що це явище має тимчасовий характер і в міру успіхів соціалістичного будівництва відбудуватимуться позитивні зрушення у правосвідомості трудящих.

Латентний конфлікт між офіційними державними нормативними настановами і масовою правосвідомістю завжди мав місце у СРСР.

Разом з тим треба зазначити, що до цього часу в жодній країні світу ще не склалося такого стану справ, коли немає розриву між санкціонованими державними нормами права і масовою правосвідомістю. У вихованні правомірної поведінки ще занадто велика роль відводиться імперативним нормам. Природно, що виховна функція правових норм значною мірою слабшає в тому разі, коли виникає питання про справедливість правових норм, їх відповідність нормам моралі, загальноприйнятим традиціям і ментальності суспільства. Частково це виражається у конфлікті моральних та правових принципів, норм права і норм моралі. Суперечності між правом і мораллю в радянському суспільстві були особливо великі.

У радянський період головним моральним кодексом країни був моральний кодекс будівника комунізму, затверджений найважливішим ідеологічним документом КПРС — її програмою. Багато норм, які існували практично в усіх галузях права, відповідали інтересам держави, а не особистості. Проголошення як пріоритетних норм моралі постулатів морального кодексу будівника комунізму і практична реалізація політичних прав та свобод громадян були діаметрально протилежними¹. Поняття плюралізму в царині політичного та економічного життя країни не могло виникнути в умовах тотального панування однієї марксистсько-ленінської ідеології і тотального керівництва всіма сферами життя суспільства з боку КПРС. Тому розрив між офіційними настановами на будівництво суспільства розвинутого соціалізму і реальними умовами здійснення прав та свобод громадян, особливо у політичній сфері, був істотним. Поступово відбувався процес відчуження народу від влади.

Підбиваючи підсумки дослідженню організації правового виховання у СРСР, слід визначити позитивні характеристики цього явища, які бажано екстраполювати на сучасні українські реалії: його системність та планомірність; намагання охопити всі категорії населення правовиховним впливом при акцентуванні відповідно до вікових, статевих, професійних ознак його об'єктів; кадрова та методична забезпеченість; державна підтримка; намагання застосовувати диференційований підхід у сфері правового виховання шляхом урізноманітнення його форм.

У той же час до негативних аспектів здійснення правового виховання у СРСР слід віднести: декларативність, заідеологізованість, формалізм, суперечності між класовим підходом до моралі і права та загальнолюдськими цінностями.

¹ Алексеев, Н. Закон и коммунистическая нравственность [Текст] / Н. Алексеев, Н. Захарченко. — М. : Мысль, 1975.

3.6. Історичні традиції правового виховання в Україні

В умовах розбудови Української держави, демократизації суспільного життя, відродження національної культури особливого значення набуває правове виховання громадян, які здатні будувати демократичне, громадянське суспільство і діяти за принципом конституційної демократії та поваги до прав людини. Правове виховання спрямоване першочергово на формування правосвідомості і правової поведінки громадян України, їх відповідного ставлення до інституцій держави та постанов влади, законослухняності та критичної вимогливості громадян, ідентифікації особистості з державою в цілому.

Незважаючи на те що в науковій літературі відображено сутність правового виховання, його форми і методи (О. В. Волошенюк, А. П. Гетьман, В. П. Гойман, В. В. Головченко, І. П. Голосніченко, О. Г. Данильян, Н. І. Козюбра, О. М. Костенко, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. В. Скрипник, С. С. Сливка, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. І. Ющик та ін.), все ж ще недостатньо розроблені питання здійснення правового виховання в різні періоди розвитку України, хоча це має важливе значення для з'ясування пріоритетних форм, методів, напрямів формування сучасної системи правового виховання.

Правове виховання громадян актуальне для всіх країн і часів. На різних етапах історичного розвитку підходи до цієї проблеми залежать значною мірою від конкретних соціально-історичних умов, стану суспільства.

Правовиховний процес у своєму історичному поступі завжди певним чином був пов'язаний з тією соціально-правовою проблематикою, яка осмислювала на відповідному світоглядному рівні ставлення людини до права, правові цінності буття людини у світі, співвідношення її свободи та відповідальності. Характер розв'язання цієї проблематики визначив і своєрідність правовиховного процесу.

Поняття «правове виховання» з'явилося у ХХ ст., але право завжди вважалось елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ висунув думку: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. «Оскільки моральне зло йде від незнання, отже, знання — джерело моральної досконалості»¹.

¹ Введение в философию [Текст] : в 2 ч. / под общ. ред. И. Л. Фролова. – М., 1989. – Ч. 1. – С. 107.

Тоді ж в античних Греції та Римі склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. У грецьких містах-державках у громадян уже з дитячих років виховувалися повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків. В Афінах право асоціювалося з розумом і справедливістю. Ще більшою мірою культ права і пошана до закону виявилися в римському суспільстві. Додержання законів було для римлян не тільки юридичним обов'язком, а й справою честі¹.

Ідеї громадянського виховання, що розглядаються в тісному зв'язку з шануванням права, одержали поширення в епоху Відродження, особливо у Флорентійській республіці (XV ст.), поглядах представників школи «громадянського гуманізму» (П. Верджеріо, Л. Бруні та ін.). Виховання громадянського обов'язку пов'язувалося з підкоренням закону, праву. Ці традиції було розвинуто в працях мислителів епохи Просвітництва. З кінця XVIII ст. у школах почали вводитися навчальні курси законодавства, а з кінця XIX ст. — громадянознавства.

Історія свідчить про те, що правове виховання є складовим елементом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку і вдосконалення державності знаходяться більш дієві засоби і форми здійснення цієї функції, усе більш відокремлюється та спеціалізується правове виховання як самостійний вид державної діяльності, функція органів місцевого самоврядування і громадських організацій і установ².

Процес правового виховання в Україні зумовлено специфікою національно-культурної ситуації, яка визначається тим, що вона походить як з природних джерел, носієм яких є тільки якийсь один етнос, замкнений та локалізований в історичному розвитку, фокусі своєї земної долі, так і з органічного синтезу різнохарактерних за своїм стилем, світоглядом та способом життя, культурою інших народів.

Геокультура України виявляється в різних «археологічних шарах», які визначають не тільки наявність інших етнічних впливів, а й те, що ця культура не могла, не мала можливості розвиватися тривалим еволюційним шляхом. Тому цілком слушним є спостереження Є. Маланюка: «Коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі, передусім пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як

¹ История государства и права зарубежных стран [Текст] : в 2 ч. / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. – М., 2003. – Ч. 1. – С. 136.

² Права и культура [Текст] / под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2002. – С. 396.

історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможливила її безперервний розвиток»¹.

Ураховуючи ці особливості, додержуватимемося хронологічного підходу до висвітлення правового виховання в історії українського народу. Ідеться про правове виховання, починаючи з часів Київської Русі. Воно було пов'язане з поширенням правової освіти і здійснювалося через правове навчання.

У Київській Русі разом із прийняттям християнства у 988 р. з'явилися серйозні проблеми, пов'язані з поширенням книжковості, писемності та правової освіти. Потрібні були грамотні фахівці в усіх галузях різного профілю, у першу чергу фахівці з права. У цьому зв'язку спочатку вирішувалися деякі питання книжковості, освіти населення, а потім були проведені юридичні роботи зі складання Церковного Уставу Володимира I.

Згідно з «Повістю временних літ», відразу після прийняття християнської віри відбулися державні дії з впровадження освіти серед населення. З поширенням хрещення у містах і селах великий князь примусово «забирав» дітей у «нарочитої чади» і «віддавав їх у навчання книжкове»². Цей факт світські і церковні історики видають як початок руської системної освіти.

За княжої доби існувала певна система освіти. Діяли монастирські школи. Вони створювалися при монастирях, великих соборах. Залежно від рівня освіти настоятелів монастирські школи могли мати різний рівень: у зовнішніх монастирських школах навчалися миряни, а у внутрішніх — майбутні ченці, священники.

З X по XII ст. було відкрито чимало монастирських шкіл. У Києві їх було 17, у Чернігові — 4, Переяславі — 4, Галичі — 3, Смоленську — 5, Полоцьку — 3, Володимирі — 5, Ростові Великому — 2, Суздалі — 4, Новгороді — 20, Новгородських землях — 10³. Навчання здійснювалося диференційовано: молодих чорноризців із заможних станів готували до високих церковних посад, а рядове поповнення — до церковної служби і праці у монастирському господарстві.

Монастирські школи для свого часу давали досить глибокі знання в галузі права. Ознайомлення учнів із церковним правом відбувалося

¹ Маланюк, Є. Сторінки розвитку політико-правової культури України [Текст] / Є. Маланюк // Київ. старовина. – 2007. – № 1. – С. 17.

² Повість временных лет [Текст]. – СПб., 1999. – С. 53.

³ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) [Текст] / М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. І. Гончаренко та ін. – К., 1991. – С. 14.

за «Номоканоном», церковними статутами князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

«Номоканон» (у перекладі на старослов'янську він дістав назву «Кормча книга») — це збірник церковного права. Він складається з «Еклоги» та «Прохірона».

«Еклога» містить витяги з інституцій, речей, кодекса і новел Юстиніана та деякі нові додатки, зроблені візантійськими цісарями Львом і Костянтином під впливом звичаєвого права народів, що були завойовані Візантійською імперією. «Еклога» складається з 18 титулів, з яких 16 присвячено цивільному праву (про шлюб і посаг, дарування, спадщину і опікунство, відпущення раба на волю, деякі види договорів і свідчення). 17-й титул містить норми кримінального права, а 18-й тлумачить про розподілення воєнної здобичі.

«Прохірон» скасовував «Еклогу», очищав візантійські закони від звичаєвого права і наближав їх до засад римського права. Постанови «Прохірона» є переробленими нормами кодексу Юстиніана, а тому вони досить наближені до римського права. З 40 титулів «Прохірона» 11 перших присвячено шлюбу і посагу, 12–20 титули — зобов'язанням, 21–37 — праву спадщини, 38 — приватним і публічним будівлям, 39 — нормам кримінального права, 40 — проблемам розподілу військових трофеїв.

Крім «Еклоги» і «Прохірона» до «Кормчої книги» входив і правовий збірник під назвою «Закон судного людям», який за змістом подібний до візантійського права.

У монастирських школах вивчення юриспруденції як напряму правового виховання здійснювалося також за церковними статутами князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, які є пам'ятками давньоруського церковного права. Ці статuti вноrmовували становище церкви. Статут князя Володимира визначав місце церковної організації в державі: джерела її матеріального забезпечення, сферу юрисдикції. Він містить відомості про хрещення Русі, створення в Києві церкви Богородиці; норми щодо її матеріального забезпечення у формі десятини від надходжень княжого, судового, торгового мита, приплоду худоби і зборів урожаю; норми про передавання під юрисдикцію церкви справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ людей церковних та окремих соціальних груп, в яких була зацікавлена церква.

У статуті Ярослава Володимировича відображено спробу церкви досягти ефективних результатів у боротьбі із залишками язичництва. Ним забороняються шлюби між родичами, двоєженство, самовільне

розірвання шлюбу, а також установлюються покарання батькам, які примушують дітей до укладення шлюбу проти їх волі. Церква за підтримки світської верхівки прагнула зосередження всієї повноти влади та запровадження репресивних заходів у боротьбі з порушенням моральності¹.

У часи князювання Ярослава, який подолав давні язичницькі традиції, розпочалося масштабне будівництво церков і монастирів, а також активне проведення «нової книжкової політики». У результаті «вірування християнське почало плодитися і поширюватися»².

Проведена князем Ярославом книжково-освітня реформа мала багатопрофільний характер. Треба було навчити певну групу людей церковному співу, грецькій мові, текстам богослужбових книг, витворам батьків Церкви, церковному праву. При цьому найбільш освічена частина духівництва, подібна до Іларіона Київського, мала відношення до законодавчої діяльності. При Ярославі у Києві було створено першу руську бібліотеку, яка налічувала 500 томів. Історик Церкви Є. Голубинський підкреслював напрям задуму князя Ярослава на створення широкого прошарку освічених людей, тоді як при Володимирі ставилася мета «освіти еліти» і створення вузького осередку візантійської освіченості. Саме «книжкові роботи» Ярослава Мудрого надали Київській Русі можливість мати основоположні праці батьків Церкви, церковну літературу, а також частково правову літературу («Номокани»), що слугували джерелом правового виховання громадян шляхом здійснення їх правового навчання.

Оскільки при Ярославі законодавча діяльність зосередилася у княжому оточенні, то знання візантійського законодавства в елітній групі поєднується зі складом учасників законодавчого процесу. Закономірним наслідком ситуації було розроблення за часів князювання Ярослава Мудрого тексту церковного Статуту з конкретними нормами права і правовими ситуаціями, чого не було при Володимирі³. Це сприяло становленню християнської, православної традиції правового виховання та правової освіти.

У часи Київської Русі діяли палацові школи, які були першими паростками вищої школи в Україні. Ці школи в літописі називаються

¹ Цьпин, В. А. Церковное право [Текст] / В. А. Цьпин. – М., 1994. – С. 75.

² Повесть временных лет [Текст]. – СПб., 1999. – С. 66.

³ Рогов, В. А. Образование и юридическая традиция в первые десятилетия русского христианства [Текст] / В. А. Рогов, В. В. Рогов // Право и образование. – 2005. – № 3. – С. 207.

школами книжного вчення. Першу палацову школу відкрив князь Володимир у 988 р. Палацові школи спочатку мали діяти при княжому палаці, а згодом — при новозбудованій церкві Богородиці (988–996), відомій під назвою Десятинної. За часів Ярослава Мудрого при Києво-Софійському соборі існував освітній центр.

За рівнем освіти палацові школи наближалися до освітніх закладів Візантійської імперії. У них навчалися в основному вихідці з князівсько-боярського середовища, які згодом мали поповнити лави вищої державної і духовної влади.

Палацові школи у XI ст. мали певне міжнародне значення, про що свідчать літописи, латинські хроніки, скандинавські саги тощо. Зокрема, через різні політичні ситуації претенденти на корони європейських монархів здобували освіту і виховувалися при дворі Ярослава. Серед них — угорські королевичі Андрій і Левенте, сини англійського короля Едмунда Залізнобокого — Едуард і Едвін, датський королевич Герман, польський — Бистрим, шведський — Інге, юні скандинавські конунги Улаф, Геральд та ін.

У палацових школах вивчали граматику, арифметику, риторику, піїтику, географію, богослів'я, іноземні мови, філософію, космогонію, а також юриспруденцію та інші предмети. Юриспруденцію вивчали за «Руською Правдою». Це перший кодифікований збірник юридичних норм мешканців Київської Русі.

«Руська правда» має три редакції — коротку, розширену та скорочену. Коротка редакція є найдавнішою (XI ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Покону вірного» та «Уроку мостникам».

В основу «Найдавнішої Правди» покладене давньоруське звичаєве право: правові норми про вбивства, тілесні ушкодження, образу, порушення права власності. Цей документ зберігає, хоча й зі значними обмеженнями, архаїчне право кровної помсти за вбивство. Предметом правового захисту тут виступають життя, тілесна недоторканність, гідність дружинної знаті.

Статті «Правди Ярослава» врегульовували також порядок відшкодування потерпілим у разі порушення права власності на челядь, коней, зброю, одяг та інше майно, порядок повернення їх господарю. Про високий рівень правової культури у Київській державі свідчать відмежування права власності та права володіння, а також питання про правове становище челяді і холопів, спадкоємство, земельну власність.

У 50–60-ті рр. XI ст. сини Ярослава Ізяслав, Всеволод і Святослав доповнили «Правду Ярослава». Усі зміни і доповнення стосувалися захисту князівського маєтку та князівської земельної власності. Найголовнішими досягненнями «Правди Ярославичів» були, з одного боку, скасування кровної помсти і заміна її системою грошових стягнень, а з другого — спрямування штрафу не до потерпілих, а до державної скарбниці.

«Покон вірний» — це статті «Правди», які стосуються розподілу надходжень від продажу та вир між князем, мечниками, вирниками, церквою, а також натуральної чи грошової винагороди, яку повинен одержати вирник при вилученні вири. В «Уроці мостикам» міститься «урок», тобто табель про оплату ремонту міських мостових.

«Просторову Правду» було складено у XII ст. Вона об'єднала вже систематизовані правові норми, що набули чинності за доби Ярослава і Ярославичів, та Статут Володимира Мономаха, який містить норми, що регулюють боргові зобов'язання і кабальні відносини, соціальні стосунки у вотчинах, питання спадкоємства, діяльність судово-адміністративного апарату, окремих посадових осіб і судочинство, правовий стан холопів.

«Руська Правда» мала важливе значення і застосовувалася відповідно до правових поглядів тогочасного населення Київської Русі. Вона вплинула на подальший розвиток його правового виховання. На основі цього документа в правосвідомості народу в процесі правового навчання формувалося поняття закону, законності, правової держави.

До того як виникло писане право, у Київській Русі побутовало звичаєве право. Воно ґрунтувалося на моральній силі народних звичаїв, які впродовж багатьох століть зберігали свою сталість, історико-культурну та національну цілісність. Аналізуючи феномен звичаєвого права з погляду його національної специфіки як вияву певної етнічної ментальності, відомий у минулому дослідник історії українського права А. Яковлев писав: «Норми неписаного, звичаєвого права зберігаються в народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття правди й свідомості обов'язку поступати так, як вказують звичаї»¹. Він же з'ясовує «кодовий», або, якщо висловлюватися мовою семіотики, «знаковий», механізм побутовання і ретрансляції звичаєвого права, що завжди має свій специфічно-етнографічний, а не тільки

¹ Цит. за: Лашенко, Р. До історії українського права [Текст] / Р. Лашенко // Хроніка. – 2000. – Вип. 27–28. – С. 36.

культурологічний аспект. Таким «кодовим» механізмом, що забезпечував правове виховання громадян Київської держави, виступала стабільна обрядова форма, яка звалася «чином» і мета якої полягала у тому, аби шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті правовий чин, а разом із ним і правову норму, яку цей чин здійснював. З часом правові обряди шляхом постійного повторення в однаковій зовнішній формі набувають такого ж значення, як і звичаєві норми, що їх вони супроводжують і засвідчують та перетворюються на символи права: порушення або невиконання звичаєвих обрядів вважається порушенням норм звичаєвого права¹.

Правове виховання населення Київської Русі здійснювалося з урахуванням двох традицій права, які доповнювали одна одну, відрізняючись формальними, а не змістовними ознаками: це були норми звичаєвого і писаного права. Вони належали до системи християнської культури і тому, особливо «писане право», зазнали відповідних впливів ззовні, з боку тих народів, з якими доводилося мати справу. Разом із тим на основі традиційної культури виникло звичаєве право, яке значною мірою забезпечувало вплив правових норм на процес правового виховання мешканців держави Рюриковичів. Еволюція правового виховання тут відбувалася у напрямі його гуманізації шляхом, наприклад, трансформації кривавої помсти — штрафами, виробленням кодексу законів про охорону дитинства і захист честі матері, опіку сиріт та ін. Увесь цей правничий доробок став у пригоді творцям козацької державності в Україні.

Дійсно, найважливіші традиції правового виховання українського народу пов'язані з козацькою державою. На тлі значного фактичного матеріалу, що включає конституції та конституційні акти, внутрішні та міжнародні угоди, гетьманські універсали, офіційні акти державної влади, можна зробити ґрунтовні висновки як про рівень сформованості правової культури населення України того часу, так і про особливості правового виховання в процесі правового навчання.

Отже, протягом XVI–XVIII ст. в Україні сформувалася певна система освіти, до якої входили початкова, середня та вища освіта. На кінець XVII ст., за даними, які наводить П. І. Мазур, система освіти складалася з: братських шкіл — 24, міських — 2, полкових — 25, однієї січової школи (у складі 16 навчальних закладів), лірницьких (кобзарських) шкіл — 4, колегіумів — 5, академій — 2, одного універси-

¹ Цит. за: Лашенко, Р. До історії українського права [Текст] / Р. Лашенко // Хроніка. — 2000. — Вип. 27–28. — С. 36.

тету, шкіл Петра Могили — 3, Костянтина Острозького — 6, вірменських шкіл — 3, грецьких — 2, монастирських шкіл — 3, духовних семінарій — 1, шкіл кальвіністів — 4, шкіл лютеран — 5, єзуїтських колегіумів — 13, католицьких шкіл — 3, шкіл базиліан (василіан) — 7, інших шкіл — 4, шкіл у Кримському ханстві — 150¹. Ядром цієї системи освіти була система козацького самоврядування.

У XVI–XVII ст. в Україні значними темпами починає розвиватися вища освіта. Один із шляхів її формування — від початкової братської школи через колегію (середня школа) до академії. Такий шлях характерний для Львівської, Острозької, Луцької, Київської братських шкіл.

Другий шлях — відкриття вищих навчальних закладів приватними особами. Так, видатний польський гуманіст і меценат Ян Замостський у 1593 р. у прикордонному місті Замості заснував Замостську академію.

Третій шлях — це відкриття університетів на кшталт європейських. Наприклад, у 1661 р. король Ян Казимир підписав диплом, який надавав Львівській єзуїтській колегії «гідність академії і титул університету».

У вищій школі викладали правознавство. Більш того, Замостська академія, крім філософського, теологічного, медичного відділень, мала також юридичне відділення. Статут академії, затверджений Папою Римським Климентієм III, надавав право цьому навчальному закладу присуджувати дипломи доктора філософії, медицини та права.

За часів козацької держави викладання правознавства, у процесі якого здійснювалося правове виховання, базувалось на гетьманських статтях, документах державно-правового та міжнародно-правового характеру. Звертає на себе увагу більш докладне вивчення норм міжнародного права порівняно із засвоєнням проблем регулювання внутрішнього життя. Це пов'язано з актуальністю проблеми формування незалежної Української козацької держави. Так, Богдан Хмельницький із початку свого гетьманування порушував проблеми врегулювання стосунків із сусідніми державами, а також встановлення контролю за життям козачини у Північному Причорномор'ї. Стосунки між Україною та Польським королівством регулювалися Зборівською угодою 1649 р. Цей документ включає й досить широку правову базу української політичної автономії, що виявилось в таких положеннях: козаки здійснювали самостійне управління на території Київського,

¹ Мазур, П. І. Отчі світильники [Текст] / П. І. Мазур. — Донецьк, 1998. — С. 17.

Брацлавського, Чернігівського воєводств. Державні посади тут мала обіймати лише православна шляхта, а київський митрополит мав увійти до складу польського сенату, аби репрезентувати інтереси православної громади у Речі Посполитій. Цей документ містить власне поняття про правові гарантії виконання зобов'язань¹.

Правове виховання українського народу здійснювалося також на основі Переяславської угоди 1654 р. Відповідно до цього документа Війську Запорізькому гарантувалися такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами, збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного реєстру².

Від імені гетьмана видавалися гетьманські універсали, офіційні акти державної влади, що містили закони і розпорядження. Крім загальних універсалів, що стосувалися всього населення, були й спеціальні, для окремих установ, станів тощо. Наприклад, гетьманські універсали земельні — про надання земель козацькій старшині, церквам і монастирям, утвердження прав власності.

Після входження України до складу Російської імперії правове навчання, у процесі якого здійснювалося правове виховання, базувалося на документах царського уряду та гетьманської адміністрації. За царським указом 1728 р. було складено кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», який належить до найкращих пам'яток української правової культури XVIII ст.

У 1750–1758 рр. було складено збірник за редакцією Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських», а у 1767 р. — за редакцією О. Безбородька «Екстракт малоросійських прав».

Зміст цих документів свідчить про істотні зміни у галузі цивільного права, передусім права власності на землю. Збереглися відомі способи набуття земельних володінь — спадкування, дарування, обмін, купівля-продаж, освоєння нових земель. З'явилися так звані рангові земельні маєтності, що їх надавали українські гетьмани і російський уряд козацькій старшині та царським чиновникам «на ранг», тобто як винагороду за службу на час перебування на тій чи іншій посаді.

¹ Бібик, К. Історико-психологічні аспекти формування політичної й правової культури українського суспільства [Текст] / К. Бібик // Право України. — 1993. — № 2. — С. 25.

² Гребеньков, Г. В. Принципи й ідеї права як основи правової культури [Текст] / Г. В. Гребеньков // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2007. — № 1. — С. 12.

Усі земельні володіння поділялися на два види — вотчини та держання. Вотчини повністю належали власнику з правом обміну, купівлі-продажу, спадкування та ін. Держання були тимчасовими володіннями (оренда землі, пожалування земель на визначений строк конкретним особам за певні послуги тощо). Найпоширенішу форму держань становили рангові маєтності. Такі землі передавалися у спадщину тільки спадкоємцю, який перебував на службі. У другій половині XVIII ст. козацьку старшину зрівняли в правах з російським дворянством, відтепер рангові маєтності переходили в її повну власність.

Суттєвих доповнень зазнало кримінальне право гетьманської доби. У судовій практиці нерідко призначалася смертна кара (спалення, четвертування, закопування живим у землю, заливання горла розтопленим металом). Часто застосовувалися кари, пов'язані з покаліченням засудженого (відрізання руки, ноги, вуха, виколювання очей та ін.). Поширеним було тілесне покарання (биття палками, батогами та ін., причому засуджені звичайно прив'язувалися до стовпа).

Доба Гетьманщини знала вже поділ злочинів на публічні і приватні. У цей період значно розширився й удосконалився понятійний апарат у кримінальному праві. З'являються поняття замаху на злочин, поняття головного злочинця та співучасників, поняття рецидиву злочину тощо.

Найважливішу роль у правовому вихованні українського народу відіграла «Конституція прав і свобод Запорозького Війська», створення якої пов'язане з ім'ям Пилипа Орлика. Вона проголошувала повну незалежність України від Речі Посполитої та Російської імперії. Передбачалося встановлення національного суверенітету Української держави, визнавалася непорушність трьох складових чинників правового суспільства: єдності і взаємодії законодавчої (козацький парламент мав збиратися тричі на рік), виконавчої (гетьман, Генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) та судової гілок влади. Конституція також визначала фундаментальні принципи внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, містила положення про соціальне забезпечення бідних, сиріт, удовиць та інших незаможних верств населення¹. Хоч за тогочасних історичних і політичних умов Конституція Пилипа Орлика і не стала діючим законом, проте їй належить значна роль у формуванні правової культури українського на-

¹ Подберезький, М. К. Проблеми формування національної правової культури [Текст] / М. К. Подберезький. — Х. : ЕДЕНА, 2003. — С. 125.

роду, його правовому вихованні через збереження її в його історичній пам'яті як символу правового ідеалу справедливості.

У часи козацької держави існувала система органів політичної влади. Вони виступали джерелом права, а також контролювали його втілення у суспільне життя, що й було умовою правового виховання українців. Козацька Генеральна Рада здійснювала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Як колегіальний орган вона була досить ефективною протипагою гетьману, обмежуючи його одноособову владу.

Разом з цим існував прообраз виконавчої влади в особі генеральної старшини. Згодом починає формуватися гілка судової влади. На Гетьманщині діяла система козацьких судів: Генеральний військовий суд, полкові, сотенні, сільські, а також окремі міські, духовні суди. Генеральний військовий суд (найвищий суд у Гетьманщині) утворився з козацького суду за польських часів. Це був колегіальний суд, де засідали члени генеральної старшини та знатного товариства. Суд очолював сам гетьман або його постійний заступник, один із генеральних суддів.

Важливим елементом правового життя української громади XVI–XVIII ст. були копні суди — своєрідне народне віче, репрезентоване певною кількістю членів однієї або декількох общин, які збиралися у центрі села для вирішення спільних справ, розслідування злочину тощо. Основу їх діяльності становили неписані положення звичаєвого права. У XVI ст. деякі з них були юридично оформлені Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 рр. Ці суди були доброю школою правового виховання членів громади.

Визначною рисою козацтва була його активна участь у правотворчих процесах, що також сприяло правовому вихованню громадян. У правовій культурі весь час боролися принципи одноособової влади, що створювалася критичними умовами життя краю, і козацького народовладдя. Гетьман обирався вільним вибором військової ради — зборами козаків, які не знали спеціальних норм представництва. У раді брали участь усі наявні козаки, які голосували кожен від себе. Ця військова рада вирішувала найважливіші питання політичного життя.

Правотворча діяльність козацтва сприяла розв'язанню найскладнішої проблеми поєднання республіканських форм із суто військовим характером устрою, суворої військової дисципліни та необмеженого народовладдя. Тим самим було закладено демократичні підвалини праввідносин між державою та громадянином, сутність яких полягає

у зобов'язанні громадянина коритися законам, а обов'язком держави є гарантування правового характеру цих законів.

Подальший перебіг суспільно-політичних подій, які на багато років визначили державну, національну та культурну долю України, суттєво вплинув на здійснення правового виховання українського народу.

У XIX ст. завданню виховання законослухняних громадян приділялося більше уваги як демократичними колами (від О. М. Радищева до земської інтелігенції), так і представниками «офіційної народності». Процес правового виховання посилювався, що сталося передусім за рахунок розширення викладання законодавства в різних навчальних закладах. Традиції правового навчання, які базувалися на офіційному підході «державницької» школи (Б. Н. Чичерін, К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов та ін.), а також школи «звичаєвого права» (С. І. Гессен, Б. А. Кістяківський, П. І. Новгородцев, Л. І. Петражицький та ін.).

На початку XIX ст. в Україні відповідно до статуту 1804 р. почали відкриватися гімназії. Спочатку в них викладали географію, історію, філософію, літературу, політичну економію, математику, фізику, природознавство, статистику, малювання та мови — латинську, німецьку та французьку. Згідно зі статутом 1822 р. з навчальної програми вилучено природознавство, філософію та політекономію. Замість них вводилося викладання «Закону Божого», «Священної і церковної історії», грецької мови. У 1849 р. цей статут зазнав змін. Курс гімназичного навчання почав ділитися на загальний та спеціальний курси, до нього було включено вивчення законодавства. На кінець 50-х рр. XIX ст. в Україні було вже 18 гімназій, де викладалося законодавство: у Харкові, Києві та Одесі — по дві, у Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Білій Церкві, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському, Немирові, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині та Полтаві — по одній¹.

Поряд із гімназіями в Україні існували також приватні навчальні заклади, програма яких відповідала гімназичній. Перших два приватних пансіони було засновано 1779 р. у Кременчузі. На початку XIX ст. вони вже існували в Чернігові, Ніжині, Полтаві та Херсоні, а згодом у кожній губернії².

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у Полтаві, Києві, Харкові на приватні кошти було засновано гімназії для дівчат, в яких також вивчалася за-

¹ Лебедев, А. С. К истории образования на Украине [Текст] / А. С. Лебедев // Киев. старшина. – 1905. – Т. ХСІ. – С. 129–131.

² Михневич, И. Исторический взгляд на учебное заведение Новороссийского края и Бессарабии [Текст] / И. Михневич. – Одесса, 1843. – С. 319.

конодавство. Згодом їх мали відкрити у Чернігові, Сімферополі, Херсоні, Сумах¹.

Протягом XIX ст. в Одесі, Кременці та Ніжині відкрито ліцеї. Ці великі навчальні заклади були проміжною ланкою між середньою школою і університетом. Одеський (Рішельєвський) ліцей виник у січні 1818 р. внаслідок об'єднання гімназії та дворянського інституту. За статутом 1837 р. його структура наближалася до університетської: він мав два відділення — юридичної та фізико-математичної освіти. Крім того, до складу ліцею входили декілька училищ, у тому числі правознавче. Протягом 1818–1857 рр. цей навчальний заклад закінчили 745 осіб².

У 1820 р. у Ніжині було засновано гімназію вищих наук. У 1832 р. гімназію було реорганізовано у фізико-математичний ліцей, а за статутом 1840 р. — у спеціальну юридичну школу. Протягом 40 років цей заклад закінчили 588 осіб³.

У першій половині XIX ст. в Україні було засновано два університети: у Харкові (1805 р.) і в Києві (1834 р.). У 1865 р. було відкрито Новоросійський (Одеський) університет. До складу першого входило «Відділення (факультет) Моральних і Політичних наук»⁴, яке згідно зі статутом 1835 р. одержало назву «юридичний факультет». У Київському університеті юридичний факультет діяв із початку його відкриття. У 1808 р. Харківський університет випустив 13 осіб, що закінчили відділення (факультет) Моральних і Політичних наук⁵. Через 100 років на 1 січня 1904 р. на факультеті навчалися 584 студенти (32 % від загальної кількості)⁶.

Протягом XIX ст. у системі вищої юридичної освіти сталося чимало змін, пов'язаних з прийняттям університетських статутів в 1804, 1835, 1863, 1884 рр., що регламентували діяльність цих навчальних закладів.

¹ Лихачева, Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) [Текст] / Е. Лихачева. – СПб., 1901. – С. 31–40.

² Заузе, Р. Э. Исторический очерк Ришельевской гимназии [Текст] / Р. Э. Заузе. – Одесса, 1881. – С. 27–30.

³ Домонтович, М. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько [Текст] / М. Домонтович. – СПб., 1881. – С. 128–135.

⁴ З відділення (факультету) Моральних і Політичних наук почалася історія Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» – найстаршого провідного вищого юридичного навчального закладу України (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2004 / редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Панов та ін. – К., 2004. – С. 6).

⁵ Багалий, Д. И. Опыт истории Харьковского университета [Текст] / Д. И. Багалий // Вибр. пр. : у 6 т. – Х., 1999. – Т. 3. – С. 705.

⁶ Там само. – С. 238.

Дані статuti визначали внутрішню структуру юридичних факультетів. У таблиці подано кафедри юридичного факультету Харківського університету, що були затверджені відповідно до цих статутів.

**Кафедри, засновані на юридичному факультеті
згідно зі статутом**

1804 р.	1835 р.	1863 р.	1884 р.
1. Болословія догматичного і морального. 2. Тлумачення Св. Писання і церковної історії. 3. Умоглядної і практичної філософії. 4. Права природного, політичного і народного. 5. Права цивільного і кримінального судочинства в Російській імперії. 6. Прав вельможних як давніх, так і сучасних народів. 7. Дипломатики і політичної економії	1. Енциклопедії або загального огляду системи законів, російських державних законів, тобто законів основних, законів про стан державних установ. 2. Римського законодавства і його історії. 3. Цивільних законів, загальних, особливих і місцевих. 4. Законів благоустрою і благочиння. 5. Законів про державні повинності і фінанси. 6. Законів поліцейських і кримінальних. 7. Начал загальнонародного правознавства	1. Енциклопедії права. 2. Історії найважливіших закордонних законодавств давніх і нових. 3. Історії руського права. 4. Історії слов'янських законодавств. 5. Римського права. 6. Державного права. 7. Цивільних прав і цивільного судочинства. 8. Кримінального права і кримінального судочинства. 9. Поліцейського права. 10. Фінансового права. 11. Міжнародного права. 12. Політичної економії і статистики. 13. Церковного законодавства	1. Римського права. 2. Цивільного права і цивільного судочинства. 3. Торгового права і торгового судочинства. 4. Кримінального права і кримінального судочинства. 5. Історії руського права. 6. Державного права. 7. Міжнародного права. 8. Поліцейського права. 9. Фінансового права. 10. Церковного права. 11. Політичної економії і статистики. 12. Енциклопедії права і історії філософії права

Як можна побачити з таблиці, зміст юридичної освіти постійно збагачувався, що сприяло поглибленню правової освіти студентів, посиленню їх правового виховання в процесі правового навчання.

Крім того, значний вплив на здійснення правового навчання студентської молоді справило те, що на юридичному факультеті університетів

у процесі підготовки юристів багато уваги приділялося поєднанню теорії з практикою. Студентів з навчальними цілями водили на судові засідання, які після реформи 1864 р. були відкриті для публіки¹.

До проведення практичних занять, наприклад, у Харківському університеті залучалися члени Харківської судової палати, окружного суду. Практичні заняття з кримінального права проводилися у формі ділової гри, тобто силами студентів організовувався судовий процес на задану тему, а потім розбиралися помилки і недоліки, що були припущені².

Юридична освіта розглядалась як засіб підготовки законослухняних громадян, про що свідчить передусім детальна регламентація життя студентів. За правилом Статуту 1824 р. від студентів вимагалось:

1) поважати університетське керівництво і будь-яке державне з відповідною покірною;

2) вести життя богобоязненно, за правилами віросповідання, не заподіювати будь-кому образи і за образи, що були заподіяні їм, шукати задоволення шляхом законним;

3) обов'язково відвідувати і слухати лекції професорів;

4) не залучатися в жодні тайні товариства;

5) театри, раути, збори тощо відвідувати тільки з письмового дозволу університетського керівництва, а також без його дозволу не їхати за місто, навіть для ботанічних гербаризацій тощо.

Безпосередній контроль за студентами здійснював інспектор, що обирався з ординарних професорів. Він повинен був бути блюстителем порядку и благочиння, відвідувати покої вихованців. У нього були два помічники, які наглядали за поведінкою студентів і за їх заняттями, а також «про зухвалість» негайно надавали інформацію інспектору³.

Значна робота з розширення правової освіти, в процесі якої здійснювалося правове виховання, була проведена в період існування Української Народної Республіки. У добу Центральної Ради 5 жовтня 1917 р. відкрився Український народний університет, у якому, крім історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, був також правовий. До університету прийняли 1370 осіб. У новому університеті навчалася молодь з усієї України, у тому числі з районів, які тоді

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) [Текст] / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Баталия. – Харьков, 2007. – 378 с.

² Там само. – С. 18.

³ Шебанов, А. Ф. Юридические высшие учебные заведения [Текст] / А. Ф. Шебанов. – М., 1963. – С. 15.

входили до складу Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття). Крім Київського українського народного університету, подібні навчальні заклади відкрито в Миколаєві, Харкові, Одесі, а також розроблено проекти і виділено асигнування на створення національних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському.

Великий обсяг виховної роботи виконували осередки товариства «Просвіта», ініціаторами відродження¹ яких були українська інтелігенція та політичні діячі, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Винниченко, Б. Грінченко, С. Васильченко, П. Тичина, О. Олесь та ін. Протягом квітня–червня 1917 р. практично в усіх великих містах України, губернських і повітових центрах, багатьох селах та військових частинах відбувалися установчі з'їзди або збори осередків «Просвіти». Вони знайомили трудящих з рішеннями Українського національного конгресу, універсалами Центральної Ради та ін.

Певну увагу Центральна Рада приділяла виданню суспільно-політичної, історичної і правової літератури. Протягом 1917 р. побачили світ кілька сотень брошур, написаних О. Білоусенком, Б. Грінченком, М. Грушевським, М. Левицьким, С. Русовою та ін. У них порушувалися актуальні питання суспільного життя України, у тому числі проблеми державного будівництва, що, безумовно, сприяло правовому вихованню українського народу.

Розвиток правової освіти і правової просвіти як основи здійснення правового виховання українського народу відбувався і за Гетьманату П. Скоропадського. 6 жовтня 1918 р. у Києві було відкрито перший Державний Український університет, а 22 жовтня — другий Державний Український університет у Кам'янці-Подільському. В усіх університетах, які були на той час в Україні, з'явилися нові кафедри, у тому числі кафедра права України. У цей період засновано Українську національну бібліотеку, в якій наприкінці правління П. Скоропадського налічувалося вже понад 1 млн книжок, серед них багато видань і на правову тематику.

З утворенням УСРР поширюється низка юридичних навчальних закладів, а разом з тим посилюється правове виховання громадян, що здійснюється завдяки правовому навчанню. У липні 1920 р. за рішенням Уряду України на базі юридичного факультету Харківського університету було створено Інститут народного господарства, до складу якого входив правовий факультет. Це був вищий юридичний навчальний за-

¹ Ці організації у Наддніпрянській та Східній Україні з'явилися під час революції 1905–1907 рр., але після її поразки практично припинили своє існування.

клад, який займався підготовкою юристів для роботи в державному і господарському апаратах. У червні 1930 р. цей інститут було реорганізовано в Харківський інститут права і радянського будівництва, який у червні 1933 р. перейменовано у Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва і права, який було підпорядковано Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету. 1 липня 1937 р. він одержав назву «Харківський юридичний інститут». У ньому існували: підготовче відділення з денною і вечірньою формами навчання, факультет радянського будівництва, правовий (судовий), господарсько-правовий (скасовано в 1933 р.), міжнародний (скасовано в 1933 р.) факультети і заочне відділення. Інститут займався підготовкою юристів широкого профілю для роботи в судах, прокурорських і слідчих органах, адвокатури, нотаріаті тощо¹.

У 1939 р. відкрито Львівський університет, до складу якого увійшов і юридичний факультет.

У цей час відбулося суттєве поліпшення організації навчального процесу, яке сприяло посиленню правового виховання, що здійснювалося в ході правового навчання. Було виділено три основні форми проведення занять: лекції, семінарські і практичні заняття, а також виробнича практика в органах суду, прокуратури, державного управління.

Значний вплив на здійснення правового виховання справляв розвиток в цей період заочної юридичної вищої освіти. У складі Всесоюзного юридичного заочного інституту (ВЮЗІ), затвердженого 5 квітня 1939 р., були організовані безпосередньо підпорядковані йому філіали в усіх столицях союзних республік і широка мережа навчально-консультаційних пунктів. Прийом студентів у перший післявоєнний 1945/46 навчальний рік тільки в стаціонарні інститути склав 2251 особу. У наступному 1946/47 навчальному році було прийнято 3756 осіб². У 1950 р. тільки в Київському філіалі ВЮЗІ навчались 1028 студентів³.

З 1935 по 1956 р. поряд з юридичними інститутами і юридичними факультетами університетів юристів для системи органів юстиції і прокуратури готували й юридичні школи. У середині 50-х рр. ХХ ст. в СРСР було 18 юридичних шкіл, які щорічно випускали близько 1700

¹ Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2004 [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Панов та ін. – К., 2004. – С. 7–9.

² Шебанов, А. Ф. Юридические высшие учебные заведения [Текст] / А. Ф. Шебанов. – М., 1963. – С. 58–69.

³ Там само. – С. 73.

фахівців із середньою юридичною освітою¹. Вони відіграли позитивну роль у правовому навчанні і правовому вихованні значної кількості працівників середньої кваліфікації.

Крім того, професори і викладачі всіх юридичних навчальних закладів були активно задіяні в різноманітних формах правового виховання, що проводилось серед населення. Форми участі були різноманітні: лекції перед колективами робітників, колгоспників, службовців; створення науково-популярних брошур і статей; участь у діяльності громадських організацій, що проводили лекційну і пропагандистську роботу, серед цього — товариство «Знання», громадські університети правових знань тощо.

У 70–80-х рр. ХХ ст. в Україні склалася єдина система правового виховання, що охопила молодь, яка навчалася, і трудові колективи. До навчальних планів загальноосвітніх шкіл було включено обов'язкову дисципліну «Основи Радянської держави і права», профтехучилищ — «Основи правознавства», середніх спеціальних навчальних закладів, а також неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів — «Радянське право». Основними формами правового виховання населення були: лекційна пропаганда, народні університети правових знань, постійно діючі лекторії, юридичні консультації на загальних засадах, вечори питань і відповідей з правової тематики, дні, декади і місячники правових знань, виступи юристів у пресі, по радіо і телебаченню, видання науково-популярної літератури тощо.

Тільки в 1981 р. українські юристи прочитали близько 600 тис. лекцій. Відбулося також близько 400 тис. бесід, більше 50 тис. вечорів питань і відповідей. В Українській РСР діяли 3445 правових лекторіїв, 854 університети правових знань, в яких щорічно навчалися 300 тис. слухачів. Більше 800 філіалів університетів було створено в трудових і навчальних колективах².

Крім того, правове виховання передбачало й безпосередню участь молоді, що навчається, і членів трудових колективів у соціально-правовій практиці: робота в народних і товариських судах, радах і комітетах профілактики правопорушень, радах наставників, добровільних народних дружинах, громадських інспекціях, групах і постах народного контролю, комісіях по боротьбі з алкоголізмом, участь

¹ Шебанов, А. Ф. Юридические высшие учебные заведения [Текст] / А. Ф. Шебанов. — М., 1963. — С. 78.

² Зайчук, В. И. Дальнейшее совершенствование правового воспитания [Текст] / В. И. Зайчук. — Киев, 1984. — С. 6–7.

у зустрічах з працівниками прокуратури, народного суду, міліції, дружинниками, диспутах на правові і моральні теми, гуртках з правової і моральної тематики. Цю роботу в трудових колективах проводили більше 48 тис. товариських судів, близько 40 тис. добровільних народних дружин, 18 тис. рад профілактики, більше 16 тис. комісій по боротьбі з алкоголізмом¹.

Таким чином, починаючи з Київської Русі, на теренах України склалися глибокі історичні традиції правового виховання. Ці традиції пов'язані з розвитком юридичної освіти, розширенням правової просвіти і поінформованості українського народу, підвищенням його соціально-правової активності, які необхідно враховувати при формуванні сучасної системи правового виховання, що здійснюється в умовах розбудови правової Української держави.

¹ Лихолоб, В. Г. Правовое и нравственное воспитание личности в трудовом коллективе [Текст] / В. Г. Лихолоб. – Киев, 1982. – С. 10.

Розділ 4

Правове виховання та правова культура як чинники розвитку української державності

4.1. Діалектика взаємодії правового виховання, правосвідомості та правової культури

Правове виховання є важливим засобом процесу правової соціалізації населення і безпосередньо впливає на рівень правосвідомості та правової культури громадян. Треба зазначити, що аналіз цієї проблеми не буде повним без послідовного застосування різноманітних підходів та принципів, а саме: загального зв'язку, діалектичного розвитку, єдності історичного та логічного, практичного та теоретичного, взаємозумовленості та доповнюваності. У контексті подальших роздумів деяких пояснень потребує застосування принцип взаємозумовленості та доповнюваності. Підкреслимо, що перший принцип нерозривно пов'язаний з системним методом і передбачає розгляд соціальних феноменів в їх цілісності і розвитку. Поряд з принципом діалектичної взаємозумовленості доцільно використовувати принцип доповнюваності¹. Цей принцип має сенс застосовувати для вивчення особливостей співвіднесення правового виховання, правової культури та правосвідомості, оскільки він допомагає розв'язати проблему інтерпретації фактів, визначити варіації зіставлення дискретного і безперервного. Підкреслимо, що ідея доповнюваності застосовується в найрізноманітніших галузях наукового знання². Таким чином, аналізуватимемо правове виховання, правову культуру та правосвідомість в їх діалектичній єдності та взаємодії.

Загальновідомо, що мета правового виховання — це формування системи знань, переконань, мотивів, настанов та звичок соціально

¹ Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Константа, 2006. — С. 89.

² Абрамов, В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення [Текст] / В. І. Абрамов. — К. : КНЕУ, 2004; Єрохін, С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект [Текст] / С. А. Єрохін. — К. : Світ знань, 2002; Новакова, О. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку [Текст] / О. Новакова // Людина і політика. — 2003. — № 2 (26). — С. 78–88.

активної поведінки. Одержані знання допомагають суб'єкту право-відносин сформувати ціннісні орієнтації та правові настанови, які він зможе застосувати у повсякденному житті. Крім того, вони відіграють важливу роль в упорядкуванні діяльності людей, виступають стрижневою основою правової культури та правосвідомості і в остаточному підсумку впливають на формування ставлення громадянина до різних суспільних і правових явищ, визначають його поведінку. Від рівня правового виховання залежать і рівень правової культури суспільства, швидкість перетворення соціальної і правової норм у реальність, трансформації нормативних вимог у звичку та соціально-активну поведінку. Однак засвоєння системи соціально-правових цінностей і перетворення їх у внутрішню потребу громадянина неможливі без його власних зусиль. Отже, потрібне внутрішнє бажання суб'єкта сприймати ті самі цінності, які культивуються в суспільстві. Тому не можна погодитися з думкою В. Кудрявцева і В. Казимирчука, які вважають, що важливу роль у механізмі правового виховання відіграє самосвідомість індивіда як учасника соціальної взаємодії¹. Самосвідомість виражається як в оцінюванні, так і у контролі учасників соціальної взаємодії своєї поведінки в кожній конкретній ситуації. Вона сприяє самовихованню особистості і є необхідною складовою процесу становлення правової культури всього загалу населення.

Разом з тим у теорії виховання загально визнано, що самовиховання є результатом добре організованого виховання. Самовиховання — це усвідомлена діяльність людини, спрямована на вироблення й удосконалення своїх соціальних якостей відповідно до ціннісних настанов та соціальних орієнтацій, що складаються під впливом суспільних умов і системи виховання. Прагнення індивіда до самовиховання породжується самим соціальним середовищем, вихованням і власною діяльністю. У свою чергу підґрунтям для здійснення правового виховання та становлення правової культури є правове середовище. Фактично в процесі правового самовиховання людина перетворює власну правосвідомість, включаючи у неї нові цінності.

Таким чином, правове середовище опосередковує до певної міри правове самовиховання, яке передбачає засвоєння, розвиток та зміцнення певних принципів права і моралі, цінностей, соціальних і правових норм поведінки, для того щоб протистояти будь-яким негативним зовнішнім впливам. Воно засновано на свідомому перетворенні осо-

¹ Кудрявцев, В. Н. Современная социология права [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М. : Юристъ, 1995. — С. 113.

бистості, розвитку позитивних та подоланні своїх колишніх асоціальних якостей, власних недоліків шляхом самоаналізу і посилення самоконтролю. При цьому стрижневим процесом у самовихованні є формування настанови на соціально значущі орієнтири і позитивну поведінку. Вочевидь, що в процесі правового самовиховання підвищується рівень правової культури та правосвідомості того чи іншого суб'єкта права.

Однак викладена схема не викликає сумнівів стосовно людей так званого «зрілого» віку, правові орієнтири і правові настанови яких вже сформувалися і які є повноправними членами суспільства та ведуть активне соціально-правове життя. Відносно ж молодих людей, які тільки лише включаються у процес соціальної адаптації і яким ще треба пройти процес правової соціалізації, дана схема виглядає достатньо проблематичною. Основна причина цього, на нашу думку, — вікові особливості молоді людини: підліток сам ще не в змозі орієнтуватися в навколишньому середовищі, не має можливості адекватно оцінювати ситуацію, що складається довкола нього внаслідок недостатності правових знань, нарешті, він не в змозі організувати своє правове самовиховання. Унаслідок цього у молодших вікових групах співвідношення доміант правосвідомості, правової культури та правового виховання зміщується на користь останніх.

На нашу думку, важливими реальними (дієвими) засобами підвищення якості правосвідомості та правової культури населення буде організована і цілеспрямована державна громадська діяльність щодо формування високої соціально-правової активності. Саме за допомогою правових впливів стає можливим регулювання показників правової культури і правосвідомості як процесу екстраполяції ідей, настанов, норм та цінностей у реальну соціальну практику.

У той же час необхідно зауважити, що правове виховання буде ефективним щодо впливу на наявну суспільну правову культуру та правосвідомість лише тоді, коли проголошені правові норми діятимуть у суспільстві. Тоді у суб'єкта правовідносин не виникне питання, приймати чи ні правила поведінки, сформульовані даною нормою. Тому сформована на основі загальних норм правової культури модель особистої поведінки буде частіше спрямована в позитивне русло, ніж у негативне. У даному контексті слушною є думка В. Кудрявцева, який стверджує, що модель поведінки, яку уявляє собі людина, зумовлюється не тільки однією нормою і не одними відносинами, в яких бере

участь цей індивід, а взаємодією декількох складових: норм, багаторівневих зв'язків, знань, ціннісних уявлень індивіда, алгоритму поведінки¹.

Тільки при подібному співвідношенні індивідуального сприйняття правової норми та її реалізації на основі необхідної позитивної особистої настанови, виробленої під впливом правовиховних заходів, можливо вести мову про вплив на правову культуру та правосвідомість як особистості, так і суспільства у цілому. Таким чином, одним із напрямів впливу правового виховання на правову культуру суспільства є формування у широкого суспільного загалу правових настанов, які в свою чергу обумовлюють належну поведінку агентів соціального простору. Сама настанова створюється під дією потреби у певних відносинах або виникає внаслідок прийняття суб'єктом рішення про обрання певної поведінки. Але тому, що настанова не завжди реалізується у відповідному соціальному оточенні, людина може змінити своє рішення, «виключивши» певні цінності зі своєї правосвідомості. Аби цього не сталося, необхідно включити механізми правовиховного процесу, що орієнтують особистість та соціальні групи на суспільно значущу поведінку, активно використовуючи кращі зразки національної правової культури.

Як свідчить практика, правовиховний процес залежить від низки обставин, насамперед від характеру впливу соціального середовища і, звичайно, від активності суб'єктів правовідносин, які демонструють у повсякденній діяльності свою правову культуру та правосвідомість. Будь-які заходи у царині правового виховання повинні враховувати особливості правової культури та правосвідомості конкретного соціуму на певному історичному етапі. Якщо суспільство і держава ігноруватимуть правовиховні заходи серед різноманітних верств населення, то це може призвести до руйнації позитивних правових настанов у суспільній правосвідомості, а також сприяти появі та розвитку деформацій у правовій культурі соціуму. Отже, держава разом з громадськістю повинна розробляти та системно втілювати цілеспрямовані правовиховні заходи щодо залучення населення (особливо групи, схильні до правових девіацій) у предметні види соціально-правової діяльності. При цьому обираються ті форми, які б відповідали потребам та інтересам різних верств населення, сприяли б розкриттю їхнього духовного потенціалу і в той же час виходили з пріоритетів суспільства.

¹ Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: нормы и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Политиздат, 1982. – С. 69.

Отже, сьогодні перед багатьма пострадянськими країнами, Українською державою та суспільством зокрема, постало найважливіше завдання — побудова національної системи правового виховання, яка б забезпечувала повноцінний розвиток і удосконалення всіх форм життєдіяльності людей, їхню соціальну адаптацію та сприяла б підвищенню якісних показників суспільної правосвідомості і правової культури. Зрозуміло, що правове виховання, правова культура та правосвідомість у суспільних системах будь-якого типу перебувають у діалектичній єдності і взаємообумовлюють розвиток один одного.

Правове виховання сьогодні — це фактично єдиний реальний засіб, за допомогою якого держава може впливати на індивідуальний та груповий рівні соціального середовища, визначаючи правові потреби і орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи тим самим процеси розвитку правової культури та правосвідомості населення. Це видається особливо важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості і темпи зростання різноманітних девіацій у правосвідомості, що останнім часом набули загрозливих масштабів серед усіх верств населення України.

Якщо держава вчасно не відреагує на поширення девіаційних процесів шляхом організації цілеспрямованого правовиховного впливу на соціальне середовище, то це сприятиме подальшій криміналізації усіх сфер життєдіяльності соціуму. Дієвими заходами в такій ситуації є вдосконалення форм правовиховного впливу на всі групи і верстви суспільства, активізація і оптимізація правовиховного процесу, спрямованого на викорінення причин та подолання наслідків протиправної поведінки.

Зрозуміло, що для всебічного розгляду взаємозв'язків правовиховної діяльності з розвитком правової культури і правосвідомості населення нашої країни доцільно враховувати положення та висновки щодо сучасного стану системи правового виховання в Україні і особливостей її функціонування, які визначено у попередніх розділах цієї монографії. Означена проблема уявляється особливо цікавою, якщо враховувати специфіку соціально-економічних і політичних процесів вітчизняного розвитку, його визначальний вплив на правову сферу життєдіяльності суспільства.

Вочевидь, що правове виховання у будь-якій державі має два основні рівні: неінституційний та інституційний. На першому рівні правове виховання має дещо стихійний характер і пов'язано з відтворенням у сім'ї та суспільстві загальноприйнятих правових настанов та цінностей. У процесі свого виникнення і розвитку правове виховання посту-

пово стає спеціальною функцією державного апарату, тобто інституалізується. Через систему виховання (правового також) держава та суспільство передають молодому поколінню ті цінності, які були напрацьовані у суспільній правовій культурі та правосвідомості і є важливими для подальшого існування нації.

Отже, виховання як відносно осмислене, цілеспрямоване «виروضування» людини, здійснюване в сім'ї, релігійних виховних організаціях, більш-менш послідовно сприяє адаптації індивіда у суспільстві і створює умови для засвоєння ним кращих зразків правової культури та прогресивної правосвідомості.

Правове виховання як система відрізняється від «стихийного» правового виховання в першу чергу тим, що в основі спланованого правового виховання лежить передбачувана соціальна дія. Вводячи у науковий обіг це поняття, М. Вебер відносив до соціальної дії людини ті вчинки, які спрямовані на розв'язання суспільно важливих проблем і свідомо орієнтовані на відповідну поведінку партнерів. Соціальна дія припускає суб'єктивне осмислення можливих варіантів поведінки людей, з якими особа вступає у взаємодію. Відповідно суб'єктивне оцінювання соціальних дій у правовій сфері здійснюється на основі цінностей, закладених в її правосвідомості у процесі правового виховання¹.

Таким чином, критеріями для розрізнення інституційного правового виховання від неінституційного правового виховання є визначення певної мети у межах всього соціуму і методи та ресурси щодо її здійснення.

Як відомо, правове виховання — це процес дискретний (переривчастий), оскільки є відносно осмисленим і цілеспрямованим, здійснюється в певному місці, у певний час і на ґрунті вже існуючої правової культури та правосвідомості. Крім того, його дискретність визначається тим, що оскільки окремі види виховання і типи виховних організацій не мають єдиних цільових настанов і налагодженого та несуперечливого взаємозв'язку, то, на жаль, правовиховний вплив не стає безперервним процесом. Обсяг правового виховання багато в чому визначається рівнем правової культури та правосвідомості окремих суспільних страт.

Цінність правового виховання у соціальному просторі має два аспекти: об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивна цінність правового виховання визначається тим, які ресурси витрачає суспільство на поліпшення загальних показників правової культури і як рівень право-

¹ Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / Макс Вебер. — М. : Прогресс, 1990.

виховної діяльності впливає на соціальний стан та життєвий успіх конкретних верств населення.

Суб'єктивна цінність правового виховання зумовлюється, зокрема, тим, які очікування пов'язують учасники правовідносин з правовиховними заходами, наскільки вони з їхнього погляду корелюються з їхньою повсякденною життєдіяльністю, і якими засобами особа досягає або планує досягати визначених цілей. Вочевидь, що характер засобів їх досягнення визначається рівнем правової культури та правосвідомості певної особи.

Значимо, що у модернізованих суспільствах рівень правової культури та правосвідомості є важливим чинником горизонтальної та вертикальної соціальної мобільності, тому що від нього залежать можливості переходу людини від одних ролей до інших, з однієї страти в іншу, більш елітарну. Саме тому в таких соціумах правове виховання є поліструктурним та динамічним процесом порівняно з традиційними суспільствами. У той же час у традиційних суспільствах правове виховання може тією чи іншою мірою (залежно від ступеня традиційності суспільства) «консервувати» правові традиції та звичаї, підтримуючи певний тип правової культури. Це пов'язано в основному з двома обставинами: чим традиційніше суспільство, тим більше закриті у ньому всі страти, особливо елітарні; чим більшою мірою модернізоване суспільство, тим менше розходжень у змісті і якості виховання у нижчих та елітарних суспільних верствах населення.

Місце правового виховання в ієрархії суспільних цінностей демонструє готовність суспільства приділяти йому більше чи менше уваги, виділяти більші чи менші ресурси на його розвиток. З цим також пов'язана й міра підготовленості суспільства до висування і формулювання завдань правового виховання, пошуків і реалізації ефективних шляхів їхнього вирішення.

Таким чином, розглядаючи правове виховання, правову культуру та правосвідомість як взаємозумовлені феномени соціального буття, можна констатувати таке:

- правове виховання багато в чому визначає те, наскільки успішно учасники правовідносин засвоїли нормативно-ціннісні настанови і поведінкові сценарії, напрацьовані попередніми поколіннями в межах існуючої правової культури та правосвідомості;
- правове виховання має певні можливості щодо створення ціннісних умов для самореалізації особи як людини правової (формування правової культури та правосвідомості громадянина);

- правове виховання створює умови для майбутнього розвитку суб'єкта, які допоможуть йому досягти балансу між адаптованістю у суспільстві і встановленням автономності щодо подій та процесів, які відбуваються у правовій сфері (вироблення критичної правосвідомості);
- правове виховання має певні можливості, аби запобігти неправій поведінці індивіда, не допустити утворення в його правосвідомості антиправових настанов.

Як уже зазначалося, ми маємо справу із широкою комплексною діяльністю державних і громадських організацій, спрямованою на формування високої правової культури і правомірної поведінки. З огляду на всю складність і багатогранність правового виховання, що у своєму функціональному аспекті становить один із найважливіших видів державної діяльності, правове виховання необхідно розглядати як складну динамічну систему і застосовувати в процесі її аналізу методи, що забезпечують системний підхід до даної проблеми.

Системний підхід до дослідження правового виховання дозволить виявити внутрішній механізм дії окремих його компонентів, розкрити взаємозв'язок і взаємодію структурних елементів правового виховання, виявити динаміку й особливості його функціонування, показати можливі прорахунки у правовиховній діяльності, нарешті, визначити подальші перспективи розвитку правовиховної роботи стосовно поліпшення показників суспільної правової культури та правосвідомості.

У застосуванні системного підходу до дослідження правових явищ, на наш погляд, уявляється досить вдалою версія російського дослідника П. Баранова, який запропонував критерії системного аналізу правових явищ, у тому числі системи правового виховання: система повинна розглядатися як взаємозалежний комплекс матеріальних правових об'єктів; система повинна розглядатися у своєму елементному складі; система повинна розглядатися на інформаційному рівні як комплекс інформації про самі правові об'єкти і процеси управління правовими об'єктами¹.

Кожний з трьох визначених підходів дає змогу вирішувати різні завдання аналізу і синтезу стосовно всього спектра правових явищ, у тому числі щодо взаємодії правового виховання, правової культури та правосвідомості у просторі суспільного буття. Що ж стосується системи правового виховання, то підхід, запропонований П. Барановим, дає можливість здійснити не тільки всебічний аналіз структури систе-

¹ Баранов, П. П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел [Текст] / П. П. Баранов. – Ростов н/Д, 1997. – С. 23.

ми правового виховання, а й моделювати сучасний процес функціонування системи правового виховання.

Необхідно підкреслити, що аналіз поняття «система правового виховання» має достатнє теоретичне обґрунтування в роботах таких учених, як А. Айзенберг, М. Галімов, А. Рябко та ін.¹ Тому ми будемо керуватися «типовим» його визначенням, поширеним у науковій літературі, а саме: розглядати правове виховання як цілісну систему, що складається з сукупності системоутворюючих ознак, які одночасно є її структурними елементами. Такими системоутворюючими ознаками будуть також правова культура і правосвідомість, які визначають характер, засоби та особливості правового виховання у конкретній соціальній системі.

У дослідженні В. Зеніна, М. Козюбри та В. Оксамитного було запропоновано розглядати систему правового виховання як організаційну структуру, що складається з таких елементів: суб'єкти (органи та організації, які здійснюють правовиховну роботу), об'єкти (громадяни, різні категорії населення або все населення, з яким організовано проводиться правовиховна робота) та правовиховні дії, що спрямовані на досягнення певних цілей за допомогою відповідних засобів та з використанням необхідних форм та методів².

Однак така система є досить загальною, тому що надмірно розширює механізм правового виховання і наближає його за обсягом та змістом до механізму правової соціалізації, що у свою чергу не дозволяє достатньою мірою чітко проаналізувати організацію і функціональну спрямованість системи правового виховання.

На нашу думку, більш вдалою, але також не позбавленою недоліків виглядає система правового виховання, запропонована М. Галімовим, яка заснована на аналізі комплексу її структурно-функціональних зв'язків³. Згідно з цією концепцією у системі правового виховання слід розрізняти:

¹ Айзенберг, А. М. Задачи и формы правового и нравственного воспитания подростков [Текст] / А. М. Айзенберг. – М., 1999; Галимов, М. М. Система правового воспитания [Текст] / М. М. Галимов // Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. – М. : Политиздат, 1975; Рябко, А. И. Социальный контроль и его правовые формы (вопросы теории) [Текст] / А. И. Рябко. – Ростов н/Д : РЮИ МВД РФ, 1999.

² Правовое воспитание и социальная активность населения [Текст]. – Киев : Наук. думка, 1979. – С. 235.

³ Галимов, М. М. Система правового воспитания [Текст] / Галимов М. М. // Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. – М. : Политиздат, 1975. – С. 85.

- 1) органи і організації, до компетенції яких належить здійснення правовиховної діяльності (тобто суб'єкти правового виховання);
- 2) засоби правового виховання, які застосовуються для досягнення визначених цілей;
- 3) правовиховні заходи, що утворюють зміст правового виховання;
- 4) об'єкти правового виховання.

Таким чином, ця система правового виховання охоплює правовиховний простір, не обмежуючись вузькими межами суб'єкта і об'єкта, виступає не як однобічно спрямований вплив суб'єкта на об'єкт правового виховання, а як ефективний складний динамічний процес, за допомогою якого здійснюється взаємодія всіх структурних компонентів системи, в тому числі правової культури та правосвідомості.

Проте представлена М. М. Галімовим система правового виховання також не є універсальною, щоб бути застосованою до сучасних українських реалій і впровадженою у сучасну правову практику. Для того щоб мати найбільш повне уявлення про всю систему, недостатньо, на нашу думку, позначити її структуру і простежити її функціональні зв'язки. Тому під час дослідження будь-якої системи необхідно керуватися двома істотними умовами: по-перше, потрібно вивчити насамперед її внутрішню будову, тобто встановити, з яких компонентів вона утворена, яка її структура та функції; по-друге, слід визначити, які принципи і чинники забезпечують її цілісність та відносну самостійність, а також можливі перспективи її розвитку¹.

Отже, запропонована М. Галімовим система правового виховання виконує вимоги тільки однієї (першої) умови, при якій можливий реальний аналіз системи правового виховання. Тому вона є незакінченою, а значить, не відповідає мінливим умовам і завданням сучасного правового виховання та не може відображати об'єктивні чинники, що зумовлюють її безперервний розвиток та постійне вдосконалення. Аби процес теоретичного освоєння системи правового виховання мав безпосередньо прикладний характер і була реалізована друга умова: цю систему правового виховання необхідно доповнити ще двома складовими, що мають також системоутворююче значення. Наступним структурним елементом у системі правового виховання виступає управління правовиховним процесом, а також здійснення правового контролю за правовиховною діяльністю.

¹ Желанова, С. А. Правовая культура в условиях становления правового государства [Текст] / С. А. Желанова // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 1998. – № 2. – С. 18–21.

Особливості сьогодення, в яких формується система правового виховання, вимагають своєї конкретизації і більш детального розгляду її окремих структурних елементів. Так, реалізація принципу науковості і доцільності в правовиховній діяльності передбачає чітке уявлення про суб'єктів, тобто про тих, хто здійснює правове виховання. Для порівняння зазначимо, що у радянські часи правове виховання здійснювалося через досить широке коло установ та організацій: державні органи, організації та установи, громадські організації та об'єднання, трудові колективи, органи народної освіти, вищі і середні спеціальні навчальні заклади, різні творчі союзи. Коло суб'єктів було настільки широким, що виникала нагальна потреба у забезпеченні цілеспрямованості та координованості їхніх дій. Умовами для цього виступали державне замовлення на даний вид діяльності і об'єктивна потреба суспільства в здійсненні правовиховних заходів, що у свою чергу забезпечувало стабільність правопорядку і високу соціально-правову активність усього населення.

В умовах зростаючої дестабілізації суспільства держава, на жаль, втратила значну кількість суб'єктів правового виховання. На сьогодні вона істотно зменшила фінансування і розвиток правовиховних програм, змінивши тим самим саму систему правового виховання на структурному рівні. Нині коло суб'єктів правового виховання значно звузилося і представлено лише правоохоронною системою та навчальними закладами, які, виконуючи свої безпосередні функції, займаються правовиховною роботою час від часу, не маючи при цьому відповідних доктрин, програм і не координуючи свої зусилля у даному напрямі.

У той же час вимагає переоцінювання й ситуація з об'єктом правового виховання. У радянський період об'єктом виховного впливу були різні категорії громадян (молодь, різні прошарки дорослого населення), з якими організовано проводилася правовиховна робота. Найпоширенішою була правовиховна робота у трудових, навчальних колективах та молодіжних колективах громадських організацій і об'єднань трудящих, а також у групах молоді за місцем проживання. Широкого поширення набула практика використання засобів масової інформації з метою активізації правовиховного впливу. Нарешті, здійснювалася індивідуальна правовиховна робота з особами, схильними до правопорушень. Усі ці заходи за допомогою різних мотиваційних систем і засобів впливу більшою чи меншою мірою сприяли вихованню позитивних настанов у правовій культурі та правосвідомості об'єктів виховання.

Конкретність і диференційованість у правовому вихованні в минулому поступово дозволили налагодити відносно самостійну систему правового виховання окремих категорій населення: школярів, студентів, робітників. Кожній з них були притаманні свої особливості. Так чи інакше, але існуюча система правового виховання відрізнялася якісним показником — певним ступенем ефективності. Але необхідно зазначити, що у радянській системі правового виховання переважала модель силового впливу, а не мотиваційного заохочення. Підтвердженням цього є значне збільшення правопорушень під час перебудови, що свідчить про те, що законослухняність трималася не стільки на високому рівні правосвідомості та правової культури, скільки на впливі репресивного апарату держави.

Іншим шляхом здобуття правових знань і досвіду було і є залучення до правової практики та правовиховної роботи самих об'єктів виховання. З часом вони з об'єктів перетворювалися на суб'єктів правового виховання і активно сприяли підвищенню рівня правової культури та правосвідомості суспільства, зміцненню законності і правопорядку.

У наш час у результаті реорганізації державно-правової системи в сферу дії правового виховання потрапляє лише незначна кількість громадян — учні навчальних закладів і співробітники правоохоронних органів. Відносно ж переважної більшості населення, особливо молоді, правовиховні заходи практично не здійснюються.

При більш пильному аналізі змін, які відбуваються, не можна не помітити, що в умовах нівелювання правовиховних процесів у суспільстві відбувається втрата колишніх соціально-культурних уявлень, що по суті означає переоцінювання певних цінностей і дезорганізацію громадського життя. Цілком природно, що це не могло не спричинити ланцюг змін у соціально значущій поведінці населення і як наслідок відповідний перегляд ціннісних орієнтацій, їхню диференціацію та часткову деградацію. Зміна орієнтацій та форм поведінки при відсутності правовиховної діяльності набуває усе більш поширеного характеру і, з одного боку, викликає зростання міжособистісних конфліктів, а з другого — призводить до порушень соціально-правових норм, що загрожує поширенню девіантної поведінки і криміналізації суспільства. Оскільки цей процес не контролюється і не викликає адекватної суспільної реакції, він прогресує. У результаті відбуваються істотні та здебільшого незворотні зміни, що призводять до деформації всієї системи суспільних відносин, посилення соціальних суперечностей, кардинальних змін у правосвідомості та правовій культурі всього со-

ціуму. Спостерігається інтенсивне зростання поведінки, що відхиляється у різних формах і різновидах від норм правової культури та правосвідомості демократичного гатунку, і в кінцевому результаті призводить до посилення криміногенної ситуації у країні.

Тому особливої функціональної значущості у правовому вихованні набувають такі її системоутворюючі елементи, як управління правовиховним процесом і здійснення правового контролю за правовиховною діяльністю, що у свою чергу становить якісну своєрідність, тобто особливість функціонування системи правового виховання на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Поза реалізацією процесів управління жодна система існувати не може, тим більше система правового виховання. Управління — ключовий елемент цієї системи, що визначає основні напрями і тенденції її розвитку. Без управління система втрачає свою організаційну стабільність, а отже, губиться й весь її зміст. Дане питання уявляється настільки значущим для концепції правового виховання, що обійти його своєю увагою сучасна філософська та юридична наука не можуть. Проте воно й сьогодні належить до числа найменше вивчених і затребуваних¹.

Стосовно сутності правового контролю зазначимо, що цей елемент також є найважливішим системоутворюючим чинником, поза дією якого функціонування системи правового виховання матиме досить умовний характер, тому що правовий контроль зачіпає й зміст правовиховного процесу, спрямованого на формування правової культури та правосвідомості суспільства.

Сенс існування нормативно-юридичної системи контролю за здійсненням правовиховних заходів полягає в тому, щоб нейтралізувати або виключити певні відхилення. Правовий контроль є найбільш ефективним і дієвим засобом боротьби зі зростаючими девіаціями і як наслідок з деформаціями правової культури і правосвідомості різних верств населення.

Об'єктивність і неминучість існування у суспільстві соціально-правових відхилень передбачає й необхідність боротьби з ними. Однак засоби впливу повинні відповідати характеру вчинків. Дотепер, на жаль, більшість засобів правового контролю і профілактики в основному викликані догмами, емоціями або навіть ілюзіями, наприклад, ідея абсолютної ефективності покарання. Звичайно, відмовлятися від

¹ Atkinson, J. W. An introduction to Motivation [Текст] / J. W. Atkinson. – N.-Jersi : Prinston, 1994.

санкцій стосовно тих, хто вчинив правопорушення, не можна. Але досвід доводить, що покарання тим менш ефективне, чим більшою мірою вчинок суб'єкта залежав від обставин, йому не підконтрольних.

Отже, несправедливо й неефективно суворо карати того, хто вчинив антигромадські дії внаслідок випадкового збігу обставин. У цьому сенсі треба особливо виважено ставитися до осіб, а тим більше до неповнолітніх, які займаються бродяжництвом, проституцією, уживанням алкоголю або наркотичних речовин, даючи конкретну й об'єктивну оцінку причин кожного випадку залучення підлітків і неповнолітніх у зазначені антигромадські дії. Вочевидь, що перелічені «соціальні хвороби» не лікуються лише силовими методами, а потребують перш за все викорінення соціально-економічних причин їхньої появи. Відповідно державні органи та громадські організації повинні активніше здійснювати правовиховні заходи саме серед проблемних груп населення, орієнтуючись на профілактичні програми попередження правопорушень. Як відомо, активний вплив на правосвідомість об'єкта правового виховання, його поведінкові настанови дозволяє досягти більш тривалого ефекту щодо попередження правопорушень, ніж різноманітні силові дії, котрі, як правило, мають короткострокову дію.

У сучасній Україні функціонування соціально-правового контролю є необхідною умовою підвищення рівня правової культури та правосвідомості як усього суспільства, так і окремих соціальних груп. Тому найважливішим завданням, що забезпечує державне реагування на розвиток девіаційних процесів і криміналізацію суспільства, є впровадження в суспільну практику дієвого механізму соціально-правового контролю.

До основних напрямів функціонування механізму соціально-правового контролю можна віднести так званий зовнішній контроль, що включає різні види формального і неформального впливу, і внутрішній контроль, заснований на засвоєнні соціально-правових цінностей та норм. У механізмі соціально-правового контролю можна виділити форми і методи контролюючого впливу, які поділяються на три основні категорії: загальносоціальні, правові та спеціальні.

Говорячи про загальносоціальні заходи, слід мати на увазі, що суспільство, встановлюючи певні норми, вже показує свою невідповідність цим нормам. Якби ніхто не вживав наркотики, не було б і необхідності в боротьбі з наркоманією, встановленні відповідних заборон. Функціональна особливість соціальних відхилень виявляється в тому, що вони є індикатором стану суспільства, показують його не-

досконалість. Повністю усунути девіантність не можна, але обмежити її соціально прийнятними заходами можливо й потрібно. Крім того, загальносоціальні заходи боротьби з девіаціями і криміналізацією суспільства неможливо реалізовувати без власне правових заходів.

Вважається, що саме в подібних умовах повинна активізуватися діяльність державних і недержавних структур щодо організації правового виховання як цільового напрямку державно-правової політики. Зміст правового виховання повинен бути спрямований на вкорінення внутрішньої потреби людини (і насамперед неповнолітнього) у правомірній соціально активній поведінці і повазі до закону. Тому дуже важливим уявляється впровадження не тільки в молодіжне середовище, а й серед усіх верств населення розуміння права як найбільш ефективного соціального регулятора взаємин, соціальної стратифікації всіх і кожного, механізму координації різних суспільних інтересів, в оптимальній діяльності якого зацікавлене все суспільство. Висока ефективність цього механізму — одна з найважливіших гарантій правопорядку і стабільності у суспільстві.

Однак для розв'язання даної проблеми державі необхідно здійснити низку першочергових заходів, які й становитимуть базу для реалізації правових форм контролю і сприятимуть трансформації суспільної правової культури та правосвідомості до демократичних зразків. Про які ж конкретно заходи йдеться? Це насамперед розроблення і реалізація цілеспрямованої правовиховної політики, що припускає комплексний підхід перш за все до проблем підростаючого покоління, тобто до вирішення питань освіти, працевлаштування, житла, дозвілля, соціальних послуг, а також широкомасштабна державна допомога у створенні дитячих, підліткових та молодіжних організацій. У цьому напрямі виявляється досить важливою організація роботи із залучення громадськості до боротьби з соціальною патологією (виховання дітей у чужих сім'ях, громадські ради тощо).

Крім того, у рамках активізації правовиховного процесу і реалізації державної правової політики уявляється надзвичайно важливим створення спеціалізованих служб соціальної допомоги неповнолітнім і молоді у навчальних закладах та за місцем проживання, до компетенції яких повинні входити:

- інформування і консультування щодо актуальних життєвих проблем;
- надання допомоги у працевлаштуванні і психологічній адаптації;
- ресоціалізація підлітків і молоді з «груп ризику»;

– організація так званих телефонів довіри з гарантією анонімності розмови.

Необхідно критично врахувати досвід минулих десятиліть і вже на іншому, якісно новому рівні активізувати правовиховну діяльність, не зводячи при цьому правове виховання до вивчення Конституції та, власне кажучи, безпредметної просвітницької пропаганди загальних істин, що нікого і ні до чого не зобов'язують, які до того ж мають бездіяльний характер. Тому мета і завдання правового виховання в сучасних умовах повинні бути переосмислені по-новому і мати принципово інший характер, та й саме формулювання правовиховного процесу як виду державної діяльності підлягає переоцінюванню, тому що його первісне тлумачення вже не відповідає новим умовам, які складаються в суспільному і правовому розвитку держави. Необхідно враховувати ті зміни, які відбулися у правовій культурі та правосвідомості сучасних пострадянських суспільств, українському зокрема.

Особливу увагу на первісному етапі реформування системи правового виховання держава має приділяти молодіжній політиці. Молодь — це та важлива частина суспільства, що зосереджує в собі його приховані резерви, а підлітки — це та суспільна сила, репрезентанти якої можуть здійснювати різні починання та внаслідок своїх вікових особливостей ще не сприймають громадський порядок як щось стале, а тому від того потенціалу, яким вони будуть «заряджені» (позитивно чи протиправно), залежатиме подальший розвиток суспільного, державного та правового процесів у країні¹.

Одне з найголовніших завдань держави полягає в тому, щоб розглядати молодь і суспільство у взаємодії, оскільки життєздатність будь-якої держави залежить насамперед від дотепного і раціонального використання її прихованих ресурсів, якими і є нова вікова генерація її населення. Отже, основне завдання державної політики в даному напрямі — організація управління правовиховним процесом і надання цій діяльності статусу державної, а також здійснення контролю всіх державних і недержавних органів, до компетенції яких входить проведеною правовиховної діяльності.

Разом з тим правовиховна діяльність у соціальному просторі повинна бути спрямована не тільки на молодь, а й на всі верстви населення, оскільки трансформаційні процеси на пострадянських теренах не тільки надали поштовх позитивним змінам, а й сприяли розвитку

¹ Манхейм, К. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Манхейм. – М. : Юристь, 1999. – С. 446.

негативних явищ у суспільній правосвідомості та правовій культурі, зокрема таких, як правовий нігілізм, амбівалентність правосвідомості, правовий інфантилізм.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що правове виховання, правова культура та правосвідомість як суспільні феномени являють собою єдиний континуум значень, змістів та символів, що визначають поведінку суб'єктів правовідносин у конкретний історичний проміжок часу. Система правового виховання повинна бути невід'ємною складовою правової політики держави, яка забезпечує належний рівень розвитку суспільної правової культури та правосвідомості. У свою чергу принципи, форми та методи правового виховання мають напрацьовуватися з урахуванням національних особливостей розвитку правової культури та правосвідомості.

4.2. Правове виховання і державотворчий процес: взаємообумовленість та взаємовплив

Сьогодні Україна перебуває у стані активного державотворчого процесу. Важливим чинником, який визначає його якість і темпи, є рівень і характер правосвідомості та правової культури населення. Правосвідомість населення і правова культура суспільства взагалі набувають особливого значення саме в період трансформацій, оскільки будь-яка нова ідея може бути втілена тільки тоді, коли вона сприйнята населенням. У зв'язку з цим реформування політико-правової системи у перехідних суспільствах потребує якісно нового рівня суспільної правосвідомості і правової культури, найважливішим інститутом по формуванню яких є правове виховання. Разом з тим особливістю перехідного суспільства є наявність певного вакууму, коли старі інститути правового виховання зруйновано, а нові ще не створено. Таким чином, політико-правова та духовна ситуація, що склалася нині в Україні, ставить як актуальну проблему осмислення взаємообумовленості і взаємовпливу правового виховання та державотворення.

Останнє зумовлює той факт, що в сучасній юридичній літературі дослідженню зв'язку між цими явищами приділяється певна увага. Окремі аспекти даної проблеми частково розкриваються у працях Ю. П. Битяка, Ф. В. Веніславського, Р. Ф. Гринюка, Ю. Ю. Калиновського, І. В. Кірсанова, С. І. Максимова, Л. В. Мелеха, О. О. Орлової, Ю. М. Оборотова, С. П. Погребняка, С. Г. Серьогіної, В. Я. Тація, М. Й. Штангрет, І. В. Яковюка та ін.

Разом з тим питання взаємовпливу правового виховання та розбудови Української держави розглядалося переважно як один з аспектів більш широкої проблеми (правосвідомості та правової культури перехідного суспільства, комплексного аналізу явища правового виховання, новацій у правовій сфері тощо), а тому потребує виокремлення і детального аналізу на базі існуючих розробок.

У цьому контексті ми маємо на меті виявити зв'язок між сутністю правового виховання та певним суспільним ідеалом як орієнтиром державотворення в сучасній Україні, що у свою чергу сприятиме виокремленню властивостей правової особистості як громадянина такого суспільства.

Уточнення у зв'язку з цим потребують поняття «правове виховання» та «суспільний ідеал» взагалі і для України зокрема. Щодо першого, то методологічно перспективнішим уявляється розгляд правового виховання не тільки у вузькому розумінні — як цілеспрямованого, повсякденного, систематичного впливу юридичної теорії та практики на свідомість людей з метою виховання у них відповідного рівня правової свідомості, культури та зразкової правомірної поведінки, а й у широкому — як впливу всіх правових чинників суспільного життя, в тому числі й правової системи, на формування у індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості та правової культури, тобто розуміючи під правовим вихованням скоріше правову соціалізацію¹.

Що стосується «суспільного ідеалу», то виникає необхідність обґрунтувати обрання саме цього поняття з багатьох суміжних. Дійсно, у правовій доктрині більш поширеними завжди були концепції «ідеалів держави» або «образів держави»: «наддержава», «правова держава», «соціальна держава», «загальнонародна держава», «сучасна держава» тощо. Сьогодні держава прагне заявляти про себе як про цивілізовану форму організації публічної політичної влади, завдяки чому вона здатна не тільки служити загальному благу, а й забезпечувати вільний розвиток індивіда. В образі сучасної держави помітне прагнення підкреслити відповідність існуючої держави визначеним критеріям, прийнятими сьогодні світовим співтовариством, якими виступають так звані загальнолюдські цінності². Систематизовані в ньому ідеали де-

¹ Орлова, О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» [Текст] / О. О. Орлова // *Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ.* – 2007. – № 2. – С. 12.

² Оборотов, Ю. М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації [Текст] / Ю. М. Оборотов // *Актуальні проблеми держави і права.* – Одеса, 2003. – Вип. 21. – С. 8.

мократичної, правової і соціальної держави проголошені також в Основному Законі України.

Разом з тим аналіз державотворення в аспекті його зв'язку із правовим вихованням висуває на перший план людський чинник на шляху до правового ідеалу. Адже будь-які політичні установи — це справа рук людських, і будь-який політичний механізм приводиться в дію людьми. Таким чином, аналізуючи державотворення, неодмінно виходимо на проблему правового виховання, яке спрямоване в першу чергу на особистість. Тому доцільніше у даному разі використовувати поняття ідеалу суспільства, а не держави. Це не тільки значно розширює сферу дослідження, а й дозволяє змістити акцент у бік людини.

Отже, якщо розбудова державно-правового ідеалу опосередкована процесами державотворення, то на шляху до суспільного ідеалу таким опосередковуючим інститутом є правове виховання.

У теоретичному плані такий ідеал обґрунтовано в концепції «правового суспільства», інституційними умовами можливості якого є громадянське суспільство та правова держава в їх єдності. Під правовим суспільством слід розуміти суспільство, що саморегулюється, в якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така сама рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому діє принцип «панування права»¹.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що показниками ступеня наближення до суспільного ідеалу є темпи і якість державотворчих процесів, які безпосередньо зумовлені станом правової свідомості та правової культури в цілому і спрямованістю правового виховання зокрема. Вплив останніх на процес розбудови держави відбувається за рахунок таких чинників: а) стан юридичної науки, яка впливає на державотворення шляхом формування суспільного ідеалу, концептуального обґрунтування і розроблення державно-правових реформ та нормативних актів, наукового забезпечення юридичної освіти; б) рівень правової вихованості суб'єктів владних повноважень як гарантія додержання режиму неухильного виконання законів; в) якість вищої юридичної освіти, що зумовлює створення корпусу професійних кадрів; г) показники і якість правової вихованості громадян, які уможливають функціонування державного механізму; г) здатність

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 310.

правового виховання попереджувати та виправляти викривлення правосвідомості, тобто орієнтувати на правомірну поведінку, а також вирішальний вплив правового виховання та цінностей, закладених у його основу, на обрання стилю правомірної поведінки.

У свою чергу характер і зміст правового виховання у широкому сенсі і правової освіти зокрема, зазнають постійного впливу державотворчих процесів і державної політики. Чинниками такого зворотного зв'язку є: а) наявність загальнодержавних програм розвитку виховання та освіти і втілення їх у життя; б) обґрунтування певного вектора зовнішньої політики, який зумовлює орієнтацію виховання на систему цінностей відповідної спільноти; в) здійснення державно-правової практики, а саме діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб як спосіб безпосереднього впливу на процес правового виховання шляхом прийняття управлінських рішень, діяльність правлячої еліти як приклад для громадян, провадження певної економічної, соціальної, культурної політики, яка впливає на правову соціалізацію.

Так, взаємодіючи на всіх рівнях та етапах, процеси державотворення та правового виховання зумовлюються один одним безпосередньо чи опосередковано. Отже, можливим є виявлення зв'язку між сутністю і змістом правового виховання та певною моделлю державності, яка визначається як суспільний ідеал. Такий зв'язок можна простежити шляхом детального аналізу окреслених вище чинників, виявлення провідних тенденцій їх розвитку та цілей, що постають перед правовим вихованням.

Одним із таких чинників, який прямо впливає на розвиток країни, є *показники і якість правової вихованості громадян*, їх здатність розбудувати сучасну демократичну державу. Адже будь-які політичні настанови — це справа рук людських; люди не знайшли їх готовими. Відповідно вони можуть бути добре чи погано організовані. З другого боку, слід мати на увазі, що політичний механізм не діє сам собою. Він виник за допомогою людей і повинен приводитися в дію людьми, до того ж звичайними. Проте цей механізм потребує не тільки простого схвалення, а й діяльної участі, і має бути прилаштований до здібностей і якостей людей, для яких він призначений. Зокрема, для розбудови правової держави і утвердження принципу верховенства права дуже важливим є його сприйняття українським суспільством. Слід погодитись з думкою Ф. Гаска про те, що верховенство права не встановлено доти, доки воно не стане складовою моральних традицій спільноти,

загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість. Якщо цей ідеал стане стійким елементом громадської думки, то законодавство і виконавча влада все більше наближатимуться до нього¹. Іншими словами, народ повинен мати бажання і бути здатним до виконання обов'язків, які покладають на нього права держава і правове суспільство. З цього приводу Дж. Ст. Міллє наводить такий приклад: «Якщо (як до недавня й було в деяких європейських країнах) усякий поспішає перейти на інший бік вулиці, коли побачить, що серед білого дня коїться вбивство, бо, на їхню думку, це справа поліції і безпечніше не втручатися в те, що їх не стосується, нарешті, якщо народ обурюється страстю, але байдуже ставиться до вбивства — то йому потрібна публічна влада з більш широкими повноваженнями, ніж в інших країнах; значить у нього не забезпечені основні й найбільш необхідні умови цивілізованого життя»².

Таким чином, сутність держави та її форма мають спиратись на відповідний рівень правової вихованості громадян, який зробить можливим нормальне функціонування державного механізму. При цьому правове виховання мусить мати чітку аксіологічну основу у вигляді певних базових цінностей, які відповідають проголошеному напряму розвитку. Відповідно в сучасній Україні, яка йде шляхом розбудови демократичної, правової держави, правове виховання має бути інструментом трансляції демократичних переконань, настанов, орієнтацій, символів, ідей і цінностей. Головними ціннісними орієнтаціями правового виховання громадян у демократичному суспільстві є: свобода, загальне благо, справедливість, законність, рівність. Разом з тим практика здійснення виховного процесу потребує обґрунтування цих цінностей, їх укорінення в суспільній свідомості і державно-правовій практиці. На думку українського дослідника Р. Ф. Гринюка, сьогодні необхідно відмовитися від хибної концепції «трансплантації» правової держави. Натомість варто приділити увагу прямо протилежному процесу, а саме — «культивуванню» цінностей правової державності в

¹ Погребняк, С. П. Роль правової культури для утвердження верховенства права [Текст] / С. П. Погребняк // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.-семінару керівників ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. — Х., 2003. — Ч. 1. — С. 18.

² Сьєр'югіна, С. Г. Форма правління і правова культура: взаємозалежність і взаємозв'язок [Текст] / С. Г. Сьєр'югіна // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007. — С. 131.

суспільній свідомості, створенню та забезпеченню функціонування всіх тих інститутів, що сприяють розвитку громадянського суспільства та правової держави¹.

Не менш важливою функцією правового виховання громадян є його *здатність визначати стиль та мотивацію правомірної поведінки*, оскільки механічне додержання законодавчих приписів ще не створює сприятливого ґрунту в суспільстві для впровадження демократичних інститутів, принаймні успіх таких нововведень, не укорінених у суспільній свідомості, не буде тривалим. У цьому зв'язку не можуть залишитися поза увагою деякі тривожні тенденції, що спостерігаються у найбільш розвинених країнах. Зокрема, це явище витіснення громадянської свідомості свідомістю споживача. Унаслідок цього пересічні громадяни байдужіють до політики. Створюються умови, за яких влада може здійснюватися на підставі добре відомої формули «хліба і видовищ»². Громадянська свідомість, навпаки, вимагає внутрішнього обґрунтування права кожною людиною «для себе і в собі». Така необхідність зумовлена самою природою права. Являючи собою модель, правова норма не може дати всієї програми поведінки для певного суб'єкта в певних обставинах. Таку програму вибудовує сама людина, орієнтуючись на рівень дозволеного або нехтуючи ним. Тому для правової людини правило, викладене в диспозиції, — це лише інформація про те, яка поведінка припустима. Така людина не потребує погрози примусом, не обмежується соціально необхідним і наповнює свої дії та вчинки високим моральним та естетичним змістом. І це не дивно, адже саме ставлення до права як цінності, здатної втілити прагнення соціальної справедливості, зароджується в надрах духовності, високої моральності³. Таким чином, духовні цінності є важливим регулятором суспільного життя. Вони не повинні і не можуть бути замінені правовими нормами. Навпаки, чим ширше сфера виявлення моральності, тим більше можливостей для обмеження силових методів управління. Духовні цінності нерозривно пов'язані з поняттям «знання», але самі по собі останні не можуть виступати як регулятор поведінки. Вони не

¹ Гринюк, Р. Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Р. Ф. Гринюк. — Х., 2007. — С. 33.

² Мелех, Л. В. Правова культура правозастосувача як фактор зміцнення законності — мета побудови правової держави [Текст] / Л. В. Мелех // Наук. вісн. ЛДУВС. — 2007. — № 1. — С. 340.

³ Кирсанов, И. В. Природа правового виховання [Текст] / И. В. Кирсанов // История государства и права. — 2007. — № 9. — С. 13.

лише повинні втілитись у мету, програму діяльності, а й стати переконанням конкретної людини (суспільства в цілому). Як слушно відзначає М. Й. Штангрет, виховання передбачає в першу чергу формування внутрішньої свободи вибору стилю і форми поведінки в межах правового поля¹. Такий вибір, на нашу думку, можливий за умови існування міцного фундаменту правосвідомості у вигляді духовних цінностей, в тому числі правових, але далеко не обмежуючись останніми. Правове ж виховання передбачає донесення до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання та внутрішній орієнтир поведінки. При цьому багато правових цінностей, маючи генетичним підґрунтям релігійні санкції та моральні норми, засвоюються особистістю в перебігу різноманітної соціальної практики, через інші, неправові форми і канали формування правосвідомості і правової культури. Виховання правосвідомості, отже, починається із засвоєння моральних цінностей, норм у сім'ї, церкві, школі, духовному спілкуванні.

Особливе значення для становлення правової держави має *рівень правової вихованості суб'єктів влади*, зокрема державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, адже від їх рішень залежать долі громадян, майбутнє суспільства. Сучасний стан розвитку держави характеризується значним збільшенням законодавчої бази, у практику державної діяльності впроваджуються нові принципи. Ці процеси відбуваються в умовах певної політичної конфронтації між владними структурами і опозицією, невизначеності взаємовідносин владних інститутів між собою, посилення бюрократичних тенденцій у сфері виконавчої влади та місцевого самоврядування, значного розвитку відомчої нормотворчості, що часто призводить до порушення Конституції та законів України, прав і свобод людини і громадянина та унеможливує існування правового суспільства. Тому сьогодні питання етики публічної служби, правової вихованості управлінських кадрів вимагають першочергової уваги. Крім того, в умовах транзитивного суспільства курс на побудову правової держави передбачає масштабне реформування. При цьому політико-правова, адміністративна, судова, економічна реформи повинні забезпечуватися не тільки належними юридичними механізмами, фінансовими і матеріальними ресурсами, а й професійними кадрами. Так, у перебігу реформи дер-

¹ Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. Й. Штангрет. – Львів, 2007. – С. 12.

жавної служби має бути сформовано корпус професійних чиновників, здатних ефективно виконувати управлінські функції, додержуватися прав і свобод людини і громадянина, сприяти їх реалізації¹. Вочевидь, провідну роль у цьому процесі мають відігравати заходи виховного характеру. Виміром рівня правової вихованості суб'єктів влади має стати відповідальність за свої дії, вміння погоджувати інтереси різних суб'єктів, вирішувати конфліктні ситуації, ефективно захищати права і свободи громадян та створювати можливості їх реалізації. Особливо яскравим показником рівня правової вихованості державних службовців, які досить часто у своїй діяльності застосовують правові норми, особистий розсуд, є те, як вони їх використовують, а останнє зумовлене, крім правової підготовки, ще й моральними ідеалами, ставленням до інших людей, колективу, суспільства, мірою гуманності, яку особистість виявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності, тобто тими критеріями, за допомогою яких оцінюють рівень моральної культури людини². Таким чином, особливістю правового виховання державних службовців є його тісне поєднання із морально-етичним вихованням. У цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що на відміну від поведінки звичайних громадян, сфери правового і морального регулювання якої чітко розмежовуються, етичні вимоги до державних службовців підлягають, як правило, нормативному закріпленню. Прийняття подібного Кодексу честі державного службовця є актуальним і для України, оскільки моральні принципи сучасних управлінців не дають підстави для широкого застосування розсуду в їх діяльності.

Поряд із управлінцями всіх рівнів особлива роль у становленні правового суспільства відведена юристам. Рівень правової вихованості представників юридичної професії безпосередньо залежить від *рівня правової освіти*, ступеня оволодіння знаннями та усвідомлення принципів права, передусім студентами вищих навчальних закладів юридичного профілю. У системі вищої юридичної освіти вимагають свого відображення глибинні зміни у державі та праві сучасної епохи, серед яких слід відзначити такі тенденції, як нестабільність сучасного

¹ Битяк, Ю. П. *Правова культура управлінських кадрів: проблеми і рішення* [Текст] / Ю. П. Битяк // *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства* : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 167.

² Лозовий, В. О. *Професійна етика юриста* [Текст] / В. О. Лозовий, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2004. – С. 306.

світу, утвердження плюралістичної парадигми, відмова від євроцентризму та етноцентризму, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, увага до особистості та її внутрішнього світу, питань ідентичності¹. Враховуючи ці чинники, освіта має наповнитися новим змістом. При цьому важливо, щоб освітня сфера при передаванні знання не втратила свого основного призначення — транслювати традицію, фундамент, на якому має вирости правова державність. Натомість сьогодні можемо спостерігати тривожну тенденцію до вихолощення гуманістичних і демократичних традицій освіти та перетворення її у «сферу освітніх послуг». Частково описана ситуація пов'язана і з кризою позитивізму як способу обґрунтування права, у зв'язку з чим необхідний пошук нових ціннісних орієнтирів, здатних замінити утилітаристські та позитивістські вектори радянського і (значною мірою) пострадянського права. Сьогодні право як ніколи потребує свого виправдання. Так, Ю. Оборотов закликає до формування нової юриспруденції, яка б підкреслювала, що «у право потрібно вірити, інакше воно не буде працювати». Як відзначає В. Тацій, «сьогодні вкрай необхідно зорієнтувати молодь на поглиблене розуміння значення права як найбільш універсального, легітимного засобу регулювання взаємин між людьми»².

Мета виправдання права та особливості сучасного суспільства зумовлюють зміст юридичної освіти. Оскільки правова реальність перебуває у стані постійного становлення за активної участі суб'єкта права, а також враховуючи підвищену значущість творчого елемента правосвідомості громадян у перехідному суспільстві, правова освіта має бути спрямована на засвоєння тих надпозитивних підстав, які спрямовують правотворення і правореалізацію. Акцент у юридичній освіті має бути зміщено на принципи права, які формують світоглядні витоки в праві, що визначають усі його подальші етапи руху і врешті-решт ступінь його ефективності.

Освіта повинна дати насамперед розуміння причин і мети існування правових норм, їх соціальної цінності і внутрішнього сенсу, здатність

¹ Оборотов, Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права) [Текст] : монографія / Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 230–236.

² Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави [Текст] / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.-семінару керівників ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 30.

бути «співавтором» правових норм. Для цього необхідне звернення до всього внутрішнього світу людини з метою відшукування там емоцій та почуттів, уявлень та поглядів, співзвучних образів, допомагаючи таким чином асимілювати одержану інформацію. Адже будь-яка норма потребує обґрунтування. Своєрідною має бути і методика розкриття правових положень. Потрібно довести, що в основі кожної норми права лежить відповідна моральна норма. Отже, необхідність обґрунтування правових норм шляхом занурення у внутрішній світ людини закономірно вимагає подальшої індивідуалізації освіти, що дозволило б інтегрувати універсальні засади до свідомості кожної окремої особистості.

Таким чином, мета побудови правового суспільства ставить перед юридичною освітою завдання виправдання права, інтегрування до свого змісту новітніх тенденцій сучасного світу і одночасного збереження правової традиції українського народу. Відзначаючи велике значення останньої для сучасних державотворчих процесів, деякі сучасні дослідники акцентують увагу на тому, що ціннісним стрижнем об'єднання українського народу має стати національна ідея, виплекана традицією¹.

Наступний важливий чинник розвитку державотворчих процесів в Україні — *стан розвитку юридичної науки*, ступінь залучення вчених-юристів до розроблення проектів нормативно-правових актів та вдосконалення їх змісту, характер участі науковців у позитивному оформленні суспільного ідеалу.

По-перше, важливість розвитку правової науки для державотворчих процесів обумовлена її зв'язком з правовою освітою. Сучасна модель правової освіти передбачає керівну роль правової доктрини у формуванні мети, цілей і змісту правового виховання. Переорієнтація правового виховання на осягнення глибинної сутності правових явищ актуалізує як спосіб обґрунтування права неklasичне природно-правове мислення у вигляді сучасних теорій справедливості. Особливого значення воно набуває в ситуації загострення суперечності між ідеалом і дійсністю або, іншими словами, досвіду переживання несправедливості². Разом з тим в умовах зміцнення позицій школи природного права в середовищі вітчизняних юристів багатьом пересічним грома-

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 125; Огородник, Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності [Текст] / Л. Огородник // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 26. – С. 63.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 79.

дянам важко уявити існування права «до» моменту його офіційного визнання державою. Їм байдуже право, що сприймається як філософська справедливість. Звертаючись до суду, вони апелюють до права, яке «позитивно» закріплено в статтях нормативно-правових актів¹. Отже, проблемою залишається втілення природно-правових принципів у позитивному праві. Законодавство відповідатиме своєму призначенню, буде здатне ефективно здійснювати регулювання суспільних відносин, а отже, виправдовуватиме закладені у ньому суспільні очікування, якщо воно характеризується високою якістю законів, системністю та узгодженістю з міжнародними правовими стандартами, демократичною і гуманістичною спрямованістю.

У сучасній Україні, на превеликий жаль, у законодавчій сфері існує чимало невіршених питань, зокрема неузгодженість між різними законодавчими актами, їх неефективність, нестабільність чинного законодавства. Як зауважує В. Тацій, результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів, прийняття яких часто відбувалося за умов недостатньої концептуальної визначеності, соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю, що аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності, а тому й високій ефективності правового регулювання. Так, за оцінками експертів, за період незалежності України було ухвалено близько 3 тис. законів, причому більшість із них — це закони про внесення змін до вже ухвалених законів. Зрозуміло, що останнє якраз і свідчить про низьку стабільність законодавства. Безперечно, спосіб «спроб та помилок» у такій відповідальній галузі, як законотворча робота, є абсолютно неприпустимим, бо занадто дорого коштує для суспільства та держави². Тому значення правової доктрини для державотворення зумовлено, крім іншого, необхідністю наукового обґрунтування законодавчих приписів.

І нарешті, заслуговує на увагу методологічна функція юридичної науки. Адже в умовах переходу до нових соціальних ідеалів офіційна стратегія влади на розбудову правової держави ставить низку проблем, ефективне розв'язання яких безпосередньо залежить від методологічного стану вітчизняної юридичної науки. Існує необхідність у завер-

¹ Яковюк, І. В. Правова культура як детермінанта розвитку правової системи [Текст] / І. В. Яковюк // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007. — С. 78.

² Тацій, В. Я. Шлях «спроб та помилок» надто дорого обходиться суспільству [Текст] / В. Я. Тацій // Віче. — 2005. — № 9. — С. 56–57.

шенні переходу наукових досліджень на сучасні методологічні орієнтири. На думку П. Рабіновича, такі тенденції у зміні об'єкта і предмета загальнотеоретичного правознавства, як антропологізація, глобалізація і деформалізація, зумовили відповідні зрушення у методології юридичних досліджень, а саме її фундаменталізацію та плюралізацію філософсько-правових підходів і концепцій¹. Однак, на жаль, у багатьох дослідженнях зберігається звична марксистська парадигма тлумачення правової дійсності. Хоча така настанова і поєднується з визнанням необхідності змін, але в межах старого стилю мислення. Як наслідок з'являються такі приклади нового мислення, як правова держава, що характеризується верховенством закону замість верховенства права. Разом з тим можна відзначити і позитивні тенденції, які полягають у тому, що сьогодні спостерігається об'єктивний процес наукової критики та оцінювання різних шкіл та напрямів правознавства на засадах плюралістичного підходу і саме на такому методологічному фундаменті, що зумовлює інтеграцію юридичних знань. Усе це є свідченням зростання правової культури і правової вихованості принаймні серед юристів-науковців².

Саме науковцям належить головна роль у формуванні концептуальних засад та механізмів реалізації суспільного ідеалу, а отже, і керівних засад державотворення. Але чому одні проекти успішно втілюються у життя, тоді як інші не мають жодних шансів на успіх? Видається, що головним чинником успішності певної концепції є її ціннісне підґрунтя та зв'язок із правовим менталітетом народу. Адже юридична наука, тісно пов'язана з пануючими в суспільстві ідеалами і цінностями, завдяки її практичній спрямованості безпосередньо бере участь у їх позитивному оформленні. Зберігаючи та відтворюючи таким чином правову традицію українського народу, транслуючи його правову культуру та акумулюючи соціальні цінності, юридична наука в ідеалі має визначати основні засади державотворчих процесів. І навпаки, теорії і концепції, які не враховують ціннісно-особливе у правовій реальності, перетворюються на позбавлене практичного виміру теоретизоване знання. Разом з тим історія демонструє яскраві приклади

¹ Рабінович, П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи [Текст] / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 3–14.

² Яковюк, І. В. Правова культура як детермінанта розвитку правової системи [Текст] / І. В. Яковюк // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 79.

ди «успішного» втілення в життя суспільних ідеалів, схвалених і легітимізованих народом, які, проте, призводили до масових порушень прав людини, оскільки ігнорували аксіологічні константи, котрі прийнято називати загальнолюдськими цінностями. Отже, якщо в контексті правового виховання суб'єктів владних повноважень акцент було зроблено на професійній етиці управлінської діяльності, то про правове виховання науковців можна вести мову лише у сенсі ціннісних орієнтацій.

Таким чином, вище були розглянуті особливості правового виховання окремих суб'єктів державотворення у зв'язку з виконуваними ролями у цьому складному процесі. В цілому ж демократичний лад можливий завдяки існуванню правового суспільства із відповідною правовою свідомістю і правовою культурою. Разом з тим останнє являє собою збірне поняття і своє змістовне наповнення одержує в окремих особистостях із їх конкретними характеристиками. Саме особистість, а не абстрактне суспільство є об'єктом і метою правовиховного впливу. Тому доцільно акцентувати увагу на тому, якою має виховуватись особистість, аби бути здатною відтворювати правову реальність у правовому суспільстві.

Концепція правового суспільства, що передбачає його суб'єктом автономну особистість, ідея якої, обґрунтована І. Ільїним, не тільки не втрачає своєї актуальності в наш час, а навпаки, набуває вирішального значення для визначення мети правового виховання. Автономія виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і де починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, вчинивши діяння, відкрито сповідувати, що вчинив його свідомо і умисно, керуючись власним переконанням та заздалегідь беручи на себе всю відповідальність за вчинене. «Духовне життя, — пише І. Ільїн, — є самодіяльність у здійсненні вищих предметних цінностей»¹. Тобто, реалізуючи абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи із внутрішніх надпозитивних підстав. Отже, суб'єкт правового суспільства — це особа, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чий ідеали і прагнення реалізуються в праві. Він — джерело і мета будь-якого права. У цьому сенсі, на думку російського дослідника

¹ Ільїн, І. А. Общее учение о праве и государстве [Текст] / И. А. Ильин. – М. : АСТ; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 411.

С. Архіпова, суб'єкт права є правовий абсолют¹. Тому можна припустити, що і правове виховання має бути спрямоване на культивування тих апріорних надпозитивних підстав, які фактично виступають як джерела правових сенсів. У вітчизняній правовій доктрині вони певною мірою набувають форми принципів права або правових цінностей.

Особливого значення така властивість суб'єкта, як самозаконність, набуває в періоди активного правового реформування і суспільних трансформацій, коли постає питання про досягнення консенсусу щодо суспільного ідеалу та ціннісних орієнтацій соціуму, питання визначення системи принципів, на які має спиратися вся правова реальність. При цьому початок розуміння певних ідей як принципів права йде не від конкретного рішення якогось законодавчого органу або суду, а від почуття правомірності, яке розвивається у суб'єктів права. Підтримання сили принципів залежить від збереження цього почуття. Цим принципами яскраво відрізняються від звичайних норм права, формування і поява яких у багатьох випадках відбувається за активним творчим сприянням держави².

Таким чином, якщо у сформованих правових системах зі сталими традиціями автономія особистості гарантує підтримання правопорядку та задає напрям подальшого розвитку державно-правових явищ, то у перехідному суспільстві ця риса є підґрунтям та найважливішою умовою розвитку право- та державотворення в напрямі закріплення загальнолюдських цінностей.

Отже, правове виховання має формувати не просто законослухняність, а насамперед самозаконність як внутрішній стрижень правової особистості, здатність не тільки сприймати, розуміти і визнавати правові сенси, а створювати їх для себе і в собі, бути їх джерелом і гарантом. Демократичний лад сам по собі є лише зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек та не має сенсу поза автономної правосвідомості, на формування якої і має бути спрямований правовиховний вплив, як у широкому сенсі, так і в значенні правової освіти.

¹ Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы [Текст] / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 22.

² Погребняк, С. П. Роль правової культури для утвердження верховенства права [Текст] / С. П. Погребняк // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.-семінару керівників ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 19.

З другого боку, правове виховання не відбувається і не може відбуватися стихійно. Воно зазнає активного впливу всього процесу правотворчості, реалізації та застосування правових норм, стану законності і правопорядку, зовнішньополітичного чинника та загальної соціокультурної обстановки в країні.

Багато в чому рівень правової вихованості суспільства визначається *державно-правовою практикою*, зокрема діяльністю владної еліти, адже саме на прикладі її представників виховується народ. Остання теза підтверджується як історичним досвідом, так і сучасною ситуацією в українській правовій дійсності. Протягом історичного розвитку український народ не раз ставав заручником непатріотичної еліти, яка захищала перш за все свої власні, а не народні інтереси. Цей чинник посилював індивідуалістичні настрої в українському суспільстві і формував недовіру до влади. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в нашому суспільстві. Тому українське населення, як правило, боялося влади, не вірило у справедливість права і всіляко намагалось позбутися зазначених атрибутів держави¹.

На сучасному етапі державотворення, на превеликий жаль, спостерігаються схожі тенденції. Державно-правова практика останніх років містить багато прикладів того, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи у своїй діяльності часто припускаються свідомого порушення вимог чинного законодавства. В першу чергу привертають увагу подібні явища у конституційно-правовій сфері², проте наявні вони і в інших галузях державно-правової практики. З одного боку, це є свідченням низького рівня правової культури відповідних посадовців, а з другого — наслідком цього є значне поширення деформацій свідомості у суспільстві

¹ Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців [Текст] / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. – 2002. – № 1. – С. 256.

² Веніславський, Ф. В. Правова культура як фактор забезпечення конституційної стабільності [Текст] / Ф. В. Веніславський // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 53; Требін, М. П. Формування правової культури України [Текст] / М. П. Требін // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.-семінару керівників ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 22.

в цілому, оскільки громадяни продовжують переконуватись у тому, що право не виконує свого головного соціального призначення, а лише слугує засобом досягнення певних вузькокорпоративних цілей. Таким чином, в умовах невідповідності запропонованої картини правової реальності дійсному стану речей значно знижується ефективність правового виховання.

До того ж, невдачі останніх років у державотворчій сфері спричинили розчарування населення у проголошених ідеалах та цінностях, поставили під сумнів уже не можливість створення правової держави, а доцільність такого орієнтиру взагалі. Остання тенденція унеможлиблює ефективне правове виховання, засноване на демократичних принципах.

Позначається на якості правового виховання також якість законотворчої роботи та її результату. Цей чинник впливає в першу чергу на пізнавальний компонент правовиховного впливу, засвоєння людиною необхідних знань про чинне право. Проте сучасні системи права і законодавства заплутані настільки, що навіть досвідченому юристу не просто зорієнтуватись у колі існуючих джерел права, яке скоріше являє собою конгломерат, а не узгоджену систему. Про пересічних громадян годі й казати.

Отже, стан державно-правової практики, зумовлений, крім іншого, якістю правового виховання, в свою чергу, суттєво впливає на останню через низку чинників, окреслених вище.

Не останню роль у визначенні напрямів, принципів та форм правового виховання відіграє *зовнішньополітичний аспект державотворення*, тобто ідентифікація державою себе із певною, визначеною у геополітичному плані системою цінностей. Значення проблеми взаємодії національних правових культур для України розкривається на прикладі адаптації законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини, а також гармонізації законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Відповідної спрямованості набуває і правове виховання.

Глобалізація як багатоплановий і внутрішньо суперечливий процес нарощування загального в елементах світових правових систем набула сьогодні всеосяжного і незворотного характеру. Все це внесло суттєві зміни у стереотипи правової свідомості та обумовило потребу в переосмисленні багатьох усталених правових догм, зокрема державного суверенітету, правової системи, правової культури, а також перспектив їх подальшого розвитку, у зв'язку з чим виникає потреба трансляції

правових знань і цінностей у глобальному контексті. На зміну традиціоналістським, консервативним підходам приходить пропаганда ідеалу держави, яка черпає свої сили у різноманітті національних культур. Разом з тим рух України в напрямі Європейського Союзу визначив орієнтацію правового виховання на спільну для народів Європи систему правових цінностей.

Посилюється також увага до проблеми європеїзації юридичної освіти, а саме реформування навчальних програм та перебудови методів навчання з метою формування єдиного ринку юристів, здатних працювати в будь-якій країні Європейського Союзу¹.

Отже, зовнішньополітичний аспект державотворчих процесів зумовлює інтеграцію національної правової реальності до певної системи правових цінностей, які впроваджуватимуться через механізми правового виховання.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що процеси правового виховання і державотворення перебувають у відносинах тісного взаємозв'язку та взаємовпливу, який відбувається за декількома напрямками і має неоднозначний результат. З одного боку, проголошення суспільного ідеалу і мети побудови відповідної державності справляє безперечно позитивний вплив на процес правового виховання, оскільки спрямовує його у речіщі загальнолюдських цінностей та слугує певним орієнтиром; з другого ж — державно-правова практика може справляти і негативний вплив на виховання. Нездатність реалізувати проголошений суспільний ідеал та свідомі чи несвідомі відхилення від обраного курсу тягнуть за собою розчарування у ньому зокрема і у праві взагалі, а згодом — прогресуючий правовий нігілізм. У будь-якому разі кінцева мета державотворення має бути чітко визначеною і сприйнятою суспільством. Адже невизначеність суспільного ідеалу унеможливорює й формулювання кінцевої мети правового виховання.

У цілому взаємозумовленість державотворення і правового виховання опосередковано ідеєю суспільного ідеалу та правової особистості. Державотворчі процеси спрямовано на досягнення певного суспільного ідеалу, визначеного правовою доктриною і закріпленого державотворчими актами. Будь-який суспільний ідеал у свою чергу передбачає існування певних характеристик особистості як суб'єкта такого суспільства. Саме правова особистість і є кінцевою метою пра-

¹ Оборотов, Ю. М. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к пониманию права) [Текст] : монография / Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 230–236.

вового виховання, якій мають відповідати зміст та спрямованість останнього. У зв'язку з цим акцент у правовому вихованні в цілому і правовій освіті зокрема поступово зміщується на принципи права, загальнолюдські цінності, ті апріорні підстави, які покладено в основу вільного обрання стилю поведінки в межах правового поля.

4.3. Роль правового виховання у становленні та розвитку правового суспільства в Україні

Правове виховання є важливим механізмом становлення демократичної правосвідомості та правової культури, які, у свою чергу, обумовлюють існування різних форм правового буття. У науковій літературі, як правило, аналізуються сутність та значення правової держави й громадянського суспільства як необхідних складових демократичного транзиту, але недостатньо уваги приділяється такому феномену, як правове суспільство.

На нашу думку, розвиток правового суспільства в Україні буде динамічним лише в тому випадку, коли свої зусилля об'єднують держава, створивши систему правового виховання, та громадські організації й рухи, що орієнтуються у своїй діяльності на захист прав людини, пропаганду правових цінностей. У сучасному українському суспільстві мають місце значні деформації правосвідомості та правової культури громадян, найпоширенішими з яких є правовий нігілізм і правовий інфантилізм. Саме тому системна правовиховна діяльність державних органів, освітніх закладів, правоохоронних структур об'єктивно сприятиме формуванню правового суспільства, створюючи інституційно-управлінське підґрунтя для цього процесу.

Виходячи з наведеного, проаналізуємо діяльність різноманітних суб'єктів правового виховання, що впливають на формування та розвиток правового суспільства в Україні, зокрема держави, ЗМК (засобів масової комунікації), громадських організацій, закладів освіти тощо.

Як відомо, розвиток демократії в Україні — це складний багаторівневий процес, який передбачає гармонійне поєднання різноманітних чинників, одним із яких є становлення правового суспільства. Необхідно зазначити, що поняття «правове суспільство» не є тотожним визначенням «правова держава» та «громадянське суспільство». На думку дослідника С. Максимова, правове суспільство — це така спільнота, в якій реалізовано принцип верховенства права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву

не примусово, а за переконанням, громадяни мають право безперешкодно висловлювати свою думку, приймати власні рішення, відчувати себе самостійними і незалежними від волі держави. Дослідник зазначає, що інституційними умовами розвитку правового суспільства є громадянське суспільство та правова держава, а неінституційною – домінування у суспільстві громадян з розвиненою правосвідомістю, які є реальними суб'єктами правовідносин даного суспільства¹.

У свою чергу, М. Цимбалюк підкреслює, що ідея правового суспільства є значно масштабнішою за мету побудови правової держави, тобто ідею правового обмеження державної влади шляхом визначення непорушності певних суб'єктивних прав. Адже для того, щоб щось гарантувати, воно має вже бути у якості певної реальності (нехай навіть суб'єктивно-вольової). Це означає, що право як сфера відносин між людьми повинно знайти своє здійснення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не всіма та кожним, то принаймні більшістю².

Отже, правове суспільство, громадянське суспільство та правова держава взаємообумовлюють і детермінують існування одне одного. У свою чергу, правове виховання справляє вплив на розвиток усіх трьох указаних інститутів.

Очевидно, основними суб'єктами правового виховання у демократичних країнах є держава та інститути громадянського суспільства, які відповідно справляють визначальний вплив на розвиток правового суспільства. Одним із провідних методів правового виховання, які використовують держава і громадянське суспільство задля розвитку правового суспільства, є різноманітні санкції. Метою застосування санкцій є вплив на правосвідомість та правову культуру громадян, які є основою функціонування правового суспільства.

Санкція — це реакція держави або певної частини суспільства на той чи інший спосіб поведінки: реакція схвалення (позитивна санкція) або несхвалення (негативна санкція). Тип санкцій, які застосовуються у суспільстві, характеризують зміст правового виховання у певному соціумі. Санкції справляють безпосередній вплив на правосвідомість усіх суб'єктів правовідносин, виховуючи її у необхідному для соціуму та держави напрямі. Характер такого впливу може бути негативним або позитивним для правосвідомості, що обумовлено перш за все

¹ Максимов, С. И. Правовое общество: основные черты и условия формирования [Текст] / С. И. Максимов // Проблемы законности. – 2003. – Вып. 58. – С. 265–273.

² Цимбалюк, М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність [Текст] : монографія / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

типом політико-правової системи та особливостями правовиховної діяльності (наприклад, виховання тоталітарної або демократичної правосвідомості).

На думку дослідника А. Редкліффа-Брауна, санкції можна класифікувати на дифузні й організовані: перші — це спонтанне вираження схвалення або осуду певної поведінки з боку членів конкретного суспільства, а другі — суспільні акції, що здійснюються відповідно до деякої традиційної й визнаної суспільством процедури¹.

Принциповим є той факт, що в будь-якому суспільстві негативні санкції визначені та забезпечені краще, ніж позитивні. Суспільні обов'язки можуть бути визначені правилами поведінки, невиконання яких спричиняє ті або інші санкції. Їх варто відрізняти від необов'язкових соціальних практик, таких як, приміром, повсякденні технічні процедури.

Існуючі у спільноті санкції мають правовиховну спрямованість і формують у індивіда мотивацію для корегування власної поведінки відповідно до прийнятих стандартів. Санкції ефективні, по-перше, тому, що індивід хоче отримати схвалення або уникнути несхвалення з боку співгромадян, одержати передбачену суспільством винагороду або уникнути покарання, яким держава загрожує. А по-друге, вони ефективні тому, що індивід звикає реагувати на різні типи поведінки, висловлюючи схвальні або осудні судження, так само як і його співгромадяни. Така реакція є демонстрацією емоційно-оціночних стереотипів правосвідомості, обумовлених правовою культурою певного суспільства. Тобто особа оцінює власні дії як у перспективі, так і в ретроспективі за стандартами, що превалюють у співтоваристві, до якого вона належить.

Таким чином, через санкції держава та громадянське суспільство вимагають від індивіда правової поведінки, загрожуючи йому в разі невиконання встановлених правил відторгненням з унормованого соціального простору і часу та відмовою у комунікації: у різних типах суспільства, починаючи зі стародавніх часів, заборонялося спілкуватися з певними категоріями населення (наприклад, парії в Індії) або люди переставали вітатися (контактувати) з тими особами, які порушили моральні та правові норми. Ці соціальні ритуали демонстрували порушнику норм, що він вийшов за межі структурованого культурою певного народу простору і становить загрозу для інших: його поведінка не вписується у загальні стандарти. Звичайно, це не означає, що суспільний осуд завжди справедливий, оскільки сам процес відторг-

¹ Редкліфф-Браун, А. Р. Структура і функція в примитивному обществe: очерки і лекції [Текст] : пер. с англ. / А. Р. Редкліфф-Браун. – М. : Вост. лит., 2001. – 304 с.

нення базується на правових та моральних нормах, які сприймаються пересічними громадянами як даність (некритично). Ми пам'ятаємо, що саме більшість розп'яла Ісуса Христа або засуджувала дисидентів у радянські часи. Тому ті громадяни, які уявляють світ по-іншому, ніж більшість, сприймаються як загроза, як порушники психологічно «комфортної» структури життєвих правил.

У контексті функціонування правового суспільства сприйняття або несприйняття певного типу поведінки людини повинно базуватися на чітко визначених у демократичному суспільстві морально-правових нормах, що підкріплюються різноманітними санкціями.

Розгляд різних типів санкцій як методу правового виховання почнемо з дифузних негативних санкцій, які включають реакції осуду, викликані конкретною формою або загальним типом поведінки члена співтовариства. Такі реакції розрізняються не тільки за своєю силою (зрозуміло, що несхвалення можна відчувати й виражати з більшою або меншою інтенсивністю), але й за якістю. Подібні розбіжності складно чітко визначити, що утруднює класифікацію. У багатьох мовах є вербальні форми, які містять правовиховний зміст та виражають несхвалення того або іншого типу індивідуальної поведінки, починаючи з таких характеристик, як «невихована», «нечемна», «непристойна», «неввічлива», «неналежна», «ганебна», «безчесна», «дискредитуюча», і закінчуючи такими оцінками, як «нелюдська» та «підла».

Указані мовленнєві форми є змістовною складовою морально-правової свідомості й становлять світоглядне підґрунтя для здійснення правовиховних заходів, спрямованих на розвиток правового суспільства. У свою чергу, дифузні санкції суто правового характеру можуть виражатися, демонструючи розвиненість правосвідомості суспільства та особи, у таких характеристиках вчинків індивідів, як «неправовий», «незаконний», «нелегальний», «неконституційний», «злочинний», «кримінальний». Разом з тим у будь-якому суспільстві або культурі є свої усталені неписані норми оцінки поведінки, які передбачають, наприклад, презумпцію невинуватості й недопущення оціночних суджень, скажімо, у ЗМІ, без рішення суду або, навпаки, наявність дифузних санкцій як відображення суспільної думки, незважаючи на судові рішення.

Через це створення систематичної класифікації дифузних негативних санкцій не буде можливим без порівняльного вивчення суспільств різного типу. Попередньо ми можемо визначити негативну моральну або правову санкцію як реакцію відторгнення суспільством особи, поведінка якої не схвалюється. Під моральними зобов'язаннями мож-

на, таким чином, розуміти правила поведінки, недотримання яких викликає подібного роду реакцію. Можна також виділити санкцію, при якій поведінка людини висміюється її співгромадянами. Така санкція одержала назву сатиричної. Численні позитивні дифузійні санкції набагато складніше класифікувати, тому що вони гірше визначені, ніж негативні. Таким чином, дифузні санкції такого роду демонструють вербальний прояв морально-правової свідомості певного соціуму у сприйнятті чи несприйнятті дій, висловлювань, публічних намірів суб'єктів правовідносин, а також виховують у громадянина належний тип соціальної поведінки. Застосування дифузних санкцій є прерогативою інститутів громадянського суспільства і запорукою формування неписаних норм у правовому суспільстві.

Від описаних дифузних санкцій варто відрізнити ті, які можна назвати релігійними. Їх також називають надприродними або містичними, але обидві характеристики мають небажані конотації. Релігійні санкції в кожному суспільстві мають у своїй основі певні вірування, які самі по собі не є обов'язковими. Тому правовиховні санкції цього типу діють тільки в межах релігійного співтовариства. Відбувається це в такий спосіб: здійснені індивідом вчинки змінюють його релігійний статус у бажаний (праведний) або небажаний (гріховний) бік. Деякі дії вважаються бажаними для богів або духів, що встановлюють з ними відносини, гріховні ж вчинки руйнують гармонійні, бажані відносини з надприродними силами. У таких випадках релігійний статус індивіда визначається його відносинами з персоніфікованими істотами-духами. Гріхом може бути названа будь-яка поведінка, що підпадає під негативну релігійну санкцію. Отже, релігійні санкції є механізмом формування моральної свідомості й становлять підґрунтя для самоорганізації громадян у правовому суспільстві.

Релігійні санкції включають віру в те, що найбільш неприйнятні з точки зору релігії й ритуалів прояви людського буття (нечистота, гріховність) можуть бути нейтралізовані за допомогою прийнятих у суспільстві процедур — очищення, жертвоприношення, спокути, сповіді й покаєння. Фактично ми стикаємось зі своєрідними комунікативними правовиховними практиками, але у цьому контексті вони мають сакральний характер і здійснюються як між соціальними суб'єктами, так і між особами та надприродним світом. Необхідно зазначити, що комунікативні коди релігійної свідомості є підґрунтям для функціонування моральної та правової свідомості, оскільки права й обов'язки людини в процесі розвитку соціальних систем від архаїчних до сучасних визначалися саме релігійними догмами. Багато релігійних норм

з часом були оформлені у вигляді світських законів, наприклад деякі з десяти християнських заповідей – не вбий, не вкради¹.

Ключовим смисловим аспектом виховання релігійної свідомості є розуміння гріха. У сучасному суспільстві гріх розуміється як свідомий вчинок або задум, а у стародавніх суспільствах багато ненавмисних дій могли підпадати під поняття гріха. Хвороба, наприклад проказа у давніх євреїв, нерідко розглядалася як гріховність, що вимагає спокути або ритуального очищення. У деяких віруваннях релігійна санкція виявляється в тому, що індивід, який грішив у цьому житті, одержить відплату (покарання) у загробному житті. У багатьох випадках на індивіда, нечистого з ритуальної точки зору, дивляться як на джерело небезпеки не тільки для нього самого, але й для всіх, з ким він контактує, і навіть для всього суспільства, тому він може бути виключений на деякий час, а то й назавжди з громадського життя. Таким чином, з точки зору релігійної свідомості людині необхідно пройти процедуру очищення для повернення до нормального суспільного життя — набуття втрачених прав та поваги у соціумі, тобто перевиховатися.

Отже, релігійні санкції відрізняються від інших видів дифузних санкцій наявністю вірувань і переконань, зазначених вище. Вони не піддаються простому визначенню або опису. Однак якщо релігійні приписи й пов'язані з ними вірування обов'язкові для всіх членів даного релігійного співтовариства, то магичні практики й пов'язані з ними повір'я, подібно до технічних процедур, загальноприйняті, але не обов'язкові.

Наступним різновидом санкцій, які застосовуються у правовиховній діяльності держави, є організовані санкції. Організовані санкції варто розглядати як особливим чином трансформовані дифузні санкції. Організовані позитивні санкції — це ушановування, присвоєння звань та інші способи нагородження за заслуги, включаючи грошову винагороду, наприклад призначення спеціальної пенсії, різні форми заохочення індивіда державою.

Організовані негативні санкції, важливе місце серед яких займають каральні санкції кримінального законодавства, — це певні добре визначені процедури, спрямовані проти осіб, чия поведінка викликає соціальний осуд. Людство виробило багато різновидів подібних процедур. Найбільш істотними є такі санкції: винного піддають загальній нарузі й осміянню, виключають з громадського життя, відбирають привілеї, позбавляють специфічного статусу або рангу, знижують ранг

¹ Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета [Текст]. – Киев : ПРИНТКОРП, 2003. – 1230 с.

(протилежність позитивної санкції у вигляді заохочення), позбавляють майна (шляхом накладення штрафу, насильницького вилучення або знищення), заподіюють тілесного болю; саджають у в'язницю; страчують. Такі санкції є легальними, якщо вони застосовуються офіційною владою — у різні епохи цивільною, військовою або церковною. Такий вид санкцій є дієвим правовиховним методом, що сприяє створенню правового суспільства у демократичній державі.

Найбільш жорсткою організованою негативною правовиховною санкцією, яка максимально звужує соціальний простір і «відбирає» час суб'єкта правовідносин та практично виключає його з комунікативних взаємодій, є тюремне ув'язнення. Відомий британський вчений З. Бауман підкреслює, що тюремне ув'язнення — найрадикальніша форма просторового обмеження, що перебуває в центрі уваги управлінських структур, сформованих політичною елітою, яка знаходиться на передньому краї нинішнього процесу «стискання простору/часу». Просторові обмеження, ізоляція різного ступеня суворості й жорстокості за всіх часів були головним методом, що застосовувався до тих категорій населення, які не піддавалися асиміляції, контролю і взагалі були потенційно неблагонадійними. Рабів селили окремо. Це ж стосувалося й прокажених, божевільних, представників «чужих» етнічних і релігійних груп. Якщо їм і дозволялося залишати спеціально відведені місця, то вони зобов'язані були носити символи своєї просторової приналежності, щоб кожний міг бачити: вони — з іншого простору. Просторове відокремлення, що веде до насильницької ізоляції, протягом багатьох століть являло собою майже підсвідому, інстинктивну реакцію на будь-які відмінності, особливо відмінності тих, чия включення в систему звичних соціальних відносин було неможливе або небажане. Глибинний смисл просторового відокремлення полягає в забороні або недопущенні контактів з іншими, а значить — насильницькому відчуженні. Відчуження — головна функція просторового відокремлення. Відчуження призводить до обмеження, знебарвлення й звуження «об'язу інших»: індивідуальні якості й обставини, які при щоденному контакті стають яскравою й зримою складовою накопиченого досвіду, рідко виходять на перший план, якщо ці контакти зведені до мінімуму або взагалі заборонені, тоді особисте знайомство замінюється типізацією, а юридичні категорії, що обмежують розмаїтість, зводять нанівець унікальність конкретних людей і випадків¹.

¹ Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] : пер. с англ. / З. Бауман. — М. : Весь мир, 2004. — 188 с.

Описані правовиховні санкції, з одного боку, корегують суспільну правосвідомість та суспільну поведінку, стандартизуючи її під соціальні потреби (наприклад, розвиток правового суспільства), а з другого — деформують, якщо санкції необґрунтовано жорсткі. Необхідно зазначити, що для становлення правового суспільства більш прийнятними є санкції, що сприяють укоріненню поваги до права, а не страху перед ним.

Як зазначає дослідник Н. Крісті, у сучасному суспільстві простежується чітка тенденція вважати злочинними все більше й більше дій, які уявляються нам небажаними або просто сумнівними, і карати тюремним ув'язненням усе більшу кількість подібних злочинів. Можна сказати, що тенденція до обмеження розмаїтості тлумачень за допомогою юридичних категорій і, як наслідок, просторова сегрегація відмінностей найчастіше перетворюється на необхідність або принаймні набирає обертів, тому що в сучасних умовах реальна щільність населення набагато перевершує його «моральну щільність», явно переростаючи межі можливостей людини до підтримки близьких контактів і масштаб системи міжособистісних відносин. Але можна підійти до цього явища з іншого боку й зробити висновок, що просторовий поділ, який підсилює подібне обмеження, сам по собі є важливим засобом продовження й фіксації взаємного відчуження, в умовах якого обмежувальні дії, як і обмежувальний вплив, усе більше набувають характеру протилежних цінностей¹. Навпаки, у контексті розвитку правового суспільства виникає потреба створення ціннісного підґрунтя, яке б нівелювало культурні, етнонаціональні та соціально-економічні відмінності, формувало загальну повагу до права.

У сучасних умовах відбувається конкуренція національних та глобальних цінностей, правових зокрема, що змінює суспільну правосвідомість (українського суспільства, зокрема), уявлення громадян про сутність правового суспільства. Це пов'язано з тим, що глобалізаційні та інтеграційні процеси є своєрідним підґрунтям правового виховання як взаємопроникнення цінностей і зразків правової поведінки. Так, якщо в індустріальному та частково постіндустріальному суспільствах більшість людей позиціонували себе тільки в межах національного соціального простору, то в інформаційному суспільстві під впливом глобалізаційних процесів відбувається «розширення свідомості» за рахунок сприйняття планетарних та інонаціональних цінностей. У свою чергу, правосвідомість суспільства в результаті комунікативних

¹ Christie, N. Crime Control as Industry: towards Gulag, Western Style? [Text] / N. Christie. – London : Routledge, 1993. – 209 p.

практик інтернаціонального характеру вбирає в себе нові уявлення про свободу, справедливість, рівноправ'я, відповідальність та ін. Так, в українському суспільстві під впливом глобальних факторів змінюється ієрархія цінностей та правових пріоритетів. Зокрема, проголошений українською владою європейський вектор розвитку нашої держави може сприяти позитивним змінам у реалізації права, діяльності судових та правоохоронних органів тощо.

У контексті залучення України до європейських цінностей зазначимо, що основою функціонування правового суспільства є свобода вибору, стилю життя, певних цінностей тощо. На думку З. Баумана, люди, говорячи про те, чого вони хочуть досягти в житті, найчастіше згадують про мобільність, про вільний вибір місця проживання, подорожі, можливості побачити світ. А їхні страхи пов'язані з обмеженістю пересування, відсутністю змін, недоступністю місць, куди інші попадають без найменших зусиль, задовольняючи свій інтерес і одержуючи задоволення. Згаданий учений робить висновок, що добре жити означає перебувати в русі, а точніше, відчувати приємну впевненість, що ви можете з легкістю покинути будь-яке місце, де вам не хочеться більше залишатися. Свобода означає насамперед свободу вибору, а вибір явно набув просторового виміру¹. Зазначимо, що визначальною цінністю правового суспільства є саме свобода в усіх її вимірах. Вочевидь, межі національного правового суспільства розсуваються у зв'язку з інтеграційними процесами, поширенням певних політичних та правових цінностей.

Отже, санкції як метод правового виховання застосовуються як державою, так і громадянським суспільством, що сприяє формуванню демократичної правосвідомості як необхідної умови розвитку правового суспільства в Україні. Як зазначалося, існує тісний зв'язок між правовими, релігійними й моральними санкціями, але характер цього зв'язку специфічний у кожній суспільній системі. Первинні легальні санкції кримінального права в усіх суспільствах, за винятком високо-секуляризованих сучасних держав, переплетені з релігійними віруваннями. Крім цих первинних санкцій, існують санкції, які можна назвати вторинними. У сучасному цивільному праві, приміром, якщо індивід зобов'язується судом відшкодувати збиток, але відмовляється зробити це, то вторинною санкцією буде примусове вилучення його власності, тюремне ув'язнення або яесь інше покарання. Таким чином,

¹ Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] : пер. с англ. / З. Бауман. – М. : Весь мир, 2004. – С. 170.

вторинні санкції складаються з процедур, здійснюваних суспільством: як правило, уповноваженими особами або окремими індивідами, зі схвалення співтовариства, у тому випадку, коли зневажаються загально-визнані права. Основне завдання санкцій — виховати повагу до права, зробити його дієвим засобом вирішення соціальних протиріч, а як наслідок, — сприяти розвитку правового суспільства.

Продовжуючи розгляд впливу різноманітних суб'єктів правового виховання на становлення правового суспільства в Україні, зазначимо, що одним із найпотужніших із них є ЗМК (засоби масової комунікації), від рівня незалежності та кваліфікованості яких залежить швидкість руху нашої держави до демократії та утвердження правових цінностей. Вочевидь, діяльність ЗМК є дієвим механізмом впливу на масову свідомість населення. Засоби масової комунікації, здійснюючи інтеграційну та виховну функції, повинні сприяти утвердженню в суспільстві певних стереотипів поведінки, правових цінностей, утверджувати свободу й справедливість як невід'ємні атрибути людського буття.

На нашу думку, ЗМК у правовому суспільстві сприяють самоорганізації та самовихованню громадян. Як зазначає А. Токарська, динаміка сучасного суспільства все більшою мірою конститується як комунікативна самоорганізація, у контексті якої перманентно набуває ваги правова комунікація. Концептуальний фундамент останньої визначається конкретно-історичними формами узгодження «літери закону» з тим його «духом», що визріває в інтерактивному середовищі суспільного буття. Необхідним моментом самоорганізації у правовому суспільстві є зростання показників комунікативності останнього, оскільки при цьому збільшуватиметься ступінь взаємодії та взаємозалежності його підсистем та елементів, а отже, взаємообмеження свободи їхньої поведінки чи динаміки призводитиме до зростання коефіцієнта їх взаємоупорядкування. Як свідчить проведений аналіз, зростання кількісних характеристик комунікативної діяльності (доступності, швидкодії, масовості та ін.) призводить до відповідних її якісних трансформацій. Зокрема, розширення комунікативних можливостей суспільства посилює міру взаємозалежності комунікантів і відповідно послаблює необхідність та звужує сферу координації їхньої суспільної поведінки з боку державно-адміністративних структур. У міру набуття комунікативними засобами та формами масового характеру традиційна «монологічна» система організації відносин між владою та суспільством заміщується «діалогічною», що передбачає двосторонній зв'язок влади з населенням і дозволяє здійснити перехід від вищезгаданої «ін-

струментальної» до «комунікативної» моделі прийняття політико-правових рішень¹.

Таким чином, правова комунікація є механізмом самоорганізації та самовиховання у правовому суспільстві, а також засобом впливу на владу, коли сам дискурс у трикутнику громадянин — влада — суспільство передбачає певні діалогічні технології та інтерсуб'єктивістські практики. На жаль, у сучасному українському соціумі діалог влади та громадян не завжди є конструктивним, що не сприяє розбудові цивілізованих правовідносин.

На думку фахівців, основні напрями вдосконалення масової правової комунікації як необхідної умови існування правового суспільства полягають у встановленні чіткого регламенту передбачуваності «психодії» інформації ЗМК щодо діяльності органів правопорядку; конструктивному використанні основних форм та методів побудови правового дискурсу через засоби масової інформації (на протигагу нагнітання атмосфери страху, паніки, популяризації насильства, правового нігілізму тощо); утвердженні через ЗМК демократичних підходів до правових комунікативних звичаїв, що гарантують соціальний порядок у державі. Таким чином, правова комунікація є необхідною складовою ретрансляції правових знань та цінностей у правовиховній діяльності, а також інформаційно-комунікативним підґрунтям буття правового суспільства.

Отже, у вирішенні актуальних завдань правового виховання й освіти населення значна роль відводиться ЗМК. Професійна правова інформація з актуальних питань життя суспільства повинна бути обов'язковим і важливим елементом кожного джерела масової інформації. У цьому прямо зацікавлене вітчизняне суспільство. Особливе значення правова інформованість має в періоди інтенсивного оновлення законодавства. Тому громадяни об'єктивно потребують отримання правової інформації про чинне законодавство, про зміни і доповнення, що вносяться до нього, про нові закони і т. п.²

Як зазначалося раніше, правове суспільство та громадянське суспільство взаємодетермінують існування одне одного. У той же час інститути громадянського суспільства є дієвими суб'єктами правового виховання у демократичній державі. На думку фахівців, для розвитку

¹ Токарська, А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Токарська Антоніна Семівна ; Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 14.

² Минькович-Слободяник, О. В. Правове виховання як напрям правової політики [Текст] / О. В. Минькович-Слободяник // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – 2012. – Вип. 56. – С. 69–70.

інститутів громадянського суспільства необхідне сприятливе законодавче середовище, яке передбачає: прості процедури реєстрації організацій громадянського суспільства; податкові стимули для діяльності організацій громадянського суспільства та їх підтримки з боку індивідуальних та корпоративних донорів; правові можливості забезпечення існування організації через її господарську діяльність; прозорі процедури державної фінансової підтримки громадських організацій; правові гарантії вільного доступу організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів; процедури залучення організацій громадянського суспільства до формування та реалізації державної політики (у тому числі й правової).

Порівнюючи за зазначеними критеріями умови функціонування громадянського суспільства в Україні та європейських країнах необхідно зупинитися на деяких відмінностях. Так, в Естонії неурядову організацію можна зареєструвати через Інтернет або у телефонному режимі, оплатити реєстрацію за допомогою електронних грошей. В Україні процес реєстрації громадських організацій є більш складним та довготривалим.

Громадські організації України позбавлені права перейти на спрощену систему оподаткування, хоча переважна більшість громадських організацій відповідає чинним критеріям щодо розміру прибутків, видів діяльності та кількості працівників. Для значної кількості організацій, що не скористалися правом внесення до Реєстру неприбуткових організацій та установ або були виключені з цього Реєстру, таке право надзвичайно важливе. Утім, оскільки закони про різні види об'єднання громадян не передбачають одержання такими організаціями прибутку, державні органи і суди України заперечують право громадських організацій обрати спрощену систему оподаткування. У 18 державах ЄС спеціальний податковий статус надається на підставі реєстрації громадської організації як юридичної особи, а 23 країни ЄС встановили податкові пільги для індивідуальних донорів неурядових організацій¹.

Законодавством України не визначено загальні принципи, цілі та процедури планування і розподілу державної фінансової підтримки для громадських організацій. Органи виконавчої влади мають можливість встановлювати власні пріоритети та процедури розподілу таких коштів для підтримки громадських організацій, причому часто такі

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – С. 11–13.

процедури не є публічними. Право на отримання державної фінансової підтримки передбачено законодавством для всеукраїнських громадських організацій інвалідів, молодіжних та дитячих громадських організацій, всеукраїнських громадських організацій чорнобильців, національних творчих спілок, організацій національних меншин, спортивних федерацій. Бюджетне законодавство не передбачає планування коштів для підтримки решти громадських організацій, зокрема правозахисних, екологічних, моніторингових, що відповідно не сприяє розвитку правового суспільства. У свою чергу, 40–60 % річного бюджету пересічної громадської організації країн ЄС становлять кошти з державного бюджету. За часткою державного фінансування у річному бюджеті середньої громадської організації (2–3 %) Україна знаходиться на рівні Філіппін, Пакистану та Кенії¹.

Одним із базових принципів взаємодії влади та громадянського (правового) суспільства є принцип субсидіарності, який передбачає участь неурядових організацій у наданні соціальних послуг, реалізації державної політики тощо. Реалізація цього принципу сприяє розвитку правового (громадянського) суспільства, оскільки для ефективної діяльності та співпраці з владою суб'єкти правового співтовариства повинні чітко усвідомлювати свої права та обов'язки, мати належний рівень розвитку політико-правової культури. Як зазначає Т. Панченко, громадянська активність, довіра та толерантність під впливом цінностей субсидіарності утворюють провідну рису культури субсидіарної демократії — солідарність, що зумовлена горизонтальними зв'язками взаємодії і співпраці на противагу вертикальним зв'язкам влади і залежності².

Коментуючи реалізацію принципу субсидіарності в нашій державі, можна констатувати, що вимоги законодавства, зокрема Закону України «Про соціальні послуги», щодо надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів ставлять громадські та благодійні організації у нерівні умови порівняно з державними й комунальними установами та штучно обмежують конкуренцію між надавачами послуг. Для громадських та благодійних організацій законодавством передбачено конкурсний механізм розподілу бюджетного фінансування для оплати їх соціальних послуг. Проте кваліфікаційні умови таких конкурсів часто є дискримінаційними (територіальний статус, місце і час реє-

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – С. 15–16.

² Панченко, Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст] : монографія / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – С. 141.

страції організацій тощо). Натомість для фінансування державних та комунальних установ соціального обслуговування передбачені позаконкурсні механізми.

Для порівняння у Німеччині згідно з принципом субсидіарності держава не створює власні установи для надання соціальних послуг у разі, якщо аналогічні послуги уже забезпечені або можуть бути забезпечені громадськими організаціями. Так, 60 % соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів надається громадськими організаціями¹. Очевидно, у такий спосіб держава утверджує такі соціально-правові цінності, які важливі для функціонування правового суспільства, а саме солідарність, відповідальність, ініціативність, довіру тощо.

Таким чином, основними проблемами наявної вітчизняної моделі інституційного забезпечення формування та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, а як наслідок, і правового, є: відсутність члена уряду, персонально відповідального за реалізацію цієї політики; відсутність вертикальної та горизонтальної координації впровадження політики сприяння розвитку громадянського суспільства; відсутність державної цільової програми розвитку громадянського суспільства; неперіоритетний характер питань розвитку громадянського суспільства для органів виконавчої влади; застарілість підходів до організації роботи органів влади, зокрема ігнорування принципу орієнтації на клієнта (користувача публічних послуг); відсутність в органів виконавчої влади навичок організації взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Фактично вказані недоліки у правовому та інституційному забезпеченні функціонування громадянського суспільства здійснюють негативний вплив і на розвиток правового суспільства, оскільки людина не може ефективно захищати свої права, що призводить до втрати нею віри у можливість здійснення права. Недосконалість українського законодавства у сфері розвитку громадянського суспільства не дозволяє повноцінно розвиватися його інститутам і, як наслідок, повноцінно здійснювати правовиховну діяльність.

Важливим суб'єктом правового виховання та правової соціалізації індивіда є різноманітні заклади освіти, які, поширюючи певні цінності та формуючи світогляд людини, об'єктивно сприяють розбудові правового суспільства в Україні. Підкреслимо, що правовому суспільству, що

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – С. 18–19.

сьогодні розвивається в Україні, потрібні сучасні, освічені люди, які можуть самостійно приймати рішення в ситуації вибору, здатні до співпраці, які вирізняються динамізмом, конструктивністю, готовністю до міжкультурної взаємодії, які володіють почуттям відповідальності за долю країни, за її економічне процвітання. Система освіти повинна не лише готувати людей до життя у правовому суспільстві, але і створювати це суспільство й державу. У зв'язку з цим перед суспільством і відповідно перед педагогами постають такі завдання:

- реформування суспільствознавчої й правової освіти;
- становлення системи громадянської освіти;
- етичне, правове виховання школярів та студентів як громадян України;
- виховання об'єктів навчання на основі цінностей демократичного суспільства;
- адаптація школярів та студентів до сучасного життя.

Вважаємо, що ці завдання можуть бути вирішені через радикальну зміну змісту освіти на основі компетентнісного підходу, в основі якого повинна бути здатність (уміння) діяти на основі отриманих знань і головне — за умов правової компетентності майбутнього спеціаліста як носія цінностей та стандартів правової поведінки. Таким чином, успішність правової підготовки фахівців, підвищення їх правової компетентності можуть бути досягнуті за певних умов. На етапі вузівської підготовки:

1) правова підготовка майбутніх фахівців повинна мати системний характер, включати різноманітні форми правового навчання й виховання студентів;

2) правова підготовка повинна бути безпосередньо пов'язана з поетапним засвоєнням розумових дій у студентів, основу яких становлять опанування правових знань й умінь на базовому й просунутому рівнях.

У свою чергу, на рівні післявузівської освіти для посилення правових ефектів на суб'єктів навчання необхідно здійснити такі заходи:

- при проведенні обов'язкового регулярного підвищення кваліфікації фахівців освітні програми мають включати правові курси, орієнтовані на вивчення правової теорії й практики, змін у законодавстві;
- у системі перепідготовки кадрів необхідне введення до стандартів професійної освіти блоку правових знань, орієнтованого на підготовку фахівця конкретної кваліфікації.

Усі ці дії повинні привести до посилення правової підготовки педагогів, до їх більш активної участі у правовому вихованні й у під-

сумку до формування правової компетентності та правової культури молоді, яка буде відтворювати стандарти правового суспільства. Зазначимо, що під правовою компетентністю фахівці розуміють здатність людини ефективно вирішувати проблеми, що виникають у житті, правовими способами. Правова компетентність може й повинна стати найважливішим чинником розвитку особистості, створення громадянського суспільства й демократичної правової держави в сучасній Україні. Формування правової компетентності вимагає розробки й впровадження відповідної технології навчання. При цьому знання є не головною, а проміжною метою правової компетентності¹.

Аналізуючи становлення правового суспільства в Україні та роль правового виховання в цьому процесі, неможливо залишити поза увагою такий суспільний феномен, як соціальний капітал, який демонструє нам здатність усіх суб'єктів громадянсько-правового суспільства до самоорганізації. На нашу думку, уся низка правовиховних заходів у державі якраз і повинна бути спрямована на забезпечення самоорганізаційних механізмів функціонування правового суспільства, на підтримку ініціативи громадян щодо вирішення суспільно значущих проблем. З цього приводу дослідник Дж. Коулмен зазначає, що соціальний капітал — це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів².

У свою чергу, роль держави полягає у створенні умов для накопичення й розвитку соціального капіталу в суспільстві за такими напрямками.

1. Держава не має достатньої кількості інструментів для створення більшості форм соціального капіталу. Соціальний капітал є побічним продуктом релігії, традиції, історичного досвіду, а також інших факторів, які перебувають поза державним контролем, і результату можна досягти за рахунок механізмів підтримки й посилення впливу в суспільстві культурних традицій, що приводять до його консолідації й конструктивної взаємодії.

2. Сферою, в якій держава має найбільш доступні їй важелі для накопичення соціального капіталу, є система освіти. Освітні інституції не просто створюють людський капітал у процесі формального на-

¹ Ключкова, Д. М. Формування правової компетентності у сучасних студентів [Текст] / Д. М. Ключкова // Освіта Донбасу. — 2011. — № 2 (145). — С. 88–89.

² Coleman, J. Foundations of Social Theory [Text] / J. Coleman. — Cambridge (MA), 1990. — P. 307.

вчання, але й сприяють накопиченню соціального капіталу шляхом удосконалення соціальних правил і норм.

3. Держава побічно сприяє створенню соціального капіталу за допомогою надання необхідних соціальних і економічних свобод, зокрема охорони права власності, соціальної і національної безпеки тощо.

4. Держава справляє негативний вплив на накопичення соціального капіталу, якщо починає займатися діяльністю, яку краще передати приватному сектору або інститутам громадянського суспільства. Здатність до співробітництва заснована на традиціях й історичній практиці, та коли держава забирає на себе більшість функцій, люди стають залежні від неї й втрачають здатність до спонтанної взаємодії¹.

Таким чином, відтворення соціального капіталу повинно бути метою правового виховання та важливою умовою функціонування правового суспільства, яке розвивається на основі існуючого законодавства, але завдяки ініціативі та самоорганізації громадян. Рівень розвитку соціального капіталу визначається ступенем довіри між громадянами, їхньою участю у загальносуспільних справах, їхнім бажанням спільно захищати права та свободи, боротися з несправедливістю тощо.

Підсумовуючи зазначимо, що основними напрямками у сфері правового виховання та правової політики як підґрунтя розбудови правового суспільства в Україні є такі:

- вироблення єдиної правової політики та розроблення на її основі тактичних і стратегічних програм правового виховання населення;
- професіоналізація законотворчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;
- розвиток судової системи, створення консультативних рад при юридичних відомствах;
- популяризація правових знань в освітній діяльності та за допомогою ЗМК;
- подальший розвиток наукових досліджень у галузі праворозуміння, правосвідомості, правової культури, подолання розриву між правовою наукою і юридичною практикою, підвищення якості вищої юридичної освіти в Україні;
- поліпшення умов діяльності громадських організацій (зокрема, правозахисних), підтримка правової ініціативи громадян;

¹ Coleman, J. *Foundations of Social Theory* [Text] / J. Coleman. – Cambridge (MA), 1990. – P. 307.

– використання закордонного досвіду у сфері правового виховання та залучення міжнародних організацій для здійснення моніторингу правовиховної діяльності в Україні.

4.4. Місце і роль правового виховання в процесі формування національної правової культури

Інтегральною характеристикою правового розвитку як суспільства в цілому, так і кожної особистості виступає правова культура. На ключову роль правової культури в процесі здійснення політико-правових реформ в Україні звертається увага у працях відомих українських учених¹. Тому без перебільшення можна сказати: якщо орієнтиром такого реформування є встановлення ефективної національної правової системи, заснованої на принципі верховенства права, то першо-черговою умовою здійснення такого розвитку виступає формування національної правової культури.

Проблемі формування правової культури в Україні останніми роками приділяється значна увага². Проте безпосередній вплив право-

¹ Тацій, В. Я. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії [Текст] // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В. Я. Тацій ; упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – С. 587.

² Береза, С. В. Правовий всеобуч як передумова формування правової культури в сучасному демократичному суспільстві [Текст] / С. В. Береза // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2009. – № 3. – С. 19–25; Ганзенко, О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. О. Ганзенко. – К. : Вид-во КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2003; Дьоміна, О. С. Деякі методологічні питання формування національної правової культури та її функціональна роль у розвитку української державності [Текст] / О. С. Дьоміна // Часопис Київ. ун-ту права. – 2005. – № 4. – С. 74–78; Копієвська, О. Р. До проблеми формування правової культури особи в Україні [Текст] / О. Р. Копієвська // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2006. – Вип. 34. – С. 104–109; Луцький, А. І. Психологічні особливості формування правової культури на сучасному етапі державотворення [Текст] / А. І. Луцький // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008. – № 1. – С. 58–61; Олійник, Р. Проблеми формування правової свідомості та правової культури в українському суспільстві [Текст] / Р. Олійник // Юрид. журн. – 2006. – № 2 (44). – С. 58–60; Седає, Ю. Правовая культура личности: процесс формирования [Текст] / Ю. Седає // Освіта та суспільство. – 2008. – № 5. – С. 8–13; Тодька, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] / Ю. Н. Тодька. – Харьков : Рейдер, 2001; Толстенко, В. Правовая идеология в процессе формирования правовой культуры: проблемы теории и практики [Текст] / В. Толстенко // Юрид. Україна. – 2009. – № 4. – С. 18–24 та ін.

вого виховання на цей процес, а тим більше в контексті особливостей національної культури, досліджується недостатньо. Тому метою цього підрозділу є виявлення місця і ролі правового виховання в процесі формування національної правової культури.

Розуміння правової культури зазвичай пов'язується з загальнофілософським розумінням культури. Стверджується, що слово «культура» в перекладі з латинської мови означає оброблення, виховання, поклоніння, шанування. Тому в найширшому сенсі під культурою розуміється все те, що створено людиною, на відміну від створеного природою, більше того — це є власне людське в людині (відповідно можна додати, що правова культура є власне людським у праві).

Існує багато концепцій культури, проте для розуміння правової культури найбільш придатними є такі концепції, як ціннісна, діяльнісна та знакова (семиотична). Перша стверджує, що культура — це те, що є найбільш значущим для життя людини і суспільства, тобто сукупність духовних і матеріальних цінностей. Друга розуміє культуру як спосіб людської діяльності, тобто «спосіб існування людей, що має кінцеву адаптивну і когнетропійну природу... комплекс позабіологічно вироблених засобів, завдяки яким дії людей стимулюються, програмується, відтворюються»¹. Третя акцентує увагу на важливій ознаці культури, яка відрізняє її від не-культури, — на знаковості: «На тлі не-культури культура виступає як *знакова система*»². Вона є «ненаслідувана пам'ять колективу, що виражається в певній системі заборон і приписів»³. Культура має двояку природу — комунікативну і символічну і являє собою механізм, що створює сукупність текстів⁴.

На наш погляд, ці підходи не є такими, що взаємно виключають один одного, а навпаки, вони доповнюють один одного, з різних боків виражаючи спосіб буття людського в людині, тобто сутність культури. Цей висновок має особливе методологічне значення для розуміння сутності і змісту правової культури.

Вихідним тут є положення про право як феномен культури, яке російський філософ П. Флоренський виразив словами: «Право є культурна

¹ Маркарян, Э. С. Об исходных методологических предпосылках исследования этнических культур [Текст] / Э. С. Маркарян // Методологические проблемы этнических культур : материалы симпозиума. – Ереван, 1978. – С. 8–9.

² Лотман, Ю. М. О семиотическом механизме культуры [Текст] / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2000. – С. 485.

³ Там само. – С. 487.

⁴ Там само. – С. 492.

реальність, а не фікція»¹. Тому слід погодитися з думкою О. Семітка, що право як культурна реальність, або правова культура, існує як правова свідомість, правова діяльність і сукупність правових текстів, які складають зміст, або структуру, правової культури². Його підхід корелює з нашою концепцією структури правової реальності, в якій вирізняються три рівні: рівень ідей і цінностей; рівень правових норм, або знаково-символічний рівень; рівень правового життя, або правової комунікації³.

Зазвичай розрізняють правову культуру суспільства і правову культуру особистості. Правова культура суспільства — це необхідний якісний елемент правової системи, завдяки якому національна правова культура відрізняється від інших культур. Правова культура в особистісному значенні — це складна, комплексна властивість людини, яка багато в чому визначає позитивну спрямованість її дій і вчинків у ситуаціях, що мають правовий зміст⁴. Традиційно правова культура розглядається як соціальне явище, однак в аспекті правового виховання на перший план виходить індивідуальний аспект цього явища. Водночас слід не відривати перше від другого, а розглядати їх удосконалення як взаємопов'язані процеси.

Відповідно до трьох складових правової реальності в правовій культурі виокремимо три рівні: 1) рівень правосвідомості, або культура правової свідомості; 2) інституційний рівень, або рівень знакових форм — норм та інститутів (інституційна правова культура); 3) рівень правової діяльності, або культура правового спілкування (діяльності). Культура — це результат людської діяльності, який безумовно несе в собі духовно-ціннісне ядро, а також процеси його «опредмечування» (об'єктивації) та «розпредмечування» (суб'єктивації). Саме цими процесами і пов'язані між собою культура як суспільне явище і культура як особлива якість індивіда. Кожний з цих рівнів є певною мірою формою буття духовного — цінностей, або ідеї права, її реалізації (у законах) та здійснення (у правовій поведінці).

На першому рівні (правосвідомості) слід виділити її духовно-ментальне ядро, яке включає такі елементи, як цінності та ідеали і

¹ Флоренский, П. А. Сочинения [Текст] : в 4 т. / П. А. Флоренский. — М., 1996. — Т. 2. — С. 232.

² Семитко, А. П. Правовая культура и права человека [Текст] / А. П. Семитко // Философский словарь по правам человека. — Екатеринбург : Изд-во АМБ, 2006. — С. 422–426.

³ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — С. 177.

⁴ Костаки, Г. Роль правовой культуры в построении правового государства [Текст] / Г. Костаки // Закон и жизнь. — 2005. — № 9. — С. 4.

загальне праворозуміння, що виражаються в розумінні значущості прав людини, їх обсязі та ступені захищеності. Це є певне «метафізичне» ядро правосвідомості і правової культури в цілому. Інший зріз правосвідомості має соціологічне забарвлення, включає рівень розвитку правової свідомості населення, і тому вона багато в чому залежить від того, наскільки глибоко правовою свідомістю суспільства освоєні такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини і громадянина, цінність правової процедури в цілому і при розв'язанні різних суперечок зокрема, розуміння необхідності пошуку компромісів у ситуації наявності різноспрямованих інтересів тощо, наскільки є інформованими в правовому відношенні населення його окремі соціальні, вікові, професійні та інші групи, яке емоційне ставлення населення до закону, суду, різних правоохоронних органів, юридичних засобів і процедур, яка настанова громадян на додержання (або, навпаки, недодержання) правових розпоряджень тощо.

Знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або — більш широко — правових текстів, тобто таких, в яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Велике значення для оцінювання правової культури суспільства має система законодавства, основою якої є конституція держави. Важливим в цілому є й рівень розвитку всієї системи нормативно-правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і завершуючи актами місцевих органів влади і управління. Будь-який юридичний акт повинен бути правовим, тобто відповідати пануючим у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу. Закон повинен бути створеним якісно і з точки зору його форми: бути несуперечливим, за можливістю коротким і обов'язково ясным та зрозумілим для населення, містити визначення основних термінів і понять, бути опублікованим в доступному для населення джерелі тощо. При визначенні якості правового життя суспільства має враховуватися і стан індивідуальних правових актів — документів: правозастосовних і правореалізуючих. На підставі аналізу цих правових актів, а також інших текстів правового характеру (наприклад, наукових і публіцистичних текстів за правовою тематикою) можна зробити висновки про рівень розвитку не тільки правової культури суспільства, а і його культури в цілому, а також в разі необхідності й інших сфер життя даного суспільства.

Підсумовуючим елементом структури правової культури є рівень розвитку правової діяльності. Остання складається з теоретичної продуктивної (діяльність учених-юристів) і репродуктивної діяль-

ності (юридична освіта в усіх її формах, видах і настановах), а також практичної — правотворчої і правозастосовної, діяльності. Безумовно, правотворчістю повинні займатися компетентні в юридичних та інших відносинах особи з додержанням демократичних і власне юридичних процедур та принципів. Якість правозастосовної діяльності залежить від багатьох чинників як інституційного (структура державного апарату, порядок взаємостосунків його органів), так і функціонального, а також іншого характеру (професіоналізм, культура правозастосувача тощо). Правова культура суспільства багато в чому визначається реальною правовою поведінкою громадян, діяльністю їх щодо реалізації права, тим, наскільки вони знають і своєчасно виконують свої обов'язки, додержуються заборон і наскільки повноцінно використовують свої права.

Виділення структурних елементів правової культури є достатньо умовним, оскільки немає правової діяльності, здійснюваної окремо від правової свідомості, а правосвідомість може виявитися лише в правовій діяльності, опосередкованої нормативно-правовими формами. Нарешті, всі складові частини правової культури не можуть існувати без свого носія – суб'єкта – людини, групи людей, населення в цілому. Правова культура суспільства виражається, таким чином, у рівні правового розвитку суб'єкта – різних соціальних і професійних груп, а також окремих індивідів. У цьому аспекті потрібно виділяти правову культуру населення в цілому, групову правову культуру і правову культуру особи, людини. В останньому випадку також слід ураховувати рівень правових знань даного індивіда і ставлення його до правових цінностей, до закону, рівень правової настанови на додержання юридичних розпоряджень. Про правову культуру особи можна судити за її поведінкою в правовій сфері, тобто використовувати ті самі ознаки і критерії правової культури (рівень розвитку правової свідомості, правової діяльності тощо), але тільки на індивідуальному рівні.

Отже, правова культура в цілому втілюється в рівні розвитку правового суб'єкта — правової особистості. Остання характеризується стійкими зразками правової поведінки, або правовим етносом, який є реалізацією певних настанов правосвідомості. Основоположними настановами правосвідомості виступають категорично безумовний обов'язок поважати чуже право (фундаментальний обов'язок) і обумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок відстоювати власне право (доповнюючий обов'язок). Наслідком додержання таких принципів стає утвердження у стосунках між людьми добропорядності, чесності і точності у ви-

конанні своїх зобов'язань, а в способі думок — правової настанови. Правова настанова виявляється як у певному ставленні до інших — у приматі справедливості над співчуттям, так і у ставленні до себе — в ідеї правомочності, тобто в прагненні до незалежного досягнення вигоди і благополуччя. Інтегральним виразом правових сенсів є «взаємне визнання». Саме у повазі до права в цілому і до прав людини зокрема (як прав іншої людини, так і власних прав, що в практичному аспекті виявляється в їх відстоюванні) і виражається правова культура особистості, формування якої виступає кінцевою метою правового виховання. У свою чергу формування такої культури є необхідною умовою становлення та розвитку сучасної української державності, тобто демократичної, соціальної, правової.

У понятті «правова культура», порівняно з поняттям «правова система» акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний. Правова культура — це перш за все момент цінностей та ідеалів, хоча, безумовно, ці цінності та ідеали втілюються у правосвідомості, діяльності суб'єктів права, правових текстах і процедурах.

Які ж цінності слід віднести до родових засад української правової культури? Для відповіді на це запитання слід звернутися до соціально-феноменологічного підходу, який акцентує увагу на ціннісно-смысловому аспекті права. У межах цього підходу розглядаються взаємозв'язок і взаємний вплив правової культури та національної ідеї, а правова культура — в єдності її універсальних і специфічних рис.

Універсальну ідею права було обґрунтовано в Новий час через визнання інтелектуальної та моральної автономії особистості. Тому універсально значуще в праві знайшло вираз у формулі «рівність у свободі згідно із загальним законом». Для функціонування в межах певної культури право повинно бути визнане як таке, що має в ній значення і цінність, тобто вимагає виправдання. Що ж повинно виправдати право як таке, що має значення і цінність в українській культурі? Відомо, що в період зародження «юридичного світогляду» в Західній Європі специфічним мотивом виправданості права були: для Німеччини — свобода совісті, для Франції — інтерес, для Англії — користь. Для української ж культури шлях виправдання права лежить через екзистенціальні моделі особистості як істоти, що вільно реалізується. Право може визнаватися лише як умова творчої самореалізації особистості — найважливішої цінності¹.

¹ Максимов, С. І. Ідея права і національний характер [Текст] / С. І. Максимов // Вісн. Ун-ту внутр. справ : Спецвип. — 2002. — С. 82–88.

Важливе методологічне значення для дослідження особливостей української правової культури як міри «сумісності» українського національного характеру та ідеї права має феноменологічна концепція рис національного характеру Д. Чижевського.

Перша риса — «емоціоналізм» — означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно насиченому ставленні до життя. Тому в українській правовій культурі логічні міркування доповнюються чуттєво-емоційним елементом, акцентом на «внутрішньому» в людині, її моральній мотивації.

Друга риса — «індивідуалізм і прагнення до свободи» — є виразом волевого начала. Але при схильності зближення свободи з рівністю «воля до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму, а й до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом. Прагнення індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язується «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Тому для української правосвідомості характерне визнання більшої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою, прагнення дистанціюватися від якої існує як стійка тенденція.

Третя риса — «неспокій і рухливість» — є похідним результатом взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму з його прагненням нових форм та індивідуалізму, який «не хоче мати ніяких стійких міцних основ поза індивідуумом і не може відшукати їх у самому собі»¹. Ця нестійкість волі (яка керується не розумом, а почуттями) корелює з невизначеністю соціального ідеалу. Даний момент є ключовим для якісної характеристики української правової культури. Драматична напруженість сучасної ситуації якраз і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Тому становлення правової держави і громадянського суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення в повсякденній діяльності соціального суб'єкта, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку в людей позитивних правових якостей і блокування негативних правових якостей — це й є

¹ Чижевський, Д. Нариси з історії філософії на Україні [Текст] / Д. Чижевський. — Мюнхен, 1983. — С. 16–20.

шлях формування національної правової культури як в суспільному, так і особистісному аспектах.

Таким чином, ключовим моментом формування національної правової культури та її нормального функціонування є національно-специфічне виправдання ідеї права. Проте слід визнати, що це фундаментальне завдання досі не вирішене в Україні належним чином. Більш того, на етапі трансформації політичного і духовного життя в Україні виникла низка суперечностей, деформацій, проблем, які негативно вплинули на формування правової культури суспільства, посилили правовий нігілізм, загальмували процес духовного відродження суспільства, до яких належать: розколотість суспільства за системою світоглядно-ціннісних орієнтацій; посилення суперечностей у системі базисних суспільних цінностей; суперечності розвитку нового освітнього простору, пов'язані зі звуженням можливості доступу до освіти (зокрема юридичної) дітей, молоді з обмеженими матеріальними можливостями; зниження ролі науки, в тому числі юридичної, наукової діяльності в духовному житті; кризові явища в розвитку культури, пов'язані як зі зміною базових цінностей у системі духовної культури, так й із залишковим принципом фінансування культури тощо¹.

Тому роль правового виховання як цілеспрямованої діяльності² державних і недержавних інститутів, усіх соціально відповідальних суб'єктів з формування і вдосконалення правової культури суспільства і кожної особистості в цих умовах значно підвищується. Сама стадія формування правової культури з необхідністю потребує цілеспрямованої діяльності з її становлення та активного розвитку, тобто правового виховання.

Розглянуті особливості національної правової культури дозволяють визначити методологічні орієнтири дослідження впливу правового виховання на процес її формування. При цьому важливо розрізнати змістовну і формальну сторони правового виховання. Перша стосується того, що саме слід виховувати, які цінності засвоювати і які здібності особистості формувати, а друга — як виховувати, за допомогою яких засобів. Друга сторона детермінована першою. Слід також підкреслити, що безпосередньо і головним чином правове виховання справляє

¹ Скуратівський, А. Духовні детермінанти розвитку правової культури [Текст] / А. Скуратівський // Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – 2003. – № 2. – С. 495–496.

² Клімова, Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах [Текст] / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2009. – № 1. – С. 108–114.

вплив на такий елемент правової культури, як правова свідомість, що включає правові ідеї, цінності, настанови, почуття та інші духовні феномени.

Ядром правовиховної діяльності виступає інтелектуальна активність учених-гуманітаріїв, перш за все юристів і філософів права, політичної еліти, творчої інтелігенції з культурного виправдання ідеї права як ідеї справедливості, свободи і рівності, що орієнтується на створення сприятливого для всіх верств населення образу права. Ця духовно-інтелектуальна, ідеологічна сторона правового виховання спрямована на обґрунтування правових цінностей для подальшого формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій людини і суспільства, без яких правова культура неможлива. Інтегральним виявом цієї системи є правовий світогляд, під яким розуміється «система твердих поглядів і настанов, заснованих на домінуючій, вищій ролі права в житті суспільства, непорушних підвалинах правової держави... на пріоритетній значущості правових цінностей і культури права»¹. Формування правового світогляду є пріоритетною складовою як правової соціалізації людини, так і процесу правового виховання і самовиховання особистості. Вищі правові цінності, зокрема права і свободи людини, становлять основу особистісного, індивідуального правового світогляду. Важливим критерієм повноти і багатства духовно-правового життя, дієвості інтелектуально-ідеологічної складової правового виховання якраз і є зрілість загального та правового світогляду особистості як системи поглядів, в основі якої лежить визнання правових цінностей та ідеалів. Формування правового світогляду означає насамперед створення умов для подолання в українському суспільстві світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів, спотвореної, zdeформованої системи світоглядних орієнтацій, світовідчуття.

У контексті формування національної правової культури важливо-го значення набуває розуміння суспільного ідеалу взагалі та правового ідеалу зокрема. В основі суспільного ідеалу, що утверджується в Україні, має лежати інтегративна суспільна ідеологія, яка поєднує в собі національні, державницькі, загальнолюдські цінності, стрижневою основою має бути національна ідея. Проте українська національна ідея — це не суто етнічна, а державно-політична і навіть громадянська ідея, яка організує духовну і політичну консолідацію всього суспільства. Її не треба вгадувати, а слід уважно вслухуватися в її втілення

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Т. 1. – М. : Юрид. л-ра, 1981. – С. 274.

в феноменах національної культури. Таким феноменом є, зокрема, й Конституція України, в якій національну ідею як певний соціальний ідеал відображено в перших її статтях: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1) і «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 2). Більш конкретно визначення цієї ідеї втілено у ст. 23 Конституції України як вираз прагнення творчої самореалізації особистості: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості». Тому важливішим напрямом правового виховання є виховання поваги до Конституції України як фундаментального чинника цивілізованого суспільного життя.

Інтелектуально-ідеологічний аспект правового виховання внаслідок особливих властивостей українського національного характеру, таких його рис, як емоційність, «сердечність», не може обмежуватися лише сухими офіційними положеннями, які відчужено сприймаються більшістю населення. Тому й юридичні наукові праці, й правова публіцистика, й твори мистецтва з правової проблематики мають демонструвати життєвий сенс права, його невід'ємну від буття людини природу. Назріла потреба у відповідальних аргументованих публічних дебатах найкращих фахівців з права, які б демонстрували дійсну повагу до прав співрозмовника і до права в цілому на протигагу сучасним телевізійним політичним шоу. Саме такі форми, засновані на нормах сучасного правового дискурсу, мають сприяти подоланню і підвищеній конфліктності (особливо в політичній сфері), і анархічному відчуженню від влади, а також допомогти в знаходженні ціннісного консенсусу (або хоча б компромісу), необхідного для визначення соціального ідеалу.

Ставлячи перед правовим вихованням завдання створення інструментарію по донесенню до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей ми тим самим підкреслюємо зміщення акцентів правового виховання з забезпечення правомірної поведінки громадян на формування і розвиток правової культури особистості і суспільства. У межах цього завдання потрібні як відтворення системності традиційних засобів і методів правового виховання, таких як правовий всеобуч, пропаганда права, правова просвіта та ін., так і активне включення в систему правового виховання більш емоційно насичених засобів, таких як засоби масової інформації та художня література.

Не можна не визнати, що в засобах масової інформації проводяться бесіди на правові теми, дискусії з актуальних питань політико-

правових відносин, тематичні передачі (особливо слід відмітити роль у формуванні правової культури таких телепередач, як «Судові справи», «Федеральний суддя»), коментарії нового законодавства та ін. Проте їх дуже мало і в умовах комерціалізації та політизації нашого життя акцент в них часто зміщується з формування правових цінностей на «зведення рахунків» з політичними опонентами.

Важливу роль у формуванні правової культури суспільства відіграють такі засоби масової інформації, як газетна стаття, театральні постанови, кіно та телебачення. Проте більшості публікацій і сценаріїв фільмів не вистачає глибини і всебічності при дослідженні проблеми виховання почуття поваги до прав і свобод людини, роз'яснення нової ролі права в житті людей. У них, на жаль, правовиховний ефект переважається сенсаційністю, жорстокістю та технологією злочину. Не сприяє розвитку правової культури і демонстрація безтурботного і солодкого життя багатих людей з їх неповагою до закону і безкарністю. Традиційно ступінь правової культури суспільства відображується в художній літературі. У ній правові відносини відображуються на рівні почуттів, тому художні образи справляють вплив на свідомість і сприяють підвищенню правової культури. Однак так було у класичній вітчизняній літературі. У сучасній художній літературі виховний і пізнавальний характер змінюється на розважальний. Вона не виправдовує свого призначення у формуванні правової культури суспільства, хоча на цю місію художньої і наукової літератури звернув увагу ще на початку ХХ ст. Б. Кістяківський¹.

Як уже зазначалося, знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або — більш широко — правових текстів, тобто таких, в яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Проте вплив правового виховання на формування саме цього елемента правової культури майже не досліджено. Більш того, в менталітеті народу склалася тенденція недооцінювання ролі закону в житті суспільства, прагнення, там де можливо, його обійти. Тому найважливішим завданням правового виховання на цьому рівні є формування поваги до закону як необхідної форми опосередкування людських відносин. Певною мірою нігілістичне ставлення до закону як до чогось другорядного і необов'язкового іноді підтримується невдалою пропагандою нового праворозуміння, в основі якого полягає розрізнення права і закону.

¹ Кістяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Текст] / Б. А. Кістяковский // Вехи. Из глубины. — М. : Правда, 1991. — С. 126.

Мається на увазі ситуація, коли ця дійсно цінна ідея інтерпретується таким чином, що за поняттям «право» закріплюються лише позитивні якості, а за поняттям «закон» — негативні. Тут ученим-юристам слід пам'ятати про свою відповідальність за власні тексти, тому що саме вони складають певний рівень правової культури суспільства і мають виховний вплив на правосвідомість та правову поведінку громадян.

Не слід забувати про виховний ефект і самих законів та нормативно-правових актів узагалі. Закони, які відповідають пануючим у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу, тобто є «правовими», виконуються добровільно і викликають не тільки повагу до себе, а й сприяють формуванню поваги до законів як таких. І навпаки, неправові закони викликають обурення у населення і сприяють формуванню негативного ставлення до законів взагалі і до влади, воля якої втілюється в законодавстві.

Підвищення вимог до юридичних текстів з боку юридичної спільноти може розглядатися як форма її правового самовиховання. Ці вимоги стосуються як ціннісного змісту текстів (наукових і законодавчих), так і їх форми. Тому принципи внутрішньої моральності права, сформульовані Л. Фуллером¹ (закони мають бути загальними, опублікованими, передбачуваними, зрозумілими, несуперечливими, здійсненними, постійними тощо), повинні сприйматися усіма юристами як аксіоми.

Правове виховання має сприяти формуванню уявлень про природу права. Зокрема, важливою особливістю права, розуміння якої підвищує нашу правову культуру, є те, що правові норми, закони можуть застарівати, відставати від вимог життя, тому мають постійно вдосконалюватися. Однак доки вони не перетворені, вони обов'язкові до виконання, і ніякі посилання на «совість», «корисливість», «практичну доцільність» неприпустимі.

Дійсно культурна у правовому відношенні людина не повинна бути сліпим фанатиком права. Вона має критично ставитися до закону, бачити його недоліки, вчитися правильно тлумачити його, проте ніяке тлумачення закону не повинно призводити до його порушення.

Результуючим елементом правової культури виступає юридична діяльність (в тому числі правотворча, правозастосовна, правоохоронна), основу якої створює правова компетентність. Остання формується в рамках як правової соціалізації особистості (правового виховання в широкому сенсі), так і власне правового виховання. Воно діє на суб'єкта

¹ Фуллер, Л. Л. Мораль права [Текст] : пер. з англ. / Л. Л. Фуллер. – Київ : Сфера, 1999. – С. 45–93.

зі свідомого і мотиваційного (вольового) боку, підтримуючи об'єктивний (зовнішній) і суб'єктивний (внутрішній, виховний) аспекти формування особистості. У цьому аспекті правової культури правове виховання виступає як структурний елемент механізму правової дії, а також як засіб дії на правову свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин.

Основи правової діяльності закладаються у сфері як професійної, так і непрофесійної правової освіти, яка поєднує в собі функції правового навчання і правового виховання. Ці дві функції перебувають у відносинах певної самостійності і взаємовпливу. Навчання передбачає накопичення теоретичних і практичних знань, умінь, навичок, виховання сприяє розвитку особистості з позицій формування її правової культури, що безпосередньо визначає рівень правової культури суспільства¹. В будь-якій правовій культурі істотним чинником її відтворення виступає професійна юридична освіта. Правова освіта існує в межах певної правової культури, справляє вплив на правову культуру і випробовує цей вплив на собі. Тому вона не може обмежуватися лише наданням правової інформації, а повинна бути спрямована і на формування певного типу особистості, яка вміє застосовувати одержані знання і робить це з особливою повагою до права. Саме юристи є основними носіями правової культури в суспільстві. І хоча вони не можуть бути ізольовані від усього суспільства, його культури, головна відповідальність за буття права і формування та функціонування правової культури лежить саме на них. На результуючому рівні формування правової культури їх роль як суб'єктів правовиховної діяльності виявляється як у безпосередньому впливі на правосвідомість і правову діяльність громадян, з одного боку, і своїх колег — з другого, так і у формі правового самовиховання, через постійне підвищення правової компетентності і формування морально-вольових якостей ставлення до права як «найсвятішого, що є у бога не землі» (І. Кант).

У нашій країні існує велика й розгалужена система професійної юридичної освіти. Зараз в Україні функціонує близько 288 ВНЗ (разом з окремими підрозділами), які видають диплом юриста. Це приблизно стільки, скільки у всій Європі в цілому. Для порівняння: у 1991 р. в Україні було лише п'ять ВНЗ, які готували юристів². Існуючий рівень

¹ Певцова, Е. А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX–XXI веков [Текст] / Е. А. Певцова. – М. : Изд. дом «Новый учебник», 2003. – С. 105.

² Юридическое образование в Украине нуждается в немедленной реформе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotostudy.com.ua/news/862.html>.

підготовки юристів у багатьох ВНЗ України не задовольняє сучасним вимогам і потребує вдосконалення. Хоча в ідеалі навчання в спеціальних юридичних навчальних закладах дає можливість людям не тільки одержати професійні правові знання, а й виробити навички нормотворчої і правозастосовної роботи відповідно до цих знань.

Не можна також недооцінювати правовиховний вплив на правотворчу і правозастосовну діяльність та активність громадян у межах інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство та його інститути є не менш важливим суб'єктом правового виховання, ніж держава та її органи.

Усі розглянуті рівні правової культури пов'язані між собою, як пов'язані й відповідні їм засоби і форми правового виховання, що забезпечують її формування і відтворення. Оскільки правове виховання детермінує правову практику, то воно повинно будуватися на основі загальнолюдських і національних цінностей. У зв'язку з цим слід погодитися з виділенням найближчої, проміжної та кінцевої мети правового виховання. До першої відносять формування системи правових знань, до другої — формування правової переконаності, до третьої — формування мотивів і звичок правомірної поведінки¹. Послідовний аналіз цих завдань дозволить розкрити ще один аспект ролі правового виховання в процесі формування правової культури.

Одним із першорядних завдань правового виховання громадян України є оволодіння необхідними правовими знаннями, формування когнітивної сфери правової свідомості. Важко, звичайно, досліджувати вплив правових знань «взагалі» на правові переконання і вчинки, хоча не може бути жодного сумніву в тому, що вони не байдужі для сфери правосвідомості. У сучасному суспільстві з його напруженими суспільними відносинами, в які включено особистість, з небувалим зростанням потоку інформації правова свідомість особистості не формується стихійно, без участі знань. Без правових знань не може бути правосвідомості. Тому в наш час виховна функція правових знань, безсумнівно, вимагає нового аналізу. Тут ми лише вкажемо на ті основні сфери, в яких правові знання можуть спонукати до правових міркувань, впливати на поведінку людей, їх правову культуру.

По-перше, знання права, виробляючи наукове уявлення про його джерела, характер і функції, може впливати на формування раціонального ставлення до правових цінностей сучасного українського суспіль-

¹ Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, методика, критерии измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 26.

ства і власної правової поведінки, полегшуючи корекцію цієї поведінки в напрямі, необхідному для системи суспільного виховання.

По-друге, для свідомої регуляції правової поведінки використовуються знання про актуальну правову практику, суперечності і конфлікти, правові потреби і прагнення суспільства. Це має важливе значення для задоволення потреб не тільки у правовій практиці сьогодення, а й здатності «вказувати шлях» людині завдяки постановленню перед нею правових проблем і цим самим впливати на її поведінку.

По-третє, правові знання не тільки допомагають усвідомити правові цінності і принципи, а й розкривають їх зміст. Без цих знань багато правових понять можуть залишитися неясними, а тим самим виявитися поза сферою практичного інтересу і застосування в особистому поводженні. До числа таких понять можуть бути віднесені, наприклад, поняття рівності всіх перед законом, невіддільність прав і обов'язків, справедливість, законність та ін. Орієнтація в цих проблемах необхідна не тільки для формування певної позиції, а й для придбання необхідної компетенції у правових оцінках, рятування від примітивних, стереотипних думок та узагальнень.

Правові ідеї і уявлення не віддільні від правових емоцій і почуттів. Як у суспільній, так і груповій та індивідуальній правовій свідомості вони найтіснішим чином переплітаються і взаємодіють. Завдання правового виховання полягає у тому, аби ці ідеї і почуття не суперечили один одному, а взаємно підкріплювали і збагачували один одного. Саме на підставі такої єдності правових знань та правових почуттів і формуються правові переконання.

Повноцінний процес правового виховання вимагає посиленої уваги до розвитку правового почуття, а це можливо лише на підставі і у взаємозв'язку з іншими високими соціальними почуттями. Мабуть, така діяльність збігається за спрямованістю та способами дії з громадянським вихованням. Спираючись на матеріали психологічної науки, можна стверджувати, що кожне сприйняте людиною явище (не тільки особистого, а й суспільного життя) має конкретно-чуттєву природу. І її реакція на ту чи іншу подію навколишньої дійсності залежить від якості виниклих емоцій, розбуджених відчуттів, які самі неабиякою мірою зумовлені стійкими формуваннями психіки людини. Почуття — одна з основних форм віддзеркалення дійсності, що відображає суб'єктивне ставлення людини до задоволення своїх потреб, відповідності або невідповідності чого-небудь її уявленням.

Існує тісний взаємозв'язок між почуттями людини та її поведінкою як суб'єкта права. Ще стародавні римляни підкреслювали, що право слабке без моральних почуттів. По-перше, абсолютно очевидно, що для суспільства має вирішальне значення, з якого приводу людина може відчувати, наприклад, гнів: у зв'язку з виявленням порушень законності чи тому, що не вдалося безкарно порушити закон? Які плани породжують у неї бажання досягти чесного успіху чи вчинити правопорушення? Навіть найтаємніші переживання можуть послужити підставою та рушійною силою і для благородної, самовідданої суспільної діяльності, і для небезпечних, шкідливих суспільству протиправних виявів. Найбільш неприпустимі з них передбачаються відповідними заборонними нормами. При цьому дуже важливо враховувати, що почуття формуються і виявляються не тільки щодо закону, тієї чи іншої правової норми, а й разом із цим стосовно певних явищ. Маються на увазі і стійкі, повторювані, звичні для даної людини реакції, і ситуативні. Стійкі реакції виникають у процесі виховання, їх можна вважати значною мірою визначальними, базовими щодо так званих сьогохвилинних.

Слід підкреслити, що зовнішній, соціально контрольований вияв залежить від зовнішніх обставин не більшою мірою, ніж від усього попереднього життя суб'єкта, сформованого ним духовного світу, того внутрішнього стану, в якому індивід наблизився до моменту конкретного вибору. Отже, правова вихованість як суб'єктивний стан має забезпечуватися гуманістично розвиненою емоційно-правовою сферою.

Ставлення суб'єкта до права в цілому як внутрішньо освоєної цінності, окремої норми права (групи норм), що має значення в даний період його життєдіяльності, того чи іншого явища дійсності (або їх сукупності), стійкі почуття — усе це зумовлює поведінку людини, її вибір в обставинах, що склалися, і сприяє правомірному або протиправному поведженню в суспільстві та вирішенню внутрішнього конфлікту, якщо той виникає. Отже, повноцінний розвиток правового почуття можливий лише на підставі або у взаємозв'язку з іншими високими соціальними почуттями і збігається з вихованням громадянських відчуттів.

Формування правомірної поведінки і високої правової активності як кінцева мета правового виховання громадян, крім глибоких наукових знань і твердих правових переконань, вимагає також оволодіння вміннями і навичками діяти в правовій сфері. Тому третє завдання правового виховання громадян полягає у формуванні таких практичних умінь і навичок. Правова активність є різновидом соціальної активності як вищої форми вияву активності суспільних суб'єктів, що виражається

в особливо соціально значущій діяльності. Правова активність виявляється в широкому й ефективному використанні правових засобів у всіх сферах практичної діяльності суб'єктів, боротьбі за додержання законності і правопорядку.

Відомо, що недостатня правова активність громадян і посадових осіб найчастіше зумовлена незнанням законних способів захисту прав та інтересів, а також відсутністю практичних навичок здійснити такий захист. У процесі правового виховання всіх груп громадян у тому чи іншому ступені необхідно формувати навички у цій сфері. Такі навички повинні базуватися на знанні як господарського, так і процесуального права, вмінні користуватися правовим матеріалом, що припускає чіткі уявлення про систему права України, знання видань, в яких публікується відповідний правовий матеріал, уміння зрозуміти зміст законодавчих актів і норм та правильно застосувати їх на практиці. Вони припускають також практичні вміння в кожному необхідному випадку забезпечити охорону і захист порушених прав.

Визначаючи місце і роль правового виховання в процесі формування правової культури особистості і суспільства, слід визнати, що сучасну теорію правового виховання в Україні ще не сформульовано. Поясненням цьому може слугувати те, що в процесі руйнування старої правової системи і прагнення вийти на рівень світових стандартів відбулися недооцінювання значення правового виховання і прагнення представити проблеми правового виховання такими, що мають другорядний характер, втрата управлінського характеру правового виховання і його цілеспрямованості. У результаті цього створився певний розрив між теорією і практикою. Тому зосередимося на методологічних аспектах формування такої теорії, яка могла б забезпечити теоретичні і практичні аспекти становлення національної правової культури.

У цьому контексті звернемося спочатку до питання про те, на яких наукових знаннях повинна базуватися така теорія правового виховання. Розвиток теорії і практики правовиховної діяльності, а також соціальні очікування, які з нею пов'язуються, визначають самостійне значення правового виховання як галузі наукових знань, що вимагає чіткого відмежування її від близьких і суміжних галузей знань¹.

Виховання як суспільне явище — це спеціально організований процес цілеспрямованого формування світогляду, ставлення до життя,

¹ Науменкова, К. В. Проблемы правового воспитания граждан России на рубеже веков [Електронний ресурс] / К. В. Науменкова. – Режим доступу: <http://tsu.tmb.ru/nu/kon/arhiv/2004/kon22.03/sek1/13.htm>.

поглядів і переконань, а діяльність з організації і здійснення виховного процесу є педагогічною діяльністю. Правове виховання являє собою різновид педагогічної діяльності, що спрямована на формування певної сфери свідомості — правової свідомості. Тому, природно, теорія і практика правового виховання широко використовують дані педагогіки і спираються на її висновки. Разом з тим теорія правового виховання не зводиться до педагогіки. Особливості правових явищ — самого права, правозастосовної та правоохоронної діяльності, що формують правосвідомість і правову культуру, саме правосвідомість як відносно самостійна форма суспільної свідомості — досліджуються юридичною наукою. Для оформлення правового виховання в самостійну галузь знань, звичайно, недостатньо використання конгломерату даних педагогічної та юридичної наук. Напрямок розвитку цієї теорії бачиться у творчому переломленні досягнень педагогічної науки, розроблених нею принципів і методів для найефективнішого освоєння юридичних знань, формування правових переконань і впровадження правової культури, тобто у створенні правової педагогіки як науки про методологію, принципи, прийоми, методи формування правової культури індивідів та їхніх груп (необхідність створення правової педагогіки уперше було обґрунтовано в «Основах правової педагогіки» І. Рябка¹, що являє собою цінний підхід до розв'язання цієї проблеми). Теорія правового виховання входить до теорії виховання як складова частина, подібно до теорії морального, естетичного та інших видів виховання. Сама ж теорія виховання становить спеціальну галузь педагогічної науки. Тільки в цьому сенсі можна казати про теорії правового виховання як про педагогічну науку.

До теорії правового виховання належать проблеми структури, планування, координації та керівництва правовиховним процесом, оскільки організація виховання становить частину педагогічних проблем, нерозривно пов'язаних з методологією і методикою виховного процесу. Специфічними для теорії правового виховання є проблеми виховної ролі самого права, а також проблеми впливу правоохоронної і правозастосовної діяльності державних органів і громадських організацій на процес формування правової культури. Якщо розглядати правове виховання як цілеспрямовану діяльність, то розроблення ефективних прийомів і методів цієї діяльності стає не просто важливим, а й основним теоретичним і практичним завданням.

¹ Рябко, І. Ф. Основи правової педагогіки [Текст] / І. Ф. Рябко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973; Головка, Н. І. Правова педагогіка [Текст] : навч. посіб. / Н. І. Головка. – К. : МАУП, 2007.

Уявляється, що саме це визначає специфіку даної галузі наукових знань, її самостійне значення, і це положення має стати критерієм відбору і підходу до даних інших наук, що використовуються теорією правового виховання. Наукові висновки таких наук, як філософія, політологія, соціологія, психологія, етика, повинні використовуватися не самі по собі, а оскільки вони необхідні для обґрунтування вибору і сприяють розробленню правовиховних принципів і методів, які найефективніше забезпечують трансформацію правових вимог у поведінці людей.

Заслуговує на увагу розгляд питання про співвідношення теорії правового виховання і соціології права. Соціологи активно досліджують проблеми, що безпосередньо стосуються правового виховання, наприклад, проблему формування поваги до права. Соціологічними методами в процесі цього дослідження вивчалися рівень правової поінформованості громадян, ставлення їх до права, джерела правової інформації та ін. Досліджуючи особливості і рівень правосвідомості окремих контингентів, вони підходять до вивчення результатів правового виховання, шукають способи виміру його ефективності. Без цих знань неможливе розроблення загальнометодологічних принципів і конкретних методик правовиховної діяльності для окремих категорій тих, що виховуються.

Крім соціології права, проблемами правового виховання займається й кримінологія. Розробляючи системи державних і суспільних заходів попередження злочинності, кримінологи вивчають особу злочинців, ціннісні орієнтації і соціально-правові настанови громадян, у структурі особистості яких є криміногенні чинники. Виявивши дефекти правосвідомості в цих групах, кримінологи визначають напрям правовиховних зусиль при роботі з ними. Ці дані становлять значну цінність для теорії правового виховання і повинні бути використані при підготовуванні фахівцями конкретних методик правового виховання окремих контингентів.

Таким чином, до теоретичних проблем правового виховання слід віднести проблеми його сутності, співвідношення виховання з іншими суб'єктивними та об'єктивними чинниками, що впливають на правову культуру, встановлення місця правового виховання у системі виховання громадян, його взаємозв'язку з іншими напрямами виховання тощо. Розуміння правового виховання як цілеспрямованої діяльності безпосередньо орієнтує на дослідження об'єкта правовиховних зусиль (правову культуру даної групи), мети та спеціальних за-

вдань з виховання цієї групи, а також на дослідження найефективніших прийомів і методів виховання стосовно особливостей тих, що виховуються.

Осмислення принципів правового виховання дає можливість побачити, які наукові теоретичні ідеї і методологічні вимоги лежать в основі цього виховання і як вони впливають на формування правової культури. Суворе додержання цих принципів на практиці дозволяє знаходити ефективні організаційні форми, засоби, методи та прийоми правового виховання громадян України, що відповідає інтересам суспільства, допомагає правильно і доцільно організувати всю правовиховну діяльність.

Правове виховання українських громадян, аби досягти своєї мети — формування правової культури суспільства і кожної особистості — має здійснюватися на основі двох груп принципів, де першу групу становлять принципи, що розкривають сутність, специфічність, правовий характер даного процесу виховання, а другу — принципи, що лежать в основі організації і функціонування цього процесу.

До першої групи належать такі принципи: а) *принцип державно-вольового характеру правового виховання*, який полягає насамперед у тому, що правове виховання громадян становить один з найважливіших напрямів культурно-виховної функції Української держави і здійснюється за допомогою впровадження у правосвідомість людей правових приписів, що виражають державну волю українського народу; б) *принцип нормативно-правового характеру правового виховання*, що полягає у закріпленні у правосвідомості тих, хто виховується, знань, що мають нормативний характер, а тому виявляються у вигляді певних моделей поведінки, які пропонуються законом і забезпечуються державою; в) *принцип нерозривного зв'язку правового виховання із законністю і правопорядком*, який полягає у тому, що, з одного боку, процес виховання як засіб формування знань про українське право і вироблення поваги до законів усіляко сприяє зміцненню законності і правопорядку, а з другого — суворе і неухильне додержання законів і Конституції України сприяє справі правового виховання і активізує правову самовиховну роботу.

До другої групи належать принципи, на основі яких має організовуватися, проводитися і здійснюватися процес правового виховання.

Принцип цілеспрямованості. Мета, що стоїть перед правовиховною діяльністю, полягає у забезпеченні свідомого, заснованого на широких правових знаннях і твердих правових переконаннях, активної право-

мірної поведінки шляхом вирішення конкретних завдань з формування правової свідомості громадян, їх груп і всього суспільства в цілому. Ця мета несе на собі подвійне функціональне навантаження. З одного боку, навантаження безпосереднього і конкретного завдання всієї практичної правовиховної діяльності, а з другого — кінцевого результату цієї діяльності. У другому випадку мається на увазі сформована правосвідомість із глибоко вкоріненою системою стійких правових почуттів, ідей, принципів, переконань, настанов і цінностей, що стала ефективним регулятором поведінки людини у сфері правових відносин. Тільки ясне і чітке розуміння цієї мети, постійне прагнення її здійснення гарантують правильний напрям усього процесу правового виховання, активізують та підвищують його дієвість.

Принцип точно витриманої науковості. Він припускає насамперед відповідність правовиховної діяльності останнім досягненням науки, в першу чергу науки юридичної. Сутність цього принципу полягає в науковому аналізі правової діяльності, конкретно-історичному підході до оцінювання явищ і процесів правового характеру. Базуючись на принципі науковості, процес правового виховання повинен будуватися в суворій відповідності з українськими законами, які самі у свою чергу мають становити осередок науковості.

Принцип системності, послідовності та наступності. Цей принцип багато в чому визначає ефективність організованого правового впливу на громадян України. Правовиховний процес не може зводитися до простої суми різних, найчастіше розрізаних заходів, а повинен являти собою комплекс заходів правового впливу на свідомість і почуття наших громадян, що є однією з найважливіших методологічних вимог до всієї правовиховної роботи. Проведення в життя даного принципу припускає безперервність правовиховного впливу на тих, що виховуються (індивідів, суспільні групи), поступовість у формуванні правових переконань і навичок і звичок правомірної поведінки, наступність у закріпленні правових знань та вмій.

Принцип органічного зв'язку правовиховного процесу з повсякденним життям. Дієвість правовиховної роботи залежить у першу чергу від того, як вона враховує факти і події повсякденного життя, як відгукується на вимоги сьогодення. Правове виховання громадян дає позитивні результати в тому разі, якщо ті, хто виховуються, розуміють роль права в ефективному регулюванні проблем повсякденного буття, якщо вони на аналізі конкретних правових установлень, що регламентують ті чи інші сфери повсякденного життя, перекона-

ються, що право активно сприяє, допомагає розв'язанню складних проблем дійсності, наскільки воно міцно злине з життям, проникнуло до нього.

Принцип всеохоплюючого характеру процесу правового виховання означає, що правовим вихованням громадян повинні бути охоплені всі верстви населення нашої країни і люди різного віку. До сфери правового виховання включені люди, що додержуються українських законів, а також особи, що порушують їх. Так, різні групи населення охоплюються такими формами правового виховання: 1) професійна юридична освіта; 2) правове виховання державних службовців, керівників господарських органів; 3) правове виховання активу громадськості; 4) правове виховання широких народних мас; 5) правове виховання молоді; 6) правове виховання і перевиховання правопорушників у процесі правозастосовної діяльності суду, прокуратури, органів МВС тощо. Якщо першу з названих груп становлять форми професійної підготовки кадрів юристів, то інші п'ять груп — форми правового непрофесійного виховання. Перші п'ять груп становлять у своїй сукупності форми правового виховання законослухняних громадян, а остання, шоста група являє собою форми правового виховання порушників закону.

Принцип суворого врахування вікових та інших індивідуально-особистісних особливостей громадян, конкретний підхід до кожного з них. Добре знання індивідуально-особистісних якостей тих, що виховуються, їх уроджених і придбаних особливостей дають можливість усунути багато прорахунків у обранні форм, засобів і методів правовиховного впливу. Цей принцип дуже важливий, тому що індивідуальні розходження людей досить різноманітні і великі. Тільки різноманітних якостей особистості налічується близько 1600. У правовиховній роботі необхідно враховувати такі специфічні риси громадян, як вік, стать, освіта, соціальний і родинний стан, професія тощо. Важливо також вивчити психологічну структуру особистості і вхідні до неї спрямованість, характер, здатності, задатки, інстинкти, темперамент, особливості протікання пізнавальних процесів. Вихователь повинен бути добре обізнаний про динаміку формування інтересів, ступінь сугестивності, самоконтролю і активності особистості. Треба також ретельно і всебічно проаналізувати життєвий досвід людини (смаки, уявлення, переконання, звички, духовні цінності, настанови тощо), ступінь сформованості правосвідомості, безпосереднє коло спілкування індивіда (сім'я, виробництво, товариші) і под. Маючи уявлення про всі ці особливості і якості,

вихователь може передбачати, як поводитиметься людина, включена у сферу правовиховної діяльності. Це допоможе вчасно попередити небажані, неправомірні вчинки з боку громадянина і стимулювати бажану, правомірну поведінку. Якщо в ролі того, хто виховується, виступає та чи інша суспільна група, вихователь повинен з'ясувати, які мікроклімат і духовна атмосфера в цій групі, який рівень розвитку групової психології (взаємні оцінювання, домагання, симпатії, антипатії, групові звички, настанови, думки, погляди та настрої).

Принцип поєднання вимогливості і поваги до особи того, кого виховують, значно підвищує ефективність правовиховного впливу. Якщо вихователь вірить у можливість громадянина і довіряє йому, то останній усіляко намагається виправдати цю довіру. Виходячи зі своєї багаторічної практики, А. Макаренко писав: «Моїм основним принципом... завжди було: якнайбільше вимоги до людини, але разом з тим й якнайбільше поваги до неї»¹. Довіра не виключає, а припускає вимогливість до тих, кого виховують, тому що у високій принциповій вимогливості, на наш погляд, виявляється в той же час повага до людської особистості. Цього принципу необхідно додержуватися в процесі правового виховання громадян, що дотримуються законів України, і громадян, які з тих чи інших причин порушили їх. Правове виховання людей у процесі правозастосовної діяльності державних органів протікає як у перебігу організації і здійснення самої цієї діяльності, так і через призначуване правопорушнику покарання, шляхом застосування до нього відповідних санкцій. У цьому разі відбувається деяка зміна співвідношення між вимогливістю і довірою до громадянина. Прямо пропорційно порушеним правовим нормам зростає вимогливість до правопорушника і скорочуються повага та довіра до нього. Однак у кожному разі гуманне ставлення до особистості зберігається і є в наявності.

Принцип поєднання методів переконання, заохочення та примусу. За допомогою цих методів вихователь впливає на правосвідомість людини та її правову культуру. Методи переконання, заохочення та примусу застосовуються в будь-якому виховному процесі. Однак тільки процесу правового виховання притаманний державно-владний, державно-правовий характер цих методів. Така особливість багато в чому визначається специфічністю правових норм, організація і забезпечення яких становлять першочергове завдання всієї правовиховної

¹ Макаренко, А. С. Сочинения [Текст] : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Изд-во АПН СССР, 1958. – Т. 5. – С. 229.

діяльності. Особливість правових норм, що відрізняє їх від будь-яких інших соціальних норм, полягає у вказівках, що містяться в них, на несприятливі юридичні наслідки недодержання цих норм, за допомогою чого держава має можливість суворо регламентувати поведінку людей у всіх сферах суспільного буття. Між зазначеними правовиховними методами існує складний діалектичний взаємозв'язок, обумовлений їхньою загальною спрямованістю і єдністю цілей. Якщо метод переконання як метод правового виховання громадян звернено до всіх громадян України, що не порушують закон, а метод державного заохочення тільки до осіб, що сумлінно виконують покладені на них обов'язки, і до осіб, які здійснюють корисні для держави діяння, що перевершують звичайні вимоги, то процес правового виховання правопорушників засновано на методі державного примусу, що використовується винятково органами, спеціально вповноваженими державою застосовувати закони України до осіб, що порушують їх (суд, прокуратура, органи МВС тощо). І все ж таки основним методом правового виховання громадян завжди були і залишаються переконання, виховання глибокої поваги до закону, права, оскільки «найголовніший шлях людського виховання є переконання, а на переконання можна тільки діяти переконанням»¹.

Розглянуті зміст, завдання, принципи правового виховання зумовлюють необхідність виділення первинних структурних елементів, які треба сформувати в індивідуальній правосвідомості. До них, на наш погляд, належать: а) знання системи основних правових приписів, що охоплюють усі сфери буття людини, правильне розуміння і з'ясування їхнього змісту та значення; б) глибока внутрішня повага до права як ефективного регулятора суспільних відносин; в) уміння самостійно застосовувати одержані правові знання на практиці; г) звичка поводитися у точній відповідності із правовими нормами; г) міцний і стійкий духовний правовий імунітет (несприйнятливість) до зараження будь-якими видами деформації правосвідомості і правової культури. Ці компоненти в остаточному підсумку можуть слугувати критеріями оцінювання ефективності правового виховання, що забезпечують йому центральне місце у формуванні правової культури громадян України.

Сукупність цих компонентів індивідуальної правосвідомості утворює складну світоглядну і психологічну настанову особистості,

¹ Ушинский, К. Д. Собрание сочинений [Текст] : в 11 т. / К. Д. Ушинский ; редкол.: А. М. Еголин (гл. ред.), Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский (сост. и подгот. к печати). – М. ; Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. – Т. 2. – С. 28.

що виявляється в постійній готовності людини активно застосовувати правові знання в соціальній дійсності. Саме рівень стану цієї готовності до цілеспрямованого застосування правових знань і вмінь є основним показником ефективності правовиховного впливу на правосвідомість індивіда, його правову культуру. Висока правова культура особистості стає внутрішньо стійкою основою правильної правової орієнтації у складній правовій дійсності. Це та дороговказна нитка, що дає людям можливість глибоко розуміти перебіг і перспективи правового розвитку, правильно розбиратися в різних правових ситуаціях і орієнтуватися у сфері правовідносин, свідомо будувати поведінку відповідно до системи правових цінностей і норм нашої держави.

Вся система правового виховання повинна бути орієнтована на формування у наших громадян цінностей демократії, правової і соціальної держави, які обумовлюють відповідну національну правову культуру, що відповідає загальнолюдським цінностям та прагненням, сприяє всебічному забезпеченню прав і свобод особистості, розквіту громадянського суспільства. Українці в цілому визначають себе прибічниками демократії: за даними соціологічного дослідження «Цінності — грудень 2006» (опитування «Ціннісні орієнтації населення — 2006» як складова проекту «Світове дослідження цінностей» (World Values survey, керівник — Р. Інглеарт, керівник в Україні — О. Балакірева) проводилося в усіх областях України, Автономній Республіці Крим та м. Києві, у 124 населених пунктах (64 містах та 60 селах) методом індивідуального інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання респондента, в перебігу якого було вивчено соціально-політичні настрої 2032 респондентів, у тому числі 691 молоді людини віком від 18 до 35 років), демократію як найбільш бажаний тип державного устрою для України сприймали 83 % серед усіх опитаних віком старших за 18 років, при цьому на Заході країни таких було 90 %, на Сході — 80 %, на Півночі — 75 %. За віковими характеристиками великих відхилень не спостерігалось: «скоріше, доброю» та «дуже доброю» таку політичну систему вважали 86 % серед 18–28-річних та 18–35-річних, 83 % — серед 36–49-річних, 82 % — серед старших за 50 років¹.

¹ Головенько, В. А. Готовність української молоді до розбудови громадянського суспільства в країні [Текст] / В. А. Головенько // Укр. соціум. — 2008. — № 4 (27). — С. 155.

З цими даними корелюються дані, що були отримані соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва протягом 2004–2012 рр. (див. таблицю)¹.

**Ставлення населення України
до демократії та авторитаризму (динаміка, 2004–2012)**

	Трав. 2004	Жовт. 2006	Черв. 2007	Груд. 2009	Жовт. 2010	Квіт. 2012
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,0 %	53,5 %	42,8 %	36,6 %	46,9 %	50,9 %
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	23,0 %	20,8 %	21,5 %	30,0 %	19,1 %	19,6 %
Для такої людини, як я, немає значення, демократичний режим у країні, чи ні	18,0 %	10,9 %	17,7 %	17,0 %	15,7 %	18,3 %
Важко відповісти	18,0 %	14,0 %	18,0 %	16,4 %	18,3 %	11,2 %

Останнє дослідження було проведене з 30 березня по 4 квітня 2012 р. Було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як стратифікована, багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Опитування здійснювалося у 132 населених пунктах (із них 79 міських та 53 сільських поселення). Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

Ці дані свідчать про те, що при організації правовиховної діяльності слід усвідомлювати, що правова культура українського суспільства повинна бути демократично спрямованою, бо демократія виявила себе найефективнішою формою правління в історії людства, вона відповідає ментальності українського народу і сприяє розв'язанню тих проблем, що з'явилися у світі останніми роками. Зрозуміло, що досягти відразу такого позитивного результату неможливо, але треба рухатися цим шляхом.

¹ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]: Соціологічні опитування. Держава. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=612.

Розглядаючи правове виховання як підвалину демократичного, правового розвитку українського суспільства, вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на проблему формування у громадян культури прав людини. Культура прав людини — складова частина культури духовної, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, психологічних відчуттів, заснованих на визнанні та повазі гідності людини, її прав і свобод, практичних навичок і вмінь їх реалізовувати та захищати. Основним гуманістичним принципом, що її пронизує, є ідея поваги до прав і свобод, гідності і цінності людської особистості, дійсного їх додержання. Реальному втіленню цього принципу в Україні заважають різні чинники, зокрема антиподи культури прав людини і деформації правосвідомості.

Стан культури прав людини в Україні відображують результати дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. За даними на березень 2009 р., на запитання: «Які права Ви б назвали найважливішими?» — були одержані такі відповіді: базові права особистості — 58,8 %, політичні права — 4,9 %, соціальні та економічні права — 28,6 %, культурні права — 0,5 %, екологічні права — 0,7 %, важко відповісти — 6,4 %¹. Дослідження свідчить про низьке оцінювання значущості політичних прав, що може бути пов'язане з розчаруванням у політичній еліті та з низькою політичною активністю населення. На запитання: «Який спосіб захисту прав людини є найбільш ефективним зараз в Україні?» — найбільший відсоток відповідей прийшовся на звернення до Європейського суду з прав людини — 14,8 %, звернення до суду — 13,0 %, проведення акцій непокори (пікетування, голодування тощо) — 12,1 %, а найменший — на звернення до органів влади — 2,3 %, звернення до неурядових правозахисних організацій — 2,4 %, звернення до Уповноваженого Верховної Ради з захисту прав людини — 3,1 %, не мали власної думки з цього питання — 31,4 %². Наведені дані показують недостатню довіру до національної судової системи і спеціалізованих інститутів з захисту прав людини. Проте вони свідчать лише про думку щодо ефективності тих чи інших інститутів з захисту прав людини. Що ж стосується реальної готовності захищати власні права, то тут факти говорять про низьку культуру прав людини. На запитання: «До яких заходів Ви вдавалися для захисту Ваших порушених прав?» — відповіли: звернення

¹ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] : Соціологічні опитування. Права людини. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=446.

² Там само.

до суду — 18,1 %, звернення до адвоката — 10,8 % і звернення до органів влади — 7,6 %, найменший відсоток одержали такі відповіді: звернення до міжнародних організацій — 0,7 %, звернення до Європейського суду з прав людини — 2,2 %, проведення актів непокори — 2,5 %. Проте 58,8 % респондентів відповіли, що при порушенні їх прав не вдавалися до жодних заходів¹.

Взагалі слід зазначити, що наших людей більше турбують меркантильні проблеми, ніж захист прав людини. Про це свідчать і дослідження, які провела соціологічна служба Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 р. у 132 населених пунктах України. На питання «У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях)?» респонденти відповіли таким чином: у разі значного підвищення цін на найнеобхідніше (42,5 %); у разі не виплати зарплат (34,2 %); через низький рівень заробітної плати (29,2 %); протест проти масового скорочення робочих місць на якомусь підприємстві або в якійсь галузі (26,9 %); протест проти злочинності і беззаконня (21,6 %); протест проти свавілля місцевої влади (21,6 %). Лише 15,4 % респондентів взяли б участь у законних акціях протесту на захист прав людей, чії права були порушені².

Це свідчить про те, що правове виховання має бути спрямоване на обґрунтування цінності прав людини і формування настанов на захист власних прав та навиків активних дій за їх захистом.

У цілому ж можна констатувати той факт, що при правовому вихованні громадян у дусі ідей гуманізму, демократії, забезпечення їх прав і свобод, поваги до Конституції закладається фундамент національної правової культури як основи Української демократичної, соціальної, правової держави.

Таким чином, в умовах демократичної трансформації правової системи України цільовий акцент правового виховання зміщується із забезпечення правомірної поведінки особистості шляхом попередження і загрози застосування примусу на формування правових ідей, цінностей, принципів, настанов та їх застосування в правовій діяльності, тобто на формування правової культури. Як організована і цілеспрямована діяльність правове виховання стає не тільки чинником формування націо-

¹ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] : Соціологічні опитування. Права людини. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=446.

² Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] : Соціологічні опитування. Громадяни України. Протест. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=584.

нальної правової культури, а й необхідним елементом такої культури, засобом трансляції її цінностей і норм, закріплення вироблених механізмів захисту прав людини. Тому і у своєму змісті, і через систему засобів воно має враховувати особливості національної правової культури і намагатися компенсувати її вади, що історично склалися. На інтелектуально-ідеологічному і емоційно-психологічному рівнях воно спрямоване на специфічне для національної культури виправдання права, формування правового світогляду, важливими складовими якого є повага до прав людини, до Конституції та до права взагалі, загальнолюдські цінності, формування правових почуттів. Поряд з формуванням правової свідомості правове виховання поширюється на сферу забезпечення якості правових текстів, включаючи законодавчі акти та їх тлумачення (розуміння), та на сферу забезпечення якості правової діяльності, основу якої складає правова компетентність.

Завдяки правовому вихованню громадянин адаптується до тих норм, цінностей, законів, які існують у соціумі, набуває таких соціальних якостей, що необхідні людині для входження в суспільство як певну правову систему. Правове виховання сприяє формуванню такої національної правової культури, яку можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали права, гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві, відповідає прагненню українського народу досягти всебічного розвитку кожної особистості, кожної нації, що мешкають в Україні, забезпеченню мира і добробуту кожної сім'ї.

Інтегральним показником взаємодії правового виховання і правової культури на рівні суб'єкта права є правова вихованість, яка безпосередньо впливає на якість правової діяльності. В умовах формування демократичної, правової держави в Україні стратегічними напрямками правового виховання мають бути формування культури демократії та культури прав людини як складових національної правової культури.

4.5. Основні напрями оптимізації правового виховання в сучасній Україні

Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без правового виховання, за допомогою якого формується необхідний рівень правосвідомості, правової культури громадян і суспільства в цілому. Адже відомо, що саме правосвідомість та правова культура є

найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави і демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час формування правосвідомості та правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі українському, є складним і суперечливим завданням. З одного боку, як уже наголошувалося, створення демократичної, правової держави передбачає достатньо високий рівень правосвідомості і правової культури населення, працівників державних органів, а з другого — у трансформаційних умовах дезорганізація управління і поширення правового нігілізму, зростання корупції та злочинності вельми негативно впливають на правосвідомість і правову культуру. У зв'язку з цим проблема правового виховання, формування правосвідомості і правової культури в умовах перехідного суспільства істотно актуалізується, набуває характеру невідкладної, вимагає вжиття кардинальних заходів, від успішної реалізації яких багато в чому залежить успіх державного будівництва в Україні.

В умовах трансформації суспільства від тоталітаризму до демократії відбуваються також істотні зміни в його соціальній структурі, системі соціальних цінностей і пріоритетів, що не може не позначатися на характері сприйняття членами суспільства нових правових норм та на їхній правовій поведінці. Ситуація в пострадянських країнах, у тому числі в Україні, ускладнюється й тим, що політико-правові інститути, які здійснювали правове виховання і формування правової культури в цих країнах, у процесі трансформації були практично зруйновані. Тому одним із найважливіших завдань держави у цей період є створення нових демократичних політико-правових інститутів, які повинні займатися правовим вихованням населення.

Для того щоб діяльність цих інститутів з правового виховання була ефективною, необхідне цілеспрямоване, всебічне дослідження теоретичних і практичних проблем у даній сфері, що припускає обґрунтування нових підходів до організації правового виховання, розроблення загальної концепції механізму правового виховання, визначення основних завдань і напрямів його оптимізації в сучасних умовах.

Останнім часом різноманітні аспекти правового виховання і формування правосвідомості та правової культури перебувають у центрі уваги багатьох учених, зокрема таких правознавців, як В. Андрейцев, Ю. Битяк, О. Ганзенко, В. Головченко, І. Голосніченко, С. Демський, О. Денісова, І. Дмитрієнко, Ю. Калиновський, Н. Коваленко, Д. Колесніченко, М. Козюбра, О. Косаревська, А. Кутиркін, Т. Кушнірова,

3. Легуша, Л. Макаренко, Л. Марченко, М. Матузов, О. Менюк, І. Невважай, В. Оксамитний, І. Осика, Р. Подберезський, О. Пометун, В. Сальников, О. Семітко, А. Скуратівський, В. Стреляєва, Є. Татаринцев, В. Тацій, Ю. Тодика, Н. Удод, В. Черней, І. Яковюк та ін.¹ Водночас, як показує аналіз їх праць, здійснений в узагальнюючих роботах цього плану, що побачили світ останнім часом, та у підрозділах даної монографії, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правового виховання, обґрунтування завдань і напрямів його оптимізації в транзитивний період розвитку сучасної України залишаються поки що недостатньо розробленими.

Безпосередньо звертаючись до розгляду цього аспекту проблеми правового виховання, слід ще раз наголосити на тому, що правове виховання — це цілеспрямована діяльність з трансляції (передавання) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого².

Правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому. Поняття «правове виховання» є багатозначним. Його можна розглядати як у широкому, так і вузькому значенні. У широкому значенні воно означає не власне правове виховання, а правову соціалізацію людини, коли вона «виховується» навколишнім середовищем у цілому, усією юридичною практикою і поведінкою людей, посадовців — представників державного апарату в правовій сфері. У цьому разі соціалізація є об'єктивно спонтанним процесом трансформації індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному контексті, а до її найважливіших функцій відносять:

¹ Андрейцев, В. І. Правнича освіта в Україні: проблеми теорії та практики [Текст] / В. І. Андрейцев, В. В. Андрейцев. — К., 2000; Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. — Киев : Наук. думка, 1985; Кутиркін, А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України [Текст] / А. Кутиркін // Право України. — 2008. — № 3. — С. 122–125; Оксамитний, В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности [Текст] / В. В. Оксамитный. — Киев : Наук. думка, 1976; Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007; Семітко, А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс [Текст] / А. П. Семітко. — Екатеринбург, 1996; Татаринцев, Е. В. Правовое воспитание (методология и методика) [Текст] / Е. В. Татаринцев. — М. : Высш. шк., 1990; Тацій, В. Конституція України і правосвідомість юристів [Текст] / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. — 1998. — № 4 (15). — С. 44–54; Тодика, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] : монографія / Ю. Н. Тодика. — Харьков : Райдер, 2001.

² Баранов, В. М. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание [Текст] / В. М. Баранов // Теория государства и права : учебник / В. М. Баранов, В. П. Сальников и др. ; под ред. В. К. Бабаева. — М. : Юрист, 2002. — С. 318.

відтворення суб'єкта соціально-історичного процесу, забезпечення спадкоємності в розвитку культури і цивілізації, підтримку безконфліктного стану суспільства за допомогою адаптації суб'єкта до соціально-геродовища¹.

Як зазначалося у попередніх розділах монографії, особлива роль соціалізації в процесі формування правової культури в перехідних суспільствах, у тому числі в Україні, пояснюється тим, що перехідне суспільство є соціумом на етапі різких змін на макросоціальному рівні при достатньо малих змінах на мікрорівні. Такі раптові тектонічні зрушення в соціально-політичній, правовій, економічній та інших сферах закономірно викликають потребу в пристосуванні внутрішнього світу людини до змін, що відбуваються. Таке пристосування, у свою чергу, можна уявити як зміну (трансформацію) соціальних і правових цінностей, зразків поведінки, інтересів відповідно до принципово нової правової системи, характерної для актуального суспільно-політичного буття.

Складність соціалізації в перехідному суспільстві зумовлюється також тим, що у ньому зруйновані або тільки формуються інститути правової соціалізації, покликані виховувати індивідів у душі нової системи правових цінностей (яка сама залишається предметом гострих дискусій).

В ідеалі, формуючи, стверджуючи і закріплюючи нові соціальні та правові цінності, перехідне суспільство повинно у такий спосіб визначити бажаний для нього загальний, стратегічний напрям дії та взаємодії своїх суб'єктів, орієнтуючи їхню поведінку в річищі встановлених загальних меж. Наприклад, якщо серед пріоритетних політико-правових цінностей визначається демократія з притаманним їй гуманізмом, то завдяки цьому суспільство стимулює дії своїх громадян у напрямі визнання пріоритету прав і свобод людини, забезпечення умов дійсного народовладдя та реальної турботи про благо людини.

І навпаки, якщо в суспільстві пріоритетними визначено цінності «дикого ринку», які ставлять основну масу населення в умови виживання за будь-яку ціну, то в такому випадку суспільство стимулює формування у людей світогляду, що сприймає інших суб'єктів з позицій «панування — підпорядкування», «свої — чужі», а це ще більше розколює суспільство і загрожує соціальними колізіями².

¹ Можейко, М. А. Социализация [Текст] / М. А. Можейко // Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – С. 964.

² Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання [Текст] / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – С. 218–219.

Розуміння правової соціалізації як об'єктивно спонтанного процесу дозволяє зрозуміти, чому питання про підвищення рівня правосвідомості і правової культури в конкретні строки є не зовсім коректним. Дійсно, розвиток правової культури (який, до речі, може мати прогресивний, регресивний та катастрофічний характер) — це природний процес, що визначається сукупністю об'єктивних чинників, які не залежать безпосередньо від інтересів, планів та намірів соціальних суб'єктів.

До об'єктивних чинників, які істотно впливають на правове виховання і рівень правової свідомості та правової культури, на нашу думку, належать: цивілізаційний і культурний рівні розвитку конкретного суспільства, його політико-правова система; укоріненість серед населення правових, етичних та релігійних норм; існуючі в суспільстві правовідносини, правові традиції; правовий менталітет населення тощо. Тому процес правового виховання, формування правової культури не може прискорюватися президентським указом чи припинитися рішенням парламентської більшості. Стосовно правового виховання і формування правової культури, очевидно, має йтися про створення умов, що дають змогу дедалі значніше виявлятися об'єктивним чинникам, які в результаті цього визначають правову культуру суспільства та забезпечують ефективність правових заходів.

Водночас об'єктивність процесу формування правової культури в суспільстві не означає усунення з цього процесу суб'єктивного, людського чинника. У перехідних умовах, коли суспільству необхідно у багатьох сферах соціальної дійсності (політичній, правовій, економічній тощо) пройти у своєму розвитку за декілька десятиліть шлях, на який західноєвропейські країни витратили не менше двох століть, формування необхідного рівня правової культури не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, що вимагає управлінської дії, створення в суспільстві ефективних соціальних інститутів правового виховання, визначення основних напрямів оптимізації діяльності цих інститутів.

До основних інститутів, які тією чи іншою мірою виконують функцію формування правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести: державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і громадські рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, розв'язання правових конфліктів тощо. Саме ці інститути безпосередньо здійснюють власне правове виховання (виховання у вузькому значенні), під яким розуміється цілеспрямо-

ваний процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм та цінностей, що дозволяють їй функціонувати як повноправному члену суспільства.

Під оптимізацією діяльності соціальних інститутів з формування правової культури у такому контексті розуміється приведення їх у стан найбільш ефективного виконання притаманних їм функцій. Основним критерієм оптимальної діяльності соціальних інститутів з правового виховання можна вважати досягнутий рівень правової культури, правосвідомості та правозастосування у конкретному суспільстві, що визначається сукупністю різних емпіричних методів¹.

Оптимізація діяльності конкретного соціального інституту з формування правової культури в перехідному суспільстві передбачає вироблення спеціальних технологій, у межах яких ця діяльність була б максимально результативною. Це можливо за умов, коли завдання, напрями, форми та методи правового виховання відповідають характеру існуючої правової реальності.

Таким чином, оптимізація діяльності соціальних інститутів з правового виховання і формування правової культури надає даному процесу таких форм, що здатні щонайбільше використати конструктивний потенціал існуючої правової реальності і знизити до мінімального рівня її деструктивні складові. Саме у цьому полягає сутність оптимізації діяльності соціальних інститутів з правового виховання в перехідному суспільстві.

У сфері правового виховання для України в даний час актуальними є такі завдання: створення обґрунтованої державної правової політики, а на її основі — концепції правового виховання населення; створення багаторівневої системи правового виховання і освіти; підвищення загального рівня моральності громадян; популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації); пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їх доступності; застосування методів реклами і «public relations»; розвиток сімейного правового виховання тощо.

Розглянемо деякі з цих завдань правового виховання докладніше. Не викликає сумнівів, що формування високого рівня правосвідомості і правової культури неможливе без науково обґрунтованої державної правової політики, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Правова політика держави, на думку багатьох правознавців, має здійснюватися

¹ Данильян, О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 4 (55). – С. 57–68.

у трьох основних формах — у правотворчості, правозастосуванні та правовому вихованні. Кожна з форм реалізації правової політики передбачає власний інструментарій. Так, у формі правового виховання правова політика держави повинна реалізовуватися за допомогою правової освіти, правової пропаганди та підготовки професійних юридичних кадрів; у формі правотворчості — за допомогою ухвалення правових актів і створення несуперечливої правової системи; у формі правозастосування — переважно через правозастосовні документи і правозастосовну діяльність¹. Тому для підняття рівня правової культури громадян України необхідно передусім проводити чітку державну правову політику (у тому числі у сфері правового виховання), застосовувати системний, науковий підхід до проведення правових заходів, що забезпечить скоординованість усіх зусиль державних органів у цьому процесі.

Може постати запитання: чому майже за двадцять років існування незалежної України відсутня така правова політика? Очевидно, що однією з найважливіших причин відсутності в Україні збалансованої державної правової політики є незавершеність формування політичної нації і загальнонаціональної політичної еліти в країні. Українське суспільство в даний час вирішує такі фундаментальні питання, як форма державного устрою, вступ країни до НАТО, відносини із сусідніми державами, вектор подальшого розвитку країни, державна мова тощо. Причому зусиллями безпринципних політиків, які в боротьбі за владу не хestують нічим, протистояння між регіонами країни не зменшується, а збільшується з кожними виборами. У зв'язку з цим політикам слід нагадати одну істину: створення держави і створення політичної нації — взаємопов'язані процеси. Без створення консолідованої нації і загальнонаціональної політичної еліти, яка досягла консенсусу з основних фундаментальних питань, на нашій території може бути держава, навіть демократична, але чужа.

На основі збалансованої державної правової політики в українському суспільстві повинна бути створена атмосфера поваги до Конституції України, її правової системи в цілому, засудження порушень норм права, розпочата активна боротьба за утвердження принципу соціальної справедливості і відродження етичних норм. Причому держава

¹ Малько, А. В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики [Текст] / А. В. Малько ; науч. ред. Р. Л. Хачатуров ; Волж. ун-т им. В. Н. Татищева. – Тольятти : ВУиТ, 1999; Матузов, Н. И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики [Текст] / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 4–17.

повинна не тільки мати у своєму розпорядженні ефективні засоби підтримання правопорядку в суспільстві, а й передусім власними діями демонструвати позитивний приклад високої правової культури, додержання законів, прав і свобод громадян. Зрозуміло, що в суспільстві, в якому державні урядовці всіх рівнів зневажають закони, неможливо виховати позитивне ставлення до права серед населення. Це пов'язано з тим, що за вчинками державного службовця судять не тільки про нього, а й про державу та правову систему. Сьогодні, на жаль, стали буденними випадки, коли посадовець, працівник правоохоронних органів одержують хабарі, зловживають своїм службовим становищем тощо. Про це свідчать досить красномовні дані Прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України про кількість посадових злочинів, учинених у країні останніми роками.

Фахівці зазначають: в Україні останніми роками корупційні процеси набули загрозливих масштабів, навіть, більш того, — системного характеру, що активно обговорюється в суспільстві. Наприклад, у 2012 р. слідчими підрозділами правоохоронних органів до суду направлено 1877 кримінальних справ стосовно 2315 обвинувачених, які вчинили 2781 корупційний злочин. Половина закінчених провадженням корупційних справ — про одержання хабарів (890). З числа притягнутих до кримінальної відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування п'ять — 3 категорії, більше половини (165) — 4 категорії, решта (114) — 5–7 категорій. До суду направлено кримінальні справи за обвинуваченням 16 службовців обласних державних адміністрацій та 42 — райдержадміністрацій, які одержали хабар.

Не сприяє боротьбі з корупцією її поширення у правоохоронних органах. До відповідальності за скоєння корупційних правопорушень притягнуто 213 правоохоронців, з них 167 працівників органів внутрішніх справ, 3 — судової гілки влади, 7 працівників податкової міліції, 22 митники та 14 прикордонників.

До адміністративної відповідальності притягнуто: 180 державних службовців, 357 посадових осіб органів місцевого самоврядування, 116 — Збройних Сил України, 89 — державної кримінально-виконавчої служби, 67 — державної податкової служби, 26 — органів та підрозділів цивільного захисту тощо. Упродовж минулого року органами прокуратури порушено 32 кримінальні справи стосовно 30 суддів та двох інших службових осіб судової гілки влади (див. таблицю)¹.

¹ Про стан законності в державі у 2012 році [Електронний ресурс] : ст. 2 Закону України «Про прокуратуру». – Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/>.

**Відомості про осіб, які вчинили
кримінальні корупційні правопорушення,
у закінчених провадженнях справах за 2012 р.**

№ з/п	Категорії службовців	Кількість осіб
1	Депутати обласної ради	1
2	Депутати сільських, селищних, міських, районних рад	37
3	Усього державних службовців	349
4	Державні службовці 3 категорії	14
5	Державні службовці 4 категорії	35
6	Державні службовці 5–7 категорій	300
7	Посадові особи органів місцевого самоврядування	284
8	Посадові особи райдержадміністрацій	86
9	Посадові особи облдержадміністрацій	33
10	Посадові особи органів прокуратури	9
11	Посадові особи служби безпеки України	12
12	Посадові особи Державної податкової служби	71
13	Посадові особи податкової міліції	17
14	Посадові особи митної служби	69
15	Посадові особи органів внутрішніх справ	273
16	Професійні судді	30
17	Посадові особи Збройних Сил України	94
18	Посадові особи Державної прикордонної служби	16
19	Посадові особи органів та підрозділів цивільного захисту	29
20	Посадові та службові особи інших органів державної влади	259

Ці далеко не повні статистичні дані підтверджують висновок про те, що в нашій країні серед державних урядовців різного рівня, працівників правоохоронних органів, а також посадовців у сфері економіки та фінансів рівень правової культури дуже низький. Злочини у сфері економіки і політики, вчинені особами, що мають владу та доступ до перерозподілу державного майна, надзвичайно негативно впливають на рівень правової культури в перехідному суспільстві. Це пояснюється тим, що згадані урядовці і посадовці, як правило, не несуть серйозних покарань за вчинені злочини і їхній негативний приклад руйнівним чином впливає на правосвідомість і правову культуру населення.

Ці висновки підтверджуються результатами дослідження, проведеного авторитетною міжнародною правозахисною організацією

Transparency International¹. Наша країна в очах світової спільноти стала останніми роками ще більш корумпованою. Так, у рейтингу корумпованості, складеному цією міжнародною організацією, Україна за 2012 р. опустилася на 144-те місце з 176 держав. Цього року наша країна одержала 2,6 бала і розташувалась у цьому рейтингу поряд із Камеруном, Еквадором, Кенією, Сьєрра-Леоне, Східним Тімором, Росією та Зімбабве².

Судячи з оцінок міжнародних експертів, ситуація з корупцією в Україні стабільно погіршується. Якщо в 2006 р. наша країна посідала в рейтингу Transparency International 99-те місце з оцінкою 2,8, то вже у 2007 р. — 118-те місце з оцінкою 2,7, у 2008 р. — 134-те місце з оцінкою 2,5, а у 2012 р. — 144-те місце з оцінкою 2,6. Якщо в минулі роки експерти заявляли про можливі поліпшення в нашій країні у зв'язку з появою антикорупційних законопроектів і рішучими обіцянками політиків, то цього року ситуація названа безнадійною.

За даними цього ж дослідження, в Україні найбільш корумпованими є державні установи, парламент, органи юстиції. На думку громадян України, державні органи, що повинні боротися з корупцією, — Прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ, суди тощо — не справляються з покладеними на них обов'язками. За результатами соціологічного дослідження, неефективною боротьбу української влади з корупцією вважають 73 % опитаних українців, ніякою — 19 % і лише 7 % респондентів — ефективною³.

Така ситуація в нашій країні не сприяє забезпеченню законності, правопорядку в державі, а отже, і підвищенню рівня правової культури в суспільстві. Навпаки, безвідповідальність у цій сфері ще більше підсилює корумпованість державного апарату, що позначається на якості його роботи, у тому числі роботи таких важливих державних органів, як суди і міліція. Звідси можна зробити висновок про те, що боротьба з корупцією повинна реально стати пріоритетним напрямом діяльності державних та громадських структур. Без вирішення цього питання про ефективність будь-яких правових заходів із боку держави говорити не доводиться.

¹ Україну сравнили с Зимбабве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2009/11/18/178307>.

² Згідно з методологією дослідження Transparency International бал індексу сприйняття корупції відображає сприйняття рівня корупції підприємцями й аналітиками та оцінює його за шкалою від 10 (корупція майже відсутня) до 0 (дуже високий рівень корупції).

³ Индекс коррупции Transparency International: Украина – № 118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrrudprom.ua/news/>.

Організація ефективної системи правового виховання в українському суспільстві неможлива й без вдосконалення всієї правової системи, оновлення чинного законодавства, підвищення правосвідомості і правової культури посадовців, юристів, усього суспільства. Завершення правової реформи в Україні покликане підсилити механізми підтримання правопорядку в країні на основі принципів самоврядування і народовладдя, а також верховенства права в усіх сферах життя суспільства. Але одне лише впорядкування і вдосконалення правової системи навряд чи переросте в правову культуру чи стабільну правосвідомість громадян, адже сама по собі правова система не гарантує реалізацію законів у суспільному житті. Унаслідок цього необхідно не тільки вдосконалювати законодавство, а й відроджувати моральність населення України, на основі якої будуватиметься правова культура нашого суспільства. Необхідно, як радив ще І. Ільїн, зробити все, «щоб наблизити право до народу, щоб зміцнити масову правосвідомість, щоб народ розумів, знав і цінував свої закони, щоб він добровільно додержувався своїх обов'язків і заборон та лояльно користувався своїми повноваженнями. Право мусить стати чинником життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі»¹.

Дійсно, у системі виховання людини правове виховання тісно пов'язане з етичним, а інші види виховання (ідейно-політичне, патріотичне, релігійне, естетичне тощо) за усієї їх значущості мають, проте, фоновий характер, є вторинними відносно зазначеного зв'язку. Тому ціленастанови правового виховання повинні бути повністю узгодженими з ціленастановами етичного виховання, що є можливим лише за певних суспільних умов, у суспільствах та державах певного типу. Оптимально цей зв'язок діє в демократичній, правовій державі².

Формування високого рівня правосвідомості і правової культури громадян України неможливе й без високого ступеня розвиненості вітчизняної юридичної науки, зокрема політико-правової думки. Правова культура не може обходитися без інтелектуальних джерел у творах наукового, філософського, релігійного характеру, спрямованих на осмислення проблем взаємостосунків держави і людини, держави і права, правової держави і громадянського суспільства, співвідношення права, свобод та обов'язків людини, конкретних способів регулю-

¹ Ільїн, І. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. – М. : Известия, 1994. – Т. 1. – С. 230.

² Стреляева, В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Стреляева ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006. – С. 5–6.

вання взаємостосунків суб'єктів суспільства тощо. Для прогресу у сфері правового виховання першорядне значення має також розвиток фундаментальних юридичних досліджень, перш за все у сферах філософії права, загальної теорії держави і права, які дозволяють краще зрозуміти місце і роль правового виховання в житті країни, визначити його найоптимальніші форми, адаптовані до умов суспільного розвитку. Важливо також відзначити, що без нових базисних досліджень у сфері юридичних наук правова культура починає «вичерпуватися» інтелектуально, утрачати перспективу розвитку в умовах світу, що стрімко змінюється. У сфері юридичної науки, що обслуговує юридичну освіту, також необхідний подальший розвиток досліджень проблем правового виховання та формування правової культури.

Відомо, що правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою: виховання не може обходитися без освіти, а освіта у певному ступені має виховний ефект. У зв'язку з цим особливий акцент у справі формування правової культури в сучасній Україні має бути зроблено на правовій освіті. Правова освіта — це цілеспрямований, організований, систематичний процес опанування правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правової освіти в Україні визначено Конституцією України, яка виходить із того, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека повинні стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок, формування правової культури населення і перш за все підростаючого покоління мусить бути сьогодні однією з провідних складових діяльності всіх гілок державної влади. Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні, є: Національна програма правової освіти населення¹, Закон України «Про освіту»², Програма розвитку юридичної освіти³, Концепція національно-патріотичного виховання молоді⁴ та ін. Відповідно до цих документів і має здійснюватися процес правової освіти, спрямований на формування правової культури населення.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для одержання правових знань Указом Президента

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

² Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України. – Режим доступу: <http://www.edu-law.org.ua/2009/11/zakon-ukrainy-pro-osvitu.html#more>.

³ Програма розвитку юридичної освіти до 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart31/inx31927.htm>.

⁴ Концепція національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397>.

України від 18 жовтня 2001 р. затверджено Національну програму правової освіти населення. Цей нормативний акт зорієнтовано на підвищення рівня правової культури суспільства в цілому, формування поваги до права, правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, подолання правового нігілізму, підвищення рівня правової поінформованості населення тощо.

Серед основних завдань Програми правової освіти населення в Україні можна виділити: підвищення рівня правової підготовки насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке поінформування населення про правову політику держави і законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; удосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Важливо відмітити, що у цій Програмі не тільки визначено цілі і завдання з правової освіти населення, а й намічені шляхи досягнення цих цілей, визначені виконавці та вказані джерела фінансування.

Основним органом, що виконує координаційну функцію з питань правової освіти в країні, відповідно до положень Програми, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Метою її роботи є: розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових закладів, видавництв тощо у сфері правової освіти, а також надання методичної допомоги в проведенні цієї діяльності¹.

На жаль, останніми роками увага державних органів до виконання положень Національної програми правової освіти населення явно не відповідає вимогам часу, а ефективність діяльності Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення помітно знизилася. Однією з причин цього є, очевидно, і недостатнє фінансування даної Програми.

Наприклад, треба зазначити, що цілеспрямованих видатків у 2009 р. на проведення визначених у Національній програмі правової освіти населення заходів Закон України «Про державний бюджет України на

¹ Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

2009 рік»¹ не передбачає. А як відомо, Указ Президента України про затвердження Національної програми правової освіти населення констатує, що витрати на реалізацію заходів із забезпечення виконання Програми слід здійснювати за рахунок коштів державного бюджету в межах асигнувань, передбачених для відповідних міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, які визначено відповідальними за виконання цих заходів². Причому санкції за невиділення коштів Програма не передбачає. У державному бюджеті на 2009 р. загальну суму, що виділялась на цю діяльність, певним чином наближено до здійснення завдань правової освіти населення (фінансова підтримка інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник України», виконання загальнодержавних організаційних, інформаційно-аналітичних та науково-методологічних заходів з питань Євроатлантичної інтеграції, надання науково-методичної та консультативної підтримки розвитку місцевого самоврядування, наукове та інформаційно-аналітичне забезпечення заходів щодо боротьби з організованою злочинністю та корупцією тощо) і становило 77 254 400 грн, що складає приблизно 0, 029 % від суми загальних видатків державного бюджету України. Для порівняння: це не набагато більше за фінансову підтримку санаторно-курортного комплексу Управління справами Верховної Ради України, що становить 66 217 400 грн³.

Важливим напрямом оптимізації правового виховання в сучасній Україні є створення багатоступінчастої системи правової освіти, яка покликана забезпечити безперервність правовиховних дій щодо населення.

Відомо, що правова освіта в демократичному суспільстві повинна здійснюватися на всіх етапах життя особи: у сім'ї, дошкільних закладах, загальноосвітніх середніх школах, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах, установах післядипломної освіти, державних установах, підприємствах, фірмах різних форм власності, громадських організаціях, а також самостійно. Тільки така багатоступінчаста система може забезпечити ефективність та формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури. Кожний з таких етапів правової освіти має відповідати рівню розвитку людини

¹ Про державний бюджет України на 2009 рік [Текст] : Закон України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 100. – Ст. 3299.

² Про національну програму правової освіти населення [Електронний ресурс] : Указ Президента України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/2601>.

³ Про державний бюджет України на 2009 рік [Текст] : Закон України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 100. – Ст. 3299.

і сприяти не тільки засвоєнню правових знань, а й формуванню чітких та сталих переконань щодо необхідності правомірної поведінки.

Розглянемо стисло особливості основних етапів правової освіти в сучасній Україні. Першим етапом правової освіти повинні виступати сім'я і дошкільні заклади, що дають дітям початкові знання про норми поведінки, формують навички їх додержання, виховують повагу до батьків, вихователів, однолітків, людей похилого віку. Особливе значення при організації правової освіти на даному етапі має розуміння того, що для досягнення позитивного результату необхідним є створення умов, за яких кожна дитина стає об'єктом правової освіти, аби таке навчання здійснювалося не тільки в дошкільних закладах, а й було частиною освіти і виховання в сім'ї. Не можна ігнорувати істину, згідно з якою правова освіта не буде ефективною, якщо одержання правових знань не підкріплюється позитивним прикладом поведінки батьків та їх виховним впливом на дитину. З цією метою на основі програм, затверджених Міністерством освіти і науки України за погодженням з Міністерством юстиції України, необхідно розробити серію посібників, методичних рекомендацій та методичних указівок для батьків і вихователів дошкільних закладів з етичної, правової освіти та виховання дітей дошкільного віку¹.

Доцільним також є розроблення захоплюючих комп'ютерних ігор, програм, мультфільмів, дитячих оповідань, в яких на рівні свідомості дітей дошкільного віку висвітлювалися б в ігровій формі питання моральності та права².

Другим етапом правової освіти має стати навчання в загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах. У даний час школярі одержують основні правові знання в ході засвоєння предмета «Основи правознавства», що викладається у 9-му класі. Ця дисципліна містить лише загальний огляд теоретичних понять різних галузей права. У ньому відсутній аналіз конкретних питань, звернення до яких дозволило б учню сформувати повагу до права, одержати стійкі переконання з приводу необхідності правомірної поведінки, краще орієнтуватися в правових відносинах, а також мати нагоду захищати свої права. Очевидно, що цього явно недостатньо.

¹ Кутиркін, А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України [Текст] / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 3. – С. 123.

² Такі ж захоплюючі і пізнавальні комп'ютерні програми, ігри, фільми, збірники розповідей, текстів тощо, в яких би висвітлювалися питання права і моральності, повинні бути створені і для інших категорій українського населення.

Відомо, що правова освіта і виховання є найбільш ефективними у певний період життя людини. За браком правовиховної дії з боку суспільства в конкретному віковому періоді подальше правове виховання стає проблематичним або набуває рис перевиховання. Тому вважається, що якщо людина до 20–25 років не одержала належного виховання, у тому числі правового, то у неї сформується інфантильне чи нігілістичне ставлення до права, що часто призводить до девіантної поведінки, порушення правових норм. Тому доцільним є безперервне вивчення питань моральності і права дітьми і підлітками протягом усього їхнього навчання в школі з метою засвоєння кожним школярем основних правових норм, набуття ним не тільки знань основ законодавства, а й з метою формування глибокої поваги до демократії, до права, потреби і звички додержуватися закону, своїх обов'язків, знати свої права та права інших людей. Деякі дослідники за рахунок варіативної частини навчального плану пропонують увести додаткові правові дисципліни — «Вчимося бути громадянами», «Практичне право», «Світ права», «Цивільна освіта», «Права людини» тощо¹. Очевидно, для реалізації цієї мети необхідно також повною мірою використовувати можливості позакласної та позааудиторної роботи з правового виховання і освіти, до якої треба залучати батьків, представників громадських організацій, працівників правоохоронних органів тощо.

У практичному плані необхідно також, аби робота з формування правової культури велася в сучасній українській школі не епізодично, систематично, щоб вона мала адресний характер, урахувала вікові, характерологічні, етнокультурні особливості учнів. У зв'язку з цим потрібно проводити в школі постійний моніторинг соціального складу сімей учнів, що дозволить створити цілісну картину індивідуальної корегувальної роботи з учнями та взаємодії з батьками, виявляти учнів і підлітків, які мешкають в неблагополучних сімейних умовах і потребують матеріальної допомоги тощо². Саме ці підлітки повинні переважно становити об'єкт правовиховної роботи в школі, саме для них вона може стати ефективною профілактикою правопорушень.

¹ Правова освіта та правове виховання як один із напрямків профілактики протиправної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moippro.mk.ua/institute/news/552/>.

² Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – Рязань, 2004.

Наступним етапом правової освіти і виховання молоді є навчання у вищих навчальних закладах. Саме тут особистість повинна поглибити правові знання, одержані в середній школі, сформувати професійну правосвідомість, що істотно відрізняється, наприклад, у представників медичних спеціальностей та правознавців. Очевидно, що в неюридичних освітніх закладах доцільним є уведення у навчальний процес різноманітних спецкурсів з правової тематики, наприклад спецкурсу з прав людини та механізму їх захисту. Введення таких спецкурсів сприяло б поглибленню правових знань студентами і поліпшенню ситуації у сфері правової освіти та правового виховання. Необхідно, аби подібні спецкурси мали практичну спрямованість і дозволяли студентам водночас підвищувати рівень правової освіти та одержувати конкретні практичні навички із захисту прав і свобод людини і громадянина.

Особливе значення для сучасної України має формування професійної культури, правосвідомості правознавців, працівників правоохоронних органів¹. На жаль, в останнє десятиліття в нашій країні виникла негативна тенденція до підміни правового виховання юристів їхньою професійною підготовкою. Це призводить до того, що значна частина юристів, володіючи необхідним обсягом юридичних знань, має, проте, нерозвинену правосвідомість і низький рівень правової культури. На нашу думку, у перехідні періоди розвитку суспільства питання, пов'язані з правовим вихованням юристів, вимагають до себе особливої уваги. Це пов'язано, по-перше, з тим, що правознавці повинні мати високий рівень професійної правосвідомості та правової культури; по-друге — з особливою роллю у трансформаційну добу правозастосовної практики, суб'єктами якої є юристи. Адже відомо, що правозастосовна практика посідає й у перспективі посідатиме провідне місце у формуванні правосвідомості і правової культури населення.

Специфічною метою правового виховання та освіти майбутніх правознавців є формування у них юридичного світогляду. Провідну роль у цьому процесі має відігравати філософія права, вивчення якої допомагає майбутнім правознавцям усвідомити високий гуманістичний зміст їхньої діяльності, філософськи обґрунтувати власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення, поєднане з високим професіоналізмом і громадянською гідністю юриста. Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних ВНЗ філософсько-правових

¹ Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – С. 40–45.

знань визначається насамперед потребами їхньої майбутньої спеціальності. Вивчення філософії права значною мірою сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян.

Як окремий етап правової освіти в Україні можна розглядати правову освіту і виховання працюючої частини населення країни та пенсіонерів. Правова освіта на даному етапі повинна здійснюватися в процесі післядипломної освіти, на державних підприємствах і приватних фірмах, у ході суспільної діяльності громадян та шляхом їхньої самоосвіти. У процесі правової освіти і виховання цієї групи населення повинні активно використовуватися всі традиційні правовиховні форми і методи: лекторії та кінолекторії правових знань, тематичні вечори з юридичних питань, юридичні клініки, громадські юридичні консультації тощо.

Одним із найважливіших каналів правового виховання і правової освіти даної категорії населення є засоби масової інформації, роль яких у формуванні правової свідомості, правової культури, поваги до права і правомірної поведінки особистості закономірно зростає у процесі трансформації суспільства від тоталітаризму до демократичного суспільства. Це пов'язано з тим, що правова культура є особливою формою духовно-практичної діяльності, яка забезпечує закріплення і реалізацію корінних суспільних інтересів за допомогою формування правових стереотипів, поглядів, цінностей, а також передбачає участь громадян у правозастосовній діяльності та функціонуванні системи державно-правових інститутів. Очевидно, що роль засобів масової інформації демократичного суспільства у формуванні правових цінностей і стереотипів є не менш значущою, ніж роль правоохоронної системи.

Сьогодні в Україні існує значна кількість газет, журналів (традиційних і віртуальних), телепрограм, в яких відображуються різноманітні події, інформація, погляди як політичного, так і правового характеру. Серед зазначеної категорії населення безумовним лідером серед засобів масової інформації є телебачення. На численних телеканалах країни найпопулярнішими програмами, в яких у певних формах обговорюються правові проблеми, є «Свобода слова», «Шустер-live», «Епіцентр», «Поради адвоката», «Пряма мова», «Судові справи», «Я так думаю» та багато інших. Висвітлення актуальних тем політичного та правового життя в країні, поза сумнівом, сприяє правовій освіті громадян України, розвитку правосвідомості особистості і суспільства в цілому та є прямим підтвердженням реалізації в нашій країні свободи слова.

Проте свобода слова має й інший бік, інший вимір, форму впливу на правове виховання і правову культуру населення України. У засобах масової інформації нашої країни дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, всюдозволеність, аморальність, зневагу до громадянського обов'язку та моральних принципів, неповажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Усе сильніше на засоби масової інформації починає впливати організована злочинність. У громадськості України значне обурення викликають пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності і злочинців, що завдає великої шкоди духовним цінностям народу, травмує психіку молоді, породжує небачену за своєю жорстокістю злочинність і негативно впливає на правосвідомість людей¹.

Висновки авторів з приводу стану свободи слова в Україні цілком збігаються з висновками експертів «Freedom House»². За даними цієї дуже впливової організації, в Україні у 2012 р. зі свободою слова таке ж становище, як у Судані. А, наприклад, у Гондурасі, Нігерії та Індонезії зі свободою слова проблем менше, ніж в Україні. Вона скотилася з 92-го місця (у 2007 р.) на 130-те місце (у 2012 р.).

Медіа-експерт Н. Лігачова вважає, що 115-те місце (зі 195 можливих) у рейтингу свободи слова — для України цілком очікуваний результат. На її думку, від вільного слова, яке було у 2005 р., практично нічого не залишилося. І якщо до «помаранчевої революції» телевізійники одержували з президентської канцелярії вказівку «як і про що писати», то сьогодні вони відпрацьовують гроші власників-товстосумів. А багатоголосся думок, що наразі є на різних телеканалах, — результат не демократичного розвитку медіа, а лише того, що в олігархів зараз не збігаються політичні інтереси³.

У той же час, слухно критикуючи засоби масової інформації за наявні недоліки, не можна забувати і про те, що вони лише тією чи іншою мірою відображують існуючу правову реальність, яка, на жаль, є безрадісною: рівень злочинності в країні вкрай високий, корупція роз'їдає державний апарат та проникла в усі сфери життя суспільства, не виключаючи й правоохоронні органи.

¹ Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Наук. зап. ХВУ. Соц. філософія, психологія. – Х. : ХВУ, 2006. – Вип. 2. – С. 3–9.

² «Ціна слова». Ситуація зі свободою слова в Україні погіршилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1745846.html>.

³ Там само.

Одним із важливих напрямів підвищення ефективності правового виховання в сучасній Україні є пропаганда законслухняної поведінки, а також пробудження інтересу в громадян до правових знань. Для досягнення цієї мети держава і громадські організації повинні активно використовувати методи правової пропаганди, агітації, реклами та *public relations*¹. За допомогою цих методів необхідно здолати несприятливу тенденцію у нашому суспільстві, коли у багатьох людей немає бажання, стимулів, прагнення оволодіти правовими знаннями і досягти належного рівня правової культури. Такі люди у повсякденному житті постійно порушують правові норми, виправдовуючи свою поведінку тим, що «так вчиняють усі!». Зневагу до норм права та моралі можна побачити в усіх сферах життя суспільства, найрізніших верствах населення, і велика частина громадян, вчиняючи правопорушення, навіть не замислюється над цим. Це виявляється в повсякденних порушеннях правил дорожнього руху (з боку як водіїв, так і пішоходів), використанні нецензурної лайки в громадських місцях, зневажливому ставленні до інших громадян тощо. Така поведінка слугує негативним прикладом для дітей і молоді, формуючи у них негативні форми поведінки.

Для викорінювання даної ситуації необхідна цілеспрямована діяльність як державних органів, так і всієї громадськості. Дуже важливо, аби притягнення до відповідальності або моральне засудження було невідворотним і не залежало від посади, соціального стану та інших «ознак» правопорушника. Тільки тоді такі заходи зможуть дати позитивний результат.

У процесі організації правовиховної роботи в Україні важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, оскільки деякі питання правового виховання та освіти слід вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною та правовою. При цьому треба пам'ятати й те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури у громадян суспільства транзитивного типу залежить не тільки від держави, а й від зусиль кожного з них і всієї громади.

¹ *Public relations* – зв'язки з громадськістю – технології створення і впровадження образу об'єкта (товару, послуги, фірми, бренда, особистості) в ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального і необхідного в житті. У даному випадку – технологія створення образу «правової людини», тобто людини, яка має високу правову культуру і правосвідомість.

Такими в найзагальніших рисах є основні завдання та напрями правового виховання, формування правосвідомості і правової культури в сучасній Україні.

Отже, розглядаючи перспективи правового виховання в нашій країні, слід виділити такі завдання щодо його оптимізації: розроблення обґрунтованої державної правової політики, а на її основі — концепції правового виховання населення; створення багатоступінчастої системи правової освіти в країні — оновленого правового лікнепу, у тому числі системно-оперативного підвищення професійної кваліфікації юристів з акцентом на вдосконаленні методики реалізації їх виховних функцій; піднесення загальної моральності громадян; диференційована, відповідно до різних соціальних, професійних та вікових ознак населення, популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації); пробудження інтересу в населення до правових знань та забезпечення їх доступності; застосування методів реклами і public relations; розвиток сімейного правового виховання тощо.

У процесі організації правового виховання важливо використовувати весь комплекс дій суб'єктів правового виховання з метою забезпечення ефективного впливу на всі соціальні та демографічні групи населення країни. Цей вплив повинен бути, по-перше, професійним; по-друге — організацію правового виховання необхідно забезпечити належним фінансуванням; по-третє — треба законодавчо стимулювати діяльність громадських організацій, які б здійснювали правове виховання населення; по-четверте, найбільшу увагу в правовиховній роботі слід приділяти молоді, у першу чергу найменш соціально захищеній її частині: дітям з неблагополучних сімей, позбавленим батьківської турботи, сиротам, оскільки саме серед представників цієї молоді спостерігається найвищий рівень девіантної поведінки.

Післямова

Розбудова правової, демократичної держави в Україні на сучасному етапі — явище унікальне за своєю природою, характером протікання та рушійними силами цього процесу. Обравши шлях незалежності, український народ виголосив найвищою цінністю особу. Таке співвідношення між державою та особою було закріплено в Конституції України та поточному законодавстві, але декларування одних ідеалів і суворі умови реальної дійсності поставили на передній план проблему правового виховання населення.

Активний процес виходу особистості за межі авторитарного підпорядкування її державою обумовлює принципову зміну правових уявлень громадян про права і обов'язки, законність і правочинність, його змістовного наповнення, пов'язаного з утвердженням ідей демократизму і гуманізму, справедливості і свободи людини, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави і особи, верховенства права, гарантування державою виконання правових приписів. Розуміння особистістю закону як імперативу доповнюється усвідомленням права і закону як регуляторів суспільних відносин, котрі не тільки визначають, як діяти під загрозою санкцій і заборон, а й надають повноваження і гарантії. Така правова позиція актуалізується через правову свідомість особистості.

Правова свідомість відображує правову дійсність у формі знання права, оцінного ставлення до нього та його практичного застосування, ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях. Парадигмальне оновлення процесу формування правосвідомості українського народу (передусім молоді) визначає й нову якість правової культури особистості. Ця культура передбачає глибоку повагу до правової основи держави; розуміння соціальної ролі права

і переконання в необхідності точного додержання його норм і принципів; готовність до повсякденного зіставлення своєї поведінки з принципами і нормами закону та до сприяння формуванню такої самої позиції в інших членів суспільства тощо. Повага до права є основою правового виховання. Вона передбачає таке ставлення до правових норм, при якому людина практично у своїй діяльності та мотивації визнає особистісну цінність права. При формуванні особистості у нормальних умовах соціалізації правові заборони беруться до уваги і стають звичними рамками поведінки, поступово складається соціальний стереотип правомірної поведінки особистості. У його основі лежить індивідуальна правосвідомість, що ґрунтується на суспільній правосвідомості. У людини формується механізм соціальної саморегуляції, тобто звичка діяти у певній ситуації належним чином.

Правове виховання в основному спрямоване на формування і підвищення рівня правової свідомості та правової культури. Саме свідомість людини, її інтелект і здатність сприймати, оцінювати та здійснювати певні правові явища є об'єктом правового виховання. Відносини у системі «суб'єкт — об'єкт» не є однозначними, раз і назавжди заданими. Так, вплив на об'єкт може бути прямим та непрямим, безпосереднім та опосередкованим, специфічним та загальним, визначаючим, основним та периферичним тощо.

У правовому вихованні необхідно зосередити зусилля як на своєчасному правовому інформуванні суспільства і кожної особистості, так і на виявленні позитивних рис та недоліків, привнесених правовим вихованням, що виражаються у правомірній та протиправній поведінці. Це дозволить узагальнювати набутий позитивний досвід правового виховання, користуватися ним та збагачувати його. Ретельно продумана й ефективна правовиховна діяльність з урахуванням усіх її форм, засобів, способів та методів дасть можливість підвищити рівень правосвідомості та правової культури суспільства.

Правове виховання як самостійне явище суспільної дійсності має глибоке історичне та соціальне коріння. Починаючи з часів Київської Русі в Україні склалися глибокі історичні традиції правового виховання, тісно пов'язані з розвитком юридичної освіти, розширенням правової просвіти і поінформованості українського народу, підвищенням його соціально-правової активності. Суттєвий вплив на сучасний стан правовиховної діяльності в сучасній Україні справив і радянський період, позитивні характеристики якого бажано екстраполювати на сучасні українські реалії: системність та планомірність; намагання

охопити всі категорії населення; кадрова та методична забезпеченість; державна підтримка; намагання застосовувати диференційований підхід до правового виховання; використання різноманітних форм роботи з населенням тощо. У той же час радянська дійсність привнесла і негативні аспекти здійснення правового виховання: декларативність, заідеологізованість, формалізм; суперечність між класовим підходом до моралі і права та загальнолюдськими цінностями.

Разом із тим і сучасні світові глобалізаційні тенденції спонукають до якомога ретельнішого врахування світового досвіду в даній царині. Так, досить цікавим для сучасної України уявляється американський досвід правового виховання, яке здійснюється в різноманітних напрямках і різними методами на загальнодержавному, регіональному та індивідуальному рівнях, що об'єднані зусиллями школи і вищих навчальних закладів, сім'ї, суспільства та правоохоронних органів.

Є сенс звернути увагу й на досвід організації правовиховного процесу в Японії, де простежується системний, комплексний підхід держави та суспільства до формування особистості, її виховання, зокрема правового, в інтересах соціуму та її самої.

Серед учених, які досліджували й досліджують проблеми правового виховання, немає єдиної думки щодо поняття та сутності зазначеного феномену. Це пояснюється не тільки суб'єктивними чинниками, а й тим, що поняття правового виховання розглядається в юридичному, педагогічному, психолого-педагогічному та інших аспектах і є складовою предмета дослідження декількох наук. Саме тому в монографії на основі аналізу наукових доробок попередників і сучасників було здійснено спробу визначити основні методологічні підходи до дослідження сутності та змісту правового виховання. Результатом цього виявився авторський варіант наукового обґрунтування розуміння сутності правового виховання як комплексної теоретичної і соціально-практичної проблеми. Ще раз зазначимо, що розуміння сенсу правового виховання залежить від розуміння як права, так і процесу правового виховання.

На підставі проведеного міждисциплінарного дослідження можна стверджувати, що правове виховання може бути визначено як здійснювана на основі норм і принципів права за допомогою спеціальних форм та методів послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому і зорієнтована на їхню соціально активну правомірну поведінку.

Ознаками правового виховання є такі: послідовність; систематичність; цілеспрямованість; реалізація через діяльність суб'єктів права; цільова спрямованість на формування і підвищення правової свідомості та правової культури; використання правових форм і методів; базування на нормах і принципах права.

У даному дослідженні на підставі комплексного аналізу понять «система правового виховання» та «механізм правового виховання» здійснено їх понятійне розмежування. Смісловий контекст монографії на рівні філософського узагальнення спирається на категорію «система правового виховання», що концентрує у собі сукупність усіх основних елементів, які задіяні у правовиховному процесі, а саме: суб'єкт, об'єкт, форми, засоби, способи та методи. Механізм же правового виховання більше стосується власне функціонування зазначеної системи.

Для практичної організації ефективної системи правового виховання в сучасному українському суспільстві конче необхідним є об'єднання за загальним задумом і єдиною програмою в цілісну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства. За допомогою такої системи має здійснюватися управління правовим вихованням у суспільстві як певний вид соціальної діяльності та система практичних заходів, що втілюються органами державної влади з метою забезпечення цілеспрямованого впливу на практику правовиховної роботи. Основною метою організації і управління процесом правового виховання в суспільстві повинен бути цілеспрямований вплив суб'єктів цього процесу на свідомість громадян з метою формування у них системи правових цінностей, чітких знань та стійких переконань про необхідність правомірної поведінки. Здійснити оцінювання ефективності функціонування системи правового виховання та визначити напрями з її вдосконалення дозволить соціальний контроль, який є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, що забезпечує життєдіяльність сучасного українського суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання.

Виходячи з пріоритетних напрямів національної програми «Освіта» «Україна XXI століття», Національної доктрини розвитку освіти, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, юридична, педагогічна, філософська та соціологічна науки в пошуках адекватних сучасним конкретно-історичним умовам шляхів і засобів правового виховання звертаються до вивчення і творчого використання спадщини вітчизняних педагогів, юристів,

діячів освіти та культури минулого. Процес становлення національної системи виховання неможливий без розроблення теоретико-методологічних аспектів розвитку української освіти з урахуванням вітчизняного та світового досвіду. Сьогодні педагогічна наука та практика здійснюють пошуки шляхів реалізації творчої самодіяльності особистості, демократизації, гуманізації навчально-виховного процесу, перебудови стилю відносин між тими, хто навчає, і тими, хто навчається, що викликає особливий інтерес до вітчизняної освіти, виховання. Не стоїть осторонь і правове виховання.

Здатність людини розуміти норми моралі і законів та відповідним чином поводитися не є природженою. Ці якості формуються під впливом спеціальних виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими людьми, процесі її участі в різних видах діяльності.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності наголошується, що визначальною характеристикою громадянської зрілості особистості є розвинена правосвідомість.

Разом із тим соціально-економічна ситуація початку XXI ст. в українському суспільстві не сприяє формуванню належного морального середовища для виховання передусім дітей і молоді. Несприятливе побутове оточення, важке матеріальне становище сімей і погіршення на цьому ґрунті внутрішньосімейних стосунків, недоліки в організації шкільного виховання і скорочення позашкільних закладів — усе це призводить до збільшення кількості дітей і підлітків, поведінка яких виходить за межі загальноприйнятих моральних і правових норм. Швидко змінюється кількість підлітків, які не вчаться, зростає дитяча злочинність. Поширення злочинності серед неповнолітніх випереджає її загальне зростання. В умовах безпрецедентного зростання злочинності, зниження соціальної захищеності громадян як ніколи важливим є роз'яснення прав, можливостей громадян (чимало збільшених) щодо судового оскарження незаконних і необґрунтованих дій, відшкодування збитків, користування тими чи іншими цивільними, політичними, майновими правами. Тут ніколи не втраять свого значення живе слово, газетна, журнальна стаття, кінофільми, наочні форми, спрямовані на виховання почуття пошани до прав, свобод людей, роз'яснення нових економічних можливостей громадян, нового юридичного вигляду соціалізації людини в ринковій економіці. Усе це свідчить про велике значення правового виховання, систему якого українському суспільству ще слід побудувати.

Важливим моментом правового виховання є правова освіта, тобто процес поширення правових знань, що слугує зростанню загальної юридичної культури та освіченості населення. Головна мета правової освіти як методу правової пропаганди — виховання пошани до права і законності як ціннісної настанови широких верств населення України.

Правове виховання — складна і багатоаспектна система діяльності, особлива роль в якій належить освітній системі. Саме в юнацькому віці, коли формуються особистісні настанови людини, необхідно закладати основи для становлення особистості, яка поважає закон. Звичайно, багато правових цінностей, які мають основу в моральних нормах і походять із них, засвоюються особистістю в процесі різноманітної соціальної практики, через інші, неправові форми і канали суспільної свідомості. Проте правове виховання припускає створення спеціального інструментарію стосовно донесення до розуму і відчуттів кожної людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання і внутрішній орієнтир поведінки.

У сучасних умовах застосовуються найрізноманітніші форми правовиховної роботи з населенням: правовий лікнеп; пропаганда права засобами масової комунікації; виховна робота у зв'язку з тими чи іншими конституційними заходами (референдуми, вибори тощо). На сьогодні склалася система правової освіти, що включає не тільки діяльність юридичних вищих навчальних закладів, а й викладання основ держави і права в установах середньої освіти, правових дисциплін у вищих навчальних закладах неюридичного профілю.

Система заходів правової освіти включає роботу спеціальних правових семінарів, шкіл, курсів, які організуються державними і громадськими органами як на комерційній, так і на бюджетній основі. До форм виховної роботи через засоби масової інформації належать бесіди на правові теми, «круглі столи» фахівців права, дискусії з актуальних питань політико-правових відносин, тематичні телепередачі, коментарі нового законодавства фахівцями тощо.

На жаль, у даний час значно скоротилася питома вага масової правовиховної роботи. Ця робота ведеться по суті справи лише у зв'язку з періодичними виборчими або іншими конституційно необхідними заходами. Тим часом практикою вироблені й успішно використовувалися такі форми масової правовиховної роботи, як лекційна пропаганда, усіякі лекторії з юридичної тематики, тижні, декади, місячники правових знань, науково-практичні конференції, збори і т. д.

Новий етап розвитку вітчизняної державності, зміни форм власності і методів економічного регулювання диктують необхідність переоцінювання і багатьох традиційних форм правового виховання. Проте важливо зберегти досвід, що виправдав себе в цій царині, стимулювати його розвиток на новому економічному і політико-правовому фундаменті. Правове виховання, правова культура та правосвідомість як суспільні феномени являють собою єдиний континуум значень, змістів та символів, що визначають поведінку суб'єктів правовідносин у конкретний історичний проміжок часу. Система правового виховання повинна бути невід'ємною складовою правової політики держави, яка забезпечує належний рівень розвитку суспільної правової культури та правосвідомості. У свою чергу, принципи, форми та методи правового виховання мають напрацьовуватися з урахуванням національних особливостей розвитку правової культури та правосвідомості.

Взаємодія суб'єктів правовиховної діяльності є необхідною для ефективного вирішення завдань з правового виховання населення. Організована належним чином така взаємодія містить значні потенційні можливості щодо зменшення кількості правопорушень, підвищення ефективності роботи органів, що займаються правовиховною діяльністю, тому розв'язання проблем у цій сфері є злободенним. Запорука успіху цієї діяльності полягає в налагодженні та вдосконаленні взаємозв'язку між суб'єктами правового виховання, а також у тісній взаємодії між складовими самих суб'єктів.

Список літератури

1. Абашидзе, А. Х. Арабская хартия прав человека [Текст] / А. Х. Абашидзе, Ибрагим Ахмед Абдалла // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 196–200.
2. Абрамов, В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення [Текст] / В. І. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. – 235 с.
3. Айзенберг, А. М. Задачи и формы правового и нравственного воспитания подростков [Текст] / А. М. Айзенберг. – М. : Знание, 1999. – 278 с.
4. Алексеев, Н. Закон и коммунистическая нравственность [Текст] / Н. Алексеев, Н. Захарченко. – М. : Мысль, 1975. – 146 с.
5. Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.
6. Алексеев, С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле: Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1998. – 409 с.
7. Аманов, Х. Предупреждение преступлений, совершаемых на почве пережитков прошлого по отношению к женщине [Текст] / Х. Аманов. – Ашхабад, 1973. – 138 с.
8. Американская академия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=464&idart=46421>.
9. Американская социология: перспективы, проблемы, методы [Текст] / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский ; ред. и вступ. ст. Г. В. Осипов. – М. : Прогресс, 1972. – 392 с.
10. Андрейцев, В. І. Правнича освіта в Україні: проблеми теорії та практики [Текст] / В. І. Андрейцев, В. В. Андрейцев. – К., 2000.
11. Андреев, Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладах судової системи Запорозької Січі XVII–XVIII століть) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Д. В. Андреев ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 20 с.
12. Антонович, И. И. Капитализм и социальный контроль (Критика теории и практики социального контроля в буржуазной социологии) [Текст] / И. И. Антонович. – М. : Мысль, 1978. – 184 с.
13. Ань, Вей. Глобализация и право. Воздействие современной правовой философии на развитие общества в Китае [Текст] / Вей Ань // Вопр. философии. – 2005. – № 2. – С. 166–170.
14. Аристотель. Политика. [Текст] / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова]. – М. : АСТ, 2010. – 393 с.

15. Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы [Текст] / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
16. Ахиезер, А. С. Философские основы социокультурной теории и методологии [Текст] / А. С. Ахиезер // Вопр. философии. – 2000. – № 9. – С. 29–45.
17. Багалий, Д. И. Опыт истории Харьковского университета [Текст] / Д. И. Багалий // Вибр. пр. : у 6 т. – X. : Золоті сторінки, 1999. – Т. 3.
18. Бандурка, А. М. Зарубежная криминология: история и современность [Текст] / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 392 с.
19. Баранов, П. П. Вопросы организации правового воспитания советской молодежи [Текст] / П. П. Баранов, В. В. Макеев. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – 215 с.
20. Баранов, П. П. Некоторые актуальные вопросы теории правового воспитания [Текст] / П. П. Баранов // Изв. высш. шк. – 1981. – № 4. – С. 32–38.
21. Баранов, В. М. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание [Текст] / В. М. Баранов, В. П. Сальников и др. // Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юрист, 2002. – 591 с.
22. Баранов, П. П. Правовое сознание и правовое воспитание [Текст] / П. П. Баранов // Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – Н.-Новгород : Изд-во НВШ МВД России, 1993. – 276 с.
23. Баранов, П. П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел (Теоретические проблемы) [Текст] : учеб. пособие / П. П. Баранов. – М. : ВЮЗШ, 1991. – 127 с.
24. Баранов, П. П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел [Текст] / П. П. Баранов. – Ростов н/Д, 1997. – 316 с.
25. Баранов, П. П. Проблемы теории правосознания и правового воспитания [Текст] : в 2 т. / П. П. Баранов. – Ростов н/Д : РЮИ МВД России, 2005. – Т. 1. – 518 с.
26. Баренбойм, П. Д. Юридическое образование в США: организация и социальная функция [Текст] / П. Д. Баренбойм, Н. Н. Деев // Изв. вузов. Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 47–52.
27. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] : пер. с англ. / З. Бауман. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.

28. Белявская, О. А. Уголовная политика Японии [Текст] / О. А. Белявская // Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом. – М. : ИНИОН РАН, 1991. – С. 3–8.
29. Белявская, О. Отсрочка возбуждения уголовного преследования в Японии [Текст] / О. Белявская // Соц. законность. – 1988. – № 11. – С. 67–68.
30. Бехруз, Х. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ісламські міжнародно-правові документи: компаративістський аналіз [Текст] / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 10. – С. 114–171.
31. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета [Текст]. – Киев : ПРИНТКОРП, 2003. – 1230 с.
32. Битяк, Ю. П. Правова культура управлінських кадрів: проблеми і рішення [Текст] / Ю. П. Битяк // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 147–169.
33. Бібик, К. Історико-психологічні аспекти формування політичної й правової культури українського суспільства [Текст] / К. Бібик // Право України. – 1993. – № 2. – С. 24–28.
34. Білий, О. Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 року) [Текст] / О. Білий // Політ. думка. – 2000. – № 4. – С. 31–40.
35. Бова, А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України [Текст] : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 / А. А. Бова ; НАН України, Ін-т соціології. – К., 2001. – 19 с.
36. Бойков, А. Д. Некоторые вопросы правового воспитания [Текст] / А. Д. Бойков // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М. : Мысль, 1974.
37. Большой энциклопедический словарь [Текст]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая рос. энцикл. ; СПб. : Норинт, 2000. – 1456 с.
38. Бондарев, А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества [Текст] / А. С. Бондарев. – Пермь : РИО Перм. ун-та, 2006. – 191 с.
39. Братасюк, В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Братасюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.

40. Бургарт, Т. І. Витоки й метаморфози правосуб'єктності в контексті еко-софського аналізу [Текст] / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил: Соц. філософія, психологія / ХУПС. – Х., 2007. – Вип. 2 (28). – С. 149–154.
41. Бурдьє, П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля [Текст] / П. Бурдьє // Поэтика и политика. Альманах рос.-фр. центра социологии и философии Ин-та социологии РАН. – М. : Ин-т эксперим. социологии ; СПб. : Алетейя, 1999. – 349 с.
42. Бурмистров, В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства [Текст] / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – 188 с.
43. Вайянт, Ж. Образовательные стандарты в американской школе [Текст] / Ж. Вайянт // Преподавание истории и обществоведения в школе. – 2006. – № 3. – С. 25–37.
44. Варданыц, Г. К. Социологическая теория права [Текст] : монография / Г. К. Варданыц. – М. : Акад. Проект, 2007. – 439 с.
45. Вахштайн, В. С. Американская высшая школа [Текст] / В. С. Вахштайн // Вестн. Рос. акад. наук. – 2007. – Т. 77, № 1. – С. 68–74.
46. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем [Текст] / Е. Б. Кубко (общ. ред.). – К. : ЮРИНКОМ, 1997. – 192 с.
47. Введение в философию [Текст] : в 2 ч. / под общ. ред. И. Л. Фролова. – М. : Политиздат, 1989. – Ч. 1. – 639 с.
48. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М. : Политиздат, 1990. – 400 с.
49. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] : пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
50. Веніславський, Ф. В. Правова культура як фактор забезпечення конституційної стабільності [Текст] / Ф. В. Веніславський // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 58–60.
51. Вербицкий, Н. Т. Теоретические вопросы правового воспитания школьников [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Н. Т. Вербицкий. – М., 1987.
52. Вессель, К.-Ф. Человек как биопсихосоциальное единство [Текст] / К.-Ф. Вессель // Философия и человек. – М. : Ин-т философии РАН, 1993. – Т. III. – 468 с.

53. Вівчар, П. Морально-правове виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній [Текст] : монографія / П. Вівчар, С. Дем'янчук, П. Лосик. – Т. : Підручники і посібники, 2010. – 199 с.
54. Воднік, В. Д. Проблеми правового виховання і формування [Текст] / В. Д. Воднік // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 15–16.
55. Володина, Н. В. Конституційно-правові особливості Королівства Марокко [Текст] / Н. В. Володина, Нафури Сана // Соврем. право. – 2011. – № 12. – С. 141–144.
56. Вопросы правового воспитания [Текст] : пособие / В. В. Домбровский, Э. В. Кузнецов, В. П. Сальников, Н. Г. Янгол. – Л. : ВПУ МВД СССР, 1983. – 35 с.
57. Вопросы теории и практики правового воспитания [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. А. Д. Бойков. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1976. – 189 с.
58. Воронин, Ю. А. Система борьбы с преступностью в США [Текст] / Ю. А. Воронин. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 99 с.
59. Воронова, І. В. Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства [Текст] / І. В. Воронова. – Х. : [б. в.], 2006. – 20 с.
60. Всеобщая Декларация прав человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>.
61. Всеобщая исламская декларация прав человека [Електронний ресурс] : принята 19 сент. 1981 г. – Режим доступу: http://www.cac.org/journal/08-1997/st_21_pravaist.shtml.
62. Вступ до теорії правових систем [Текст] / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін. ; О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006. – 431 с.
63. Вуликова, Т. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России [Електронний ресурс] / Т. Вуликова. – Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>.
64. Выжлецов, Г. П. Аксиология культуры [Текст] / Г. П. Выжлецов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. – 148 с.
65. Галимов, М. М. Система правового воспитания [Текст] / М. М. Галимов // Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. – М. : Политиздат, 1975. – 345 с.
66. Ганзенко, О. О. Конституційні засади формування правової культури особи [Текст] / О. О. Ганзенко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 170–174.

67. Ганзенко, О. О. Формування правової культури особи в умовах правової держави Україна [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Ганзенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
68. Гелбрейт, Дж. Новое индустриальное общество [Текст] : пер. с англ. / Дж. Гелбрейт. – М. : ООО «Изд-во АСТ» : ООО «Транзиткнига» ; СПб. : Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
69. Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
70. Гетьман, І. В. Концепція правового спілкування: зміст, витоки, перспективи [Текст] : монографія / І. В. Гетьман ; АПРН України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Х. : Право, 2007. – 240 с.
71. Гишинский, Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений [Текст] / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 520 с.
72. Годованець, В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції [Текст] / В. Годованець, В. Кампо, В. Тертичний // Право України. – 1999. – № 1. – С. 27–28.
73. Головаха, С. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні [Текст] / С. І. Головаха. – К., 1997.
74. Головченко, В. В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Головченко. – К., 1982. – 19 с.
75. Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – 237 с.
76. Головченко, В. Правова та політична культура в українському суспільстві [Текст] / В. Головченко, В. Черней // Юрид. вісн. України. – 2002. – 2–8 берез. (№ 9). – С. 6–7.
77. Голубева, Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе: (социально-философский анализ) [Текст] / Г. А. Голубева. – М. : Высш. шк., 1989. – 158 с.
78. Голубева, Г. А. Понятие правового воспитания: социально-философский аспект [Текст] / Г. А. Голубева // Филос. науки. – 1989. – № 1. – С. 34–42.
79. Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права [Текст] / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154–158.

80. Гребеньков Г. В. Принципи й ідеї права як основи правової культури [Текст] / Г. В. Гребеньков // Проблема правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 1.
81. Греков, Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов [Текст] / Л. И. Греков // Вопр. философии. – 1982. – № 3. – С. 81–90.
82. Гречин, А. С. Правовое воспитание трудящихся в процессе деятельности местных Советов [Текст] / А. С. Гречин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – 246 с.
83. Гринюк, Р. Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Р. Ф. Гринюк. – Х., 2007. – 39 с.
84. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев // Собр. соч. / сост. и ред. проекта Р. В. Грищенков. – СПб. : СЗКЭО «Кристалл»; М. : ОНИКС, 2003. – С. 193–576.
85. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; [пер. с фр. В. А. Туманова]. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
86. Давидов, П. Г. Морально-правовий конформізм як соціально-філософський феномен [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / П. Г. Давидов. – Донецьк, 2007. – 206 с.
87. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому [Текст] / Н. Я. Данилевский ; сост., послесл. и коммент. С. А. Вайгачева. – М. : Эксмо, 2003. – 639 с.
88. Данильян, О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – Вип. 4 (55). – С. 57–68.
89. Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання [Текст] / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
90. Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Наук. зап. ХВУ. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9.
91. Данил'ян, В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : монографія / В. О. Данил'ян. – Х. : Право, 2008. – 184 с.

92. Демченко, Т. Основные вопросы правового воспитания в социалистическом обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Т. Демченко. – М., 1971. – 28 с.
93. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір [Текст] / В. І. Чигринов, І. О. Поліщук. – Х. : ХІБМ, 2006. – 380 с.
94. Деєва, Н. М. Потенціал соціалізації і його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи [Текст] / Н. М. Деєва. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2006. – 443 с.
95. Дзьобань, О. П. Вплив правового нігілізму на правосвідомість та правову культуру українців [Текст] / О. П. Дзьобань, М. А. Судейко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2009. – Вип. 1 (32). – С. 3–12.
96. Дзьобань, О. П. Вплив традицій на правову культуру громадян незалежної України [Текст] / О. П. Дзьобань // Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності : матеріали засід. за круглим столом (м. Харків, 31.08.2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, В. О. Лозового. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 13–18.
97. Дзьобань, О. П. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури [Текст] / О. П. Дзьобань, С. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. 1 (27). – С. 26–32.
98. Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному суспільстві [Текст] / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 66–69.
99. Дзьобань, О. П. До проблеми оптимізації процесів соціалізації особистості [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. В. Власенко // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія – Х. : ХВУ, 2000. – Вип. VIII. – С. 117–121.
100. Дзьобань, О. П. До проблеми формування правосвідомості та правової культури в процесі соціалізації особистості [Текст] / О. П. Дзьобань // Правова культура та правосвідомість українського суспільства: стан і напрямки вдосконалення : наук. доп. міжвуз. наук.-практ. конф. / НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 28 жовт. 2009 р. – Х. : НЮАУ, 2009. – С. 22–24.
101. Дзьобань, О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2010. – 260 с.

102. Дзьобань, О. П. Механізм правового виховання: теоретичні аспекти визначення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Проблеми правового виховання в сучасній Україні : матеріали круглого стола // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 225–228.
103. Дзьобань, О. П. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ [Текст] / О. П. Дзьобань, С. О. Руденко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Post office». – 2007. – № 776. – С. 133–145.
104. Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.
105. Дзьобань, О. П. Особистість у сучасних умовах трансформації українського суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 97–102.
106. Дзьобань, О. П. Правове виховання у контексті системного підходу: до постановки проблеми [Текст] / О. П. Дзьобань // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2008 р. : у 2 ч. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2008. – Ч. 2. – С. 137–139.
107. Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.
108. Дзьобань, О. П. Свобода і право: філософські аспекти осмислення [Текст] / О. П. Дзьобань // Наука і технології: шаг в будущее : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., 27.02.09–05.03.09 г. – Прага : Publishing House «Education and Science», 2009. – С. 61–63.
109. Дзьобань, О. П. Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський // Практ. філософія. – 2010. – № 2 (36). – С. 160–166.
110. Дзьобань, О. П. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження [Текст] / О. П. Дзьобань // С. Рахманінов: на зламі століть : зб. матеріалів Міжнар. симпозиуму. – Х. : СПДФО Носань В. А., 2007. – С. 200–207.

111. Дмітрієнко, І. В. Проблеми впливу правового виховання на правову культуру в перехідний період історичного ставлення України [Текст] / І. В. Дмітрієнко // Право і безпека. – 2006. – № 5/5. – С. 15–19.
112. Догадайло, Ю. Р. Правовое воспитание молодежи в развитом социалистическом обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Р. Догадайло. – М., 1975. – 28 с.
113. Долгова, А. И. Эффективность правового воспитания и проблемы его оценки [Текст] / А. И. Долгова // Вопр. борьбы с преступностью. – 1978. – Вып. 28. – С. 40–45.
114. Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – Рязань, 2004. – 23 с.
115. Домонтович, М. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько [Текст] / М. Домонтович. – СПб., 1881.
116. Донникова, І. А. Соціокультурний вимір життя людини як система, що самоорганізується [Текст] / І. А. Донникова // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 4. – С. 93–96.
117. Дудченко, В. В. Традиції правового плюралізму: західна та східна інтерпретація [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дудченко ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2007. – 35 с.
118. Дьячкова, О. М. Правовое воспитание и права человека [Текст] / О. М. Дьячкова // Философский словарь по правам человека. Правовая культура и правовое сознание в России сегодня / отв. ред. Н. В. Бряник. – Екатеринбург : Изд-во АМБ, 2006. – С. 429–433.
119. Дядюк, А. Природа права [Електронний ресурс] / А. Дядюк. – Режим доступу: <http://hvylyya.org/analytics/c4-2009-04-12-12-01-18/2009-11-23-09-28-15.html>.
120. Ерасов, Б. С. Массовое сознание в развивающихся странах: содержание и динамика процессов [Текст] / Б. С. Ерасов // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки : сб. ст. – М. : Наука, 1984. – С. 323–335.
121. Ерасов, Б. С. Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки [Текст] / Б. С. Ерасов. – М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1982. – 280 с.
122. Євхутич, І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства [Текст] / І. М. Євхутич // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289–295.

123. Єрохін, С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект [Текст] / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 527 с.
124. Желанова, С. А. Правовая культура в условиях становления правового государства [Текст] / С. А. Желанова // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 1998. – № 2. – С. 18–21.
125. Забигайло, В. К. Современная идеологическая борьба и право [Текст] / В. К. Забигайло. – Киев : О-во «Знание» УССР, 1984. – 48 с. – (Серия XI, Правовое воспитание. – № 5).
126. Завадская, Е. В. Соотношение традиционной и маоистской модели личности [Текст] / Е. В. Завадская // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки : сб. ст. – М. : Наука, 1984. – С. 320–327.
127. Загрева, В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. Я. Загрева / АПН України, Ін-т пробл. виховання. – К., 2002. – 19 с.
128. Заїченко, Н. В. Особливості позакласної роботи з учнівською молоддю в школах США [Текст] / Н. В. Заїченко // Коледжанин. – 2003. – № 4. – С. 32–37.
129. Зайчук, В. И. Дальнейшее совершенствование правового воспитания [Текст] / В. И. Зайчук. – Киев : Знання, 1984. – 47 с.
130. Запорожан, І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. Г. Запорожан ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – 20 с.
131. Зархина, С. Э. Язык права как предмет философско-логического анализа (исторический аспект) [Текст] : монография / С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2008. – 208 с.
132. Заузе, Р. Э. Исторический очерк Ришельевской гимназии [Текст] / Р. Э. Заузе. – Одесса, 1881.
133. Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat_id=45688.
134. Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat.

135. Знать и соблюдать закон: (В помощь организаторам правового воспитания военнослужащих) [Текст] / В. В. Домбровский, В. П. Сальников, Н. Г. Янгол. – 3-е изд., перераб. и доп. – Л. : ВПУ, 1989. – 90 с.
136. Золотухин, В. П. Школьная реформа в США (нач. XXI в.) [Текст] / В. П. Золотухин // Новая и новейшая история. – 2007. – № 6. – С. 143–155.
137. Иванов, В. И. Правовая пропаганда и формирование личности [Текст] / В. И. Иванов, В. П. Сальников // Вопросы идеологической, массово-политической работы в органах внутренних дел. – Л., 1985. – 159 с.
138. Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. – М. : Известия, 1994. – Т. 1. – С. 230.
139. Ильин, И. А. Общее учение о праве и государстве [Текст] / И. А. Ильин. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
140. Индекс коррупции Transparency International: Украина [Электронный ресурс]. – № 118. – Режим доступа: <http://www.uktrudprom.ua/news/>.
141. История государства и права зарубежных стран [Текст] : в 2 ч. / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. – М. : НОРМА, 2003. – Ч. 1.
142. История государства и права зарубежных стран [Текст] / Л. Н. Маймеев, В. В. Россихин, Д. А. Тихоненков. – Изд. 4-е, доп. и перераб. – Харьков : ФИНН, 2010. – 928 с.
143. Иванчук, М. Проблема правової культури та правового виховання в українському суспільстві [Текст] / М. Иванчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 3. – С. 140–149.
144. Кавалеров, А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі [Текст] / А. І. Кавалеров, В. О. Довгополюк, А. А. Кавалеров. – Одеса : Астропринт, 2005. – 127 с.
145. Каверина, Э. Ю. Высшие учебные заведения США: структура и классификация [Текст] / Э. Ю. Каверина // США – Канада. – 2004. – № 7. – С. 51–71.
146. Каирская Декларация о правах человека в исламе [Электронный ресурс] / Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступа: <http://www.cidct.org.ua/uk/laws/6.html>.
147. Каландаришвили, З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи [Текст] : монография / З. Н. Каландаришвили. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 171 с.
148. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.

149. Калиновський, Ю. Ю. Роль і місце правосвідомості у інтерсуб'єктивістській інтерпретації соціального простору [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 197–204.
150. Канак, Ф. Перехідний стан буття: поняття й трансформації повсякденності [Текст] / Ф. Канак // Сучасність. – 2001. – № 9. – С. 69–81.
151. Кант, И. Сочинения [Текст] : на нем. и рус. яз. / И. Кант ; подгот. Н. Мотрошилова, Б. Тушлинг. – М. : Камі, 1994. – Т. 1 : Трактаты и статьи (1784–1796). – [Б. м.] : [б. и.], 1994. – 586 с.
152. Капицын, В. М. Национальная идентификация и политико-правовые стратегии государства [Текст] / В. М. Капицын // Национальный вопрос и государственное строительство: проблемы России и опыт зарубежных стран : материалы науч. конф. (г. Москва, 27–28 апр. 2000 г.) / под ред. С. А. Авакьяна. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 238 с.
153. Каптарь, В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Каптарь ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006. – 20 с.
154. Касьянов, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 480 с.
155. Катруца, Н. Б. Вплив ідей конфуціанства на систему виховання в Японії [Текст] / Н. Б. Катруца // Наук. зап. Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. – 2008. – Психолого-педагогічні науки. – № 5. – С. 161–164.
156. Кирда, А. Г. Тенденції розвитку цілей освіти в розвинених країнах світу і Україні (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. Г. Кирда ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 26 с.
157. Кирда, А. Особливості розвитку цілей в системі освіти Японії [Текст] / А. Кирда // Університет. – 2007. – № 6. – С. 70–78.
158. Кирсанов, И. В. Природа правового воспитания [Текст] / И. В. Кирсанов // История государства и права. – 2007. – № 9. – С. 12–13.
159. Кисельов, С. О. Іntenції політичної реальності в контексті сучасної культури [Текст] / С. О. Кисельов // Наук. зап. НаУКМА (Політологія). – 1999. – Т. 18. – С. 38–43.
160. Кистяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Текст] / Б. А. Кистяковский // Вехи; Из глубины : сб. ст. о рус. интеллигенции. – М. : Правда, 1991. – С. 122–149.
161. Кістяківський, Б. О. Вибране [Текст] / Б. О. Кістяківський ; ред. В. Ф. Жмир, упоряд. Л. П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с. – (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»; Українські мислителі).

162. Клочкова, Д. М. Формування правової компетентності у сучасних студентів [Текст] / Д. М. Клочкова // Освіта Донбасу. – 2011. – № 2 (145). – С. 86–90.
163. Князев, А. П. Справедливость как фактор устойчивого развития: социально-философский анализ [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. П. Князев. – Тверь, 2012. – 23 с.
164. Коваленко, Н. Ю. Форми правового виховання студентів [Текст] / Н. Ю. Коваленко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 56-63.
165. Ковальський, В. Мета правового виховання [Текст] / В. Ковальський // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 14. – С. 3.
166. Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] / А. Ф. Колодій. – Л. : Червона Калина, 2002. – 275 с.
167. Колосов, С. С. Правовое воспитание в трудовом коллективе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. С. Колосов. – М., 1977. – 21 с.
168. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Текст] : пер. с 8-го рус. изд. / Ин-т истории партии при ЦК КП Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Киев : Политиздат Украины, 1984. – Т. 13. – 629 с.
169. Коновалова, Л. В. Воспитание [Текст] / Л. В. Коновалова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 443.
170. Конституційно-правові засади становлення української державності [Текст] / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003.
171. Конституція України – основа реформування суспільства [Текст]. – Х. : Право, 1996. – 96 с.
172. Котельников, В. У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду [Текст] / В. Котельников // Політ. думка. – 2000. – № 4. – С. 40–53.
173. Котюк, В. О. Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.
174. Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 26 с.
175. Кравцов, Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 168 с.

176. Кравцов, Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини [Текст] : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2012. – 254 с.
177. Краснов, А. М. Проблема абсолютного добра в етике В. С. Соловьева и Н. О. Лосского [Текст] : монографія / А. М. Краснов. – Курск : Курск. ин-т соц. образования, 2010. – 183 с.
178. Кривоконь, А. Г. Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) [Текст] : монографія / А. Г. Кривоконь. – Харьков : Факт, 2005. – 240 с.
179. Криштак, І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. В. Криштак ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – 20 с.
180. Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: нормы и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Политиздат, 1982. – 289 с.
181. Кудрявцев, В. Н. Современная социология права [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – 354 с.
182. Кузьменко О. Формування громадських знань в американській школі [Текст] / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 23–86.
183. Кузьменко, О. Формування громадянських умінь у школах США [Текст] / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 32–38.
184. Кутиркін, А. А. Перспективи розвитку правового виховання населення України [Електронний ресурс] / А. А. Кутиркін. – Режим доступу: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:PSVz7BwN1P0J:s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/>.
185. Кутиркін, А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України [Текст] / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 3. – С. 122–125.
186. Кучма, В. В. Государство и право Нового времени [Текст] / В. В. Кучма. – Волгоград : Либрис, 2002. – 354 с.
187. Ладиченко, В. Правове виховання суспільства [Текст] / В. Ладиченко // Юрид. вісн. України. – 2007. – № 22.
188. Лазарев, Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство [Текст] / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. – 1977. – № 7. – С. 37–45.
189. Лао-Си. Тао-Те-Кинг или писание о нравственности [Текст] / Лао-Си ; под ред. Л. Н. Толстого ; пер. с кит. Д. Конисси ; примеч. С. Н. Дурюлина // Философия и жизнь. – 1990. – № 10. – С. 13–16.

190. Лапин, Н. И. Проблема социокультурной трансформации [Текст] / Н. И. Лапин // *Вопр. философии.* – 2000. – № 6. – С. 3–17.
191. Лашенко, Р. До історії українського права [Текст] / Р. Лашенко // *Хроніка.* – 2000. – Вип. 27–28.
192. Лебедев, А. С. К истории образования на Украине [Текст] / А. С. Лебедев // *Киев. старина.* – 1905. – Т. ХСІ.
193. Легуша, С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Легуша ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 17 с.
194. Лекционная пропаганда и молодежь [Текст] / Д. Бушс. – Рига : О-во «Знание» ЛатвССР, 1983. – 21 с.
195. Лескова, И. В. Социокультурная идентичность и правовое воспитание личности [Текст] / И. В. Лескова // *Государство и право.* – 2007. – № 4.
196. Лихачева, Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) [Текст] / Е. Лихачева. – СПб., 1901.
197. Лихолоб, В. Г. Правовое и нравственное воспитание личности в трудовом коллективе [Текст] / В. Г. Лихолоб. – Киев, 1982.
198. Лозовий, В. О. Професійна етика юриста [Текст] / В. О. Лозовий, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2004.
199. Лозовой, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці [Текст] : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.
200. Лосский, Н. О. Условия абсолютного добра [Текст] / Н. О. Лосский ; [вступ. ст. А. И. Титаренко]. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.
201. Лукашева, Е. А. Правосознание и укрепление законности в СССР [Текст] / Е. А. Лукашева. – М. : Госюриздат, 1957. – 106 с.
202. Лукашева, Е. А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура [Текст] / Е. А. Лукашева // *Сов. государство и право.* – 1976. – № 1.
203. Лукьянова, Н. Г. Право и мораль как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека [Текст] : монография / Н. Г. Лукьянова. – Пятигорск : РИА-КМВ, 2006. – 178 с.
204. Львова, О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси [Текст] / О. Л. Львова // *Часоп. Київ. ун-ту права.* – 2008/4. – С. 12–18.
205. Мазур, П. І. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – п. XVIII ст.) [Текст] : навч. посіб. / П. І. Мазур. – Донецьк : Укр. культ. центр, 1998.

206. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
207. Максимов, С. И. Правовое общество: основные черты и условия формирования [Текст] / С. И. Максимов // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 58. – С. 265–273.
208. Максимов, С. І. Співвідношення міжнародного та національного права (філософські аспекти) [Текст] / С. І. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1996. – № 7. – С. 87.
209. Максимов, С. Право і справедливість у глобальному суспільстві: XXII Всесвітній конгрес з філософії права і соціальної філософії [Текст] / С. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 278–288.
210. Маланюк, Є. Сторінки розвитку політико-правової культури України [Текст] / Є. Маланюк // Київ. старовина. – 2007. – № 1.
211. Малько, А. В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики [Текст] / А. В. Малько ; науч. ред. Р. Л. Хачатуров ; Волж. ун-т им. В. Н. Татищева. – Тольятти : ВУиТ, 1999. – 199 с.
212. Малькова, З. А. Актуализация проблем воспитания в США [Текст] / З. А. Малькова // Педагогика. – 2008. – № 7. – С. 79–89.
213. Мальона, С. Б. Підготовка майбутніх фахівців фізичної культури до правового забезпечення професійної діяльності [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02 / С. Б. Мальона // Львів. держ. ун-т фіз. культури. – Л., 2009. – 20 с.
214. Манхейм, К. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1999. – 512 с.
215. Маркова, Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи [Текст] / Г. Д. Маркова. – Киев : Вища шк., 1979. – 152 с.
216. Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955.
217. Матузов, Н. И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики [Текст] / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 4–17.
218. Махов, Д. С. США: молодежь и преступность [Текст] / Д. С. Махов. – М. : Юрид. лит., 1996. – 152 с.
219. Мацук, Л. О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л. О. Мацук ; Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 20 с.

220. Мелех, Л. В. Правова культура правозастосувача як фактор зміцнення законності – мета побудови правової держави [Текст] / Л. В. Мелех // Наук. вісн. ЛДУВС. – 2007. – № 1. – С. 338–347.
221. Минькович-Слободяник, О. В. Правове виховання як напрям правової політики [Текст] / О. В. Минькович-Слободяник // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – 2012. – Вип. 56. – С. 67–71.
222. Миськів, Л. І. Адміністративно-правові засади діяльності вищих навчальних закладів МВС України з питань морально-правового виховання курсантів [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Л. І. Миськів // Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.
223. Михеев, Р. Уголовная политика Японии [Текст] / Р. Михеев, Н. Морозов, Е. Коидзуми // Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики : межвуз. сб. науч. тр. – Красноярск, 1999. – Вып. 2. – С. 98–110.
224. Михлин, А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее [Текст] / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – 176 с.
225. Михневич, И. Исторический взгляд на учебное заведение Новороссийского края и Бессарабии [Текст] / И. Михневич. – Одесса, 1843. – 105 с.
226. Мірошніченко, М. Ідентичність – легітимність – правопорядок: до проблеми реформування правової системи України [Текст] / М. Мірошніченко // Право України. – 2003. – № 5. – С. 31–36.
227. Можейко, М. А. Социализация [Текст] / М. А. Можейко // Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – С. 964.
228. Морозов, Н. А. Преступность. Уголовная политика. Уголовное право Японии [Текст] / Н. А. Морозов, Е. Коидзуми // Актуальные проблемы юридической науки и практики в условиях становления в России правового государства : материалы XXXVIII науч. конф. ДВГУ, Владивосток, 29–30 апр. 1996 г. – Владивосток : Изд. группа «ВИТ», 1997. – С. 38–40.
229. Мурадян, Э. М. Правовое воспитание школьников [Текст] / Э. М. Мурадян. – М. : Изд-во об-ва «Знание» РСФСР, 1975. – 45 с.
230. Наливайко, Н. В. К вопросу о формировании концепции правового образования [Электронный ресурс] / Н. В. Наливайко. – Режим доступа: www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/1_99/20_NALIV.htm.
231. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

232. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2004 [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Панов та ін. – К., 2004.
233. Нересеянц, В. С. Право [Текст] / В. С. Нересеянц // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2001. – Т. 3. – С. 305–311.
234. Нересеянц, В. С. Философия права [Текст] : учеб. для вузов / В. С. Нересеянц. – М. : ИНФРА-М : Норма, 1997. – 647 с.
235. Нісімчук, К. Технології виховання: морально-етичний аспект [Текст] : монографія / К. Нісімчук, А. Нісімчук. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 180 с.
236. Новакова, О. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку [Текст] / О. Новакова // Людина і політика. – 2003. – № 2 (26). – С. 78–88.
237. Новоселов, В. И. Правовое воспитание молодежи [Текст] / В. И. Новоселов, А. П. Чугунов. – М. : Знание, 1972. – 40 с.
238. Нравственные уроки В. И. Ленина [Текст] / В. Горбунов. – М. : Знание, 1990. – 63 с.
239. О воспитании кадров [Текст] : сборник / В. И. Ленин. – М. : Прогресс, 1981. – 184 с.
240. Об эффективности программ перевоспитания трудных подростков [Текст] // Борьба с преступностью за рубежом. – 2001. – № 10. – С. 36–48.
241. Оболюнов, А. В. Мораль и право в политике и управлении [Текст] / А. В. Оболюнов. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
242. Оборотов Ю. М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації [Текст] / Ю. М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2003. – Вип. 21. – С. 7–12.
243. Оборотов, Ю. М. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к пониманию права) [Текст] : монографія / Ю. М. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2002. – 280 с.
244. Общественное сознание и его формы [Текст] / В. И. Толстых, Н. Б. Биккенин, Л. С. Мамут и др. ; под общ. ред. В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 366 с.
245. Овчиннікова, А. П. Цінності культури та цивілізація [Текст] : вибр. пр. / А. П. Овчиннікова. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 288 с.
246. Огородник, Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності [Текст] / Л. Огородник // Проблеми освіти. – 2001. – Вип. 26. – С. 62–67.

247. Озерська, О. Ю. Професійна підготовка вчителів у вищих навчальних закладах Японії [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. Ю. Озерська ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – 22 с.
248. Озерська, О. Ю. Роль практики у професійній підготовці вчителів Японії [Текст] / О. Ю. Озерська // Наук. пр. : наук.-метод. журн. – Миколаїв : Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили, 2006. – Т. 46. – Вип. 33. Педагогічні науки. – С. 80–84.
249. Озерська, О. Ю. Роль японської сім'ї у самоідентифікації дитини [Текст] / О. Ю. Озерська // Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія «Педагогіка і психологія». – 2008. – Вип. 34. – С. 172–178.
250. Озерська, О. Ю. Соціокультурні аспекти японської системи освіти [Текст] / О. Ю. Озерська // Наук. вісн. ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія «Філософія». – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 11. – С. 111–115.
251. Оксамитный, В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности [Текст] / В. В. Оксамитный. – Киев : Наук. думка, 1976. – 76 с.
252. Организация и эффективность правового воспитания [Текст]. – М. : Мысль, 1983. – 285 с.
253. Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ними [Текст] / Рос. криминол. ассоц., Науч.-исслед. ин-т пробл. укрепления законности и правопорядка ; редкол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2005. – 332 с.
254. Ординський, В. Л. Екзистенційна антропологія як метод критики симуляції людського існування в соціумі [Текст] / В. Л. Ординський, В. С. Бліхар, О. П. Тімченко // Практ. філософія. – 2009. – № 2. – С. 50–59.
255. Орішак, Л. Л. Шлях до успіху (японський досвід) [Електронний ресурс] / Л. Л. Орішак // Сучасна освіта. – 2010. – № 3 (66). – Режим доступу: <http://s-osvita.com.ua/content/view/469/>.
256. Орлова, О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» [Текст] / О. О. Орлова // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 2. – С. 8–16.
257. Орлова, О. О. Механізм правового виховання [Текст] / О. О. Орлова // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2005. – Вип. 4. – С. 57–65.
258. Орлова, О. О. Правове виховання і роль міліції у його здійсненні на сучасному етапі розвитку суспільства (теоретичні та прикладні аспекти) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Орлова ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.

259. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах [Текст] : монографія / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін. ; В. П. Андрущенко (заг. ред.), В. І. Луговий (заг. ред.). – К. : Пед. думка, 2008. – 254 с.
260. Павлов, А. С. Правовое воспитание [Текст] / А. С. Павлов. – М. : Сов. Россия, 1972. – 270 с.
261. Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова. – Д., 2007. – 18 с.
262. Палий, Г. О. Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності [Текст] / Г. О. Палий // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 93–100.
263. Панфілов, О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект [Текст] : монографія / О. Ю. Панфілов. – Х. : Майдан, 2007. – 360 с.
264. Панченко, Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст] : монографія / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – 368 с.
265. Парсонс, Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Текст] / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: Тексты : пер. с англ. / под ред. А. Ф. Филиппова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – С. 494–526.
266. Парсонс, Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем [Текст] / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 448–464.
267. Парсонс, Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; науч. ред. пер. М. С. Ковалева. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
268. Паулу Сержіу Пінейру: незалежний експерт, автор Дослідження Генерального Секретаря ООН з питань насильства щодо дітей. Доповідь про насильство щодо дітей у світі [Текст]. – К. : Перфект Стайл, 2006. – С. 72–73.
269. Перестройка и правовое воспитание советских граждан [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, Е. В. Бурлай и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра ; АН УССР, Ин-т государства и права. – Киев : Наук. думка, 1989. – 304 с.

270. Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : [б. и.], 1910. – Т. 2. – 758 с.
271. План дій Ради Європи для України на 2008–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.kiev.ua>.
272. Платон. Диалоги [Текст] / Платон ; [пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Тонштейн ; сост., ред. и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; авт. примеч. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1986. – 605 с.
273. Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій [Текст] : зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф., 25 жовт. 2007 р. – К. : КДУ, 2007. – 383 с.
274. Повесть временных лет [Текст]. – 2 изд., испр. и доп. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.
275. Погребняк, С. П. Роль правової культури для утвердження верховенства права [Текст] / С. П. Погребняк // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 18–20.
276. Подберезський, М. К. Проблеми формування національної правової культури [Текст] / М. К. Подберезський. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – 140 с.
277. Подольская, Е. А. Управление социальными процессами [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. А. Подольская. – Харьков : Изд-во НУА, 2007. – 524 с.
278. Поздняков, Э. А. Геополитика [Текст] / Э. А. Поздняков. – М. : АО Изд. группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 570 с.
279. Поленина, С. В. Права женщин в системе прав человека: Международный и национальный аспект [Текст] / С. В. Поленина. – М. : Ин-т государства и права РАН, 2000. – 255 с.
280. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров [Текст] / А. С. Якубов, С. В. Асямов, А. А. Таджиев и др. – Ташкент : Акад. МВД Респ. Узбекистан, 2010. – 454 с.
281. Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>.

282. Понченко, Л. М. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в контексті освітніх інтеграцій [Текст] / Л. М. Понченко // *Гілея* (наук. вісн.) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 176–182.
283. Попадинець, Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Г. О. Попадинець ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 18 с.
284. Почтарь, Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах: Вопросы методологии и методики [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. М. Почтарь. – М., 2000. – 207 с.
285. Права и культура [Текст] : монографія / В. С. Нерсисянц, Г. И. Муромов. – М. : Изд-во РУДН, 2002. – 422 с.
286. Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире [Текст] / под ред. О. Ю. Малиновой и А. Ю. Сунгурова. – СПб. : НОРМА, 2005. – 272 с.
287. Право и общество: от конфликта к консенсусу [Текст] : монографія / [И. Л. Честнов и др. ; под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России, 2004. – 479 с.
288. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.
289. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку [Текст] : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 12 жовт. 2007 р.) / НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПРН України ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
290. Правова освіта та правове виховання як один із напрямків профілактики протиправної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moippro.mk.ua/institute/news/552/>.
291. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2011. – 132 с.
292. Правовое воспитание и социальная активность населения [Текст] / Н. И. Козюбра, В. П. Зенин. – Киев : Наук. думка, 1979. – 327 с.
293. Правовое воспитание молодежи [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, П. М. Рабинович и др. ; отв. ред. Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1985. – 319 с.

294. Правовое сознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе [Текст]. – М. : Мысль, 1975. – 183 с.
295. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
296. Правосознание и правовое воспитание молодежи [Текст] / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1979. – С. 23–33.
297. Правосознание и правовое воспитание осужденных [Текст] : сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности ; [редкол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др.]. – М. : [б. и.], 1982. – 106 с.
298. Прангишвили, И. В. Системный подход и общесистемные закономерности [Текст] / И. В. Прангишвили. – М. : Синтег, 2000. – 528 с.
299. Пресс-реліз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01.01.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article>.
300. Про державний бюджет України на 2009 рік [Текст] : Закон України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 100. – С. 103. – Ст. 3299.
301. Про національну програму правової освіти населення [Електронний ресурс] : Указ Президента України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/2601>.
302. Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.edu-law.org.ua/2009/11/zakon-ukrainy-pro-osvitu.html#more>.
303. Про стан законності в державі у 2008 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/>.
304. Про стан законності в державі у 2009 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/>.
305. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз [Текст] : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
306. Проблеми гуманізації освіти в контексті трансформації вищої школи України [Текст] : монографія / Л. М. Баран, Р. Т. Баран, О. П. Власова та ін. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2008. – 232 с.

307. Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
308. Програма правової освіти населення України [Текст] : постанова Каб. Міністрів України № 366 від 29 трав. 1995 р. // ЗП України. – 1995. – № 8. – С. 13–23.
309. Програма розвитку юридичної освіти до 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart31/inx31927.htm>.
310. Пронников, В. А. Японцы (Этнопсихологические очерки) [Текст] / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1985. – 348 с.
311. Пропаганда и молодежь [Текст] : сб. ст. / науч. ред. Ю. П. Ожегов. – М. : Мол. гвардия, 1981. – 191 с.
312. Пухова, Т. Б. Эстетические основания права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Б. Пухова. – Владимир, 2008. – 26 с.
313. Рабінович, П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи [Текст] / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 3–14.
314. Рогов, В. А. Образование и юридическая традиция в первые десятилетия русского христианства [Текст] / В. А. Рогов, В. В. Рогов // Право и образование. – 2005. – № 3. – С. 37–41.
315. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) [Текст] / М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. І. Гончаренко та ін. – К., 1991. – 210 с.
316. Российская социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672 с.
317. Ротов, С. М. 11 сентября 2001 г.: реакция США [Текст] / С. М. Ротов // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 11. – С. 15–25.
318. Рузавин, Г. И. Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы [Текст] / Г. И. Рузавин // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе : сб. ст. : в 2 ч. – М. : Ин-т философии РАН, 1990. – Ч. 1. – С. 3–17.
319. Рэдклифф-Браун, А. Р. Структура и функция в примитивном обществе: очерки и лекции [Текст] : пер. с англ. / А. Р. Рэдклифф-Браун. – М. : Вост. лит., 2001. – 304 с.

320. Рябко, А. И. Социальный контроль и его правовые формы (вопросы теории) [Текст] / А. И. Рябко. – Ростов н/Д : РЮИ МВД РФ, 1999. – 380 с.
321. Рябко, И. Ф. Основы правовой педагогики [Текст] / И. Ф. Рябко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973. – 159 с.
322. Рябко, И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе [Текст] / И. Ф. Рябко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973. – 158 с.
323. Савоскул, С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы [Текст] / С. С. Савоскул ; РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2001. – 437 с.
324. Сайпулаева, Т. Ю. Содержание и методы гражданского образования в США [Текст] / Т. Ю. Сайпулаева // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 29–38.
325. Сало, І. В. Добро і зло [Текст] / І. В. Сало. – Суми : Унів. кн., 2010. – 238 с.
326. Сальников, Н. Я. Правовая культура: теоретико-методологический аспект [Текст] / Н. Я. Сальников. – Л., 1990. – 35 с.
327. Самощенко, И. С. Актуальные проблемы совершенствования правового воспитания [Текст] / И. С. Самощенко // Сов. юстиция. – 1984. – № 23. – С. 18–23.
328. Сафронов, В. В. Правосознание гражданина [Текст] : монография / В. В. Сафронов. – Красноярск : Сибир. ин-т бизнеса, упр. и психологии, 2008. – 196 с.
329. Семитко, А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс [Текст] / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.
330. Сербин, Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. А. Сербин ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 15 с.
331. Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права [Текст] : монографія / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.
332. Серьогіна, С. Г. Форма правління і правова культура: взаємозалежність і взаємозв'язок [Текст] / С. Г. Серьогіна // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 126–146.
333. Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы [Текст] : сб. науч. тр. / редкол.: Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН, 2008. – 140 с.

334. Сіданич, І. Л. Особливості родинного виховання дітей в Японії [Текст] / І. Л. Сіданич // Україна – країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур та цивілізацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–19 трав. 2001 р. – К. : Фенікс, 2002. – С. 115–120.
335. Скоган, Уэсли Дж. Изучение проблем безопасности в городах: распространение наркотиков и предупреждение преступности [Текст] / Уэсли Дж. Скоган // Криминологические исследования в мире. – М. : Наука, 1995. – 415 с.
336. Скуратівський, А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / А. В. Скуратівський ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 16 с.
337. Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців [Текст] / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. – 2002. – № 1. – С. 255–261.
338. Сморгунова, В. Ю. К истории формирования американской правовой культуры и гражданской идентичности [Текст] / В. Ю. Сморгунова // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 44–50.
339. Сокуренок, В. Г. Социалистическое правосознание и его взаимоотношение с правом в советском обществе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Г. Сокуренок. – М., 1953. – 15 с.
340. Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Електронний ресурс] / В. С. Соловьев. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/01005436185>.
341. Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопр. философии. – 1989. – № 8. – С. 67–90.
342. Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / П. А. Сорокин ; пер. с англ. Т. С. Васильева. – М. : Наука, 1997. – С. 198–242.
343. Сорокин, П. А. Преступление и кара, подвиг и награда : социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. А. Сорокин ; вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. – М. : Астрель, 2006. – 618 с.
344. Сорокин, П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений [Текст] / П. А. Сорокин ; пер. с англ. В. В. Сапова. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. ин-та, 2000. – 1054 с. – (Социология : Унив. б-ка / Ин-т социологии РАН, Междунар. ин-т Н. Кондратьева – П. Сорокина).

345. Социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. А. Н. Данилова. – Минск : БелЭн, 2003. – 384 с.
346. Соціалізація особистості в умовах військової служби [Текст] : навч. посіб. / О. П. Дзьобань, П. В. Квіткін, В. М. Мартинюк, С. С. Семенов. – Полтава : Вид-во ПВІЗ, 2007. – 188 с.
347. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх [Текст] : монографія / І. І. Ковальова, А. О. Смоктій, В. В. Вітвіцька та ін. ; Г. В. Гребеньков (заг. ред.). – Донецьк : ДЮО ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
348. Соціально-філософські аспекти трансформацій в сучасному суспільстві [Текст] : монографія / А. К. Баханов, Б. Я. Бузов, Н. Г. Бузова та ін. ; В. І. Дуденок (ред.). – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008. – 250 с.
349. Спільник, С. І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. І. Спільник // Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 16 с.
350. Стаканков, А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Стаканков ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2004. – 19 с.
351. Старіш, О. Теорія відкритих систем як парадигма процесу глобального розвитку [Текст] : монографія / О. Старіш. – Сімферополь : Універсум, 2003. – 240 с.
352. Степанов, Ю. В. Профилактика пропаганды и распространения наркотиков в сети Интернет [Текст] / Ю. В. Степанов // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2005. – № 2. – С. 351–359.
353. Стреляева, В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Стреляева ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2006. – 20 с.
354. Струтинский, В. С. Принципы управления правовым воспитанием [Текст] / В. С. Струтинский – Киев : Знание, 1983. – 48 с.
355. Струтинский, В. С. Управление правовым воспитанием в условиях развитого социализма [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 12.00.12 / В. С. Струтинский. – Киев, 1977. – 25 с.
356. Стукалов, А. В. Этика права Н. Н. Алексеева [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.05 / А. В. Стукалов ; Тул. гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого. – Тула, 2007. – 22 с.

357. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти [Текст] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : Ін Юре, 2003. – 495 с.
358. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика [Текст] : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.
359. Сухарев, А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся [Текст] / А. Я. Сухарев // Сов. государство и право. – 1977. – № 11. – С. 37–45.
360. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку [Текст] / С. О. Голованов, М. Л. Головка, Г. В. Балабанов та ін. – К. : АПСВ, 2005. – 192 с.
361. Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
362. Сырцев, В. А. Социалистическое правосознание в СССР [Текст] / В. А. Сырцев. – М. : Госюриздат, 1958. – 130 с.
363. Сюкийянен, Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики [Текст] / Л. Р. Сюкийянен. – М. : НАУКА, Гл. ред. вост. лит., 1986. – 255 с.
364. Сюкийянен, Л. Р. Шариат и «современное» мусульманское право [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libfl.ru/win/law/Islamic/book2004-2_02.html.
365. Татаринцева, Е. В. Правовое воспитание (методология и методика) [Текст] : метод. пособие / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
366. Тацій, В. Конституція України і правосвідомість юристів [Текст] / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44–54.
367. Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави [Текст] / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 30–36.
368. Тацій, В. Я. Шлях «спроб та помилок» надто дорого обходиться суспільству [Текст] / В. Я. Тацій // Віче. – 2005. – № 9. – С. 56–59.
369. Темченко, В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції [Текст] : монографія / В. І. Темченко. – К. : К.І.С., 2012. – 435 с.

370. Тернер, Дж. Структура социологической теории [Текст] : пер. с англ. / Дж. Тернер ; общ. ред. и вступ. ст. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – 471 с.
371. Тишков, В. А. Забыть о нации [Текст] / В. А. Тишков // Этнограф. обозрение. – 1998. – № 5. – С. 16.
372. Тищенко, В. В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитии социалистическом обществе [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Тищенко. – М., 1982. – 24 с.
373. Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры [Текст] : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с.
374. Токарська, А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Токарська Антоніна Семенівна ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 36 с.
375. Требін, М. П. Формування правової культури України [Текст] / М. П. Требін // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчених дослідників із пробл. виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 21–23.
376. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи [Текст] : пер з англ. / за ред. Д. Гузіни. – К. : Ай-Бі, 2003. – 342 с.
377. Уголовное право зарубежных государств [Текст]. Вып. 4: Наказание / ред. Я. А. Зорина. – М. : Ордена Дружбы народов Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы, 1975. – 208 с.
378. Україну сравнили с Зимбабве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2009/11/18/178307>.
379. Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії [Текст] : Х ювілейна наук.-практ. конф. / редкол.: Л. І. Буряк та ін. ; упоряд.: Л. І. Буряк, Т. В. Привалко. – К. : Нац. акад. упр., 2011. – 334 с.
380. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз [Текст]. – К. : Політ. думка, 1996. – 435 с.
381. Фибих, Е. В. Способы воспроизводства общественной жизни гомогенного и гетерогенного типов общества [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Е. В. Фибих. – Красноярск, 2012. – 25 с.
382. Филиппова, Л. Д. Высшая школа США [Текст] / Л. Д. Филиппова. – М. : Высш. шк., 2002. – 325 с.

383. Философский энциклопедический словарь [Текст] / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
384. Фишкин, А. Как стать юристом в Америке? [Текст] / А. Фишкин, А. Рид // Сов. юстиция. – 1993. – № 10. – С. 20–24.
385. Філософія виховання [Текст] / кер. авт. кол. М. Култаєва. – Х. : ХДПУ, 2001. – Ч. 1. – 272 с.
386. Філософія політики [Текст] : корот. енцикл. слов. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
387. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття [Текст] : монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн та ін. – К. : Пед. думка, 2007. – 352 с.
388. Фридман, Л. Введение в американское право [Текст] / Л. Фридман. – М. : Прогресс, 1993. – 384 с.
389. Халилов, В. М. Голливуд и проблема насилия [Текст] / В. М. Халилов // США – Канада: экономика, политика, идеология. – 2002. – № 8. – С. 99–106.
390. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантингтон ; [пер. с англ. Т. Велимеева]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.
391. Ценностные доминанты в общественной жизни и культуре повседневности российского общества [Текст] / А. А. Радугин и др. – Воронеж : Воронеж. гос. архит.-строит. ун-т, 2012. – 230 с.
392. Цивилизационный подход к концепции человека и проблема гуманизации общественных отношений [Текст] / М-во общ. и проф. образования РФ ; Волгогр. гос. ун-т ; С. Э. Крапивенский, Н. В. Омельченко и др. ; под ред. С. Э. Крапивенского. – Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1998. – 238 с.
393. Цимбалюк, М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність [Текст] : монографія / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.
394. «Ціна слова». Ситуація зі свободою слова в Україні погіршилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1745846.html>.
395. Цыпин, В. А. Церковное право: «круглый стол» по религиозному образованию в православии [Текст] / В. А. Цыпин. – М., 1994. – 442 с.
396. Черных, С. Н. Право и справедливость: единство и противоречие в социальном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / С. Н. Черных. – Воронеж, 2011. – 26 с.

397. Чефранов, В. А. Методологические проблемы правового воспитания [Текст] / В. А. Чефранов. – Харьков : ХЮИ, 1974. – 36 с.
398. Чибісова, Н. Г. Вищий навчальний заклад як середовище формування цінностей студентської молоді в соціокультурних умовах сучасної України [Текст] / Н. Г. Чибісова. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 256 с.
399. Чичерин, Б. Н. Философия права [Текст] / Б. Н. Чичерин // [Соч.] Б. Чичерина. – М. : Типо-лит. И. Н. Кушнерев и Ко, 1900. – 337 с.
400. Шагова, А. Б. Японский опыт воздействия на организованную преступность [Текст] / А. Б. Шагова // Организованная преступность Дальнего Востока: общие и региональные черты. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1993. – С. 34–43.
401. Шахов, И. Б. Социальный контроль в правовом государстве [Текст] / И. Б. Шахов // Пробл. законності. – 1995. – Вып. 29. – С. 8–11.
402. Шефель, С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза (социально-философское исследование) [Текст] : монография / С. В. Шефель. – М. : Соц.-гуманит. знания, 2002. – 280 с.
403. Шинкарев, А. И. Социальный контроль и правопорядок в контексте общественного мнения [Текст] / А. И. Шинкарев // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 2006. – Вып. 50. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2006. – С. 177–182.
404. Шишкин, В. Д. Правовая культура в условиях социализма [Текст] / В. Д. Шишкин // Сов. государство и право. – 1980. – № 6. – С. 24–27.
405. Шнайдер, Г. Й. Криминология [Текст] / Г. Й. Шнайдер ; пер. с нем., под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. – М. : Изд. группа «Прогресс» – Универс, 1994. – 501 с.
406. Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Й. Штангрет. – Львів, 2007. – 18 с.
407. Штанько, В. І. Соціокультурні трансформації в процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні [Текст] : монографія / В. І. Штанько, Л. А. Тіхонова, В. М. Леонтєва, В. О. Ковальов та ін. – Х. : ХНУРЕ, 2009. – 176 с.
408. Шубкин, В. Н. Правовая культура деятельности местных Советов народных депутатов [Текст] / В. Н. Шубкин. – М. : Политиздат, 1979. – 163 с.
409. Щепаньский, Я. Элементарные понятия социологии [Текст] : пер. с пол. / Я. Щепаньский ; под ред. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1969. – 239 с.

410. Эйзенштадт, Ш. Революция и преобразование обществ: сравнительное изучение цивилизаций [Текст] / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 415 с.
411. Элькин, П. С. Воспитательная роль советского права [Текст] / П. С. Элькин // Вестн. ЛГУ. – 1949. – № 11. – С. 4–9.
412. Эндо, Ё. Япония и Китай: новое соперничество и новое сотрудничество [Текст] : пер. с япон. / Ёоку Эндо. – М. : АСТ, 1999. – 164 с.
413. Эффективность действия правовых норм [Текст] / под ред. А. С. Пашкова, Л. С. Явича, Э. А. Фомина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 143 с.
414. Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) [Текст] / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалия. – Харьков, 2007. (САГА – 378 с.).
415. Яковюк, І. В. Правова культура як детермінанта розвитку правової системи [Текст] / І. В. Яковюк // Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 45–89.
416. Япония [Текст] : справочник / под общ. ред. Г. Ф. Кима и др. – М. : Республика, 1992. – 543 с.
417. Atkinson, J. W. An introduction to motivation [Text] / J. W. Atkinson. – N.-Jersi : Prinстон, 1994. – 380 p.
418. Christie, N. Crime Control as Industry: towards Gulag, Western Style? [Text] / Nils Christie. – London : Routledge, 1993. – 209 p.
419. Coleman, J. Foundations of Social Theory [Text] / J. Coleman. – Cambridge (MA), 1990. – P. 307.
420. Eisenstadt, S. N. Symbolic Structures and Social Dynamics. With Special Reference to Studies of Modernization [Text] / S. N. Eisenstadt, I. Rossi (ed.) Structural Sociology. – New York : Columbia University Press, 1982. – P. 169–179.
421. Jab, S. International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention [Text] / S. Jab, D. Das. – New Jersey, 2003. – 327 p.
422. Kleinman, M. State and Local Drug Enforcement: In Search of a Strategy [Text] / K. Smith, M. Kleinman // Drugs and Crime. – Chicago, 1990. – 425 p.
423. Lapiere, R. Theory of Social Control [Text] / R. Lapiere. – New York ; Toronto ; London, 1957. – P. 30–62.
424. Mach, Z. Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology [Text] / Z. Mach. – Albany : State University of New York Press, 1993. – 165 p.

425. Park, R. E. On Social Control and Social Behavior [Text] / R. E. Park. – Chicago, 1969. – P. 181–210.
426. Rasmussen, D. A. Symbol and Interpretation [Text] / D. A. Rasmussen. – Hague : Martinus Nijhoff, 1974. – 106 p.
427. Review of legal education in the USA fall, 2001 law schools and far admission requirements [Text]. – Chicago, 2008. – 320 p.
428. Ross, E. A. Social Control. A Survey of the Foundation Order [Text] / E. A. Ross. – Cleveland ; London, 1969. – P. 1.
429. Tarde, G. On Communication and Social Influence [Text] / G. Tarde. – Chicago, 1969. – P. 255–264.
430. Ulen, Th. S. The Future of Law and Economics [Text] / Th. S. Ulen // Science Communication. – 1998. – Vol. 20, № 1. – P. 45–56.

Наукове видання

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Монографія

За редакцією академіка *В. Я. Тація*, академіка *А. П. Гетьмана*,
професора *О. Г. Данильяна*

Друге видання, перероблене і доповнене

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*
Дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 27.06.2013.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 26,5. Ум. друк. арк. 27,5. Вид. № 898.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98